COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK, TOPLUMSAL VE SİYASAL ETKİLERİ

Editörler

Prof. Dr., Dilek Demirbaş
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul Türkiye

Prof. Dr., Veysel Bozkurt
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul Türkiye

Prof. Dr., Sayım Yorğun
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul Türkiye

Danışma Kurulu

Prof. Dr., İsmail Kızılırmak
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul Türkiye

Prof. Dr., Muhittin Kaplan
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul Türkiye

Doç. Dr., Nurtaç Yıldırım
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul Türkiye

Doç. Dr., Hakan Bektaş
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul Türkiye

2020

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yayıncı,
İstanbul Üniversitesi Yayınevi,
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü,
34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul - Türkiye

https://iupress.istanbul.edu.tr

COVID-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri
Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt ve Sayım Yorğun

ISBN: 978-605-07-0734-2
E-ISBN: 978-605-07-0729-8

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005

İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5264
İktisat Fakültesi Yayın No: 657

Online Yayın Tarihi Temmuz, 2020

Bu çalışmaya atıfta bulunurken, referansa DOI numarasının dahil edilmesi önerilir.

Bu çalışma Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında online olarak yayındadır.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Kitabın telif hakkı bulunmaktadır. Online olarak yayınlanan Creative Commons versiyonu haricinde, yasal istisnalar ve geçerli lisans sözleşmelerinin koşulları dikkate alınmalıdır.

Baskı
İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu, İstanbul - Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

İlk baskı, 2020

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
Sayım Yorğun V

GİRİŞ
Dilek DEMİRBAŞ, Veysel BOZKURT VII

Salgınların Tarihi

SALGINLARIN İKTİSAT TARİHİ
Ömer KARAOĞLU 1

Ekonomik Etkileri

COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Çiğdem Börke TUNALI 25

COVID-19 KÜRESEL SALGINI VE MALİYE POLİTİKALARININ ETKİNLİĞİ
Murat USTAOĞLU 35

BLOKZİNCİR VE COVID-19 KÜRESEL SALGIN İLİŞKİSİ
Dilek DEMİRBAŞ, Ahmet İNCEKARA 53

PANDEMİNİN KÜRESEL TEDARİK ZİNCİRLERİNİN İŞLEYİŞİNE ETKİSİ VE MUHTEMEL SONUÇLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Ferda KARAGÖZ 69

COVID-19 PANDEMİSİNİN TURİZM ENDÜSTRİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ
Gürel ÇETİN, Sevinç GÖKTEPE 87

Toplumsal Etkileri

COVID-19 SALGINI'NIN SOSYAL POLİTİKALARA ETKİLERİ
Sayım YORĞUN 99

PANDEMİ DÖNEMİNDE ÇALIŞMA: EKONOMİK KAYGILAR, DİJİTALLEŞME VE VERİMLİLİK
Veysel BOZKURT 115

İŞGÜCÜ PİYASASI
Ziya ERDEM 137

COVID-19 SALGINI SONRASI ÇALIŞMA HAYATI: GÜNCEL SORUNLAR, ÖNGÖRÜLER VE ÖNERİLER
Umut OMAY 153

Politik Etkileri

COVID-19 SALGIN SÜRECİNDE KADIN VE HANE İÇİ EMEĞİ
Başak Işıl ALPAR 171

COVID-19'UN ULUSLARARASI SİSTEM VE TÜRKİYE SİYASETİNE YANSIMALARI
Süleyman GÜDER 185

PANDEMİDE KÜRESEL KENTTE YAŞAMAK: İSTANBUL'UN COVID-19 DENEYİMİ
Özgür SAYIN, Veysel BOZKURT 203

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA SALGIN VE SALGIN SONRASI DÜNYADA KÜRESELLEŞME
Yunus KAYA 217

Diğer Etkileri

COVID-19 PANDEMİSİ VE YÜKSEK ÖĞRENİMDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM: ENDÜSTRİ 4.0 VE TOPLUM 5.0 PERSPEKTİFİNDEN BİR DEĞERLENDİRME
Metin TOPRAK, Yüksel BAYRAKTAR, Ayfer ÖZYILMAZ 233

COVID-19 İZOLASYON SÜRECİNDE BİREYLERİN SOSYO-EKONOMİK ÖZELLİK VE DAVRANIŞ İLİŞKİLERİ
Haluk ZÜLFİKAR, Seçkin ÖZMEN 251

COVID-19'UN PAY PİYASASI VE İŞLETMELER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Halim KAZAN 263

ÖNSÖZ

Uzun yıllardır uygulanan liberal-kapitalist yönetişim modeli, bireyselleşmeyi ve piyasayı egemen kılıp, özel sektörü büyüterek, devleti ve hizmetlerini sınırlandırarak varlığını bugüne kadar sürdürdü. Ancak COVID-19 krizi ile birlikte bu ekonomik sistemin nasıl bir sonuç doğurduğuna hep birlikte şahit olduk. Dünyanın en büyük ekonomilerine sahip ülkelerin salgınla mücadelede ihtiyaç duyulan en temel koruma malzemelerini sağlamakta aciz duruma düşmesi, hastaları seçerek tedaviye almaları ve diğerlerini ölüme terk etmeleri, ölen insanlarını taşıyacak tabutları ve gömecek yerlerinin olmaması mevcut sistemlerin ne kadar insani olduğu sorununu somut bir şekilde ortaya çıkardı.

Uluslararası rekabette en başarılı ülkeler, üstünlük sağlayan sektörlere ve üretime odaklanarak ekonomik gelişme stratejilerini bugüne kadar sürdürdüler. Ancak uzun tedarik zincirlerine ve küreselleşmeye dayalı bu yapı çökerken, katı sınırlar ve ulusal üretimlerle bu boşluğu doldurma arayışı ön plana çıktı. Ekonomiyle birlikte fonksiyonları zayıflayan, hizmet alan ve kapasitesi kısıtlanan devlet aygıtı ve yapısı, yaşanan salgınla birlikte büyük bir krizle karşı karşıya kaldı.

COVID-19 salgınıyla birlikte ekonomik gelişmelere rağmen, sağlık hizmetlerinin ve tarımsal üretimin acil hallerde yarattığı etkilerinin insanlığı tehdit edecek boyutlara nasıl ulaştığını yaşayarak tecrübe ettik. Salgın ile birlikte tarımsal üretim başta olmak üzere temel ihtiyaçları karşılayacak üretimi yapabilmenin önemini bir kez daha anladık. Maske, solunum cihazı, ilaç ve aşı gibi halk sağlığı alanlarında üretim ve hizmetleri sunmanın ne kadar önemli olduğunun bilincine vardık. Üretimlerin stratejik öneminin dönemsel ve ihtiyaçlara göre değişebildiği gerçeğini bir kez daha yaşadık ve paramız olsa da bazı ürünleri ve hizmetleri satın alamayacağımızı gördük.

Salgın, küresel düzeyde neredeyse hepimizi ruhsal, fiziksel ve sosyal açıdan eşitleyerek; sağlık, eğitim, gelir eşitsizliği, yoksulluk, işsizlik, göç, iklim krizi, temel insan ihtiyaçlarına erişim dahil her alanda yeni farkındalıklar oluşturdu. Salgın, bir yönüyle bencilliği besledi, dayanışmayı azalttı, yalnızlığa, biyolojik olduğu kadar psikolojik sorunlara ve bilgi kirliliğine yol açtı, ölüm korkusunu bireysel olmaktan çıkarıp, toplumsallaştırdı. Diğer yönüyle de dayanışma ihtiyacını artırdı ve ortak kader duygusunu güçlendirdi. Bu nedenle sosyal uyumu esas alan bir anlayışa olan ihtiyacımız daha fazla önem kazandı. Bundan dolayı toplumsal savrulmayı önleyecek ve panik yaşanmasına fırsat vermeyecek yapılanmaya ihtiyacımız arttı.

1980 sonrasında neoliberal rüzgârların etkisiyle yapılan özelleştirmelerle Türkiye'de de devlet nispeten küçültüldü, ekonomik ve sosyal sorunların yaşandığı bir dönemde küresel salgınla karşılaşıldı. Ancak genel sağlık sigortası, hastane sayısı, yatak kapasitesi gibi alanlarda sahip olduğumuz potansiyel ve kriz yönetme becerimiz sayesinde süreci nispeten daha iyi şartlarda geçirmekteyiz. Fakat bu gerçeğe rağmen ülkemizin de yeni şartlara adapte olmasını sağlayacak, krizi en az zararla atlatacak ve 21. yüzyılın ihtiyaçlarını karşılayacak yeniden yapılanmaya ihtiyacı artmaktadır.

Ekonomik ve sosyal alanda yaşananlar yeni bir paradigma değişikliğine ihtiyaç olduğunu gösteriyor. Çünkü doyumsuzluğu ve obeziteyi besleyen sınırsız ihtiyaçlar algısı yerine, ihtiyaçların sınırlı olduğu ve isteklerin sınırlandırılabileceğini esas alan, bilgi hariç kaynakların sınırlı olduğu ilkesine dayalı yeni bir ekonomik düzeni inşa edecek bir paradigma değişikliğine yönelik beklenti artıyor. Kriz sürecini en az zararla atlatabilmek için hep birlikte dayanışma içinde mücadele ederek, küresel düzeyde yükselen işkollarını ve meslekleri esas alarak, endüstrileri ve iş piyasalarını yeniden yapılandırmak gerekiyor.

Bu kitabın editörlüğünü üstelenen, yazar olarak katkıda bulunan ve hazırlanmasında görev alan fakültemizin çok kıymetli hocalarına bu vesileyle bir kez daha çok teşekkür ediyorum. 84 yıllık birikimimize uygun bir şekilde dünyada ve ülkemizde yaşanan ve yaşanacak sorunlara öğretim üyelerimiz kayıtsız kalmamış, var olan zor şartlara rağmen alternatifler üreterek, yol gösterici öngörülerde bulunmuşlardır. Hiç kuşkusuz bu kitap ön çalışma niteliğindedir, verilere ulaşıldıkça detaylandırılacaktır.

Ufuk açıcı ve faydalı olması dileğiyle saygılar sunuyorum…

Prof. Dr., Sayım Yorğun

İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Dekanı

GİRİŞ

"COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK, SOSYAL, POLİTİK VE TEKNOLOJİK ETKİLERİ"

Dilek Demirbaş[1] ve Veysel Bozkurt[2]

COVID-19 küresel salgını insanlığı hazırlıksız yakaladı. Bilim ve teknolojinin göz kamaştıracak boyutlarda geliştiği bir dönemde, salgın ekonomik ve toplumsal hayatı hiç beklenmedik bir biçimde sarsmış, toplum sağlığını hem ruhsal hem de fiziksel bağlamda derinden etkilemiştir. Dünyada milyarlarca insan evlerine kapanmış ve ekonomik faaliyetler bazı sektörlerde tümüyle durma noktasına gelmiştir. Art arda yaşanan arz ve talep şokları üretimden tüketime, taşımadan tedarik zincirlerine, ticaretten finansa kadar tüm alanlarda dalgalanma ve daralmalara neden olmuştur. Oluşturulan senaryolar aşının bulunmasına göre belirlenirken dünya ülkeleri uzun zamandır ilk kez ne yapacağını bilemez hale gelmiştir.

Bu çalışanın araştırma sorusu: Dünya, COVID-19 salgınının ekonomik, sosyal, siyasi ve teknolojik alanlardaki etkilerinin neler olacağını incelemektir. Dünya ne tür değişimlere maruz kalacak? Küresel ölçekte ve Türkiye'de olumlu ve olumsuz hangi dönüşümler söz konusu olacaktır? Kitap, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi dekanlığının öncülüğünde, yine İktisat Fakültesi öğretim üyeleri tarafından hazırlanmıştır.

Kitabın ilk makalesinde Ömer Karaoğlu "Salgınların İktisat Tarihi"ni inceliyor. Geçmişte iki bin yılı aşan döneminde insanlık, Antonine vebası, Cyprian vebası, Justinyen vebası, Kara Ölüm, Veba, Colomb salgını, Rusya kolera salgını, Kolera salgını, İspanyol gribi, Asya gribi ve H1N1 gibi çok sayıda salgın yaşamış ve toplamda yüz milyonlarca insan bu salgınlarda hayatını kaybetmiştir. Karaoğlu'na göre geçmişte salgınlar neticesinde ortaya çıkan nüfus kaybı işgücü ücretlerinin artışına yol açmış, uluslararası ticarette ile ekonomik faaliyetlerde gerilemeye ve politik yapılarda değişmelere sebep olmuştur.

Çiğdem Börke Tunalı, "COVID-19 Pandemisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi" başlıklı makalede, COVID-19 pandemisinin Dünya'da ve Türkiye'de ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini değerlendirilmektedir. Tunalı'ya göre, pandeminin kontrol altına alınması sürecinin uzun sürmesi durumunda ise, ekonomik büyüme ve istihdam üzerindeki tahribat daha yüksek düzeylerde olacaktır. Bu doğrultuda, otoriteler tarafından pandeminin kontrol altına alınmasına yönelik önlemlere sıkı bir biçimde uyulması gerekmektedir. Söz konusu süreçte ayrıca, pandemiden en çok etkilenen sektörler başta olmak üzere tüm sektörlere yönelik çeşitli teşvik ve desteklerin verilmesi de, pandemi sonrası ekonomik toparlanma sürecini hızlandıracaktır.

"COVID-19 Küresel Salgını ve Maliye Politikalarının Etkinliği" başlıklı makalede Murat Ustaoğlu, bazı iktisatçıların küresel ekonominin tarihin en büyük krizlerinden birine doğru hızla sürüklendiğini iddiasını dile getirmektedir. Ustaoğluna göre, Türkiye'nin potansiyel bir krizle mücadelesinde kısıtlı imkânlarını maliye politikalarına odaklaması daha faydalı olacaktır. Hem hane halkına hem de reel sektöre krizden çıkışı kolaylaştırıcı politikalarla destek olunmalıdır. Bunun için kamu harcamalarına ağırlık verilmesi Türkiye ekonomisi için daha efektif sonuçlar verecektir. Mali çarpanın 1960'lı yıllardan günümüze kadar olan seyri bu kanaati pekiştirmektedir. Kaynakların vergi indirimlerinden ziyade kamu harcamalarına yönlendirilmesi hem krizden çıkışı hızlandırmakta hem de sonraki dönemde milli geliri daha olumlu yönde etkilemektedir

1 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
2 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

“Blockchain ve COVID-19 Küresel Salgın İlişkisi” makale Dilek Demirbaş ve Ahmet İncekara tarafından yazılmıştır. Yazarlar, salgının küresel ekonomiye olan olumsuz etkisi tahminlerimizin çok ötesinde olduğunu ve Asya Kalkınma Bankasının yaptığı bir çalışmada salgın bittiğinde bu salgının dünya ekonomisine maliyeti 4.1 trilyon dolar civarında olacağını ifade etmektedirler. Makalede salgınla mücadelede Blockchain teknolojisinin imkânları vurgulanmaktadır. Bir diğer ifadeyle Blockchain teknolojisi, sağlık, finans, tedarik zinciri, telif hakları, politik seçimler, sigortacılık, hukuk, bağış, dış ticaret gibi pek çok alanda kullanılıp daha şeffaf, daha sağlıklı, daha etkin, daha doğru, daha hızlı ve daha insanca bir dünyanın oluşturulmasına yardımcı olabilir.

“Pandeminin Küresel Tedarik Zincirlerinin İşleyişine Etkisi Ve Muhtemel Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme” makalesinde de Ferda Karagöz, COVID-19 pandemisinin dünya ekonomisine etkilerini, küresel üretim ve tedarik zincirleri açısından değerlendirmektedir. Küresel tedarik zincirinin üretim, taşımacılık, gümrükleme, tedarik yönetimi gibi süreçlerinde ortaya çıkan aksaklıklar ortaya konulmakta ve bu aksaklıkların üstesinden gelebilmek için alınması muhtemel tedbirlerin tedarik zincirinin işleyişini ne şekilde değiştireceği tartışılmaktadır. Bu çalışmada, COVID-19 pandemisinin küresel üretim ve tedarik zincirlerinin işleyişinde ortaya çıkardığı aksaklıklar, alınması muhtemel tedbirler ve bu tedbirlerin tedarik zincirinin yapısı ve işleyişine etkisi ele alınmıştır. Karagöz’e göre, pandeminin küresel üretim ve ticarete etkisi ile ilgili değerlendirmeler, henüz tahmin aşamasında olsa da, dünya ekonomisinin 2020’de en az %1,5 küçülmesi beklenmektedir. Bunun yanında tedarik zinciri de pandemiden ciddi ölçüde etkilenmektedir.

“COVID-19 Pandemisinin Turizm Endüstrisi Üzerindeki Etkileri” başlıklı makalede Gürel Çetin ve Sevinç Göktepe, alınan tedbirler ve öngörülere yer verilerek salgının turizm endüstrisi üzerindeki etkisi açısından bir değerlendirme yapmışlardır. Yazarlara göre, Corona sonrasında hızlı bir şekilde işlenmek üzere şimdiden hazırlanması, özellikle iç turizmin özendirilmesi için sosyal turizm faaliyetleri, atıl kalan insan kaynaklarının gelişimi için destekler verilmesi, iptaller yerine rezervasyon ötelemeleri, ayrımcı politikaların önüne geçilmesi, kriz ve risk yönetimi sistemlerinin oluşturulması ve sürekli canlı tutulması, işletmelerin sermaye yapılarını sağlamlaştırmaları, bu tür krizlerin orta vadeli etkilerine daha dayanıklı hale getirilmeleri de bu süreçte ulaşılması gereken hedefler arasında sayılmalıdır.

“COVID-19 Salgını’nın Sosyal Politikalara Etkileri” adlı makalede Sayım Yorğun, COVID-19 krizinin, sağlık tabanlı, ekonomik, sosyal ve siyasi etkileri olan bir kriz olduğunu vurguluyor. Dünyada yaşanan yoksulluğa ilave olarak, COVID-19 nedeniyle iktisadi faaliyetlerdeki daralmadan kaynaklanan gelirler üzerindeki baskı, yoksulluk sınırına yakın ya da altındaki çalışanları ciddi ölçüde olumsuz etkileyecektir. Yorğun’a göre sangınla birlikte emek talebinin azalması, işsizlik oranın ve ücretsiz izin uygulamalarının artması, zamsız veya düşük zamla süreci geçirme uygulamaları nedeniyle çalışan yoksullar sorununda artış olacaktır. Çünkü ekonomik krizin küresel işsizlik ve eksik istihdam üzerindeki etkisinin çok yüksek olması beklenmektedir. Devletin düzenleyici ve dengeleyici rolünün güçlendirildiği, demokratik kurum ve kuralların egemen olduğu yapılar sorunların çözümünü kolaylaştırır ve sürdürülebilir kılar. Belirsizliklerin önümüzdeki dönemde artacağı, güven ve istikrarın bozulacağı beklentisi hem ekonomiyi hem de toplumsal yapıyı tehdit ettiği görülmektedir. Bu etkileri en aza indirmenin yolu riskleri iyi tespit edip, hızlı tedbir almaktan geçmektedir.

“Pandemi Döneminde Çalışma: Ekonomik Kaygılar, Dijitalleşme ve Verimlilik” makalesinde Veysel Bozkurt, pandemi sürecinde toplumun ekonomik kaygılarını, dijitalleşen yeni çalışma düzenini ve bunun online çalışan bireylerin verimlilik algıları üzerindeki etkilerini 5300 kişilik bir anket çalışmasına

dayanarak incelemektedir. Toplumun önemli bir bölümü gelecekte temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda kaygılanmaya ve işlerini kaybetme korkusu yaşamaya başladılar. Özellikle gençler, eğitim ve gelir düzeyi düşük olanlar arasında geçimini temin konusunda endişe duyanların oranı diğerlerinden daha yüksektir. Anketi cevaplayanların üçte ikisine yakını mali birikimlerinin hiç olmadığını ya da en fazla birkaç ay idare edebileceğini ifade etmiştir. Pandemi toplumda kaygı ve stres düzeyini yükseltmiştir. Kalabalık bir kitle, sadece paraya değil aynı zamanda psikolojik bir desteğe ihtiyaç duymaktadır.

"İşgücü Piyasası" nı konu alan makale de Ziya Erdem, enfekte olanların önemli bir kısmının çalışma çağında olduğunu hatırlattıktan sonra, bu salgının yakın bir gelecekte iktisadi faaliyetlerin sürdürülebilmesinde etkili olabileceğini vurguluyor. Erdem'e göre mallara ve hizmetlere olan talebin azalması, tedarik zincirinin kesilmesi, karantina ve seyahat sınırlamaları ve çalışma programlarında yeni düzenlemeler çalışma saatlerinde esaslı düşüşlere yol açmıştır.

"COVID-19 Pandemi Sürecinde Kadın Ve Hane İçi Emeği" başlıklı makalede Başak Işıl Alpar, pandemi sürecinde kadınların hane içindeki ücretsiz emeğini ele alınmıştır. Çalışan kadınlar için ikinci vardiya olarak değerlendirilen hane içindeki ücretsiz emek sürecinin pandemi ile birlikte, evden çalışmaya başlayan kadınlar için tek ve bütüncül bir vardiyaya dönüştüğünü iddia etmektedir. Alpar'a göre, emek piyasasında çalışmayan kadınlar için hâlihazırda var olan hane içi işlere yenilerinin eklendiği, işlerin çeşitlendiği ve kadınların üstlendiği roller arasındaki geçiş sürecinin kısaldığı; kadınların hane içi işleri başkalarına ücreti karşılığında devretmelerinin zorlaştığı, dolayısıyla kadınların rezervasyon ücretlerinin hatırı sayılır bir biçimde arttığı gözlenmektedir.

"COVID-19 Salgını Sonrası Çalışma Hayatı" başlıklı makalede Umut Omay, Pandeminin çalışma hayatında büyük ve kapsamlı bir dönüşüm sürecini başlatabileceğini ifade etmektedir. Bunun yanında bir süredir etkisini gösteren geçici iş ilişkilerinin ve güvencesizliğin ön plana çıkmaya başladığı önemli bir dönüşüm sürecinin yaşanmakta olduğunu vurgulamaktadır. Omay'a göre salgın sonrası döneme ilişkin öngörülerin, salgın öncesi dönemde başlayan dönüşüm çerçevesinde ele alınması bir gereklilik haline gelmektedir.

"COVID-19'un Uluslararası Sistem ve Türkiye Siyasetine Yansımaları" başlıklı makalede Süleyman Güder, sağının bireysel açıdan yoğun sorgulamalara yol açtığı gibi devlet yönetimi ve dünya siyaseti açısından da birçok uygulamanın ve politikanın gözden geçirilmesine fırsat sağladığını ifade etmektedir. Küresel yönetişim ve küresel iş birliği yönünden salgın sonrası süreçte uluslararası ve bölgesel örgütlerin varlık ve işlevleri daha fazla sorgulanmaya başlanmıştır. Zaten salgın sonrasında tüm devletlerin ortak akılla varacağı yer de muhtemelen DSÖ gibi örgütlerin daha işlevsel hale getirilmesi olacaktır. Güder'e göre, ulus devletlerin uzunca bir süredir beklediği bu iş yapma biçiminin salgın sonrasında da devam etmesi muhtemel gözükmektedir. Devlet yönetimlerinde bilhassa karar alma süreçlerinde otoriter eğilimlerin artacağı bir dönemin içerisine girilmektedir. Esasında bu süreç beraberinde kaçınılmaz olarak otoriterleşmeyi getirmesi gerekmez fakat bu yöndeki eğilimler daha önce ifade edildiği gibi devletlerdeki bu eğilimler salgın öncesinde de başlamıştı. Devletler bu süreci yönetmede başarılı da olsa başarısız da olsa gidişatın kamu otoritesinin gücünün artacağı beklenmektedir.

"Pandemide Küresel Kentte Yaşamanın Artı ve Eksileri: İstanbul'un COVID-19 Deneyimi" başlıklı makalede Özgür Sayın ve Veysel Bozkurt, salgın sürecinde küresel bir kentte yaşıyor olmanın artılarını ve eksilerini incelemiştir. Geniş kapsamlı bir veri setine dayanan çalışma dünyanın önemli küresel kentlerinden

biri olan İstanbul'da yaşayan insanların koronavirüs sürecinde yaşadıkları ekonomik, sosyal ve psikolojik deneyimleri ve bu deneyimlerin ülkenin geri kalanından hangi açılardan farklılaştığını incelemektedir. Araştırmanın sonuçları, İstanbul'un koronavirüsün sosyal ve ekonomik etkilerini Türkiye'nin diğer şehirlerine göre daha derinden yaşadığını göstermiştir. Bununla beraber, bulgular daha düşük gelir ve/veya eğitim seviyesine sahip kent sakinlerinin bu sürecin olumsuz etkilerini daha fazla hissettiği sonucunu vermektedir.

"Küreselleşen Dünyada Salgın ve Salgın Sonrası Dünyada Küreselleşme" başlıklı makalede Yunus Kaya küreselleşmenin kavram ve tarihsel bir süreç olarak serüvenini ele aldıktan sonra, salgın sürecinde küreselleşmenin rolünü irdelemekte ve salgının küreselleşmeye muhtemel etkilerini tartışmaktadır. Küreselleşme sürecinin beraberinde küresel bir risk rejimini de ortaya çıkardığını iddia eden Kaya'ya göre, COVID-19 salgını dünyada sınırlar arası mal, sermaye ve insan akışlarının en yoğun olduğu bölgelere çok daha hızlı yayılmaktadır. Dışarıya bağımlılık ve dışarı ile bağlantılılık arttıkça salgının ülkeler üzerindeki etkisi de artmıştır. Bu durumun kısa vadede içe kapanma gibi refleksleri ortaya çıkartacağı ama orta ve uzun vadede çözüm arayışlarının yine küresel ölçekte olacağını vurgulamaktadır.

"COVID-19 Pandemisi ve Yükseköğrenimde Dijital Dönüşüm: Endüstri 4.0 Ve Toplum 5.0 Perspektifinden Bir Değerlendirme" başlıklı makale ise Metin Toprak, Yüksel Bayraktar ve Ayfer Özyılmaz tarafından kaleme alınmıştır. Makalede değişim karşısında kaygı duyan akademisyenlerin ve akademik yöneticilerin eğitim sistemini yeniden tasarlama ve yenilenmiş bir işletim ve yönetişim modeli uygulama gerekliliği ile karşı karşıya olduklarını ve bunun geçici olmadığını kabul etmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Yazarlara göre, teorik ders, laboratuvar, uygulama ve proje bakımından ders müfredatlarının yeni baştan tasarlanması ve uygulamalı ders konseptinin bütün dersler bakımından yeniden kurgusu gerekiyor. Bu yeni kurgunun uygulama ve teknoloji yoğun olacağı vurgulanmaktadır.

"COVID-19 Üzerine Analitik Bir İnceleme" başlıklı Haluk Zülfikar, insanoğlunun dünya yolculuğunu birçok salgın ve benzeri kriz ile karşı karşıya geldiği bir uzun seyahat olarak tanımlamaktadır. Zülfükar'a göre, akademisyenlere düşen görev kanıta dayalı, analitik temele oturan çalışmalarla bu klinik süreci detaylıca anlamaları ve kriz esnası sonrası dünya için çözüm stratejilerinin oluşturulması ya da bu sürece katkı sağlayabilmek olmalıdır. Bu ise akademisyenin öncelikli olarak sebep-sonuç odaklı çalışmaya ve gizli örüntülerin bulunup çıkarmaya odaklanmasını zorunlu kılmaktadır. Giderek karmaşık sisteme dönüşen olaylar, giderek artan analitik bakış gereğini doğurmaktadır.

"COVID-19'un Pay Piyasası ve İşletmeler Üzerindeki Etkisi" başlıklı Halim Kazan'ın makalesinde, ulusal ve küresel tehditlerin ülkeleri ve dolayısı ile ülkelerin ekonomilerini nasıl etkilediği ele alınmaktadır. Bu bağlamda ülkelerin pandemiye karşı almış oldukları tedbirler insanlar, aileler, işletmeler ve borsalar üzerinde kısa sürede nasıl etki ettiği örneklerle incelenmiştir.

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.01

SALGINLARIN İKTİSAT TARİHİ

Ömer KARAOĞLU

Öz

İnsanlık tarihi boyunca salgın hastalıkların öldürücü etkileriyle birlikte iktisadi işleyiş ve etkinlikler üzerinde yıkıcı, daraltıcı, dönüştürücü etkiler oluşturduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızda bilinen büyük tarihsel salgınlar hakkında genel bilgiler verildikten sonra Avrupa iktisadi-toplumsal tarihinde önemli etkileriyle bilinen büyük veba (Kara Ölüm) başta olmak üzere, salgınların nüfus, tarım, ticaret, sanayi sektörleri üzerinde, fiyatlar, ücretler vb. ekonomik göstergelerde meydana getirdiği etkiler tartışılmaya çalışılmıştır. Salgın sırasında ve sonrası dönemlerde farklı bölgelerde değişebilen sonuçlar gözlendiği, servet ve gelirlerin dağılımında değişiklikler olabildiği, iktisadi yapı ve kesimlerin önemli değişimlere uğrayabildiği anlaşılmaktadır. Çalışmamızda sınırlı da olsa bazı salgınlar hakkında yapılmış verili araştırma ve raporlardan yararlanmak suretiyle salgınların gerçekleşen iktisadi etkilerine ve konunun kimi tartışmalı boyutlarına işaret etmeye çalıştık. Salgınların ekonomik sonuçları genellikle daraltıcı ve yıkıcı nitelikler göstermişse de izleyen dönemlerde yeni oluşum ve fırsat alanlarına yol verebildiği, farklı sosyal kesimlerin ekonomik durumlarında değişen etkiler ortaya çıkarabildiği, ekonomik aktör ve kurumlar üzerinde önemli değişimlere yol verdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Salgın, salgınların iktisat tarihi, Kara Ölüm, COVID-19

Ö. Karaoğlu
*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
e-mail: omerkaraoglu@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2366-9570

Giriş

Refah toplumunun yüksek gelirlere sahip olan bireylerini genel olarak sağlık sorunlarına ve özellikle salgınlara karşı nispeten korunaklı kıldığı kabul edilmektedir. Sağlıklı insanların daha eğitimli, daha üretken, daha yüksek bir tasarruf ve yatırıma elverişli olması beklenir. Ülkelerin doğum ve ölüm oranları, nüfus artış hızı bakımından farklılıklar, genç/yaşlı düzeyi ülke ekonomilerinde büyümeyi pozitif/negatif yönde etkileyebilmektedir. Ne var ki tarihten bugüne salgın hastalıklar, genellikle yıkıcı etkileriyle ekonomileri kesintiye uğratmakta, sınırlı bazı sektörler dışında daralmaya yol açmakta, ekonomilerin işleyişine dair beklentileri ciddi anlamda değiştirebilmektedir. Salgınların insan hayatı dolayımında yıkıcı bireysel ve toplumsal etkileri yanında ekonomiler üzerinde kısa vadeli maliyetleri belirgin biçimde hissedilmektedir. Ancak bu kayıpların uzun vadeli maliyetleri aynı kolaylık ve açıklıkta öngörülememektedir. Bir salgının engellenmesi ve kontrol altına alınması için acilen katlanılması gereken maliyetler, sağlık harcamaları, salgın süresince toplum kesimlerinde ortaya çıkan gelir kayıpları ve bunların telafisi için yapılan kamu harcamaları vb. ağır bir maliyet tablosu oluşturmaktadır. Kuşkusuz söz konusu maliyetler, bireyler, firmalar ve kamu kurumları düzeyinde ya da ulusal, bölgesel ve küresel ölçeklerde ayrı ayrı değerlendirilmeye muhtaçtır.

Tarihsel salgınların ölümcül sonuçları ve maliyetlerinden sonra, insanlık, sağlık ve teknolojinin, hayat standartlarının (dünyanın belirli bölgeleri dışında) gelişmişliğine rağmen ulaşım ve iletişimin olağanüstü bir hız kazanmış olmasıyla birlikte yeni salgınların da hızla yayılımına tanık olmuş ve bilgi ve sermaye yanında virüsler de mobilite kazanmıştır. Geçmiş zamanların tehdit edici kimi hastalıkları gelişen sağlık ve hijyen koşulları altında kontrol altına alınmış ve hatta bazıları minimize edilmiş olsa da virüs kaynaklı salgınların öldürücü ve yayılmacı niteliği sona ermiş değildir.

Pandemi terimi, genellikle geniş coğrafi bölgelere yayılan ve insanlığın ciddi bir bölümünü etkisi altına alan hastalıklara atıfta bulunmakta; Roma döneminde (540-541) yayılan Justinyen salgını, 14. yüzyıl veba salgını (Kara Ölüm), kolera, grip ve HIV / AIDS gibi örnekleri ifade etmektedir. Pandemiler bazı araştırmalarda bölgesel ve küresel olarak kategorize edildiği görülmektedir. Yakın dönemde (2009) yaşanan H1N1 salgını sırasında 178 ülkenin etkilendiği kaydedilmiştir. Son iki yüz yılda, muhtemelen aynı organizmanın türevlerinden kaynaklanan yedi ayrı kolera salgını olduğu kaydedilmektedir. 21. yüzyılda, yakın dönemlerin SARS ve Kuş Gribi, Asya'dan kaynaklı ve pandemik potansiyeli olan iki enfeksiyon olarak kayıtlara geçmiştir.

Son yıllarda en az altı büyük ölçekli salgın görüldüğü belirtilmektedir. Hantavirüs pulmoner sendromu, şiddetli akut solunum sendromu, H5N1 influenza (grip), H1N1

influenza, Orta Doğu solunum sendromu ve Ebola virüsü hastalığı salgını olarak adlandırılmıştı. Grip H1N1 (2009) virüsü, 21. yüzyıldaki ilk pandemik influenza olarak görüldü ve tüm dünyayı etkileyerek 18.000'den fazla ölüme neden oldu. Dünya Bankası hesaplamalarına göre Ebola salgını 11.000'den fazla insanı öldürdü ve dünyaya 2 milyar dolardan fazla maliyeti oldu. Bu tür salgınlar bilim insanlarını, devletleri ve toplumları 1918'deki İspanyol gribi tahribatının tekrarlanması konusunda endişelendirirken son pandemi COVID-19 adıyla büyük bir salgın olarak ortaya çıktı ve dünyanın nerdeyse tamamını paniğe sevketti.

Salgınlar sadece dünya nüfusu için değil, aynı zamanda ekonomisi için de ciddi bir tehdittir. Kayıplar krizlere, ekonominin istikrarsızlıklara yol açmaktadır. Etkilerin doğrudan maliyetler, uzun vadeli ve dolaylı maliyetler olarak geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Hastalık salgını ile başa çıkmanın doğrudan maliyetleri hayli yüksek olabilmektedir. Ebola salgını Batı Afrika'daki ekonomiyi ciddi şekilde baltaladı. Uzun vadeli yük de ağırdır**.** Temel kayıplar insan/can kayıpları sonucu bireylerin, aile ve yakın çevrenin kazançlarının kaybından kaynaklanmaktadır. Dolaylı maliyetler de çok ağırdır. GSYİH'da düşüşe neden olan pek çok göstergeyi içermektedir (Qiu vd, 2016-2017:7).

Bir Salgın Tarihçesi

Bir salgın olarak **veba** hastalığının geçmişi çok daha geriye gidebilirse de nispeten iyi bilinen ilk örneğin M.Ö.320 yıl kadar önce Filistin'de çevresinde görüldüğü ileri sürülmüştür. Yine Antikitenin geç döneminde 160-180 devresinde görülen bir diğer salgın **Antonine vebası** denen ve aslında çiçek hastalığı olduğu tahmin edilen salgın olarak İtalya'yı etkilemiştir. Burada nüfusun %10'u ila 30 arasında azalışına yol açmış, bu oran daha sonra %50 civarında tahmin edilmiştir. Yine Roma İmparatorluğu döneminde 249-270 arası **Cyprian vebası** olduğu görülmüştür. Vebanın tarihte yol açtığı ve geniş bir coğrafyayı etkileyen ilk salgının (pandemi) Justinyen döneminde Bizans-Konstantinopolis'te görüldüğü ileri sürülmektedir. 540-541'deki ilk salgın olan bu **Jüstinyen salgını**, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünde önemli bir etken olarak görülmüş ve etkisi 750'de sonlanmıştı. 542 yılında Mısır'da başlayan bu salgının, ticaret yollarını izleyerek Konstantinopolis üzerinden İrlanda'ya kadar yayıldığı ileri sürülmüştür. 6. yüzyılın Romalı yazarı Procopius, etkisi üç yıl süren bu salgın sırasında Konstantinopolis'te günde 5-10 bin kişinin hayatını kaybettiğini belirtmiştir. Hastalığın kuzeybatı Avrupa'ya kadar yayıldığı, ancak dağınık köylü toplulukların bundan çok fazla zarar görmediği tahmin edilmektedir. 770'li yıllara kadar Avrupa'da başka veba salgınları yaşandıysa da, sonraki 600 yıl boyunca başka salgın görülmediği kaydedilmektedir. (Alfani ve Murphy, 319).

İkinci salgın dalgasının da (1347-1352) Doğu'dan yayıldığı öne sürülmüştür.1347-1348'de Avrupa'ya ulaşan bu büyük veba salgını, **Kara Ölüm** ya da Kara Veba olarak adlandırılmış ve bu hastalığa "yersinia pestis" adı verilen bir bakterinin yol açtığı belirtilmiştir. Bu salgının Avrupa, Akdeniz, Orta Doğu, Merkezi Asya ve Çin'in belirli bölgeleri gibi alanlara yayıldığı tahmin edilmektedir.

Salgının mekânsal görünümüne bakılırsa kentler, tarıma dayalı ekonomik faaliyetlere bağımlıydılar ve kırda yaşanan olumsuzluklar kentleri etkilemekteydi. Yönetsel aygıtın merkezi durumunda olan kentlerin fiziki ve demografik özellikleri, yaşanan olumsuzlukları daha da arttırmıştı. Ortaçağ Avrupa'sında, istilalardan korunmak için taş duvarlarla çevrilen şehirlerin sokakları dar ve kirli, evler korunaksız, tuvaletleri ve suyu yetersizdi. Beslenme zor ve hijyenden uzaktı. İnsanlar kaz, ördek, domuz gibi hayvanlarla iç içe yaşarlar, hayvanları beslemek için, yerlere yemek artıkları dökülür, lağım ve çöp düzenekleri olmadığı için de atıklar sokaklara bırakılırdı (Özden ve Özmat, 2014:64-65). Yine de bu salgın her yere eşit darbe vurmamış, kalabalık şehirler, limanlar ve manastırlar ağır darbe alırken köyler daha hafif geçirmiştir (Heaton.1985:103).

Mikrobu taşıdığı düşünülen "pireler" aracılığıyla salgın, 1331'de Çin'i (kuzeydoğu Çin'deki Hebei eyaletini) etkiledi ve ticaret yolları üzerinden yayıldı. William H. Mc Neill'in rekonstrüksiyonuna göre veba, Himalaya'nın vahşi kemirgen popülasyonunda endemikti. Moğollar bu bölgeyi büyüyen imparatorluklarına dahil ettiklerinde, bu salgına yol açtılar. Moğol orduları aracılığı ile 1346'da Kırım'daki Ceneviz kenti olan Kefe'ye yayılmıştı. Hastalıktan kurtulmak için buradan kalyonlarla kaçan Cenevizliler, salgını Avrupa'ya taşımış oldular. Salgın, 1347 yılı sonunda Messina'ya, Akdeniz üzerinden güney Fransa'ya, 1348'de kuzey Fransa ve güney İngiltere'ye yayıldı. Böylece salgının 1346'da Karadeniz kıyısından Kafkas'a ulaşan ve Asya bozkırını geçen pandeminin başlangıcı olabileceği ileri sürülmektedir. Buradan gemilerle Bizans'a, Güney İtalya'nın bazı bölgelerine ve muhtemelen 1347'de Güney Fransa'daki Marsilya'ya ve nihayet 1348'e kadar Akdeniz bölgesi ve Avrupa'nın geri kalanına ulaşmış olduğu tahmin edilebilir. Sadece Avrupa ve Akdeniz'de, Kara Ölüm nüfusun üçte biri ve hatta bazılarına göre yarısına yakın insanı öldürdü ve onu insanlık tarihinin arkasındaki mutlak anlamda ikinci en kötü salgın olarak kayıtlara geçirdi. 16-18. Yüzyıllar arasında, üç yüz yıldan fazla bir süre veba en korkutucu salgın oldu (Alfani ve Murphy, 2017:319; Özden ve Özmat, 2014:64).

Avrupalılar hıyarcıklı veba ve akciğer vebası adı verilen iki ayrı tür veba ile boğuştular. Mikrobu taşıyan bir pirenin ısırmasıyla başlayan hıyarcıklı vebada, önce siyah bir leke oluşuyor, bunu koltuk altlarında, kasıklarda veya boyunda oluşan bubonlar (ur) izliyor ve

hastalık bir hafta içinde kurbanlarının çoğunu öldürüyordu. Akciğer vebası, mikrobun akciğerlere yerleşmesiyle ortaya çıkıyor ve burundan kan gelmesine yol açıyordu. Hastalığı taşıyan kişinin öksürüğünden ve tükürüğünden bulaşan bu veba türü, insanları bir günde öldürüyordu. Yüksek ateş ve deride mor-siyah renklenme sonucu ya da yaygın ve korkunç niteliği sebebiyle "Kara Ölüm" olarak adlandırılan salgın, Avrupa'nın liman kentleri üzerinden giriş tapmıştı. Ahşap gemiler veba mikrobu için uygun ortamlardı ve insanlar yanında taşınan mallarla beraber Avrupa içlerine yayılmıştı (Özden ve Özmat, 2014:64-65).

Diğer büyük salgın 1492'den 1650'ye dek etkileri sürecek olan **Colomb**'un yeni dünyayı keşfi sonrası eski dünyadan taşınan salgınlardı. Avrupalıların bu kıtaya taşıdığı hastalıklar, çiçek, tifüs, grip, sıtma vb. oldu. Bu bölge nüfusunun %85-90 oranında azalışıyla sonuçlandı. Farklı faktörler analize katılsa da baskın sebeplerin bu salgınlar olduğu söylenebilir. Salgın tüm Amerika'yı aynı ölçüde etkilemediyse de nüfusun yoğun olduğu bölgelerde hızlı yayıldı. Diğer bir salgın yönü ise 1492-1550 arası dönemde bu kez Amerika kıtasından Asya ve Avrupa'ya yayılan **frengi** oldu (Alfani ve Murphy, 2017:317-320).

Diğer veba dalgası Kuzey Avrupa'da (kuzey Fransa, Hollanda ve Renanya) 1623-1632 salgını ile başladı ve 1625'e kadar İngiltere ve kuzey-orta Almanya'ya yayıldı. Daha sonra güney Fransa'ya, doğu Fransa'ya ve güney Almanya'ya taşındı. 1628- 1629'da Pirenelerden Bavyera ve İsviçre'ye uzandı. 1629'da kuzey İtalya'ya giren veba, 1631'de Toskana'ya yayıldı, ancak İtalya'nın geri kalanı korundu. Lombardiya'dan veba 1629'da tahrip olan Katalonya'ya yayılarak iki yıl boyunca kayıplara yol açtı. 1647-57 arasında İspanya'nın doğusuna muhtemelen Afrika'nın kuzeyinden geldi ve bu kez 1652'de Sardunya, 1656-57'de İtalya'ya yayıldı (Alfani ve Murphy,2017: 316-317).

17. yüzyıl salgınları "**ikinci pandemi**" olarak adlandırılırken 19. Yüzyıl başlarına dek etkileri devam etti. Üçüncü pandeminin orijini ise 1894'de Çin-Yunnan oldu. Hong Kong bu salgından etkilenirken hastalık gemi taşımacılığı yoluyla küresel boyut kazandı. 1896'da Hindistan'a ulaşarak 12,5 milyon insanı öldürdü. 1900 başlarında Glasgow ve sonra Paris'te daha sınırlı ölümlerle sonuçlanan salgınlara yol açtı. Bu vebanın okyanusu aşarak San Francisco'ya kadar ulaştığı ve bu üçüncü salgının etkilerinin sınırlı da olsa (özellikle Afrika'da) devam ettiği kaydedilmektedir. (Alfani ve Murphy,2017:319).

Bu salgınlar dışında geç dönemlerde **1918-1919 İspanya gribi** milyonlarca insan öldürdü. Grip salgınları dünya çapında toplumlar üzerinde ciddi sonuçları olabilecek öngörülemeyen ancak tekrarlayan olaylardır. Aslında grip salgınları 1500'lerden beri her yüzyılda yaklaşık üç kez veya kabaca 10-50 yılda bir görülmekteydi. 20. yüzyılda, 1918-1919'da "İspanyol

gribi", daha sonra 1957-1958'de "**Asya gribi**" ve 1968-1969'da "**Hong Kong gribi**" olarak adlandırılan üç ciddi grip salgını olduğu bilinmektedir. Her bir salgın insan hayatına ve ekonomik kalkınmaya zarar verdi. Örneğin, dünyada 20 milyondan fazla insanı öldüren ve kaydedilen dünya tarihinin en yıkıcı salgını olarak gösterilen 1918-1919'lardaki grip salgını buna örnektir (Qiu vd, 2016-2017:4)

Parçalanmış toprak mülkiyetine dayalı feodal yapılar, salgınlar karşısında organizasyonal etkinliğe sahip değillerdi. Feodal yöneticiler salgın sonrası dönemlerde büyük nüfus kaybıyla oluşan emek kıtlığı karşısında kayıplarını, angarya ve vergileri artırarak gidermeye çalıştılar. Kötü beslenen ve direnci daha düşük olan yoksullar, farelerle dolu toprak evlerde yaşıyorlar ve zenginlere oranla çok daha olumsuz etkilere açık bulunuyorlardı. Varlıklı kesim taş evlerde yaşarken daha iyi beslenme imkanına da sahiplerdi (Özden ve Özmat, 2014:67).

Yerel yöneticiler salgınla mücadele etmek için pazar alanlarının sık sık temizlenmesini, içinde çöp atılmamasını vb. kararları uygulamaya yöneldiler.

Tablo 1. Öldürücü Pandemiler

	Ölüm Sayısı
Antonine vebası/çiçek salgını (160-180)-Roma	(rivayet 5 milyon)
Cyprian vebası (249-270)-Roma	(rivayet günde 5 bin)
Justinyen vebası (540-541)-Avrupa-Akdeniz	25-50 milyon
Kara Ölüm (1347-1352) Avrupa, Akdeniz, Orta Doğu, Asya	50 milyon+
Veba (1623-1632)-Avrupa	50 milyon+
Veba (1647-1657)-Endülüs, İspanya çevresi, İtalya	1,25 milyon+
Colomb salgını-çiçek, tifüs, sıtma, grip vb.-Amerika (1492-1657)	(tahmini 50 milyon+)
Colomb salgını-frengi (1492-1550) Amerika'dan Avrupa-Asya'ya	2 milyon+
Rusya kolera salgını (1852-1860)	1 milyon
Küresel Grip salgını (1889-1890)	1 milyon
Kolera salgını (1899-1923)	800 bin
İspanyol gribi (1918-1920)	40 milyon+
Asya gribi (1957-1958)	2 milyon
Hong Kong gribi (1968-1969)	1 milyon
H1N1 salgını (2009-2009)	203 bin

Kaynak: Alfani ve Murphy, Plague and Lethal Epidemics in the Pre-Industrial World, The Journal of Economic History, 2017, 77(1),316-317; Jorda, Singh ve Taylor, Longer-run economic consequences of pandemics, Federal Reserve Bank of San Francisco Working Paper 2020-09. March 2020, s.2, https://doi.org/10.24148/wp2020-09

İlk Karantina Uygulamaları

İslam'ın ilk dönemlerinde gözlenen salgınların m. 541'de başlayan Justinyen vebasının uzantıları olduğu ve VIII. yüzyıla dek sürdüğü tahmin edilmektedir (Varlık, 2011:176).

Veba konusunda erken dönemde İslam peygamberinin "bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkarsa o bölgeden ayrılmayınız" sözü rivayet edilmiş ve bu hastalığın İsrailoğulları'ndan bir topluma veya önceki bir topluma gönderilmiş olduğu kaydedilmiştir (Zebîdî,1983: 9/206 ve 12/85). Bu uyarı ilk karantina ve salgın yayılmasını engelleyici bir uygulama olarak değerlendirilmektedir (Uçar, 2017:199).

Yine Hz. Ömer'in hilafeti döneminde, Filistin topraklarında bulunan Amvas denen bölgede ortaya çıkan veba hastalığı, hızla yayılarak Suriye ve Irak topraklarında kadar ulaştı. Fakat Suriye toprakları salgının şiddetli yaşandığı bölge oldu. Amvas'ta başlayan hıyarcıklı veba, vebanın üç türünden biri ve en yaygın olanıydı Araplar hastalığı "tâun" olarak isimlendirmekteydi. Bu sebeple salgın "Amvas Tâunu" olarak anıldı. Geniş bir alana yayılan salgında peygamber sahabelerinin de dâhil olduğu on binlerce insanın ölümüne neden oldu. (Cengiz, 2020:130).

Hz. Ömer, Şam bölgesinde fethedilen topraklar için h. 18. yılda, Medine'de yerine Hz. Ali'yi vekil bırakarak bir grupla yola çıktı. Halife, Şam ile Hicaz sınırı olan Serğ Mevkii'ne gelince Suriye bölgesinin fethiyle görevli olan komutanlar tarafından karşılandı. Ebu Ubeyde b. Cerrah, Hz. Ömer'e Suriye'de yayılmış olan tâun hastalığından ve dehşetinden söz edince halife, yola devam etmek veya Medine'ye dönmek tercihleri hususunda istişare yapmak üzere muhacirleri topladı. Burada bir görüş ayrılığı yaşandı. Bazıları korkmadan yola devam etmeleri gerektiği görüşündeyken diğer bir kısmı bunun bir bela ve felaket olduğunu bu nedenle Medine'ye dönmeleri gerektiğini belirttiler. Devam eden istişareler sonunda Hz. Ömer insanlara duyuru yaparak Medine'ye dönüleceğini bildirdi. Hz. Ömer'in Medine'ye dönmeye karar verdiği sırada orada olmayan Ebu Ubeyde b. Cerrah, halifenin kararını öğrendiğinde kızdı ve Hz. Ömer'in yanına gelerek "Allah'ın kaderinden mi kaçıyorsun?" diye sordu. Hz. Ömer, Ebu Ubeyde'ye "Ey Ebu Ubeyde! Keşke bu sözü başkası söyleseydi. Evet, Allah'ın bir kaderinden Allah'ın diğer bir kaderine kaçıyorum." Diye karşılık verdi. Hz. Ömer devamla "sen devenle bir vadiye ulaşsan, vadinin bir tarafı sulu ve yeşillik bir otlak, diğer tarafı susuz ve çorak olsa deveni nerede otlatırsın? Deveni otlak yerde otlatırsan Allah'ın takdiriyle otlatmış olmaz mısın? Şayet çorak yerde de otlatırsan Allah'ın takdiriyle otlatmış olmaz mısın? Bunların her ikisi de Allah'ın kaderidir. O sırada yanlarına Abdurrahman b. Avf geldi. Konuyu öğrendiğinde onlara peygamberden duyduğu "şayet bir yerde tâun

hastalığı olduğunu işitirseniz oraya girmeyin. Bir yerde tâun hastalığı çıkarsa ve siz orada bulunursanız tâundan kaçarak oradan çıkmayın." hadisini hatırlattı. Hz. Ömer Allah'a hamd ederek Medine'ye döndü (Cengiz, 2020:138-139).

Örgütlü bir karantina uygulaması örneğini hayli ileri bir dönemde, 1377 yılında Adriyatik kıyısındaki Ragusa şehrinde görmekteyiz. Akdeniz'in yoğun limanlarından biri olan Ragusa'da (Hırvatistan-Dubrovnik) şehrin başhekimi Jacobo de Padua, tedavi için dışarıdan gelen yabancı hastalar için şehrin surları dışında bir alan oluşturulmasını önermiş, doğudan gelen tüm gemiler bu işe ayrılmış limanlarda tecrit edilmişti. Yolcular ve gemiciler kırk gün boyunca bu limanlarda alıkonuyor, karaya çıkmalarına izin verilmiyordu. Diğer bir iddia, ilk karantina uygulamasının Venedik Cumhuriyeti'nin 1423 yılında kurduğu Lazzaretto Vecchio'da yapıldığını, şehre varmadan yakında bulunan adalarla izolasyon uygulandığını, bir süre sonra tüm Avrupa'da karantina uygulamalarının görüldüğünü, adını "kırk günlük" bekleme süresinden alan "quarantena" teriminin de böylece dünya literatürüne girdiğini ileri sürmektedir (İşler, 2019:98)

Ortaçağ kentleri ve sosyo-ekoomik tarih çalışmalarıyla tanınan Belçika'lı tarihçi Henri Pirenne, 14. yüzyıl başlarını Avrupa orta çağının ekonomik gelişmesinin sonu olarak kaydetmektedir. Yeni tarımsal alanların işlenmesi, iskanı, Cermen kolonizasyonunun Elbe ötesine yayılması, endüstri ve ticaretin gelişimi, para dolaşımı ve kredi finansmanının yayılması ile büyüyen ekonomilerin durağanlaştığını belirtmektedir. Batı dünyasının artık bir yaratma dönemi yerine elde ettiği varlığı koruma dönemine girdiğini, nüfus artışının durmasının bunun açık bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir. 1315-17 arası Avrupa'nın büyük bir kıtlık yaşadığını belirten Pirenne, bu süreci ilk olumsuz ekonomik dalga olarak nitelemektedir (Pirenne, 2014:213-216).

Tarihte Salgınlar ve Ekonomi

Araştırmacı ve yazarlar, hem vebanın ortaya çıkış ve yayılma şeklini şekillendiren temel çevresel ve kurumsal faktörleri, hem de genel demografik ve sosyoekonomik sonuçlarını analiz ettikleri çalışmalarda, Antik Çağın sonları ve Orta Çağ'ın başlarında Roma İmparatorluğu ve Akdeniz'i etkileyen ölümcül sanayi öncesi salgınlar ve on altıncı yüzyıl "Kolomb Değişimi" ile ilişkili salgınlar dizisini farklı boyutlarıyla tartışmaktadırlar. Kara Ölüm ve diğer ciddi sanayi öncesi salgınlar, sıklıkla tarihte zaman zaman toplumların çöküşüne yol açan ve bazen de etkileyici büyüme için yol açan noktalar olarak ele alınmışlardır (Alfani ve Murphy, 2017:314)

Nüfus ve Ekonomi

İtalyan iktisat tarihçisi Carlo Cipolla, tarımsal toplumlarda nüfusun belirli bir tavanı aştığı anda ani ve büyük azalışlara sebep olacak felaketlere de açık olduğunu, bu ihtimalin arttığını ileri sürmektedir. Tarımsal ürün dalgalanmalarını ve salgın hastalıkları önlemek için teknik imkanları sınırlı olan bu toplumların orta çağda ölüm oranlarında hızlı artışlar yaşadığını kaydetmektedir (Cipolla,1980: 75).

Veba salgınlarının bir popülasyonun büyüklüğü/büyümesi üzerindeki etkileri son derece karmaşık bir sorundur ve salgınların genellikle bir düşüşe yol açacağı kabul edilir. Bir yandan, bir dizi salgından sonra yetişkin nüfusun önemli bir kısmının kurtulacağı ve belirli ölçüde bağışıklık kazanacağı düşünülmektedir. Ancak çocuk ve genç ölümleri ardından veba salgınlarının kısa sürede gelecek nesillerin üreme potansiyelini azaltacağı söylenebilir. Ne var ki Hindistan'da on dokuz ve yirminci yüzyılın başlarında, öldürücü veba ve kolera salgınlarına rağmen nüfus artışı devam etti. Salgın hastalıklarda yaşanan ciddi ölümleri, uzun vadede nüfusun önceki düzeyini yakalamasını sağlayan doğum hızı artışları izlemiştir.

Bu durum, salgın hastalıklardan sonra yaşamak için bağımlı olanların sayısındaki azalış, daha erken yaşta evliliği ve daha iyi beslenmeyi getiren yaşam standardındaki iyileşmeden kaynaklanmaktadır. On dört-on beşinci yüzyıl İngiltere'sinin köylü ve esnaflarının, Kara Ölümü takip eden ücretlerdeki önemli artış nedeniyle yaşam standartlarındaki iyileşmeden yararlandığını bilinmektedir.

Veba salgınlarının nüfus üzerindeki etkilerinin kesin bir değerlendirmesi her zaman mümkün olamayabilir. Belirli bir yerle sınırlı veba salgının (endemik) İngiltere nüfusunda o dönemde sürekli bir azalışa yol açtığı iddiası kesin bir doğruluk ifade etmemektedir. Yine veba ile on beşinci yüzyıldaki ekonomik dalgalanmalar arasında kesin bir korelasyon olduğu görüşü tartışılmaktadır. Bir tespite göre I479'un vebaları İngiliz ticaretinde belirgin bir iyileşme ve ilerleme dönemi içinde meydana gelmiş ve buna engel olmamıştı. Londra'da görülen yerel veba salgınları, bu yıllarda İngiliz ekonomisinin genişlemesi ile uzlaştırmak ve bu endemik vebanın nüfusun azalmasına yol açtığını iddia etmek kolay görünmemektedir. Ancak 1500'de İngiltere'de büyüme yavaş ve düzensiz olduğundan nüfus büyük veba (Kara Ölüm) öncesi düzeyin yine de altındaydı (Bean,1963:434-435).

Toparlanma zaman almış, Avrupa, salgın öncesi nüfusunu ancak 1600'lerde yeniden kazanabilmiştir. Kentleşme oranı Kara Ölüm sonrasında ancak 1400'de %8'den %11'e ve 1600'de %13'e yükselmiştir. Bu artışın kentsel alanlardaki nüfusun kırsal alanlardan daha hızlı toparlanmasından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, veba sonrası

iyileşme şehirlerde büyük ölçüde kırsal kesimden göç sayesinde gerçekleşti, çünkü kentsel ölümler kırsal ölümlerden fazlaydı. Salgından sonraki ilk birkaç yıl özellikle yüksek göç oranlarına tanık olundu. Çoğu köylü diğer kırsal veya kentsel bölgelere göç ettikçe, bazı araziler ekilebilir alandan hayvan yetiştiriciliğine dönüştürülmüş, marjinal topraklar terk edilmiş ve ormanlık alanlar yeniden ortaya çıkmıştır. 1300'ler başında var olan şehirlerin nüfusu 1500'e ulaşırken, 1353'ten sonra yeni şehirlerin de ortaya çıktığı görülmüştür. Kara Ölüm'ün demografik sonuçları Avrupa genelinde farklı seyretmişse de nüfus nihayet toparlanabildi. Sonuç olarak şehirler iki yüzyıl içinde veba öncesi nüfuslarını geri kazanmış oldular (Koyama vd, 2019:12-13).

Feodalite ve Tarımsal Ücretler

Kara Ölüm kısa süre içinde ciddi ekonomik zarara yol açmış, nüfus kayıpları üretim ve talep üzerinde ciddi daralmaya neden olmuştu. Kırsal alanlarda hasatlar toplanmadı. Şehirlerde ticaret kesintiye uğradı. Yerel ekonomiler çöktükçe gıda sıkıntısı ve enflasyon yaşandı. Daha sonra işgücü arzı ile ortaya çıkan eş zamanlı şokla iktisadi faaliyette hızlı ve yaygın bir mal ve hizmet talebi daralması yaşandı Nominal (parasal) ücretler şoktan hemen sonra arttı. Ancak, reel (gerçek) ücretler enflasyondan dolayı yavaş yükseldi. Örneğin İngiltere'de gerçek ücretler 1380'lara kadar veba öncesi düzeylere ulaşmadı (Koyama vd, 2019:12-13).

Dönüşüme uğrayan ilk kurum **feodalizm** oldu. Köylülerin toplu ölümleri emek kıtlığına yol açtı ve işsizliğe son verdi. Korkuya kapılan toprak sahipleri ücretleri iki katına çıkardılar. Topraklarını böldüler ve daha önce ömür boyu emeğine sahip olduklarını düşündükleri insanlara kiraladılar. Köylüler, daha iyi çalışma koşulları için seslerini yükselttiler. Toprakların köylülerce alınıp satılabilen ve miras bırakılabilen bir mülke dönüştüğü, feodal alışkanlıkların değiştiği görüldü (Huberman,1991:63-65).

Emeğin feodal baskılardan kurtularak yükselen emek talebi nedeniyle ücret pazarlığına giriştiği bu süreçte endüstride değişime uğradı. Şehirlerin büyüdüğü, para kullanımının yaygınlaştığı ve yeni meslek kolları ve loncaların örgütlendiği bu süreçte veba sonrası hayatta kalan işçilerin maaşları yükselmişti. Daha az çalışarak geçinebiliyorlardı. Kimi Hollanda kasabalarında tekstil işçilerinin azlığı, onlara çalışma saatlerini belirleme imkanı vermişti (Huberman,1991:66; Özden ve Özmat,2014:77).

Tahıl talebi düştü, çünkü nüfus hem daha az hem de daha zengindi. İngilizler daha fazla et, peynir ve şerbet tüketti. Ayrıca daha fazla mamul tüketiyorlardı ve daha fazla ipek ve diğer lüks eşyaları ithal ediyorlardı. İpek ticaretinin arttığına dair kanıtlar, kentsel bir sınıfın, lüks eşyalar talebine işaret etmektedir (Gelman,1982:45).

Hollanda'da da, çeşitli tarım işçileri kategorilerinin ücretleri, Kara Ölüm sonrasında sert bir artış gösterdi, hatta 1355'te iki katına çıktı ve ardından kısmi bir düşüşü izledi (Blockmans, 2018:849). Nüfus kıtlığı devesinde ücretler arttıkça, hayvancılık yapılan çiftliklerde kadın emeğine olan taleplerin arttığını ve bu durumun, geç evlilik ve doğurganlığın kısıtlandığı bir emek ve evlilik piyasası dengesi yarattığı bilinmektedir. Bu da kişi başına düşen geliri artıran bir olgu oldu.

Bütün Avrupa'da, 14. ve 15. yüzyılda köylü isyanları görüldü. Özellikle, Fransa'da 1358'de otuz binden fazla insanın ölümüne yol açan köylü isyanıyla İngiltere'de 1381'de köylülerin kısa bir süre Londra'yı ele geçirdiği isyan dikkat çekicidir. İsyanlar hakkında farklı gerekçeler ileri sürülmüştür. Feodal yöneticilerin artan baskıları, angaryaları nakdi kiraya çevirme çabaları gibi sebepler yanında kraliyetin vergi memurlarının yeni talepleri olduğu kaydedilmektedir. Tüm bu taleplerin kıtlık, veba ve savaşla birlikte ağır yükler getirdiği tartışılmazdır. Ücretli emek fiyatı Kara Ölüm öncesine göre yüzde elli fırlamıştı. Bu demektir ki, eskiden aldığı rantla otuz işçi çalıştıran lord, şimdi yirmi işçi çalıştırabilecekti. (Huberman, 1991:63; Özden ve Özmat, 2014:78-81).

14. yüzyılda yaşanan felaketlerin kısa vadeli etkileri atlatıldıktan sonra, yoksulların yaşam standardı hafifçe yükselmiş bile olabilirdi; çünkü başlangıçta nüfus azalması nedeniyle pazar daralınca tahıl fiyatları düşmüştü. Bu durum feodal yapı ve ilişkileri zayıflattı. Derebeyleri 14. yüzyılda ayrıca kira gelirlerinin büyük oranda düşmesiyle karşı karşıya kaldı. Daha önceleri durumu iyi olanlar lüks taleplere yönelmişlerdi. Toprak sahipliği yerine alternatif (az emek gerektiren koyun yetiştiriciliği gibi) işlere yöneldiler. İngiltere'nin dokumacılık gelişiminde, daha çok salgından sonra boş kalan arazilerde koyun yetiştiriciliğinin yaygınlaşması yatmaktadır (Özden ve Özmat, 2014:80-81).

Fiyatlar, Şehirli Esnaf ve Vergiler

Buna ek olarak, Kara Ölüm sonrası vebalar, gerçek ücretlerdeki artış ve yaşam standartlarının iyileştirilmesi açısından aynı olumlu sonuçları vermedi. Bir salgın düşük statülü, sadece vasıfsız nüfusun bir bölümünü ortadan kaldırıyor ve şehirleri etkiliyorsa ülke vasıfsız işçileri tedarik edebileceğinden, gerçek ücretler üzerindeki sonuçları hem vasıflı hem de vasıfsız işçiler için sınırlı kalabilmektedir.

Genel ölüm oranlarında ve bölgesel yaygınlıkta sadece on yedinci yüzyıl vebaları, Kara Ölüm benzeri bir etki yaptı. Özellikle İtalya'da 1629-1631 ve 1656-1657 vebaları, toplumun tüm katmanlarını etkileyen düzeydeydi ve bu da vebalardan sonra vasıflı işçilere ödenen gerçek ücretlerin artmasına neden oldu ancak ek vasıflı işçiler bulunamadı. Her şehir kendi işçilerini tutmaya ve başkalarını cezbetmeye çalıştı, ancak örneğin Venedik'te işgücü sıkıntısı ağırdı.

Veba ve diğer ölümcül salgınların işgücü piyasası üzerindeki sonuçları sanıldığı kadar belirgin görünmemektedir. Gelir dağılımında olduğu gibi, tüm salgınların da işgücü piyasalarını aynı şekilde etkilemesi olası değildir. Sonuç, muhtemelen ölümün yapısına ve seviyesine, salgının bölgesel yaygınlığına ve aynı zamanda meydana geldiği belirli tarihsel bağlamla ilşkili olmaktaydı.

Son zamanlarda yapılan bazı araştırmalar, Kara Ölüm'den sonra orta ve uzun vadede gerçek ücretlerin Avrupa genelinde yükselmesine rağmen, kısa vadede işgücü piyasasının beklenen tepkiyi vermediğini göstermektedir. Hainaut (Belçika) için, Kara Ölüm'den hemen sonraki yıllarda ücretlerin her yerde arttığı açıkça gösterilebilir. Bu artış en çok etkilenen bölgelerde (güney) belirgindi ve özellikle nitelikli işgücü ile ilgiliydi. Vasıfsız işçilerin ücretleri yarıdan fazla artmamıştır; zanaatkârlar, biçme makineleri ve çiftlik avcıları sürekli artmış, iki veya üç katına çıkmıştır. Tipik durum en fazla artanın, değiştirilmesi zor olan nitelikli işgücünün fiyatı olduğunu göstermektedir.

Yine Flanders'ta da ücretler arttı. Buradaki inşaat sektörü verileri Ghent'te, duvarcıların ücretlerinin 1351-1354 arasında %26 arttığını, ana marangozların ücretlerinin %1 ila %3 arasında arttığını vasıfsız inşaat işçisi ücretlerinin ise değişmediğini göstermektedir Genelde vasıfsız inşaat işçileri için ücretlerin biraz arttığı veya hiç artmadığı anlaşılmaktadır (Blockmans,2018:849).

Brugge'de inşaat sektöründeki işçiler için 1362-1399 döneminde gözlemlenebilen satın alma gücünde belirgin bir iyileşme, kesinlikle işgücü arzının azalmasıyla ve muhtemelen de veba yılları sonrasında göze çarpan tüketim eğilimi ile ilişkili görülmüştür. Yayılmanın ritmi, enfeksiyon rotasına bağımlı ve düzensizdir. Bazen bir ila iki yıllık farklar ortaya çıkar ve ayrıca kaynaklar da her zaman veba ve diğer hastalıklar arasında ayrım yapmaz. (Blockmans,2018:850).

"Hayatta kalan el işçilerinin çoğu ölülerin mülkiyeti ile zenginleşirken, diğerleri çalışmaları için yüksek bir fiyat istiyordu. Böylece sayısız yerde, üzüm bağları ve toprak, işgücü kıtlığı nedeniyle ekilemedi. Bu yüzden mısır, şarap, tüm yiyecekler ve hatta diğer tüm ürünler giderek pahalı hale geldi " (Blockmans,2018: 845-846).

Tüm kasabalarda, mısır fiyatları veba yıllarında, yani 1351-52'de önemli ölçüde artmıştır. Üretimin evrimi, ölüm oranı için gözlemlendiği gibi, ilçe merkezinde ve güneyinde özellikle keskin olan daha derin bir düşüş göstermektedir. Kara Ölüm dönemine gelince, fiyat artışları daha büyük bir genlik gösterir ve Hainaut kasabalarında Bruges'den bir yıl önce ortaya çıkar. Benzer şekilde, tarımsal üretimdeki düşüşün Flanders'ta da çiftliklerde bozukluğun ve hasat zamanında işgücü eksikliğinin olası bir sonucu olduğu iddia edilebilir.

Öte yandan Ghent yönetimi, kentin mısır ihtiyacı için 1350'de hızla kısıtlayıcı önlemler aldı. Tarımsal üretim, Kara Ölüm'den sonraki on yıl içinde Gent'in güneyindeki bazı köylerde %19 ila 38 oranında azaldı. Kasaba ve kırsal alanları benzer şekilde etkiledi, ancak güney ve batı kısımları muhtemelen doğudan daha fazla etkilendi (Blockmans,2018:847).

On dördüncü yüzyıl, hayli geriye giden uzun sürli bir enflasyonun sona ermesiyle başladı ve nüfusta sürekli bir büyüme yaşandı. Muhtemelen 1315-17 Büyük Kıtlığı ile sona erdi (veya bazı tarihçilere göre 1315-22). Gerçekten de, bu enflasyon için en yaygın açıklama nüfus artışının kendisiydi. Fakat tek başına nüfus artışının enflasyonu açıklayamayacağını ileri süren görüşler de ileri sürülmüştür.

Tahıl fiyatlarının diğer fiyatlara göre daha çok yükseliş gerekçesi, esnek olmayan tahıl kaynakları ve sınırlı topraklar, teknolojik değişikliklerin yokluğu ve kaçınılmaz geri dönüş yasası (konjonktür) ile açıklanmaktadır. Bir diğer yaklaşıma göre fiyatlardaki genel yükseliş parasal açıklamalarda aranmalıdır. Nitekim 13.yüzyıl ile 14. yüzyılın başları arasında hem madeni para stokları hem de akışları açısından önemli bir parasal genişleme dönemi yaşanmıştı (Munro,2004:335).

Ayrıca, 14. yüzyılın başlarında İngiltere'deki ekonomik değişimlerin demografik açıklamasına göre, bu nüfus artışı, topraktaki değişim: emek oranı ve bunun sonucu olarak emeğin marjinal verimliliğindeki düşüş veya azalan getiri gerçek ücretlerde bir düşüş yaratmıştı. Yani, bir işçinin gümüş parayla ödenen günlük parasal ücretiyle satın alabileceği gerçek mal ve hizmetlerin miktarında bir azalma gerçekleşmişti. Bununla birlikte, ücretler ve fiyatlara ilişkin veriler, Büyük Kıtlık döneminden önce gerçek ücretlerin düşmesine ilişkin belirgin bir eğilim göstermemektedir (Munro,2004:335-337).

Daha sonra gerçek ücretler keskin bir düşüş yaşadı. Aslında Kara Ölüm'den önce de oldukça sert düşüş vardı. Bu durum fiyatların 1344'ten başlayarak ve özellikle de tam bir nesil süren Kara Ölüm'ü izleyen yükselişi nedeniyle gerçekleşmişti (Munro,2004:344-345). Yaklaşık 1337'den 1340'a kadar, Güney İngiltere'deki bir bina ustasının ortalama parasal ücreti %25 düştü ve bu çok düşük ortalama ücret oranı 1351'in başlangıcına, yani Kara Ölüm'den birkaç yıl sonraya kadar korundu.

Kara Ölümden hemen sonra değilse de giderek şehirli esnafın parasal ücretleri arttı. Bundan sonra da bu şehirli esnafların parasal ücretleri yükseldi. Çoğu bina ustasının günlük ücret oranı 1350'lerde Oxford'da ve küçük kasabalarda artmıştı (Munro,2004:346).

İngiltere'de Esnafın Günlük Ücretleri (Endüstri şehirlerinde/=Penny)						
Yıllar	**Marangoz**	**Kiremitçi**	**Çatı Ustası**	**Duvarcı**	**Ortalama**	**Ortalama(%)**
1300-09	2.82	3.11	2.20	2.93	2.76	100
1310-19	3.41	2.93	1.95	3.13	3.08	112
1320-29	3.39	3.01	2.08	3.27	3.08	112
1330-39	3.18	2.80	2.09	3.10	3.01	109
1340-49	2.96	2.87	2.21	2.89	2.89	105
1350-59	3.92	3.39	2.98	3.80	3.79	138
1360-69	4.29	3.88	3.00	4.13	4.13	150
1370-79	4.32	4.00	3.50	4.04	4.39	159
1380-89	4.40	4.00	3.11	4.00	4.30	156
1390-99	4.13	4.00	3.07	4.00	4.16	150
1400-09	4.64	4.00	3.67	4.29	4.92	178
1410-19	4.51	4.07	4.00	4.30	4.58	165
1420-29	4.52	4.00	4.00	4.31	4.47	162
1430-39	4.75	4.50	4.48	4.75	4.87	176
1440-49	5.18	5.00	4.50	5.15	5.22	189
1450-59	5.23	5.00	5.00	5.26	5.35	196
Kaynak: Johan Schreıner, Scandınavıan Economıc Hıstory Revıew, Vo. No: 2, Oslo, 1954.s.62						

İngiltere örneğinde üç büyük fiyat serisinin -tahıllar, et-balık-süt ürünleri ve endüstriyel ürünler için-Kara Ölüm sonrasında 1370'lerin sonuna kadar olan verilerine bakıldığında yalnızca parasal ücretleriyle yaşayan emekçilerin ve zanaatkârların çoğunun, bu kadar yaygın enflasyonla birlikte reel gelirlerinde düşüş yaşadığı anlaşılmaktadır (Munro,2004:352)

Tüm bunların yanı sıra vergi gelirlerinde de ciddi kayıplar ortaya çıkmıştı. Örneğin Bruj bölgesinde vergi gelirlerinde de genel olarak bir düşüş olduğunu Ekim 1438'e kadar Bruges nüfusunun beşte birinin öldüğünü veya yoksulluktan kasabadan ayrıldığını tespit eden çalışmalar bunu ispatlamaktadır. Gent'e gelince, bazı belediye vergilerinin gelişimi %10'dan daha az bir azalmaya işaret ederken çevredeki üç yerde 1/6 ila 1/3 arasında bir düşüş görülmektedir (Blockmans,2011:856).

İdarelerin artan mali yük ve beklentisine rağmen, kırsal nüfusun%26,4 oranında azaldığı ortaya çıkmaktadır. Brugge'de 1360-66, 1369-71 ve 1401-3 yılları arasındaki salgınlarla verginin kaynağı aşınmıştı. Kara Ölüm'den sonraki on yıl içinde Ghent'in güneyindeki bazı köylerde tarımsal üretim %19 ila 38 gerilemişti (Blockmans,2011:862-863).

Ticarete ve Servet Dağılımına Bakış

Ticaret ve buna bağlı olarak taşımacılık kuralları ve işleyişi önemli değişikliklere uğradı. Gemilerin "**quaranti giorni**" (kırk gün) boyunca alıkonması geleneği kısa sürede Avrupa denizciliğinin standart uygulamaları arasında yerini aldı. Milano'da yetkililer, hastaları açlıktan ya da vebadan ölmek üzere evlerine hapsettiler ya da vebaya yakalanmış olanları şehir dışına çıkardılar. Birçok Avrupa şehri, Milano ve Venedik modelini benimsedi ve insanları bulaşıcı illetlerden korumak için bir veba bürokrasisi üretti. Bu salgın hastalık savaşçıları arasında belediye hekimleri, ölü kaldırıcılar, mezar kazıcılar, ev bekçileri ve tütsücüler vardı. Ticaret yasakları, tecrit, ölü defni, temizlik-ilaçlama, fuar ve sokakları kapatma, asileri tutuklama gibi uygulamalar oldu. Diğer yandan nüfusun azalması, Avrupalı tüccarları başka pazar ve müşteriler aramaya yöneltti. Kısıtlanan ve yasaklanan insan ve mal hareketleri ticarete yeni mecralar açtı (Özden ve Özmat,2014:84).

Veba tarım dışı ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü kentlerin hayat akışını kökünden değiştirmiş, kentlerin varlığının tarımsal faaliyetlere bağımlı olduğu anlaşılmış, veba uğramayan kentler bu yıkıcı etkileri derinden hissetmişlerdir. Floransa'da mağaza ve fabrikalar kapanmış, pahalılık başlamıştı. Demografik daralma bir açıdan gıda maddelerine olan talebi de azaltmış, kiraları aşağıya çekmişti. Bu durum, bazı lüks malların fiyatını arttırırken yerel ve bölgesel ticaret hacmini zayıflatmıştı.

Kısa ve orta vadede ölümcül salgınların dağıtım ve işgücü piyasasına etkileri konusunda farklı iddialar ileri sürülmüştür. Mısır, İngiltere ve İtalya üzerine karşılaştırmalı bir araştırmasında David Herlihy, Toskana'nın iki köyünde Kara Ölüm'den önce ve sonra servetin dağılımı hakkında ilk arşiv bilgilerini yorumlamış, 1427'deki emlak vergisi kayıtları vb. verilere dayanarak her iki köyde de Kara Ölüm'in "orta sınıfın sayıları ve varlıklarındaki erime sonucu eşitsizliği artırdığını iddia etmiştir. Bir başka çalışmada, Piedmont, kuzey İtalya'ya ait bir vaka çalışması ile 1300-1800 yılları arasında, Kara Ölüm'ün eşitsizlikteki bir artışla değil aksine düşüşle ilişkili olduğu iddiasında bulunmuştur. Yeni arşiv çalışmalarıyla emek azaldıkça, gerçek ücretlerin artışı sonucu, emek gelir eşitsizliğinin azaldığını, bunun Kara Ölüm'den sonra da böyle olduğuna gösteren kanıtlar getirildi. Servet eşitsizliğinin azalması muhtemeldir, çünkü daha büyük bir nüfus tabakası yüksek ücretler nedeniyle veba sonrası pazarda daha fazla ve daha ucuz gayrimenkul elde edebilecek araçlara ve fırsata sahip olabilmiştir (Alfani ve Murphy,2014:334).

İngiltere örneğinde tüm kanıtlar, daha eşit bir gelir dağılımı ile nispeten zenginliğe işaret ediyor. Bu dönemde İngiltere'nin yeni tekstil endüstrisinin uluslararası pazardaki başarısı

özellikle etkileyicidir. Başarı, yün yerine kumaş ihraç ederek ulaştırma maliyetlerindeki tasarrufların yardımıyla faktör fiyatlarındaki değişikliklerden kaynaklandı. Yazara göre İngiliz başarısı şüphesiz İtalya ve Hollanda toprakları pahasına gerçekleşse de, bu dönemde ekonomik bir depresyonun evrensel olmadığını ve nüfus kaybının doğrudan bir sonucu olmadığını gösteren önemli bir kanıttır. Aksine "Kara Ölüm sonrası dönemin, İngiltere'nin Avrupa ekonomik topluluğundaki konumunu geliştirdiği ve ekonomik sağlığında önemli bir iyileşme sağladığı bir gelir yeniden dağıtım dönemi olduğu görülmektedir" (Gelman,1982:45).

Salgınlar sosyo-ekonomik yapıda önemli etkiler üretti. Örneğin 17. yüzyıl salgınları (1630'lar) Venedik'te hızla yayılmış ve seçkinleri de öldürmüştü. Büyük Konsey'in %17'si hayatını kaybetmişti. Genova'da 1656-1657 arasında Büyük ve Küçük Konsey üyelerini gösteren oran %40 idi. Ancak bazı salgınlar dışında genellikle daha yoksul olanlar zenginlerden daha fazla etkilenme eğilimi içindeydiler (Alfani ve Murphy,2014:325-326).

Salgınların çevresel etkileri sosyo-ekonomik profillere bağlı olarak farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktaydı. Yoksullar görece daha sağlıksız çevrelerde yaşamakta, ölüm oranları şehirlerin en yoksul kesimlerinde yüksek olduğu için, bu kimseler enfeksiyonun yayılmasında potansiyel suçlular olarak görülmekteydi. Bir salgın olduğunda yoksullar, dilenciler toplumdan farklı yer ve kurumlar içinde izole edilmeye şehir duvarlarının dışına sürülmekteydi.

Salgınlar ve Din

Avrupa'da insanlar kiliselere akın ederken Afrika'da da insanlar ibadethanelere koşuyorlardı. Müslümanlar ellerinde Kur'an-ı Kerim, Yahudiler Tevrat, Hıristiyanlar ise İncil ile dua ediyorlar, kadın, erkek, çoluk, çocuk Tanrı'ya yakarıyorlardı (Özden ve Özmat,2014:73)

Yahudi katliamı 1348 yılının baharında Güney Fransa'da başladı. Strasbourg'ta 100.000, Mainz'da 12.000 Yahudi öldürüldü. Zürih'te yaşayan bütün Yahudiler şehirden kovuldu. Yahudilerin cesetleri şarap fıçılarında Ren nehrine atılıyor, diri diri yakılıyor veya evlerinin kapı ve pencereleri örülerek ölüme terk ediliyorlardı. 1351'de Orta Avrupa'da neredeyse hiç Yahudi kalmamıştı. Avrupalı Yahudilerin çoğu Rusya'ya ya da Polonya'ya kaçtı. İbn-i Battuta'da, Afrika Müslümanları arasında, hastalığın nedeni olarak insanlığın günahları gösterilirken, Avrupa'da buna ilaveten Yahudilerin günah keçisi hâline geldiklerini belirtmektedir (Özden ve Özmat,2014:74).

Genova'da 1656-57'de Antero Maria vebayla mücadele ederken "…Tanrı kimi zaman vebayla müdahele etmeseydi dünya ne olurdu? Bu kadar çok insanı nasıl besleyebilirdi?".

Devamla bu durumun en iyi yönetim olduğu iddiasında bulunmaktaydı. Ölümlerin doğurduğu sosyo-ekonomik değişim sağlık kurumlarından kaynaklanmaktaydı ancak yöneticiler yoksulları doğrudan değil dolaylı olarak öldürmüş oldular. Kara Ölüm yıllarında Yahudiler için ise durum farklıydı. Bir görüşe göre onların öldürülmeleri bu salgını bir motivasyon olarak kullanan yerel elitlerin şehir otoriteleri desteğinde bir organizasyondu (Alfani ve Murphy,2014:329).

Salgınlarla dünya insanlığının işlediği suç ve günahlar nedeniyle ilahi bir cezaya uğradıkları inancı neredeyse tüm dinlerin ortak kabulüdür. İslam kaynaklarında günahkarlar için bir ceza sabreden müminler için bir rahmet olacağı, daha önce yukarıda söz edildiği üzere tedbir, karantina gerekliliği bilgisi peygamber sözleriyle bilinmekte ve tedavi yöntemleri için kaleme alınan çok sayıda risale yazıldığı görülmektedir (Varlık, 2011:175). Ayrıca İslam toplumlarının fıkıh geleneğinde önemli bir yeri olan temizlik ve sular bahsi salgınlar konusunda bir diğer avantaja işaret etmektedir. Bu bağlamda kimi aykırı pratiklere rağmen İslam teolojisinde yer alan Allah'a dua, kader ve tevekkül anlayışının tedbir ve tedaviye engel olmadığı söylenebilir. Batı orta çağının kilise-devlet-bilim çatışmaları deneyiminden yola çıkılarak konuyu İslam dini-bilim çatışması düzeyinde tartışmak kanaatimizce anakronik bir yaklaşım olacaktır. Müslümanların, dünden bugüne kendilerini kayırmayan bu tür afet ve salgınlar karşısında ilahi sınanma, ibret, tevekkül ve sabır merkezli yaklaşımları, dünya hayatını mutlaklaştırmayan, ölümün bir vesileyle mukadder olduğuna olan inanç ve teslimiyetlerinin bir tezahürü olmakta, batılı kimi gözlemcilerin tarihsel tanıklıkları bu tür bir "telaşsızlık" durumunu yansıtmaktadır. Yine de salgınlar karşısında İslam dini ve Müslüman toplumların tarihsel/güncel pratikleri arasındaki tutarsızlıklarını gösteren örnekler, iki farklı tutumu yansıtabilmektedir (Turna 2011:18).

Hrıstiyan Avrupa ülkelerinde büyük veba salgını üzerine cadıların, büyücülerin, şeytanın, hortlakların, Yahudilerin vb. suçlandığına, kimi tarikat mensuplarının günahları için kendilerini kırbaçladığına dair örnekler anlatılmaktadır. Kiliselerin ve hekimlerin çaresiz kaldığı süreçte azizlere, bir takım tılsımlı araçlara sığınıldığı sayısız örnekler kaydedilmektedir (İstek, Emrah,2017:188-194).

Geçmişteki örneklerden yola çıkıldığında bugün de (tüm gelişmelere rağmen) salgınların dini, toplumsal, politik, ekonomik boyutlarıyla kavranabilmesi için tüm çevresel faktörlerle ilişkili daha bütüncül analizler gerektiği ortadadır. Salt bir sağlık ya da ekonomik sorun olarak ele alınması kanaatimizce yeterli olmayacaktır.

İspanya Gribi

İnsanlık eski çağlardan bu yana gripten muzdariptir. Milattan önce 412 kadar erken bir tarihte Hipokrat, grip benzeri bir hastalıktan söz etmekte, tarihi kaynaklar antikiteden bugüne aralıklarla grip pandemilerinin yaşanageldiğini düşündürmektedir. Araştırmalar son 400 yıl içinde 10 civarında grip pandemisi meydana geldiğini ve bunların çoğunun Çin'de patlak verdiğini göstermektedir (Temel, 2015:16).

1889 grip pandemisi öldürücü etkileriyle dönemin kolera salgınlarını geride bıraktı. İnsanlar salgının daha çok yaşlıları öldürdüğü fikriyle gripten çok da ürkmüyorlardı. Ne var ki 1889 salgını gribin yayılma hızına dikkat çekmişti ve 1918'de bu defa daha tehlikeli bir türüyle ortaya çıktı.

1918-19 İspanyol gribi, 20. yüzyılın en ölümcül grip salgınıydı. Dünya Sağlık Örgütü'nün tahminlerine göre, küresel nüfusun yaklaşık dörtte birini enfekte etti ve 40 milyondan fazla insan öldü. Bazı tahminler ise bu sayının 50-100 milyon arasında olduğu iddiasındadır. O sırada en iyi olasılıkla küresel nüfusun yaklaşık %2'sine denk olan bu sayı I. Dünya Savaşı'nda ölen insan sayısından fazlaydı. İspanyol gribi sadece 6. ve 14. yüzyılların veba salgınlarından sonra üçüncü ölümcül salgın sayılmaktadır. İspanyol gribinin bir özelliği, sadece çok genç ve çok yaşlı değil, hemen her yaşta yetişkini de öldürmesiydi. Genellikle 20-40 yaş grubunun kaybedilmesi geride önemli bir tahribat bırakmıştı. İspanyol gribinin ekonomik etkisi hakkında bilgilerimiz sınırlıdır.

İspanyol gribi ilk salgını I. Dünya savaşının son aylarında dünyayı etkisi altına almıştı. Dönemin basın ve bilgi akışına yönelik kısıtlamaları savaşa girmeyen İspanya salgın haberleri nedeniyle bu adla anılmıştır.1918 başlarında ABD'deki ordu kamplarında kaydedilen İspanyol gribi üç dalga halinde geldi, ikinci dalga Ağustos 1918'den başlayarak aynı anda Fransa'da, Sierra Leone ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yayıldı. Ölüm oranları, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki nüfusun yaklaşık %0,5 (yaklaşık 600.000 ölüm), Hindistan'da yaklaşık %5'e ve Fiji veya Batı Samoa gibi bazı Pasifik adalarında %20'ye kadar ölümcül etki yaptı (Allen,2006:4).

Verilere göre ABD'nin, hem sanayi üretimi hem de ticari faaliyet endeksi Ekim 1918'de en düşük noktasına ulaştı. Bununla birlikte, Kanada Maliye Bakanlığı'nın bir araştırmasına göre, bu düşüşler yıllık üretim kaybına işaret ediyordu ve bu da sadece %0.4 civarındaydı. Diğer göstergelerden yolcu demiryolu taşımacılığı ve perakende satışlarında geçici ve sınırlı azalmalar olduğu ileri sürülmektedir. Bu tahminler şaşırtıcı derecede mütevazı bir ekonomik etki ortaya koysa da bugün benzer bir salgının (COVID-19) nispeten sınırlı etkilere sahip olması muhtemel görünmemektedir.

Osmanlı ve Salgınlar

Evliya Çelebi, Seyahatname eserinde İstanbul'u anlatırken şehirdeki gizli tılsım anlatılarından birisinde vebadan söz etmektedir. Daha önce Sultan Bayezid-i Veli Hamamı'nın bulunduğu yerde seksen arşınlık dört köşe ve tek parça bir sütun vardı ve bu sütun eski bir kâhin tarafından tılsımlanmıştı. Evliya Çelebi, bu sütunun Bayezid-i Veli tarafından yıktırılıp bir hamam yaptırıldığını ve bu olaydan sonra İstanbul'a veba yayıldığını kaydetmektedir. Efsaneyi bir yana bırakacak olursak veba salgınlarının yayılımında askeri seferlerin, fetihlerin, kentleşme ve iletişimin hızlanmasının, kalabalık yerleşimlerde hijyen sorunlarının, ticaret ve hac yolculuklarının rolü açıktır (Turna,2011:8).

İstanbul'un fethinden önce 1361-62 ve 1416-17 yıllarında veba salgınları görülmüş ve ciddi zararlar vermişti. Bir diğer salgın (1420) şehirde şiddetli oldu. Bizans Kralı II. Manuel, İmparatorluk sarayını geçici olarak taşıdı. Osmanlı fethi ardından şehirde görülen ilk veba salgını 1455 yılında etkili oldu Osmanlı coğrafyasının genişliği ve ticari yolların güzergahı olması salgınların taşınmasında etkiliydi (Turna,2011:9).

1568-Selanik veba salgınından dolayı, asker için çuha işleyen Yahudilerin dükkân ve tezgâhlarını terk ederek kaçtıkları, bu ustaların işyerlerine geri dönmeleri ve devlet için gerekli olan çuhayı derhal işlemeleri için kadı hükmü yazıldığı kaydedilmektedir. Yahudilere ancak, yeniçeri askeri için bu işi yetiştirmeleri şartıyla, şehir dışına çıkma izni verildiği belirtilmektedir 15.ve 16. yüzyıllar boyunca veba salgınları Osmanlı ülkesinden eksik olmamıştır. İstanbul'da 1625 yılında etkili olan veba salgınında şehrin nüfusunun yarısına yakının öldüğü tahin edilmektedir (Turna,2011:12-13).

İstanbul'da 18. yüzyılda da aralıklarla veba salgını görülmüş, 1750'de üç ay süresince İstanbul'da günde binden fazla kişinin öldüğü, Salgından kaçmak üzere kimilerinin yer değiştirdiği anlaşılmaktadır. Edirne, Bursa ve Selanik gibi şehirleri de etkisi altına alan salgınlarda ciddi nüfus kayıpları yaşanmıştır. Nihayet Osmanlı'da ilk olarak 1838 yılında resmi olarak karantina kararı verildi ve 1839'da Karantina Nazırlığı kuruldu. 1840'larda seyrelen salgın 1894'de tekrar yaşandı ve yarım yüzyıl sürdü. 1820'lere doğru yeni bir salgın olan kolera öne geçti. Hindistan kökenli kolera 1768'den itibaren ticaret ve hac yollarıyla dünyaya yayılmış ve Osmanlı ülkesinde 19. Yüzyılda etkili olmuştur. 1817'deki Hindistan salgını sonrası 1822'de Basra körfezi ve Bağdat üzerinden Akdeniz ve Anadolu'ya girmiş, ardından Avrupa'ya taşınmıştı. 1844'te ikinci bir dalga Hindistan üzerinden tekrar Anadolu'yu etki altına almıştı. (Turna,2011:14-15).

Bu tür salgınlar sonrası hijyen ve temizleme işlemleri için makine ve aletlerin kullanıldığı "tebhirhaneler" ve hastaneler kurulduğu, çöplerin düzenli kaldırıldığı kaldırımların yapıldığı, çukurların kapatıldığı, şehir sularının korunduğu vb. önlemler alınmıştır. Yapılan hastanelerden birisi I. Abdülmecit'in annesi Bezm-i Alem Valide Sultan tarafından 1845'te kurulmuştu (Yıldız,2014:21-23).

Veba yüzünden gerçekleşen ölümlerin çokluğundan dolayı mezarcılar ile kefen satıcıları gibi yeni ekonomik alanlar oluşmaya başlamıştı. Cenaze işlerini halletmeye çalışan yoksulların fahiş fiyatlarla mağdur olmalarına engel olmak üzere mezarcılar ile kefen satıcılarına dair fermanlar çıkarılarak Eyüp, Üsküdar ve Galata mahkemelerine gönderilmişti. İstanbul'a hâkim olan veba salgını sonrası fırsatçı istisnalar dışında esnafın ekonomik şartları olumsuz etkilenmiştir (Yıldız, 2014:31,33).

Osmanlı ülkesi 1844 sonrasında vebanın büyük ölçüde terk ettiği ancak 1847-1913 arasında dünyayı etkileyen çok sayıda pandemiye sahne olduğu kaydedilmiştir. Panzac, İzmir'de veba salgınlarından çoğunlukla gayrı müslim (Rum, Yahudi ve Ermeni) tüccarların kaçtıklarını nakletmektedir (Panzac,1997:165).

Nihayet 1854'te kurulan Şehremaneti ile beledi hizmetler ve idari düzenlemeler salgınlarla mücadelede önemli bir adım olmuştur.

Salgınların Makro-ekonomik Etkilerine Dair

Küresel pandemilerin orta ila uzun vadeli makroekonomik etkileri hakkında bilgiler sınırlıdır. Pandemilerin tarihini ve 14. yüzyıldan beri geriye doğru seyrini inceleyen bir çalışmada ekonomi tarihçilerinin pandemik verilerle ekonomik sonuçlar arasındaki ilişkiyi incelemek için bölgesel veya ulusal düzeyde daha toplu veriler kullanmak zorunluluğuna dikkat çekilmektedir. Ancak çoğu tarihsel çalışmanın bir ülke veya bölgedeki bir olaya odaklanmış ve yerel sonuçları en fazla on yıl süreyle izlemiş olduğu belirtilmektedir. Çalışma nispeten daha küresel bir bakış denemekte ve kırk yıl öncesine giderek sonuçları ele almakta, pandemilerin Kara Ölüm'den bu yana tüm önemli olaylar arasındaki ortalama etkisini incelemeyi amaçlamaktadır (Jorda vd, 2020:1).

Son bin yılın en yıkıcı salgını olan Kara Ölüm'ün özellikle Avrupa'daki önemli rolünü tartışan çalışmada, İngiltere'deki verilerin, gerçek ücretlerin arttığını, görülen işgücü kıtlığının etkisini yinelemektedir. Bu şokun İngiltere'de işgücü arzında%25 ila %40'lık bir düşüş, gerçek ücretlerde kabaca %100'lük bir artış getirdiğini tespit etmektedir.

100 binden fazla insanın öldüğü 12 büyük pandemiye odaklanarak, 14. yüzyıla kadar uzanan bir veri kümesi kullanan çalışma, varlıkların getiri oranlarını incelemiş, büyük silahlı çatışmaları da analize katmıştır. Çünkü savaşlar da benzer şekilde bu da büyük bir ölüm maliyetiyle sonuçlanabilmektedir. Pandemilerin önemli makroekonomik etkilerinin yaklaşık kırk yıl boyunca devam ettiğini ve reel getiri oranlarının önemli ölçüde azaldığını kaydetmektedirler. Buna karşılık, savaşların böyle bir etkisi olmadığı sonucuna varmaktadırlar. Savaşlarda sermaye yok edilirken pandemilerde durumun farklı olduğunu ifade etmektedirler. Bu tepkiler, büyük olasılıkla aşırı sermaye nedeniyle depresif yatırım fırsatlarının uzun dönemlerle takip edildiğini göstermektedir. Ayrıca hayatta kalan işgücü birimi başına ve / veya muhtemelen tedbir amaçlı tasarrufun artması veya tükenmiş servetin yeniden üretilmesi amacıyla tasarruf etme arzusunun artması söz konusu olmaktadır (Jorda vd,2020:13).

Önemli bir farklılık şu ki geçmiş pandemilerin, neredeyse kimsenin yaşlılığa ulaşamamış olduğu görülmelidir. Kara Ölüm ve diğer vebalar, 60 yaşın altındaki büyük piramit kütlesine sahip nüfusa darbe vurduğu için bugün durum farklı seyredebilecektir.

Jonung ve Roeger'in AB raporunda (2006) muhtemel bir pandemi için şöyle denmektedir:

"Avrupa'daki bir pandeminin makroekonomik maliyetine ilişkin tahminimiz yüksektir, çünkü 1918-1920'de Avrupa'daki İspanyol gribinden daha yüksek bir ölüm oranına sahip hayli ciddi bir tıbbi senaryo çalıştık. Yine de, böyle bir salgının Avrupa için ekonomik felakete yol açması gerekmiyor. Burada tahmin edildiği gibi gelecekteki bir salgının makroekonomik etkileri, büyük bir durgunluk ile kabaca aynı boyuttadır" (Jonung ve Roeger s.13)

Raporda arz etkileri, çalışılan saatlerindeki kayıplardan kaynaklanırken, talep etkileri veya psikolojik etkiler, esas olarak nüfusun enfeksiyonu önlemek için aldığı önlemlerden kaynaklanmaktadır. Restoranlarda, barlarda, sinemalarda vb. buluşmak, seyahat ve sosyalleşmek gibi belirli etkinliklerin önemli ölçüde azaldığı açıktır. Bu, Yakın dönemde 2003'ün ikinci çeyreğinde, turizmin iki ayda %90 oranında düştüğü SARS salgını deneyimiyle açıkça görülmüştür. Ayrıca ticaret, borsaları ve diğer sektörlere etkileri yanında "salgının süresi" en önemli faktör olarak kaydedilmektedir (Jonung ve Roeger,2006:8-11).

Mark Allen'in Kuş Gribi'ne ilişkin IMF'in rolüne yönelik bir çalışmaya göre, şiddetli bir salgının küresel finansal sistem için risk oluşturacağını, riskten kaçınmada, büyük olasılıkla özellikle nakit ve düşük riskli varlıklara olan talepteki artışa yol açacaktır. Bu durum, hem şirketler hem de gelişmekte olan piyasalar için varlık fiyatlarında ve kredi marjlarının genişlemesinde en azından geçici azalışlara yol açacaktır. Emtia fiyatlarının, zayıf toplam talebi yansıtacak biçimde düşmesi beklenebilir, ancak bu, petrol gibi önemli emtialar için

potansiyel arz kesintileri ile dengelenebilecektir. Bu etkilerin geçici olması muhtemel olmakla birlikte, varlık fiyatlarındaki düşüşler bazı finansal kurumların bilançolarını stres altına alabilir ve düzenleyici normların karşılanmasında zorluklarla karşılaşabilir. Ticaret altyapısında bir bozulma olması durumunda piyasa işlemleri daha düzensiz hale gelebilir ve bu da sınırlı veya kısıtlı ticarete yol açar (Allen,2006:4).

Sonuç

Tarihsel büyük salgınların ekonomiler üzerindeki öncelikli sonucu nüfus kaybının köylü ya da işçiler açısından emeğin fiyatını yani ücretleri yükseltmesiydi. Yine Avrupa ortaçağında arazi kiralarının düşmesi ve toprakların ekilemediği, işgücünün pazarlık gücünün arttığı bu süreçte sınıfsal gerilimlerle feodal sistemin çözülmesine tanık olundu. Birçok köylü düşük kiralarla toprak işleyebilmiş veya toprak mülkiyeti elde etmişlerdi. Ancak salgınlarla birlikte feodal yöneticilerin eski şartları dayatan ve giderek artan baskıları veya kralların vergi yükünü ağırlaştırmaları gibi nedenler Avrupa'da çok sayıda köylü isyanına yol açtı.

Özellikle vebanın yol açtığı yıkıcı ekonomik sonuçlardan biri uluslararası ticaret üzerinde gerçekleşmişti. Kara ve deniz ticareti kısıtlanmış, gemilerin limanlardan çıkış ve girişleri engellenmişti. Yerel ve bölgesel ticaret hacminde ciddi daralmalar yaşandı. Üretim-tüketim dengesinde arz lehine yaşanan bolluk emtia fiyatlarını düşürmüş, bazı bölgelerde orta sınıfın genişlediği, daha iyi beslenebildiği, çoğu hayvansal gıdalarla bazı besinlerin fiyatları düşmüştü. İngiltere bu konuda açık bir örnekti. Fiyat yükselişlerine konu olan ürünler ise genellikle sağlıkla ve ölümle ilgili olan mal ve hizmetlerdi.

Diğer yandan Avrupalı tüccarlar dünyanın başka yerlerinde yeni müşteri ve Pazar arayışları içine girdiler. Bu arada salgınlar kalabalık şehirlerin kırsalla olan bağımlılık ilişkisini de öğretmiş oldu.

Kara Ölüm gibi ağır bir salgını izleyen devreler, Avrupa'da toplum, siyaset ve ekonomik yapılarda önemli dönüşümlere de kapı aralamış oldu. Kilise, feodal sistem gibi geleneksel yapıların tartışma konusu olduğu bu devreler, siyasi ve idari kurumların da yeni karar ve uygulamalarla hizmetlerini yapılandırdığı modern dönemlerin habercisi oldu. Bu durum salgınları izleyen dönemlerde, ekonomik ve politik yapısal dönüşümlerin yaşanabileceğine dair ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Tarihsel salgın örnekleri bize salgınların yayılım hızı, alanı, süresi ve öldürücülük oranına bağlı olarak ulusal ve küresel ekonomi üzerinde doğrudan negatif etkilerde bulunduğunu göstermektedir. İstisnai bazı toplum kesimleri için ekonomik avantajlar üretse de salgınların demografi, üretim ve ticaret üzerindeki daraltıcı etkileriyle bütün bir ekonomi üzerindeki yıkıcı niteliği açıkça görülmektedir.

Kaynaklar

Alfani, G., & Murphy, T. (2017). Plague and lethal epidemics in the pre-ındustrial world. *The Journal of Economic History*, 77(1), 314-343. https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-economic-history

Allen, M. (2006). *The global economic and financıal impact of an avıan flu pandemic and the role of the IMF*, Avian Flu Working Group1 (in consultation with Departments and the Joint Bank-Fund Health Services Department), IMF

Bean, J. M. W. (1963). Plague, population and economic decline in england in the later middle ages,*The Economic History Review, New Series,* Wiley on behalf of the Economic History Society, 15 (3),423-437. https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14680289

Blockmans, W.P. (2018). The social and economie effects of plague in the low countries :1349-1500, https://www.persee.fr/doc/rbph_0035-0818_1980_num_58_4_3301, Fichier pdf généré le 14/04/2018

Bloom, D.E.& Canning, D. (2006). *Epidemics and economics*, Harvard School of Public Health, Program on The Global Demography of Aging, *PGDA* Working Paper Series, No. 9: http://www.hsph.harvard.edu/pgda/working.ht.

Cengiz, E. (2020). Hz. Ömer döneminde meydana gelen amvas tâunu ve etkileri, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 7(13),129-150. https://www.kafkas.edu.tr/ilahiyat

Cipolla, C. (1980*). Dünya nüfusunun iktisat tarihi,* Çev. Mehmet Sırrı Zezgin, *Ekonomi ve Nüfus*, İstanbul, Türkiye: Tur Yayınlan.

Gelman, J. R. (1982). *The english economy following the black death*, Bureau of Economics Federal Trade Commıssıon Washıngton, DC, Working Papers, No:80, November

Heaton, H. (1985). *Avrupa iktisat tarihi, I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, Ankara, Türkiye : Teori Yayınları, 1985.

Huberman, L. (1991). *Feodal toplumdan yirminci yüzyıla*, Çev. Murat Belge, İletişim Yayınları

İstek, E. (2017). Avrupa'da veba salgını ve salgında din faktörü (Viyana Örneği), *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 36(62),173-204. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari

İşler, D. (2019). Dünyanın en eski karantina adası: "lazzaretto vecchıo, *Ankara Üniversitesi SBE Dergisi*, 10 (2),97-107. http://sobild.ankara.edu.tr/index.php/sobild

Jonung, L., & Roeger, W. (2006). *The macroeconomic effects of a pandemic in europe-a model based assessment,* Brussels, Belgium: European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs Publications.

Jorda, O.,Singh, S.R., & Taylor, A. M. (2020). *Longer-run economic consequences of pandemics,* Federal Reserve Bank of San Francisco Working Paper 2020-09. March 2020, https://doi.org/10.24148/wp 2020-09

Koyama, M., Jedwab. R., & Johnson. N. (2019). *Pandemıcs, places, and populatıons: evıdence from the black death*, Economıc Hıstory, Discussion Paper, London, UK: Centre for Economic Policy Research.

Munro, J. (2004). *Before and after the black death: money, prices, and wages in fourteenth-century England* , University of Toronto, 15 December 2004, New Approaches to the History of Late Medieval and Early Modern Europe, Selected Proceedings of Two International Conferences at The Royal Danish Academy of Sciences and Letters in Copenhagen in 1997 and 1999, Ed. Troels Dahlerup and Per Ingesman.

Özden, K.,ve Özmat, M. (2014). *Salgın ve kent: 1347 veba salgınının Avrupa'da sosyal, politik ve ekonomik sonuçları*, İdealKent, (12),60-87. https://www.idealkentdergisi.com/

Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul, Türkiye: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları

Qiu, W., Rutherford. S., Mao, A., & Chu, C. (2016/2017). The pandemic and its impacts. Health, Culture And Society, (9–10), ISSN 2161-6590 (online), DOI 10.5195/hcs.2017.221 | http://hcs.pitt.edu

Temel, M. K. (2015). *Gelmiş geçmiş en büyük katil: 1918 'İspanyol' gribi*, İstanbul, Türkiye: Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı- Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi.

Turna, N. (2011). İstanbul'un veba ile imtihanı, 1811-1812 veba salgını bağlamında toplum ve ekonomi, *Studies of The Ottoman Domain,* 1(1),136. https://www.researchgate.net/publication/331642574_STUDIES_OF_THE_OTTOMAN_DOMAIN_SOTOD_OSMANLI_HAKIMIYET_SAHASI_CALISMALARI

Uçar, İ. (2017). Hz. Peygamber zamanında Medine'de ortaya çıkan hastalıklar*, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (8),196-218. https://dergipark.org.tr/tr/pub/pauifd

Varlık, N. (2011). "*Taun"*, TDV, (40),175-177. https://tdv.org/tr-TR/

Yıldız, F. (2014). *19.yüzyılda Anadolu'da salgın hastalıklar (veba, kolera, çiçek, sıtma) ve salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, SBE

Zebîdî (1983). *Sahih-İ Buhari muhtasarı ve tecrid-İ sarih tercemesi,* Çev. Kamil Miras, 9-12, İstanbul, Türkiye: DİB Yayınları

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.02

COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Çiğdem Börke TUNALI

Öz

COVID-19 pandemisi Çin'de başlamış ve kısa sürede Dünya'daki hemen hemen bütün ülkeleri etkisi altına almıştır. Pandeminin henüz tedavisinin bulunmaması, ülkelerin pandeminin yayılmasını engellemeye yönelik önlemleri uygulamaya koymalarına neden olmuştur. İnsanlar arasındaki etkileşiminin azaltılmasına yönelik bu önlemler, hizmet sektörü başta olmak üzere birçok sektörün faaliyetlerinin ciddi bir biçimde azalmasına ve hatta tamamen durmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu pandemi gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme oranlarını ciddi bir biçimde etkileyecektir. Hiç şüphesiz pandeminin ne kadar süreceği ve normal ekonomik hayata ne zaman dönüleceği, ekonomi üzerinde yaratacağı etkileri de belirleyecektir. Bu çalışmada COVID-19 pandemisinin Dünya'da ve Türkiye'de ekonomik büyüme üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19 pandemisi, ekonomik büyüme, Türkiye

Ç. B. TUNALI
Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: cbtunali@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5990-3579

Giriş

Çin'in Wuhan şehrinde Aralık 2019'da başlayan COVID-19 pandemisi, çok kısa bir süre içerisinde Dünya'daki 213 ülkeyi etkisi altına almış ve Mayıs 2020 itibariyle yaklaşık olarak 5 milyon kişinin enfekte olmasına ve 330.000 kişinin hayatını kaybetmesine sebebiyet vermiştir (Worldometers, 2020).

Pandemiler esas itibarıyla ani ve geniş çaplı hastalık ve ölüme yol açarak; sosyal, politik ve ekonomik alanlarda önemli sorunlara neden olmaktadırlar (Madhav ve diğerleri, 2018: 317). Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında, Dünya'da çok eski dönemlerden beri zaman zaman pandemilerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte COVID-19 pandemisi, halk sağlığı üzerinde yarattığı tehdit ve küresel etkileri itibarıyla, 1918 yılında görülen İspanyol pandemisinden sonraki en ciddi pandemi olarak değerlendirilmektedir (Ferguson ve diğerleri, 2020).

COVID-19 pandemisi, daha önce karşılaşılan pandemiler ve bu pandemilerin yol açtığı krizlerden sahip olduğu özellikler nedeniyle ayrılmaktadır. COVID-19 pandemisi (Fernandes, 2020):

- Küresel bir pandemidir,
- Düşük ve orta gelirli ülkelerde yoğunlaşmamaktadır,
- Dünya'da faiz oranlarının oldukça düşük olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır,
- Dünya'nın ekonomik açıdan olduça yüksek düzeyde entegre olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır,
- Arz zincirleri üzerinde yayılma etkilerine yol açmaktadır,
- Hem arz hem de talep üzerinde yıkıcı etkilere neden olmaktadır.

Görüldüğü gibi COVID-19 pandemisi, ekonomik entegrasyonun çok ileri boyutlara ulaştığı bir dönemde ortaya çıkmış olan küresel bir pandemidir ve hem arz hem de talep üzerinde ciddi tahribat yaratmaktadır. Pandeminin Dünya'nın birçok ülkesinde faiz oranlarının oldukça düşük düzeyde olduğu bir dönemde ortaya çıkması, para politikasının en önemli aracı olan faiz oranları aracılığıyla arz ve talebin arttırılması olasılığını düşürmekte ve bu durumda pandeminin ekonomi üzerinde yarattığı olumsuz etkileri gidermeye yönelik olarak kullanılabilecek politika araçlarını kısıtlamaktadır. Dolayısıyla COVID-19 pandemisi, gerekli ekonomik tedbirler zamanında alınmadığı takdirde Dünya'daki pek çok ülkede, ekonomik büyüme oranları üzerinde ciddi olumsuz etkilere yol açabilecek niteliktedir. Bu

bölümde COVID-19 pandemisinin Dünya'da ve Türkiye'de ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

Dünya'da COVID-19 Pandemisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki

COVID-19 pandemisi; turizm, tıbbi malzeme arzı, diğer küresel arz zincirleri, elektronik ve finans piyasalarından, enerji ve gıda piyasaları ile kapsamlı bir biçimde sosyal faaliyetlerin hemen hemen tamamını etkilemektedir (Congressional Research Service, 2020).

Pandeminin ortaya çıkmasıyla birlikte Çin ekonomisinde üretimin aksaması, küresel arz zincirlerinin faaliyetlerinin durmasına ve hammadde ile aramallarını Çin'den ithal eden işletmelerde üretimin daralmasına yol açmıştır (McKibbin ve Fernando, 2020). Pandemiyle beraber ayrıca uluslararası taşımacılığın sınırlandırılması da, ekonomik faaliyetleri ciddi bir biçimde yavaşlatmıştır (McKibbin ve Fernando, 2020).

Geleneksel olarak pandemilerin ekonomik etkilerinin değerlendirilmesi ve özellikle neden oldukları gelir kaybının tahmininde ölüm oranı ve hasta insan sayısı gibi verilerden hareket edilmektedir (Fernandes, 2020). Bu hesaplamalara ayrıca, pandemi nedeniyle sağlık çalışanlarının harcadıkları zaman ve gelirleriyle, tıbbi bakım ve destek hizmetlerine yönelik doğrudan harcamalar da eklenmektedir (Fernandes, 2020). Ancak söz konusu geleneksel yaklaşım, hızlı yayılan ve henüz aşısı bulunmayan COVID-19 pandemisi gibi bir pandeminin gerçek ekonomik maliyetini tahmin etmede yetersiz kalabilmektedir (McKibbin ve Fernando, 2020).

COVID-19 pandemisinin seyrinin günden güne değişmesi ve pandeminin ne kadar süreceği ile bittiğinde normal ekonomik hayata ne kadar sürede geri dönüleceği konularında halen belirsizliğin çok yüksek olması, bu pandeminin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin tahminini güçleştirmektedir. Bununla birlikte pandeminin ortaya çıkmasının hemen ardından, bazı araştırmacılar mevcut veriler ışığında ve çeşitli senaryoları göz önünde bulundurarak bir takım tahminlerde bulunmuşlardır.

McKibbin ve Fernando (2020) 24 ülke ve bölgeye yönelik olarak yedi farklı senaryo çerçevesinde yaptıkları simülasyon analizinde, COVID-19 pandemisinin bu ülkelerde yaratacağı GSYİH kaybını tahmin etmişlerdir. Söz konusu senaryolardan ilk üçü, salgının sadece Çin'le sınırlı kalacağını varsayarken, sonraki dört senaryoda salgının küresel bir boyut kazanacağı varsayılmıştır (McKibbin ve Fernando, 2020). Yapılan analizde ayrıca, ilk altı senaryoda salgının yaratacağı şokun geçici olduğu kabul edilmiş, yedinci senaryoda ise, salgının kalıcı bir şoka yol açacağı varsayılmıştır (McKibbin ve Fernando, 2020). COVID-19 pandemisinin küresel bir nitelik kazandığı dikkate alındığında, ilk üç senaryo hariç diğer

senaryo sonuçlarını incelememiz gerekmektedir. Salgının yarattığı şokun şiddetinin düşük olduğunun varsayıldığı dördüncü senaryo sonucuna göre, küresel ekonomi 2020 yılında 2,330 milyar Dolarlık bir GSYİH kaybına uğrayacaktır (McKibbin ve Fernando, 2020). Salgının yarattığı şokun şiddetinin orta düzeyde olacağının kabul edildiği beşinci senaryoya göre bu kayıp, 5,305 milyar Dolar olurken, salgının yarattığı şokun şiddetinin yüksek olduğu altıncı senaryoya göre ise, 9,170 milyar Dolardır (McKibbin ve Fernando, 2020). Son olarak salgının süreklilik arz ettiği ve yarattığı şokun şiddetinin düşük olarak kabul edildiği yedinci senaryoya göre GSYİH kaybı, 2,230 milyar Dolar olacaktır (McKibbin ve Fernando, 2020).

Barro, Ursua ve Weng (2020) yaptıkları çalışmada, 1918-1920 yılları arasında görülen Büyük Grip Pandemisinin COVID-19 pandemisinin değerlendirilmesinde en kötü senaryoyu temsil edebileceğini belirtmişlerdir. Bu senaryodan hareketle yaptıkları simülasyon analizine göre Barro, Ursua ve Weng (2020), COVID-19 pandemisi sonucunda tipik bir ülkenin GSYİH'sında %6'lık, özel tüketimin harcamalarında ise, %8'lik bir düşüş yaşayacağını öne sürerek, pandeminin küresel düzeyde büyük bir ekonomik daralmaya yol açabileceğini ifade etmişlerdir.

Fernandes (2020) COVID-19 pandemisinin ekonomik etkilerini; Brezilya, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Portekiz, İspanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri için incelediği çalışmasında, ekonomik faaliyetlerin ciddi bir biçimde duraksadığı sürenin bir buçuk ay, üç ay ve dört buçuk ay olduğu üç ayrı senaryodan hareket etmiştir. Ekonomik faaliyetlerin bir buçuk ay süreyle duraksadığı ılımlı senaryoya göre COVID-19 pandemisinin ekonomik maliyeti söz konusu ülkeler için, GSYİH'lerinin %2,9'u ile %4,6'sı arasında değişmektedir (Fernandes, 2020). Bu senaryoya göre ayrıca, Çin hariç incelenen ülkelerin ekonomik büyüme oranları 2020 yılı için %0,8 ile %3,2 arasında düşüş gösterecektir (Fernandes, 2020). Ekonomik faaliyetlerin üç ay boyunca duraksadığının varsayıldığı ikinci senaryoya göre, ele alınan ülkelerde ekonomik büyüme %0,6 ile %6,9 aralığında azalacaktır (Fernandes, 2020). Son olarak ekonomik faaliyetlerin dört buçuk ay süreyle duraksaması durumunda incelenden ülkelerde ekonomik büyüme oranları %3,7 ile %10,7 arasında düşüş gösterecektir (Fernandes, 2020).

COVID-19 pandemisinin ekonomik etkilerine yönelik olarak yapılan bu çalışmaların yanısıra, uluslararası ekonomik kuruluşlar da mevcut veriler ışığında çeşitli değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. OECD tarafından 2 Martta yayımlanan ara raporda, COVID-19 pandemisi nedeniyle 2020 yılı için tahmin edilen küresel ekonomik büyüme oranının %2,4'e düşeceği ve 2020 yılı ilk çeyreğinde ekonomik büyümenin büyük bir olasılıkla negatif gerçekleşeceği ifade edilmiştir (OECD, 2020a). Söz konusu ara raporda Dünya ve G-20 ülkeleri için yapılan ekonomik büyüme tahminleri ve bu tahminlerin Kasım 2019'da yapılan tahminlerden sapmaları tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. 2 Mart 2020 İtibarıyla OECD'nin Ekonomik Büyüme Tahmini		
	OECD Mart 2020 Ara Raporu Tahmini (% Değişme)	**OECD Kasım 2019 Tahmininden Farkı (% Değişme)**
Dünya	2,4	-0,5
G-20	2,7	-0,5
Avustralya	1,8	-0,5
Kanada	1,3	-0,3
Avrupa Bölgesi	0,8	-0,3
Almanya	0,3	-0,1
Fransa	0,9	-0,3
İtalya	0,0	-0,4
Japonya	0,2	-0,4
Kore	2,0	-0,3
Meksika	0,7	-0,5
Türkiye	2,7	-0,3
Birleşik Krallık	0,8	-0,2
ABD	1,9	-0,1
Arjantin	-2,0	-0,3
Brezilya	1,7	0,0
Çin	4,9	-0,8
Hindistan	5,1	-1,1
Endonezya	4,8	-0,2
Rusya	1,2	-0,4
Suudi Arabistan	1,4	0,0
Güney Afrika	0,6	-0,6
Not: OECD, **OECD Interim Economic Assessment Corona Virus The World Economy at Risk**, 2020a, (Çevrimiçi) https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf, 06.04.2020.		

Tablo 1'de de görüldüğü gibi OECD G-20 ülkeleri için Kasım 2019'da yapmış olduğu ekonomik büyüme tahminlerini, Mart 2020'de COVID-19 pandemisi nedeniyle aşağı yönlü güncellemiştir. Tabloya göre ekonomik büyüme oranı tahminindeki en yüksek düşüş %0,8'le Çin'de ortaya çıkmaktadır. OECD tarafından 2 Mart 2020'de yapılan ekonomik büyüme tahminlerini araştırmacıların yaptığı tahminlerle kıyasladığımızda, OECD'nin COVID-19 pandemisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri konusunda daha olumlu bir bakış açısına sahip olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte pandeminin seyrinin günden güne değişmesi, OECD'nin de tahminlerini revize etmesine yol açmaktadır. Nitekim OECD Nisan ayı başında, COVID-19 pandemisi nedeniyle uygulanan katı kısıtlamaların her ay, yıllık ekonomik büyüme oranı üzerinde %2'ye kadar azaltıcı bir etki yaptığını ve bu doğrultuda söz

konusu kısıtlamaların üç ay süreyle devam etmesi durumunda, yıllık ekonomik büyüme oranlarını %4-%6 oranında düşüreceğini belirtmiştir (OECD, 2020b).

OECD'nin yanısıra IMF'de COVID-19 pandemisiyle birlikte yapmış olduğu ekonomik büyüme tahminlerini güncellemiştir. IMF Ocak 2020'de yayımladığı Dünya Ekonomik Bakışı raporunda, 2020 yılı için küresel ekonominin %3,3 oranında büyüyeceğini tahmin etmiştir (IMF, 2020a). Bununla birlikte IMF Başkanı Kristalina Georgieva 23 Mart'ta G-20 ülkeleriyle yapılan konferansta, 2020 yılında küresel büyümenin negatif olacağını ve 2008/2009 Küresel Finans Krizi ya da ondan daha kötü bir resesyonla karşılaşılacağını belirtmiştir (IMF, 2020b). Kristalina Georgieva ayrıca, 2021 yılında bir toparlanma süreci beklediklerini ifade etmiştir (IMF, 2020b). Nitekim IMF, Nisan 2020'de Dünya Ekonomik Bakışı raporunu güncelleyerek 2020 yılında küresel ekonominin %3,0, gelişmiş ülkelerin %6,1 ve yükselen piyasalar ile gelişmekte olan ülkelerin %1,0 oranında küçüleceği tahmininde bulunmuştur (IMF, 2020c).

Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı tarafından 1 Nisan'da yayımlanan raporda da, en kötü senaryonun geçerli olması durumunda 2020 yılında küresel GSYİH'nın %0,9 oranında düşeceği ve ekonomik kısıtlamaların üçüncü çeyrekte de devam etmesi halinde küresel ekonomide ortaya çıkacak küçülmenin daha yüksek olacağı belirtilmiştir (UN Department of Economic and Social Affairs, 2020).

Yukarıdaki açıklamalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, COVID-19 pandemisinin Dünya'da hemen hemen tüm ülkelerde ekonomik daralmaya yol açacağı ve bu daralmanın 2008-2009 Küresel Finans Krizinde görülen daralma kadar ve hatta ondan daha ağır olabileceği belirtilebilir. Bununla birlikte, Dünya ekonomisinde görülecek daralmanın şiddeti, ekonomik faaliyetler üzerindeki kısıtlamaların ne kadar süreceğine bağlı olarak değişebilecektir. Ekonomik kısıtlamaların kısa sürmesi durumunda hızlı bir toparlanma sürecine girilmesi mümkün olmakla birlikte, söz konusu kısıtlamaların uzun sürmesi, ciddi bir ekonomik resesyonla karşılaşılmasına sebebiyet verebilecektir.

Ekonomik büyüme ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer önemli noktada, COVID-19 pandemisinden en çok hangi sektörlerin etkileneceğidir. Hiç şüphesiz insanların hareketliliği üzerine getirilen kısıtlamalar en çok hizmet sektörünü ve bu sektör içinde de özellikle perakende ticaret, eğlence ve konaklama, rekreasyon ve ulaştırma hizmetlerini etkileyecektir(UN Department of Economic and Social Affairs, 2020). Dolayısıyla, bu sektörlerin önemli bir paya sahip olduğu ülkelerde pandeminin olumsuz etkileri daha ağır bir şekilde hissedilecektir. Söz konusu sektörlerin aynı zamanda emek yoğun olması, pandemiyle beraber ciddi bir işsizlik sorunuyla da karşılaşılabileceğine işaret etmektedir.

COVID-19 Pandemisinin Türkiye'de Ekonomik Büyüme Üzerindeki

COVID-19 pandemisi Türkiye'ye her ne kadar Avrupa ülkeleri ve ABD'den daha geç gelmiş olsa da, ilk vakanın açıklandığı günden bugüne vaka sayıları hızla artmaktadır. İlk vakanın açıklanmasından hemen sonra, alınan önlemler aracılığıyla pandeminin ülke içerisindeki yayılımı engellenmeye çalışılmaktadır. Hiç şüphesiz insanlar arasındaki etkileşimi azaltmaya yönelik olarak alınan bu tedbirler, hizmet sektörü başta olmak üzere ekonomideki pek çok sektörü etkilemektedir.

Bir önceki kısımda bahsedilen McKibbin ve Fernando (2020) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'nin salgının yarattığı şokun şiddetinin düşük olması durumunda 33 milyar Dolarlık bir GSYİH kaybına uğrayacağı, şokun şiddetinin orta düzeyde olması halinde bu kaybın 75 milyar Dolar olacağı ve şokun şiddetli olması durumunda ise, söz konusu kaybın 130 milyar Doları bulacağı belirtilmiştir. Yapılan çalışmada ayrıca, salgının yarattığı şokun süreklilik arz etmesi ve düşük şiddette olması durumunda, Türkiye'nin 30 milyar Dolarlık bir kaybı olacağı öne sürülmüştür (McKibbin ve Fernando, 2020).

OECD (2020a) tarafından 2 Martta yayımlanan ara raporda, Türkiye için Kasım 2019'da yapılan ekonomik büyüme tahmini güncellenmiş ve Kasım 2019'daki tahmine göre ekonomik büyümenin %0,3 oranında azalarak 2020 yılında %2,7 olarak gerçekleşeceği belirtilmiştir. Ancak OECD tarafından yapılan bu değerlendirmenin, COVID-19 pandemisinin henüz Türkiye'ye gelmediği bir dönemde yapıldığı ve dolayısıyla pandeminin etkilerini yansıtmadığını belirtmek gerekmektedir.

Taymaz (2020) yaptığı çalışmada COVID-19 pandemisinin Türkiye'de GSYİH ve istihdam üzerindeki etkisini belirleyebilmek için 2012 yılı için hazırlanmış olan Girdi-Çıktı tablosundan yararlanmış ve pandeminin etkisini tahmin edebilmek için hanehalkı tüketim harcamalarıyla ihracatın doğrudan etkilendiğini varsaymıştır. Yapılan analizde pandemiden en çok zarar görecek sektörlerin, konaklama ve yiyecek hizmetleri; seyahat acentesi, tur operatörü diğer rezervasyon hizmetleri ve ilgili hizmetler; yaratıcı sanatlar, gösteri sanatları ve eğlence hizmetleri; kütüphane, arşiv, müze ve diğer kültürel hizmetler; kumar ve müşterek bahis hizmetleri; spor hizmetleri ile eğlence ve dinlence hizmetleri ve havayolu taşımacılığı hizmetleri olacağı ifade edilmiştir (Taymaz, 2020). Bu varsayımlar altında yaptığı analiz sonucunda Taymaz (2020) katma değerde %7,2 ve istihdamda da %10,7'lik bir azalma olacağını öne sürmüştür.

Hiç şüphesiz Dünya'daki diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye için de, pandeminin ne kadar süreceği, ekonomik faaliyetlerin ne kadar süre kısıtlanacağı ve normal ekonomik

hayata ne zaman dönüleceği bilinmeksizin, COVID-19 pandemisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin net bir şekilde tahmin edilmesi mümkün değildir. COVID-19 pandemisi diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, ekonomik faaliyetlerin kısıtlandığı ikinci çeyrekte özellikle hizmet sektöründe yaratılan katma değeri ve bu sektördeki istihdamı olumsuz yönde etkileyecektir. Bununla birlikte söz konusu kısıtlamaların kısa süreli olması durumunda, bu kısıtlamaların kaldırılmasını takiben ekonomide hızlı bir toparlanma sürecinin başlaması mümkün olabilecektir. Ancak pandeminin uzun süre devam etmesi ve ekonomik faaliyetler üzerindeki kısıtlamaların uzun bir dönem boyunca kaldırılamaması durumunda, pandemi Türkiye ekonomisi üzerinde ciddi olumsuz etkiler yaratabilecektir.

Sonuç

Aralık 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde başlayan COVID-19 pandemisi kısa sürede Dünya'daki hemen hemen tüm ülkelere yayılmıştır. Pandemi her ülkede can kayıplarına yol açmış ve bu kayıpların en aza indirilebilmesi amacıyla birçok önlem uygulamaya koyulmuştur. Uygulamaya konulan bu önlemler, hizmet sektörü ve özellikle bu sektördeki perakende ticaret, ulaştırma ve turizm alt sektörlerini ciddi bir biçimde etkilemiştir.

Türkiye'de Avrupa ülkeleri ve ABD'ye kıyasla ilk vaka daha geç görülmekle birlikte, ilk vakanın görülmesinin hemen ardından vaka sayıları hızlı bir artış kaydetmiştir. Bu doğrultuda diğer birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de, pandeminin kontrol altına alınabilmesi için bir dizi önlem uygulamaya konulmuştur. Söz konusu önlemler tıpkı diğer ülkelerde olduğu gibi, hizmet sektöründeki bazı alt sektörlerin faaliyetlerinin tamamen durmasına yol açmıştır.

Pandeminin bir taraftan küresel arz zincirlerinin işleyişini durdurması, diğer taraftan da hemen hemen her ülkede hizmet sektörünün faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemesi, ekonomik daralma sürecini de beraberinde getirecektir. Bununla birlikte pandeminin ne kadar süreceği, ekonomik faaliyetler üzerindeki kısıtlamaların ne zaman kaldırılacağı ve normal ekonomik hayata ne zaman dönüleceği bilinmeksizin pandemiyle birlikte ortaya çıkacak olan daralmanın boyutunun ve süresinin net olarak tahmin edilmesi mümkün olmayacaktır. Mevcut veriler ışığında gerek Türkiye gerekse diğer ülkeler için yapılan değerlendirmeler çeşitli senaryo varsayımlarına dayanmaktadır. Oluşturulan senaryoların kötümser varsayımlara dayanması, ortaya çıkacak ekonomik kaybın ve ekonomik daralmanın yüksek düzeyde olacağı sonucuna yol açarken, iyimser varsayımlar, kısa süreli bir daralma süreciyle birlikte ekonomilerin hızlı bir şekilde toparlanacağını öngörmektedir.

Bu noktada pandeminin hızlı bir şekilde kontrol altına alınması ve eğer mümkünse hastalığın ortadan kaldırılmasına yönelik aşı çalışmalarının bir an önce tamamlanması kritik

bir önem arz etmektedir. Pandemi hızlı bir şekilde kontrol altına alındığı takdirde, normal ekonomik hayata dönüşte hızlı bir şekilde gerçekleşecek ve böylece hizmet sektörleri başta olmak üzere tüm ekonomik sektörler kısa sürede toparlanabilecektir. Pandeminin kontrol altına alınması sürecinin uzun sürmesi durumunda ise, ekonomik büyüme ve istihdam üzerindeki tahribat daha yüksek düzeylerde olacaktır. Bu doğrultuda, otoriteler tarafından pandeminin kontrol altına alınmasına yönelik önlemlere sıkı bir biçimde uyulması gerekmektedir. Söz konusu süreçte ayrıca, pandemiden en çok etkilenen sektörler başta olmak üzere tüm sektörlere yönelik çeşitli teşvik ve desteklerin verilmesi de, pandemi sonrası ekonomik toparlanma sürecini hızlandıracaktır. Açıklanan bu ulusal önlemlerin yanısıra, ülkelerarası işbirliğiyle uluslararası düzeyde uygulanacak destekler, pandeminin küresel ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletebilecektir.

Kaynaklar

Barro, R. J., Ursua, J. F., Weng, J. (2020). The coronavirus and the great influenza pandemic: lessons from the "Spanish Flu" for the coronavirus's potential effects on mortality and economic activity, *NBER Working Paper Series*, *Working Paper No: 26866*, Retrieved from. https://www.nber.org/papers/w26866.pdf

Congressional Research Service (2020). *Global economic effects of COVID-19*, *CRS Report*, Retrieved from https://fas.org/sgp/crs/row/R46270.pdf

Fernandes, N. (2020). Economic effects of coronavirus outbreak (COVID-19) on the world economy, Retrieved from. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3557504

IMF (2020a). *World economic outlook update tentative stabilization, sluggish recovery,* Retrieved from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/01/20/weo-update-january2020

IMF (2020b). T*he great lockdown: worst economic downturn since the great depression*, IMF managing director Kristalina Gerogieva's statement following a G20 ministerial call on the coronavirus emergency, *Press Release No: 20/98*, Retrieved from https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/03/23/pr2098-imf-managing-director-statement-following-a-g20-ministerial-call-on-the-coronavirus-emergency.

IMF (2020c). *World economic outlook, april 2020: the great lockdown,* Retrieved from https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020

Madhav, N., Oppenheim, B., Gallivan, M., Mulembakani, P., Rubin, E., Wolfe, N. (2018). Pandemics: risks, impacts, and mitigation, (Eds. D. T. Jamison, H. Gelband, S. Horton, P. Jha, R. Laxminarayan, C. N. Mock, R. Nugent), *Disease Control Priorities Improving Helath and Reducing Poverty*, içinde (pp.315-345) US: The World Bank, Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK525289/pdf/Bookshelf_NBK525289.pdf

McKibbin, W., Fernando, R. (2020). The global macroeconomic impacts of COVID-19: seven scenarios, *Centre for Applied Macroeconomic Analysis (CAMA) Working Paper 19/2020*, Retrieved from https://cama.crawford.anu.edu.au/sites/default/files/publication/cama_crawford_anu_edu_au/2020-03/19_2020_mckibbin_fernando_0.pdf

OECD (2020a). *OECD interim economic assessment corona virus the world economy at risk*, https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf adresinden edinilmiştir.

OECD (2020b). Evaluating the initial impact of COVID-19 containment measures on economic activity, Retrieved from https://www.austaxpolicy.com/news/oecd-evaluating-the-initial-impact-of-covid-containment-measures-on-activity/

Taymaz, E. (2020). COVID-19 tedbirlerinin ekonomik etkileri ve politika önerileri, Erişim adresi https://sarkac.org/2020/03/covid-19-tedbirlerinin-ekonomik-etkileri-ve-politika-onerileri/

UN Economic and Social Affairs (2020). COVID-19: disrupting lives, economies and societies, *Monthly Briefing on the World Economic Situation and Prospects*, *No: 136*, Retrieved from https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/publication/Monthly_Briefing_136.pdf

Worldometers (2020). *Worldometer COVID-19 coronavirus pandemic*, Retrieved from https://www.worldometers.info/coronavirus/

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.03

COVID-19 KÜRESEL SALGINI VE MALİYE POLİTİKALARININ ETKİNLİĞİ

Murat USTAOĞLU

Öz

COVID-19 virüsünün dünya genelinde hızla yayılması sosyal hayat kadar iktisadi hayatı da derinden etkilemiştir. Pandeminin insan sağlığını tehdit eden menfi sonuçlarından kaynaklanan sosyo-iktisadi belirsizlikler küresel ekonominin geleceğine dair endişeye yol açmıştır. Farklı mecralarda dillendirilen olumsuz senaryoların gerçekleşme olasılığı, krize karşı uygulanacak maliye politikalarının etkinliğinin analiz edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu çalışmada Türkiye ekonomisi açısından hangi maliye politikasının daha efektif olacağını tespit edebilmek için öncelikle (i) mali çarpan hesaplaması yapılmış, sonrasında (ii) çarpanın 1960 yılında günümüze değişim trendi analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular ışığında yaklaşan krizle mücadelede kamu harcamalarının -vergi indirimlerine kıyasla- daha etkin bir politik enstrüman olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, maliye politikaları ve Türkiye ekonomisi

M. Ustaoğlu
Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: ustaoglu@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1829-8349

Giriş

2019'un son çeyreğinde ortaya çıkan COVID-19 virüsü kısa sürede hızla tüm dünyaya yayılarak insan sağlığını tehdit eden tehlikeli bir pandemiye dönüştü (Klein & Wasserman, March 12, 2020). Virüsün insan hayatı üzerindeki olumsuz etkileri yalnızca biyolojik sorunlarla sınırlı kalmadı. Sosyal hayat üzerinde yarattığı belirsizliklerin iktisadi yansımaları küresel ekonomiyi insanlık tarihinin en büyük krizlerinden birinin eşiğine getirmiştir. Pandemiden kaynaklanan belirsizliklerin küresel/yerel ekonomi üzerinde bırakacağı zarar tahminlerine bakıldığında yakın geleceğe dair olumlu beklenti içine girmek pek gerçekçi değildir. Bazı iktisatçılar dünyanın 1929 Büyük Buhrandan bu yana en büyük kriz tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu iddia ederken, daha iyimser olanlar ise 2008 küresel finans krizine kıyasla -özellikle makro göstergelerdeki olumsuzluklar bakımından- daha hafif bir resesyon/kriz tahmininde bulunmaktadır. Her iki senaryo da iktisadi göstergeler bakımında pek iç açıcı değildir.

Dünyanın farklı bölgelerinden pandeminin yayılma hızı ile ilgili gelen olumsuz haberler iyimser beklentileri giderek azaltmaktadır. Kısa zamanda tıbbi bir çözüm geliştirilemezse bütün göstergeler kriz tahminlerinde bulunanları haklı çıkaracaktır. Olumsuz tahminlerin gerçeğe dönüşmesi durumunda -kısa dönemde yapısal reformlar hayata geçirilemeyeceğinden- her kriz döneminde çözüm olarak başvurulan iktisat politikaları tekrar gündeme gelecektir. Literatürde, kapitalist ekonominin ürettiği iktisadi krizlere karşı para/maliye politikalarının etkinliğinin analizi, hangi politik enstrümanların uygulanacağı, kıt kaynakların nasıl daha verimli alanlara kanalize edileceği, krizin olumsuz sonuçlarının nasıl hafifletileceği, krizden çıkışın nasıl hızlandırılacağı, piyasaların tekrar nasıl canlandırılabileceği, hangi iktisat politikası türünün toplam çıktıya daha efektif katkı sunacağı gibi sorular halen tartışılmaktadır? Her biri ayrı bir araştırma konusu olacak kadar derin olan bu sorunsalların tümüne tek bir çalışmada cevap verebilmenin güçlüğü göz önünde bulundurulduğunda bu araştırma yalnızca maliye politikalarının etkinliğine odaklanmıştır. Bu bağlamda öncelikle salgından kaynaklanan mevcut durumun kısa bir iktisadi analizi yapılmış, daha sonra para politikaları ile uyumlu yürütülen ve genişletici maliye politikalarının iki ayağını oluşturan, (i) kamu harcamaları ile (ii) vergi indirimleri arasında hangi tercihin potansiyel krize karşı daha efektif olacağı sorusuna Türkiye'nin mali çarpan hesaplaması yardımıyla cevap aranmıştır. Hesaplanan verilerden elde edilen bulgulardan istifade ederek resesyon/krizden çıkışa yardımcı olacak politika önermesinde bulunulmuştur.

Resesyonun/Krizin İktisadi Boyutu

Dünya Sağlık Örgütünün 11 Mart 2020'de pandemi ilanı ile pek çok ülkenin uygulamaya koyduğu sosyal mesafe uygulaması, seyahat ve sokağa çıkma yasağı/kısıtı gibi önleyici radikal sağlık tedbirleri -daha önce pek benzerine rastlanılmayan- küresel ekonominin işleyişini olumsuz etkileyen ciddi aksaklıklara sebep oldu. Alınan tedbirlerin işgücü, yatırımlar, toplam arz/talep gibi makro iktisadi değişkenler üzerindeki negatif etkileri, hizmet sektöründen imalat sanayisine hemen her alanda iktisadi hayatı derinden etkiledi. Pek çok uluslararası kuruluşun yayımladığı raporlarda özellikle benzer tehlikelere dikkat çekilmektedir. Toplam talep/arzın aynı anda daralmaya başlamasının küresel ekonomi açısından ciddi olumsuz sonuçları olacağı tahmininde bulunulmaktadır. Neredeyse tüm ülkeler hızla derin bir krize doğru sürüklenmektedir. Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) Tablo 1'de açıkladığı makro iktisadi tahminler küresel ekonomiye dair olumsuz beklentilerin göstergesidir. Dışa açık tüm ekonomilerin mevcut durumdan az ya da çok menfi yönde etkilenmesi kaçınılmazdır. Mevcut göstergelerde 2021 yılına dair yapılan tahminlerin sosyal hayatın haziran ayında normale döneceği yönündeki pek de gerçekçi gözükmeyen varsayımlara göre yapılması farklı platformlarda eleştirilmekte ve yakın geleceğe dair umutları azaltmaktadır. Dünya ekonomisinin önümüzdeki yıl %5.7 oranında büyüyeceği tahmini pek gerçekçi bulunmamaktadır.

Tablo 1. Dünya Ekonomisi Bazı Makro İktisadi göstergeler (2018-2021)

Ülke Grubu	**İndikatör**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Dünya Ekonomisi*	GDP değişimi (%)	3.579	2.898	-3.029	5.796
Dünya Ekonomisi	GDP (ABD Doları/ milyon)	135,762.138	142,005.647	138,352.382	149,128.013
Dünya Ekonomisi	Enflasyon	3.616	3.559	2.991	3.289

Kaynak: (IMF, 2020)
*Toplam 194 ülke

Pandemiden etkilenen bazı vakaların medikal tedavisinde başarı sağlanmasına rağmen yeni vakaların yayılma hızı ve mevcut durumdan kaynaklanan belirsizlikler -özellikle dışa açık- ekonomiler üzerinde ciddi seviyede sosyo-iktisadi baskı yaratmaktadır. Küresel/yerel kamu yöneticileri belirsizliklerden kaynaklanan olumsuz etkilere iktisadi destek paketleri ile çözüm aramaktadır. Ancak küresel tedarik zincirinde karşılaşılan sorunlar tüketimde ve üretimde azalma ve milyonlarca kişinin işini kaybetme ihtimali gibi ciddi riskler, iktisadi kaygıları arttırmaktadır. 2021 yılı tahminlerinde içeren tablo 2'de listelenen, gelişmiş ekonomiler, AB ülkeleri ve gelişmekte-olan ekonomilere dair bazı makro göstergeler,

durumun ciddiyetini net biçimde ortaya koymaktadır. En iyimser senaryoda bile AB'de %7,1 gelişmekte olan ülkelerde ise %5,2 civarında iktisadi daralma beklenmektedir.

Bu olumsuz göstergelere -özellikle gelişmekte olan ekonomilerdeki- (i) enflasyon oranlarının yükseliş trendine girmesi, (ii) finansal piyasalardan yabancı sermaye çıkışına bağlı döviz kurlarındaki yüksek seviyeli oynaklık ve (iii) borsalarda görülen keskin düşüş eğilimleri beklentisi gibi makro iktisadi kırılganlıklar eklendiğinde ortaya 2008 krizinden daha ciddi riskler barındıran endişe verici bir tablo çıkmaktadır (Fernandes, 2020). Geç olmadan bu riskleri yönetecek birbiri ile uyumlu para/maliye politikalarının acilen uygulamaya konulması gerekmektedir. Aksi halde küresel/yerel hemen her ekonomi kaçınılmaz olarak çok ağır iktisadi sorunlarla karşı karşıya kalacaktır. Türkiye gibi mevcut sorunların yanı sıra yüksek enflasyon ve döviz açığı bulunan ülkelerin ödeyeceği faturanın daha kabarık olacağı rahatlıkla öngörülebilir.

Tablo 2. Ülke Gruplarına Göre Bazı Makro İktisadi Göstergeler (2018-2021)

Ülke Grubu	**İndikatör**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Gelişmiş Ekonomiler*	GDP değişimi (%)	2.048	1.626	-6.247	4.460
Gelişmiş Ekonomiler	GDP (ABD Doları/milyon)	40,783.317	42,166.597	39,779.876	42,362.729
Gelişmiş Ekonomiler	Enflasyon	2.088	1.481	0.531	1.580
Gelişmiş Ekonomiler	Net Kamu Borç Dengesi	-3.584	-3.802	-11.952	-6.215
Gelişmiş Ekonomiler	Cari işlemler Dengesi	-0.367	-0.359	-0.939	-0.903
Avrupa Birliği**	GDP değişimi (%)	2.316	1.663	-7.110	4.766
Avrupa Birliği	GDP (ABD Doları/milyon)	19,012.911	19,662.828	18,377.114	19,627.016
Avrupa Birliği	Enflasyon	1.852	1.442	0.616	1.206
Avrupa Birliği	Net Kamu Borç Dengesi	-0.407	-0.610	-7.213	-3.395
Avrupa Birliği	Cari işlemler Dengesi	3.216	2.900	2.716	2.923
Gelişmekte Olan Eko.***	GDP değişimi (%)	3.210	2.055	-5.205	4.153
Gelişmekte Olan Eko.	GDP (ABD Doları/milyon)	9,756.553	10,128.953	9,661.886	10,258.661
Gelişmekte Olan Eko.	Enflasyon	6.139	6.512	5.068	5.047
Gelişmekte Olan Eko.	Net Kamu Borç Dengesi	0.170	-0.770	-6.043	-4.053
Gelişmekte Olan Eko.	Cari işlemler Dengesi	1.742	1.446	-0.430	-0.513

Kaynak: (IMF, 2020)
*Toplam 7 ülke: ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Kanada, Fransa, İtalya ve Japonya.
** AB üyesi toplam 27 ülke.: Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hırvatistan, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, Romanya ve Yunanistan.
*** Türkiye dahil toplam 16 ülke: Arnavutluk, Belarusya, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya, Macaristan, Moldova, Polonya, Romanya, Rusya, Sırbistan, Türkiye ve Ukrayna.

Pandeminin yayılmasını engellemek için hizmet sektörünü neredeyse işlevsiz hale getiren sosyal hayata ilişkin tedbirlerin ekonomiyi kilitlemesi, yakın gelecekte mevcut göstergelerde herhangi bir iyileşme görülme olasılığını azaltmaktadır. IMF'in piyasalardaki daralmanın küresel ekonominin büyüme oranlarını negatif seviyelere indireceği yönündeki tahminleri endişelerin artmasına yol açmaktadır. Pandeminin pek çok ülkenin siyasal/sosyal yapısını yeniden şekillendireceği yönündeki görüşler hemen her yerde sıklıkla dillendirilmektedir. Bu düşüncelerin haklılık payı zamanla ortaya çıkacaktır. Ancak pandemiye hazırlıksız yakalanan dünyanın mevcut kurumsal mekanizmalarının -daha önce benzerine pek rastlanılmayan bu durum karşısında- çözüm üretmekte zorlandığına dair eleştirilerine katılmamak mümkün değildir. Hızla bir krize doğru sürüklenen küresel ekonominin toparlanabilmesi için önceki kriz dönemlerinde uygulamaya konulan çözüm önerilerinden daha fazlasına ihtiyaç olduğu aşikar. Ancak mevcut durumda Ortodoks iktisat teorisinin radikal bir çözüm önerisi olmadığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda önceki krizlerde alınan tedbirlerin analiz edilerek yeniden formüle edilmesinin dışında bir seçenek yoktur. Her resesyon/kriz döneminde ilk akla gelen çözüm, genişletici para/maliye politikalarını devreye sokarak piyasa mekanizmasına işlerlik kazandırmakdır.

Resesyon ve Kriz Dönemlerinde Uygulanan Maliye Politikaları

Küresel ekonomiyi kısa zamanda tesiri altına alan pandeminin olumsuz iktisadi sonuçları yayılma sürecini kontrol altında tutabilmek için alınan tıbbi tedbirlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Pandemi sonrasında alınan tedbirler kapsamında ortaya çıkan (i) ticari etkinliklerin ve fuarların iptal edilmesi, (ii) restoran/oteller dahil ve pek çok küçük işletmenin kapatılmak zorunda kalınması, (iii) pek çok ülkede tüm okulların belirsiz bir zamana kadar tatil edilmesi,[1] (iv) irili ufaklı firmaların -üretime tamamen ara vermek dahil- iktisadi faaliyetleri durdurarak çalışanlarına süresiz izin vermesi ya da çalışanların işten çıkarması, (v) halka açık tüm toplantıların ve spor müsabakalarının iptali ve (vi) finansal piyasalardaki temel göstergelerin negatif seyri gibi olumsuzluklar, alınan tedbirlerin etkinliğini yitirmesine yol açmaktadır (Morris & Karmin, March 13, 2020). Bu yüzden mevcut koşullar altında pandeminin iktisadi sonuçlarına dair gerçekçi bir öngörüde bulunabilmek kolay değildir. Çünkü pandemi (i) tüm dünyayı etkisi altına alan ve hızla yayılan tıbbi sonuçları, (ii) açık ekonomiler üzerindeki olumsuz etkileri, (iii) gelişmiş ülkelerde faiz oranlarının tarihin en düşük seviyelerinde seyretmesinin para politikası araçlarının etkinliğini ortadan kaldırma riski ve (iv) tedarik zincirinde karşılaşılan sorunların küresel bazda da toplam arz/talebi

1 ABD'de salgının yaygın olduğu bölgelerde Güz 2021 döneminde de üniversitelerin kapalı tutulması tartışılmaktadır.

olumsuz etkilemesi şeklinde sıralanabilecek bazı faktörler sebebiyle modern iktisat tarihinin önceki krizleri ile pek benzeşmeyen, politika yapıcıları zorlayan bir takım *yeni* sorunlar ortaya çıkarmaktadır (Fernandes, 2020). Tüm bunlara salgın sürecinin beklentileri aşarak -hayatın normal akışına dönüşünü- uzatmasından kaynaklanan belirsizlik eklendiğinde alınan iktisadi tedbirlerin efektif çözüm üretmesinin ne derece güçleştiği kolaylıkla tahmin edilebilir (Klein & Wasserman, March 12, 2020). Kamu yönetimlerinin ekonominin çarklarının yeniden harekete geçirilmesine dair yaptığı çağrıların sürekli ertelenmek zorunda kalınışı, sosyal ve iktisadi hayatı kısıtlayan olumsuzlukların ne kadar süreceğini bugünden kestirebilmenin güçlüğünü ortaya koymaktadır. Mevcut belirsizlik hali politik tedbirlerin hayata geçirilerek kararlılıkla uygulanmasının önündeki en büyük engeldir. Öte yandan Güney Kore ve Çin gibi bazı ülkelerin salgını kısmen kontrol altına alabilmeyi başarmasının ilginç biçimde diğer ülkeleri kısmen olumlu etkilediğini de not etmek gerekir.

Yakın gelecek halen ciddi belirsizlikler içermektedir. Bu yüzden modern iktisat literatürünün teorik argümanlarının mevcut konjonktürde ne ölçüde işe yarayacağı da tartışmalıdır. Çünkü pandeminin tetiklemesi beklenen potansiyel krize karşı -toplam arz ve toplam talebi birlikte harekete geçirecek- yeni bir formüle ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak şu an için ortada böyle sihirli bir formül yoktur. Bu nedenle politik önermelerin başarısı için önceki krizlerden elde edilen tecrübelerden istifade etmeye çalışmak halen rasyonel bir tercih gibi gözükmektedir.

Keynesyen teorinin resesyon ve krizler için sunduğu çözüm önerisi (i) vergi indirimleri, (ii) kamunun tüketim ve yatırım harcamaları ve (iii) transfer harcamaları gibi kamu harcamalarındaki artışa bağlı genişletici para/maliye politikalarının piyasalara yeniden işlerlik kazandıracağı varsayımına dayanır. Teori özünde kamu harcamaları ve vergi teşvikleri olarak iki ana başlık altında incelenebilir. Bazı araştırmalar vergi indirimlerinin –kamu borç stoğuna daha az ek yük getirdiği için- durgun ekonomileri harekete geçirmekte daha efektif olduğunu öne sürerken, bazıları da kamu harcamalarını arttırmanın daha verimli olduğunu iddia eder (Alesina & Ardagna, 2009). Uygulamadaki bazı farklılıklara rağmen nihayetinde her iki yöntem de aslında genişletici maliye politikasıdır. Ampirik bulgulara göre genişletici maliye politikaları makro iktisadi göstergelerdeki olumsuzlukları dengelerken orta vadede iktisadi büyümeyi yükseliş trendine sokabilmektedir. Artan kamu harcamaları ve düşen vergi oranlarının toplam talebi harekete geçirmesi ile ekonominin talepten kaynaklanan sorunları -en azından kısa vadede- çözüme kavuşur (Baldacci, Gupta, & Mulas-Granados, 2009).[2]

Krizlere karşı mali politikaların etkin kullanımı önerisini ilk ortaya atan Keynes, kendinden sonra gelen iktisatçılara da ilham kaynağı olan, 1929 krizinden çıkış için vergi gelirleri ve kamu harcamaları yolu ile ekonomiye yön verilmesi gerektiğini öne sürerek, iktisat teorisine yeni bir politik enstrüman kazandırır. Klasiklerin öne sürdüğü, devletin rolü ve piyasaların tam istihdam dengesini kendiliğinden sağladığı gibi varsayımları fazla iyimser bularak karşı çıkan Keynes'e göre (i) likidite tuzağı, (ii) yatırım-tasarruf tutarsızlığı ve (iii) ücretlerin katılığı gibi sorunlardan ötürü -özellikle resesyon ve kriz dönemlerinde- devlet efektif talep yetersizliğine müdahalede bulunmak zorunda kalır. Özünde Keynesyen ekol çözüm için kamu yönetimine iktisadi bazı misyonlar yükler ve bu yenilikçi fikirler kısmen başarılı olur.

ABD'de Büyük Buhran sonrasında uygulanan genişletici maliye politikalarının hem piyasaları kriz öncesi tam istihdam dengesine yaklaştırması hem de işsizlik gibi makro iktisadi problemlerin çözümünü kolaylaştırması Keynes'in görüşlerinin pek çok ülke tarafından benimsenmesini sağlar.[3] Ancak yeni iktisat politikası enstrümanının, bazı açılardan başarılı olsa da kronikleşen yapısal sorunlar karşısındaki etkisizliği ile sıklıkla eleştirilere konu olduğunu belirtmek gerekir. Tüm eksiklerine rağmen Keynes'in teorik temellerini attığı genişletici maliye politikalarının kriz dönemlerindeki -kısmi- başarısı, resesyon/kriz gibi iktisadi zorlukların sinyalleri alınmaya başlandığında dünyanın pek çok ülkesinde çözüm olarak ilk akla gelen politik uygulamalar arasında sayılır.

II. Dünya savaşı sonrasında -özellikle Avrupa'da- ortaya çıkan işsizlik, gelir dağılımı dengesizliği ve enflasyon gibi kronik problemlere karşı klasik ekolün iktisadi argümanlarının çözüm üretmekte zorlanması yeni arayışlara olan ilgiyi arttırır (Şen & Kaya, 2015). Tarafsız maliye yaklaşımını reddeden, tam istihdamın tesisi görevini devlete yükleyen *fonksiyonel maliye yaklaşımı* bu arayışlar sonucunda ortaya çıkar (Lerner, 1941, 1943). Özünde devletin iktisadi rolünün sınırlarını netleştirmeye çalışan yaklaşım iktisat politikalarının oluşturulması aşamasında önceliğin (i) kaynak dağılımında etkinlik, (ii) gelir dağılımında etkinlik ve (iii) makroekonomik istikrar gibi unsurlara verilmesi gerektiği görüşüne dayanır. Devletin görev ve sorumluluk tanımı bir bakıma Musgrave (1959)'in popüler eseri *Kamu Maliye Teorisinde* ana hatları ile açıkladığı normlara uygun biçimde yeniden formüle edilir. Özellikle Avrupa'da neo-liberal akımların yeniden popülarite kazandığı 1970'li yıllara dek farklı dönemlerde uygulanır (Şen & Kaya, 2015). Maliye politikalarının etkinliği pek çok açıdan tartışmalı bir alan olsa da bu tür politikalar resesyon/kriz dönemlerinin vazgeçilmez politika aracı olmayı sürdürür.

3 Literatürde genelde *pumping-priming policy* olarak bilinir.

Modern zamanların resesyon/kriz dönemlerinde maliye politikalarının rolünü ve etkinliğini inceleyen araştırmalardan elde edilen veriler politika yapıcılar için yol göstericidir. Örneğin Delong and Summers (2012) (i) faiz oranlarının en alt bantta seyrettiği ve arz kısıtı görülen kısa dönemlerde mali çarpanın normal iktisadi aktivite dönemlerine kıyasla daha efektif olduğu, (ii) kamu borçlanmalarındaki reel faiz oranlarına dair tahminlerin genişletici maliye politikalarının gelecekteki çıktının etkinliğine pozitif yansıdığı, (iii) durgun bir ekonomide kemer sıkma politikaları bazı dengelere zarar verme potansiyeline sahipken maliye politikalarının aksi sonuçlar ortaya çıkarabileceği, (iv) genişletici maliye politikalarının sıfır bandında fayda/maliyet sınırını geçebilmesinin bazı koşulları sağlamasına bağlı olduğunu tespit eder. Araştırmanın son maddesinde bahsi geçen fayda/maliyet analizinin potansiyel çıktı üzerindeki etkinliği ise ancak üç temel koşuldan en az birinin sağlanabilmesi ile mümkündür. Bunlar ana hatları ile (i) para politikasının dengeleyici rolünün genişletici maliye politikalarının -sıfır bandı sınırı dahil- çarpanın sıfıra yaklaştığında bile etkisini sürdürmesi, (ii) gelecekteki potansiyel çıktının gerileme döneminin büyüklüğünden etkilenmeden sabit kalması ya da (iii) faiz oranlarının -en azından tarihsel ortalamanın- üstünde bir oranda seyretmesi şeklinde sıralanabilir. Bunlardan biri sağlandığında beklenen sonuçların gerçekleşmesi daha kolay olacaktır.

Gelişmekte Olan Ekonomiler ve Dominasyon Rejimi

2008 küresel finans krizi gibi son yıllarda karşılaşılan iktisadi bunalımların birbirinden ayrıştığı temel nokta krizin domino etkisini başlatan sektörel bazdaki sorunlardır. Bazı sektörlerde -genelde finansal piyasalar- görülen bozulmalardan kaynaklanan krizleri tetikleyen sorunların çeşitliliği çoğu zaman önceki resesyon/kriz teorilerinden elde edilen tecrübelerden doğrudan istifade edilmesinin önünde engel teşkil etmektedir (Göndör & Özpençe, 2014). Bu yüzden -özellikle mevcut durumda- reel piyasaları tam istihdam dengesine getirecek politikaların doğru tespit edilerek uygulamaya konulabilmesi büyük önem taşır. Küresel ekonominin gidişatına bakıldığında para ve maliye politikalarının uyumlu biçimde dizayn edilerek uygulanmasına öncelik verilmelidir. Birbirinden kopuk ve bağımsız yürütülen politik enstrümanlardan başarı beklemek pek gerçekçi bir yaklaşım olmaz (Arestis, 2012; Feldstein, 2009). Çünkü maliye politikaları parasal değişkenler, diğer parasal göstergeler, enflasyon, faiz oranları ve döviz kurları gibi farklı kanallardan para politikalarını etkileyebilme potansiyeline sahiptir (Leeper & Yun, 2006; Semmler & Zhang, 2004).

Bu makro değişkenler arasında sık karşılaşılan sorunlardan biri *mali dominasyondan* kaynaklanan yüksek enflasyon gibi para politikası uygulayıcılarının sorumluluğundaki meselelerdir. Enflasyonda meydana gelecek beklenmeyen olumsuzluklar kaçınılmaz olarak

daha büyük iktisadi sorunlara yol açacaktır. İktisadi bunalım dönemlerinde sıklıkla karşılaşılan enflasyon gibi parasal problemlerin sebeplerini doğru analiz etmek gerekir. Sorunların kaynağında para/maliye politikası otoritelerinin birbirinden bağımsız/kopuk hareket ettiği ve yalnızca kendi politika alanlarını önceledikleri para/mali dominasyon rejiminin olduğunu öne süren Sargent and Wallace (1981) özellikle maliye politikası otoritelerinin bütçe hazırlamada parasal faktörleri yeterince dikkate almaya özen göstermesi gerektiğini belirtir. Çünkü reel faiz oranları büyüme seviyesinin üzerinde seyretmeye başladığında parasal göstergelerin kontrol altında tutulmasını güçleşmektedir. Bu yüzden kamu sektörünün ihtiyaçlarını önceleyen mali bütçelerin -uygulamada görülen- toplam talebi genişletici etkisi talep enflasyonunun temel sebeplerinden biri olarak kabul edilir. Son yıllarda literatürde -özellikle gelişmekte olan ülkelerde- enflasyonu tetikleyen unsurlardan birinin maliye politikaları olduğu kanaati daha sık dillendirilmesi de bu bakımdan dikkat çekicidir (Cevik, Diboglu, & Kutan, 2014; Zoli, 2005).

Fiyatlar genel seviyesi açısından sorun yaratan bir başka faktörde maliye politikalarının borç dinamikleri üzerindeki etkisidir. Literatürdeki pek çok araştırmanın ortaya koyduğu gibi bu etkiyi dikkate almadan uygulanacak politikaların enflasyon hedeflemesinde başarıya ulaşmasını beklemek pek gerçekçi değildir. Örneğin gelişmekte olan ekonomiler özelinde Blanchard (2004) ve Favero and Giavazzi (2004) Brezilya ekonomisi üzerindeki ampirik bulguları borç dinamiklerinin enflasyon hedeflemesini saptırdığını açıkça ortaya koyar.

Türkiye ekonomisi içinde para ve maliye politikalarının uyumunun önemine dair benzer tespitlerde bulunulabilir. Uyumlu politikalar hem birbirinin etkinliğini arttırmakta hem de ekonomik stabilizasyonu kolaylaştırmaktadır. Literatürde Türkiye ekonomisini ampirik olarak analiz eden sınırlı sayıdaki çalışmadan biri olan Çebi (2012)'nin bulguları bu görüşleri desteklemektedir. Küçük ölçekli ekonomilerin Yeni Keynesyen politikaların modellendiği araştırmada yapısal değerler ile politika parametrelerinin genelde pek çok gelişmiş ekonomi ile uyuştuğu tespit edilir. Ancak maliye politikalarının özellikle borç stabilizasyonu üzerinde etkili olmasına karşın çıktı açığını etkilediğine dair herhangi bir bulguya rastlanmaz. Enflasyon üzerindeki etkiler ise geçmiş enflasyonun geleceğe dair beklentileri etkilediğini öne süren teorik argümanlar ile paralel bir seyir izler. Bu yönü ile Türkiye ekonomisinin enflasyon beklentilerinde belirli bir istikrar yakaladığı öne sürülebilir.

Öte yandan 2001 krizi sonrası yapılan düzenlemelerle merkez bankasının politik enstrümanlarda göreceli bağımsızlığa kavuşması enflasyon hedeflemesinde daha tutarlı bir çizgi izlenmesini sağlar. Bu çizginin sürdürülebilmesinde borç stabilizasyonunu sağlayan mali disiplinin payı büyüktür (Çekin, 2013). Benzer tespitlerde bulunan Aktas, Kaya, and Özlale (2010)'ye göre ise mali dinamikler para politikalarının etkinliği üzerinde son derece

önemli bir rol oynamaktadır. Ampirik bulgular mali disiplindeki iyileşmelerin faiz oranlarının beklentiler doğrultusunda seyredeceğini ortaya koymaktadır. Literatürde sayıları arttırılabilecek buna benzer araştırmaların birleştiği ortak nokta şöyle ifade edilebilir, yalnızca uluslararası ve yerel kurumların tavsiyeleri doğrultusunda uygulamaya konulan -ağırlıklı kısmı para arzının genişletilmesine dayanan- politikaların tek başına yeterli olmadığı, maliye politikaları ile uyumlu olması gerektiği bugüne kadar pek çok kez tecrübe edilmiştir.

Gelişmekte Olan Ekonomilerin Farklılığı ve Maliye Politikalarının Etkinliği

Her ekonominin kendine özgü yerel dinamikleri vardır. Bunlar dikkate alınmadan dizayn edilecek iktisat politikalarının başarıya ulaşmasını beklemek iyimserlik olur. Gelişmekte olan ekonomiler ile gelişmiş olanlar arasındaki sosyo-iktisadi dinamiklerin farklılığından ötürü bir yerde başarıya ulaşan politika bir başka bölgede farklı iktisadi sonuçlar verebilir. Örneğin iktisadi sorunu maliye politikaları bağlamında ampirik olarak analiz eden Ilzetzki, Mendoza, and Vegh (2013) gelişmiş ekonomilerde kamu harcamalarının toplam çıktı üzerindeki pozitif katkısının gelişmekte olan ekonomilere kıyasla çok daha yüksek olduğunu, döviz kuru oynaklığı düşük olan ekonomilerde mali çarpanının sabit kur rejimi uygulayan ekonomilere kıyasla daha yüksek olduğu ve borç/milli gelir oranı yüksek olan ekonomilerde mali çarpanın negatif bir trend izlediğini tespit eder. Bir diğer araştırmada Barrell, Fic, and Liadze (2009) gelişmiş ekonomilerde vergi indirimlerinin daha efektif sonuçlar doğurduğunu, genelde kriz sonrasında toparlanma süreci başladığında yapılan indirimlerden kaynaklanan gelir kaybının telafi edilerek kamuya geri döndüğünü ampirik bulgularla ortaya koyar. Ancak araştırmaya göre gelişmekte olan ekonomiler için aynı tespitin geçerli olduğu söylenemez. Sermaye akımları ve emtia ihracatının iş döngülerini yönlendirdiği gelişmekte olan ekonomilerde maliye politikaları döngüsel eğilimlidir, bu nedenle her daim mali harcamalar ile hükümet gelirleri/harcamaları arasındaki ilişkinin döngüsel dalgalanmaların şiddetini artırarak ekonomiyi derinden etkiyebilme potansiyeli vardır (Kandil & Morsy, 2014).

Maliye politikalarının -bilhassa makro göstergeler üzerindeki- etkinliği literatürün tartışmalı alanlarından biridir. Tüm tartışmalara rağmen özellikle (i) otomatik stabilizör, (ii) kamu gelir-gider dengesi ve (iii) vergilendirme gibi hususlar dikkate alındığında ampirik bulgular, para politikaları ile uyumlu yürütülen politikaların makro çıktıları olumlu etkilediğini ortaya koymaktadır. Zaten para politikalarının etkinliğini dikkate alınmadan uygulamaya çalışılan maliye politikalarının tek başına çözüm üretmesini beklemek gerçekçi değildir (Arestis, 2012).[4]

4 Detaylı bilgi için bakınız, Romer and Romer (2010), IMF (2012) ve Baunsgaard, Mineshima, Poplawski-Ribeiro, and Weber (2012).

İktisadi yapılar arasındaki farklılıklardan kaynaklanan problemler yalnızca bunlarla da sınırlı değildir. İktisadi dinamikler bakımından gelişmiş ekonomiler ile gelişmekte olan ekonomiler arasındaki yapısal farklılıklar çözüm arayışlarını zorlaştıran bir başka unsurdur (Jawadi, Mallick, & Sousa, 2016). İlgi uyandıran bu sorunsal, alternatif çözüm arayışlarına ivme kazandırır. Bazı ampirik araştırmalara göre gelişmekte olan ekonomilerde -özellikle kriz dönemlerinde- maliye politikası odaklı çözüm arayışları daha efektif sonuç verirken gelişmiş ekonomilerde resesyon/kriz sinyalleri alındığında dikkatler genelde para politikasından sorumlu kurumlara çevrilir. Öte yandan gelişmekte olan ekonomilerde ise genelde maliye politikalarından sorumlu olan hükümet kurumlarının açıklamalarına kulak kabartılır.[5] Bu yönü ile genişletici maliye politikaları -özellikle gelişmekte olan ekonomilerde- hem resesyon/krizden çıkışı hızlandıran hem de toplam çıktıdaki kaybı azaltıcı etkisinden dolayı daha fazla rağbet görür (Fetai, 2017). Farklılıklar bununla da sınırlı değildir. Maliye politikası araçları etkinlik bakımından kendi içinde ayrışır. Şen and Kaya (2018)'nın araştırmasının ampirik bulguları, Türkiye ekonomisi için vergi indirimlerden ziyade kamu harcamalarının daha efektif sonuç verdiğini ortaya koyan güzel bir örnektir. Literatürde benzer tespitlerde bulunan pek çok farklı araştırma bulunmaktadır.

Türkiye Ekonomisi İçin Mali Çarpan Hesabı

İktisadi şoklar karşısında politika etkinliğini ölçen mali çarpan kısa vadeli efektif politikaların geliştirilmesine katkı sağlar. Çarpan hesaplamalarına ticari açıklık, emek piyasasının katılığı, otomatik stabilizatörlerin etki boyutu, döviz kuru rejimi, borç seviyesi, kamu harcamalarının ve gelirinin yönetimi, iş döngüsü, para politikasının mali şoklara karşı etkinliği gibi değişkenler de gerektiğinde dahil edilirler. Farklı yöntemlerden istifade ederek hesaplanabilmesine karşın mali çarpan, özünde gelirde yaşanan değişikliğin kamu harcamalarındaki ya da vergi gelirlerindeki değişime oranını yansıtan basit bir göstergeden ibarettir. Gelişmiş ülkelerde mali çarpan hesaplamalarında kullanılan değişkenlere ilişkin net verilere kolaylıkla ulaşılabilirken, Türkiye'ninde içinde olduğu, bazı gelişmekte olan ülkelerin veri seti buna uygun değildir. Bu yüzden IMF'in mali çarpan hesaplamalarına Türkiye dahil edilmemektedir.[6] Çarpan hesaplamalarında gelişmiş tekniklerin kullanımını kısıtlayan bu tür sorunlar karşısında yerel indikatörler kullanılarak hesaplamalar yapılmak zorunda kalınır. Genelde ABD doları cinsinden hesaplanan mali çarpan hesabı, kamu

5 Bu ifadelerden piyasaların para politikaları ya da maliye politikalarından birini önemsedikleri gibi bir anlam çıkarılmamalıdır.

6 Hemen her ülke kendi belirlediği standartlara uygun istatistiksel veri setleri yayımlamaktadır. Bu da bazı durumlarda uluslararası kurumların kendi standartlarında hesaplama yapabilmesinin önünde engel teşkil etmektedir.

harcamalarında meydana gelen bir birimlik değişimin ya da vergi gelirlerinde görülen bir birimlik değişimin milli gelir -GSYİH- üzerindeki etkisinin yıllık ve çeyreklik gibi çeşitli zaman aralıklarına göre ölçülmesidir (Batini, Eyraud, Forni, & Weber, 2014; Batini, Eyraud, & Weber, 2014). Türkiye'de mali çarpan hesaplamalarında genelde merkez bankasının (TCMB) hesaplama yöntemi tercih edilir.[7]

Literatürdeki ampirik bulgular, kamu harcamaları ve vergi indirimleri gibi maliye politikası araçlarının etkinliği hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Mali çarpanın hesaplanması hangi politikaların resesyon/krizden çıkışı hızlandıracağının ve orta/uzun vadede toplam çıktıya daha fazla katkı sunacağı tespitini kolaylaştırmaktadır. Böylelikle politika yapıcılar ellerindeki kısıtlı politika araçlarını efektif ölçüde değerlendirebilme imkanına kavuşur. Ek 1'deki tabloda hesaplanan değerlere bu açıdan yaklaşıldığında kamu harcamaları ile vergi indirimleri arasında farklı göstergeler politika yapıcılara bazı önemli doneler sunmaktadır. Bunların arasında en önemlisi Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde -özellikle kriz dönemlerinde- kamu harcamaları vergi indirimlerine kıyasla daha efektif bir tercih olduğu verisidir.

Sonuç

COVID-19 salgını kapsamında alınan sağlık tedbirleri, küresel/yerel ekonomilerdeki tüm dengeleri alt üst eder ve iktisadi hayatı durma noktasına getirir. Bazı iktisatçılara göre tüm dünya hızla tarihin en büyük iktisadi krizlerinden birine doğru sürüklenmektedir. Hemen herkesin hemfikir olduğu nokta, farklı platformlarda tartışılan felaket senaryolarının gerçekleşmesi durumunda küresel ekonomiyi derinden etkileyecek büyük bir sosyo-iksadi yıkımla karşılaşmanın kaçınılmaz oluşudur. Potansiyel krizi diğerlerinden ayıran temel faktör ise planlanan tedbirlerin -sağlık sorunlarının sosyal hayat üzerinde yarattığı olumsuzluklar gibi değişik kısıtlardan ötürü- uygulamada pek çok farklı sorunla karşılaşma olasılığıdır. Sosyal hayatın normal akışına ne zaman döneceğinin dahi belirsiz olduğu bir ortamda iktisadi ve politik önermelerden yüksek başarı beklemek fazla iyimserlik olur. Tüm olumsuzluklara rağmen önceki krizlerden elde edilen tecrübeler krizin etkilerini hafifletecek politikaların geliştirilmesine yardımcı olacaktır.

7 Lokal projeksiyon metoduna göre hesaplama yapan TCMB araştırmalarında -aynı zamanda bu araştırmada Ek 1'de ki tabloda kullanılan- mali çarpan, 2020 yılı Nisan ayında erişilen Dünya Bankasının web sayfasının *world development indicators* alt başlığındaki Türkiye ile ilgili bölümünden elde edilen veriler kullanılarak, Çebi and Özdemir (2016)'in çalışmasında geçen aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanmıştır:

$$\frac{\sum_{j=0}^{H} \Delta Y_{t+j}}{\sum_{j=0}^{H} \Delta G_{t+j}}$$

Bu bağlamda Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonominin maliye politikasında, hassasiyet gösterilmesi gereken temel prensipler ana hataları ile şu şekilde sıralanabilir. Dikkat edilmesi gereken ilk nokta maliye politikalarının etkinliğinin para politikaları ile uyumuna bağlı olduğunun gözden kaçırılmamasıdır. Birbirinden bağımsız ve farklı hedeflere yönelen iktisadi/politik kararlar pek çok soruna yol açmaktadır. Bilhassa resesyon/kriz dönemlerinde çok daha önemli hale gelen uyumsuzluk giderilmeden -özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde- uygulamaya konulan kararların başarıya ulaşma ihtimali son derece düşüktür. Bu yüzden iktisadi/politik kararların alınma/uygulanma sürecinde ilgili kurumların koordineli hareket etmesi etkinlik bakımından hayati derecede önemlidir.

Önceki krizlerin gösterdiği bir diğer önemli noktada para politikalarının etkinliği meselesidir. Ampirik bulgular resesyon/kriz dönemlerinde düşük faiz oranları ile yakalanan gelişmiş ekonomilerin para politikası enstrümanlarının uygulamada çözüm için tek başına yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Faiz oranlarının –çeşitli politik/iktisadi kaygılarla- piyasa gerçeklerinden uzak *sıfır bandına* yakın seviyelerde seyretmesi -uygulamada- para politikalarının etkinliğini kaybetmesine ve işlevsiz hale gelmesine yol açmaktadır. Para politikalarının piyasaları harekete geçirmede etkisiz kalması maliye politikalarından beklenen faydanın sağlanabilmesini de güçleştirmektedir. Genişletici maliye politikalarının başarısı için özellikle resesyon/kriz dönemlerinde faiz oranlarının rasyonel gerçeklikten ayrılmadan hassasiyetle belirlenmesi bu açıdan son derece önemlidir.

Öte yandan literatürdeki yaygın kanaat kriz dönemlerinde maliye politikalarının daha efektif sonuçlar verdiğidir. Ana hatları ile uygulamada kamu harcamaları ve vergi teşvikleri olarak iki kalem altında incelenebilecek politikaların etkinliği gelişmiş ekonomilerde farklı özellikler gösterir. Gelişmekte olan ekonomilerde kamu harcamalarının krizin etkilerini azaltma noktasında daha etkili olduğu görülürken gelişmiş ekonomilerde vergi indirimleri daha olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Bu yüzden Türkiye'nin potansiyel bir krizle mücadelesinde kısıtlı imkanlarını -öncelikleri dikkatli biçimde belirlenmiş- kamu harcamalarına yönlendirmesi daha faydalı olacaktır. Hem hane halkına hem de reel sektöre krizden çıkışı kolaylaştırıcı politikalarla destek olunmalıdır. Mali çarpanın 1960'lı yıllardan günümüze kadar olan seyri incelendiğinde kamu harcamalarına ağırlık verilmesinin Türkiye ekonomisi için daha efektif sonuçlar vereceği görülmektedir. Kaynakların vergi indirimlerinden ziyade kamu harcamalarına yönlendirilmesi hem krizden çıkışı hızlandırmakta hem de sonraki dönemde milli geliri daha olumlu yönde etkilemektedir. Ancak mevcut iktisadi koşullar altında en ideal seçenek her iki yöntemin birlikte uygulanmasıdır. Ağırlık kamu harcamalarında olmak koşulu ile mal ve hizmet üreticilerinin vergi yükümlülüklerini erteleme, öteleme ve indirim

gibi tedbirlerle hafifletilmelidir. Sosyal hayatı derinden etkileyen dışsal faktörlerden dolayı pek çok işletme mal ve hizmet üretimini gerçekleştirememektedir. Bu yüzden -geri dönüşü daha düşük olsa da- pek çok alanda olduğu gibi vergi ile ilgili konularda üreticilere kolaylık sağlanması ve üreticilerin desteklenmesi gerekir.

Kaynaklar

Aktas, Z., Kaya, N., & Özlale, Ü. (2010). Coordination between monetary policy and fiscal policy for an inflation targeting emerging market. *Journal of International Money and Finance, 29*, 123-138.

Alesina, A. F., & Ardagna, S. (2009). *Large Changes in Fiscal Policy: Taxes Versus Spending*. Retrieved from

Arestis, P. (2012). Fiscal policy: a strong macroeconomic role. *Review of Keynesian Economics, Inaugural ıssue*, 93-108.

Baldacci, E., Gupta, S., & Mulas-Granados, C. (2009). *How Effective is Fiscal Policy Response in Systemic Banking Crises?* Retrieved from Washington, DC:

Barrell, R., Fic, T., & Liadze, I. (2009). Fiscal Policy Effectiveness in the Banking Crisis. *National Institute Economic Review, 207*, 43-51.

Batini, N., Eyraud, L., Forni, L., & Weber, A. (2014). *Fiscal Multipliers: Size, Determinants, and Use in Macroeconomic Projections*. Retrieved from Washington DC:

Batini, N., Eyraud, L., & Weber, A. (2014). *A Simple Method to Compute Fiscal Multipliers*. Retrieved from Washinton DC:

Baunsgaard, T., Mineshima, A., Poplawski-Ribeiro, M., & Weber, M. (2012). *Fiscal Multipliers*. Retrieved from Washington:

Blanchard, O. (2004). *Fiscal Dominance and Inflation Targeting: Lessons from Brazil*. Retrieved from https://ssrn.com/abstract=518265

Çebi, C. (2012). The interaction between monetary and fiscal policies in Turkey: An estimated New Keynesian DSGE model. *Economic Modelling, 29*, 1258-1267.

Çebi, C., & Özdemir, K. A. (2016). *Cyclical Variation of Fiscal Multiplier in Turkey*. Retrieved from

Çekin, S. E. (2013). *Monetary and Fiscal Policy Interactions in Turkey: A Markov Switching Approach*. Paper presented at the FRB Conference, Texas.

Cevik, E. I., Diboglu, S., & Kutan, A. M. (2014). Monetary and fiscal policy interactions: Evidence from emerging European economies. *Journal of Comparative Economics, 42*, 1079-1091.

Delong, J. B., & Summers, L. H. (2012). Fiscal Policy in a Depressed Economy. *Brooking Papers on Economic Activity, 1*, 233-297.

Favero, C., & Giavazzi, F. (2004). *Inflation Targeting and Debt: Lessons from Brazil*. Retrieved from https://www.nber.org/papers/w10390

Feldstein, M. (2009). Rethinking the Role of Fiscal Policy. *American Economic Review, 99*(2), 556-559.

Fernandes, N. (2020). *Economic effects of Coronavirus outbreak (COVID-19) on the World Economy*. Retrieved from https://ssrn.com/abstract=3557504

Fetai, B. (2017). The effects of fiscal policy during the financial crises in transition and emerging countries: does fiscal policy matter? *Economic Research, 30*(1), 1522-1535.

Göndör, M., & Özpençe, Ö. (2014). An Empirical Study on Fiscal Policy in crises time: Evidence from Romania and Turkey *Procedia Economics and Finance 15*, 975 – 984.

Ilzetzki, E., Mendoza, E. G., & Vegh, C. A. (2013). How big (small?) are fiscal multipliers? *Journal of Monetary Economics, 60*(2), 239-254.

IMF. (2012). *Balancing Fiscal Risks*. Retrieved from Washington D.C.:

IMF. (2020). *World Economic Outlook Database*.

Jawadi, F., Mallick, S. K., & Sousa, R. M. (2016). Fiscal and monetary policies in the BRICS: A panel VAR approach. *Economic Modelling, 58*, 535-542.

Kandil, M., & Morsy, H. (2014). Fiscal Stimulus and Credibility in Emerging Countries. *Eastern Economic Journal 40*, 420-439.

Klein, M., & Wasserman, M. (March 12, 2020). Coronavirus and the Health of the U.S. Economy. Retrieved from https://econofact.org/coronavirus-and-the-health-of-the-u-s-economy

Leeper, E. M., & Yun, T. (2006). Monetary-fiscal policy interactions and the price level: Background and beyond. *International Tax and Public Finance, 13*, 373-409.

Lerner, A. P. (1941). The Economic Steering Wheel. *University Review, June*, 2-8.

Lerner, A. P. (1943). Functional Finance and the Federal Debt. *Social Research, 10*(1), 38-51.

Morris, K., & Karmin, C. (March 13, 2020). Hotels Turn to Layoffs, Room Rate Cuts as Business Staggers. Retrieved from https://www.wsj.com/articles/hotels-turn-to-layoffs-room-rate-cuts-as-business-staggers-11584108223

Musgrave, R. A. (1959). *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*. New York: McGraw-Hill Publisher.

Romer, C. D., & Romer, D. H. (2010). The Macroeconomic Effects of Tax Changes: Estimates Based on a New Measure of Fiscal Shocks. *American Economic Review, 100*(3), 763-821.

Sargent, T., & Wallace, N. (1981). Some unpleasant monetarist arithmetic. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*(Fall), 1-17.

Semmler, W., & Zhang, W. (2004). Monetary and Fiscal Policy Interactions in the Euro Area. *Empirica, 31*, 205-227.

Şen, H., & Kaya, A. (2015). Ekonomik Krizlerin Değişmeyen İmdatçısı: Maliye Politikası. *Sosyoekonomi, 1*, 55-86.

Şen, H., & Kaya, A. (2018). How large are fiscal multipliers in Turkey? *Turkish Studies*, http://dx.doi.org/10.1080/14683849.2019.1696677

Zoli, E. (2005). *How does fiscal policy affect monetary policy in emerging market countries?* BIS working

paper no. 174. Monetary and Economic Department. Bank for International Settlements, Basel. Retrieved from https://www.bis.org/publ/work174.htm

Ek 1. Türkiye Mali Çarpan Tablosu (1961-2018)				
Yıl	**GDP (U$/ million)**	**Kamu Tüketim Harcamaları (US$/ million)**	**Kamu Harcamaları Çarpanı**	**Vergi Gelirleri Çarpanı**
1961	7989	744,4	1,076524699	-0,076524699
1962	8922	877,8	1,166666667	-0,166666667
1963	10356	977,8	1,075000000	-0,075000000
1964	11178	1100,0	1,174603175	-0,174603175
1965	11967	1233,3	1,203389831	-0,203389831
1966	14100	1400,0	1,084745763	-0,084745763
1967	15644	1588,9	1,139344262	-0,139344262
1968	17500	1744,4	1,091503268	-0,091503268
1969	19467	1911,1	1,092592593	-0,092592593
1970	17087	1808,7	1,044972423	-0,044972423
1971	16257	1863,6	0,937929858	0,062070142
1972	20431	2197,9	1,087034732	-0,087034732
1973	25724	2890,5	1,150537634	-0,150537634
1974	35600	3748,1	1,095106184	-0,095106184
1975	44634	4916,2	1,148505868	-0,148505868
1976	51280	5855,6	1,164601374	-0,164601374
1977	58677	7177,0	1,217499804	-0,217499804
1978	65147	7898,9	1,125579826	-0,125579826
1979	89394	10502,9	1,120320303	-0,120320303
1980	68789	7947,3	1,141590932	-0,141590932
1981	71040	6990,7	0,701739157	0,298260843
1982	64546	6418,2	1,096686251	-0,096686251
1983	61678	5790,5	1,280209537	-0,280209537
1984	59990	5000,5	1,879193471	-0,879193471
1985	67235	5053,0	1,007298207	-0,007298207
1986	75728	5746,2	1,088874389	-0,088874389
1987	87173	6819,4	1,103472095	-0,103472095
1988	90853	6916,3	1,027038594	-0,027038594
1989	107143	10010,8	1,234501594	-0,234501594
1990	150676	16515,7	1,175673768	-0,175673768
1991	150028	18632,3	0,234512116	0,765487884
1992	158459	20480,9	1,280814732	-0,280814732
1993	180170	23230,8	1,145036103	-0,145036103
1994	130690	15235,0	1,192745622	-0,192745622
1995	169486	18280,4	1,085184693	-0,085184693

1996	181476	20998,1	1,293111673	-0,293111673
1997	189835	23272,6	1,373801514	-0,373801514
1998	275769	29289,0	1,075283358	-0,075283358
1999	255884	32480,4	0,861702176	0,138297824
2000	272979	32720,7	1,014257221	-0,014257221
2001	200252	25513,3	1,110002434	-0,110002434
2002	238428	30838,1	1,162087828	-0,162087828
2003	311823	39608,5	1,135713337	-0,135713337
2004	404787	50353,9	1,130693470	-0,130693470
2005	501416	61698,6	1,133021251	-0,133021251
2006	552487	71902,4	1,249683999	-0,249683999
2007	675770	91229,0	1,185909886	-0,185909886
2008	764336	104754,3	1,180241057	-0,180241057
2009	644640	101662,2	1,026518051	-0,026518051
2010	771902	115574,2	1,122735310	-0,122735310
2011	832524	114074,7	0,975861783	0,024138217
2012	873982	124388,5	1,331155147	-0,331155147
2013	950579	134265,7	1,148040202	-0,148040202
2014	934186	131641,0	1,190630154	-0,190630154
2015	859797	119320,4	1,198499479	-0,198499479
2016	863722	128133,7	-0,802853237	1,802853237
2017	852677	123525,9	1,715838507	-0,715838507
2018	771350	114397,6	1,126432996	-0,126432996

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.04

BLOKZİNCİR VE COVID-19 KÜRESEL SALGIN İLİŞKİSİ

Dilek DEMİRBAŞ, Ahmet İNCEKARA

Öz

Blokzincir teknolojisi başta finans dünyası olmak üzere, küresel tedarik zinciri, dış ticaret, sağlık sektörü, sigorta sektörü gibi pek çok önemli alanda büyük değişimler ve dönüşümler yaratması beklenen yenilikçi bir teknolojidir. Dünyanın teknoloji devlerinden IBM ve Microsoft firmaları Blokzincir teknolojisine yatırım yaparak, günümüzde başka büyük bir teknoloji firması olan Azure üzerinden Blokzincir platformunu bir servis olarak sunmaya başladılar bile. Bugün öyle bir teknolojinin COVID-19 gibi küresel bir salgınla mücadelede bizlere yardımcı olacağına inanan bilim adamları ve teknoloji uzmanları var. Blokzincir teknolojisinin şifrelenmiş işlem takibi sağlayan bir dağıtım veri tabanı olarak bilindiği, kullanımda dayanıklılık, sağlamlık, güvenirlilik, şeffaflık, denetlenebilirlik ve merkezsizleştirme gibi özellikleriyle COVID-19 ile mücadelede sağlık sektörü çalışanlarına, sağlık sektörü tedarik zinciri halkasında yer alanlara, sağlık sigortası yapan firmalara, hükümetlere, ilaç üreticilerine son derece hızlı ve doğru veri akışı ile destek olabilir. Bu çalışmada Blokzincir teknolojisinin ne olduğu ve COVID-19 ile mücadelede nasıl bir destek sağlayacağı tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Blokzincir ve COVID-19

D. Demirbaş
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: dilek.demirbas@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3727-916X

A. İncekara
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: incekara@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0224-2006

Giriş

Dünya Sağlık Örgütü tarafından COVID-19 olarak adlandırılan salgın hastalığın küresel ekonomiye olan olumsuz etkisi tahminlerimizin çok ötesindedir. Birleşmiş Milletlerin Raporuna göre, yapılan bir çalışmada salgın bittiğinde bu salgının dünya ekonomisine maliyeti 8.1 trilyon dolar civarında olacağı öngörülmüştür.

Dünya Ekonomik Forum tarafından 6 Nisan 2020 tarihinde hazırlanan raporda ise, COVID-19 küresel salgından dolayı ticaret ve tedarik zinciri sistemlerinin haftalar içinde çökebileceğini, çözüm için ise Blokzincir teknolojisi gibi bir teknolojiye ihtiyaç duyulduğu görüşüne yer verilmiştir (WEF, 2020). Dünya Ekonomik Forum'da Dijital Ticaret Başkanı olarak görev yapan Ziyong Fan ise "Blokzincir teknolojisinin kriz zamanlarında önemi daha da çok anlaşılan küresel tedarik zincirinin etkin çalışmasına olanak tanıyacağını" iddia etmiştir (Huilet, 6.4.2020, http://www.cointegraph.com). Hatta tedarik zincirlerinde Blokzincir teknolojisinin kullanılmasıyla birlikte Batı Avrupa'daki işletmelerin lojistik maliyetlerinde 450 milyar dolarlık bir ***tasarruf*** yapabileceklerini, tedarikçilerin Blokzincir yardımıyla verilerini ***denetleyip,*** Blokzincir ağındaki diğer kullanıcılara herhangi bir ***gecikme*** olmadan ***güvenli*** bir şekilde dağıtabileceklerini belirtmiştir.

Dünyanın teknoloji devlerinden IBM ve Microsoft firmaları Blokzincir teknolojisine yatırım yapmaya devam ederek, günümüzde başka büyük bir teknoloji firması olan Azure üzerinden Blokzincir platformunu bir servis olarak sunmaya başladılar bile.

Peki bu adından sıkça bahsedilen Blokzincir nedir? Nasıl bir teknolojidir? Ne zaman ve nasıl hayatımıza girmiştir? COVID-19 gibi küresel bir salgın hastalıkla mücadelede bizlere nasıl yardımcı olabilir? Bu çalışmada bu sorular cevaplanmaya çalışılıp Blokzincir teknolojisinden küresel bir salgın hastalık olan COVID-19 ile mücadelemizde nasıl yararlanacağımız konusuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Blokzincir

Tanımı

Bitcoin nedir internet sitesine göre, "Blokzincir" şifrelenmiş işlem takibi sağlayan bir dağıtım veri tabanı olarak bilinmekte ve yeni bir internet türünün omurgası olduğu iddia edilmektedir (Bitcoin nedir, 2020, http://www.bitcoinnedir.com.).

Blokzincir teknolojisini anlatabilmek için eğer kayıt tutma sisteminden bir benzetme yapmamız gerekirse diyebiliriz ki, tarihsel kayıt tutmada ilk olarak kaydın tek bir kopyasına sahiptik, daha sonra bu kaydı birkaç bilgisayara dağıttık, daha sonra kaydın pek çok kopyasını

pek çok bilgisayara dağıttık, nihayet maliyetlerin ciddi bir şekilde düşmesiyle her bilgisayar işlemin bir kaydını tutacak hale geldi.

İşte bu son aşama aslında temel itibariyle Blokzincir olarak adlandırılan yapıdır. Yani verinin tüm bilgisayarlara dağıtılması sürecidir. Şekil 1. kayıtların evrimini tarihsel süreçte göstermektedir.

Şekil 1. Kayıtların Evrimi
Kaynak: https://fintechistanbul.org/2016/12/29/Blokzincir-nedir-anlama-garantili-makale/

Don ve Tepscott (2015)'a göre "Blokzincir yalnızca finansal işlemleri değil hemen hemen her şeyin değerini kaydedecek şekilde programlanabilen ekonomik işlemlerin bozulmaz bir sayısal defteridir" (2015, *The Dijital Economy*). Bu tanıma göre ekonomik bir kayıt sistemidir.

Ian Khan için ise (2020) " Devrim niteliğinde olan Blokzincir herkese hesap verilebilir kılmak için bir mekanizmadır". Buna göre artık, insan/makine hataları veya tarafların izni dışında yapılan işlemler yoktur. Blokzincir'in en güçlü yanı bir işlemin geçerliliğini yalnızca ana bir kayıtta değil, bağlı bir dağıtılmış kayıt defteri sisteminde kaydederek garanti altına almış olmasıdır. (2020, *How ready is your organization for the future?)*

Daha ilginç bir yaklaşım ise 2016'da Larry Summers'dan gelmiştir. Summers'a göre (2016) "Blokzincir teknolojisinin icat edilme nedeni olan Bitcoin ve Fax makinesinin sahip olduğu karakter aynıdır. Tek bir fax makinesi kapı önüdür. Herkesin fax makinesinin olduğu dünya ise Blokzincir'li dünyadır" (2016, Blokzincir can succeed without Blokzincir)

Tarihsel Geçmişi

Blokzincir teknolojisi, ilk olarak 1991 yılında Stuart Haber ve Scott Stornetta isimli iki araştırmacı tarafından bahsediliyor. Yaklaşık yirmi yıl sonra takma adı Satoshi Nakamoto olarak bilinen bir kişi (veya grup) 31 Ekim 2008 tarihinde bir dergide yayınlanan Bitcoin adlı

makaleyle gelecek yıllarda başta finans dünyası olmak üzere birçok alanda büyük yenilikler ve dönüşümler yaratması beklenen Blokzincir kavramını ortaya atmıştır (Ünsal ve Kocaoğlu, 2018). Satoshi Nakamoto 2009 yılında ise ilk Bitcoin yazılımını gerçekleştirerek Bitcoin sisteminin kurulmasını sağlamıştır. Gerçek bir kişi olmayan Nakamoto 2010 yılı ortalarına kadar Bitcoin'in gelişmesinin desteklemiş ve ardından projeden desteğini çekerek ortadan kaybolmuştur. Başlangıçta dijital para birimi olan Bitcoin için tasarlanmış bir teknoloji iken Blokzincir zaman geçtikçe başka teknoloji toplulukları için de potansiyel kullanım alanlarına doğru evrimleşmiştir. "Betik" teknolojik diliyle yazılmış Bitcoin'e "dijital altın" denmesinin nedeni, günümüzde bu para biriminin toplam değerinin sürekli artmasındandır (Don ve Alex, 2015). Bitcoin'den başka Etherium ve Hyperledger en yaygın kullanılan Blokzincir platformları olsa da Ripple Tendemit ve Corda gibi farklı platformlar da vardır (Usta ve Doğantekin, 2017)

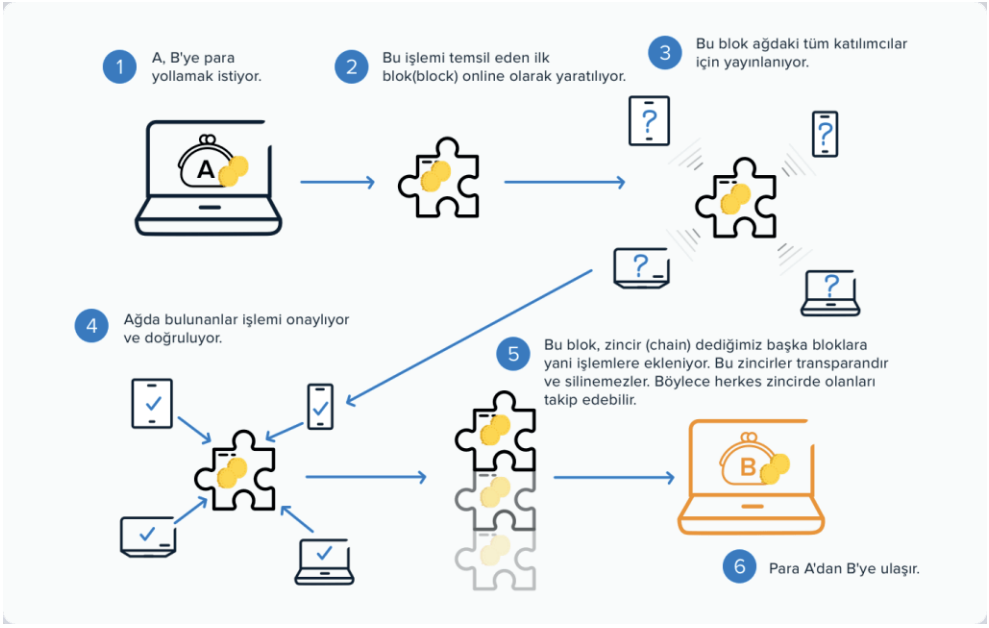
Günümüzde 2018 yılı itibarıyla 150 milyar dolar boyutunda bir değer yaratan Bitcoin arkasında kimin veya kimlerin olduğu bugün bile bilinmemekle beraber (Blokzincir Luxenburg, 2018), finansal özellikleri ve oluşturduğu ekonomik değer ile dikkatleri fazlasıyla çekmiştir. Bitcoin'in temel yapıtaşı olan Blokzincir teknolojisinin başta finans olmak üzere pek çok alanda yeni ürün ve hizmetler oluşturmak amacıyla kullanılabileceği gözlenmiştir (Ünsal ve Kocaoğlu, 2018). Günümüzde Bitcoin dışında binden fazla kripto para çeşidi olduğu bilinmekte ve toplam piyasa değerlerlerinin 380 milyar olduğu tahmin edilmektedir (Coin Market Cap, 2018).

İşleyiş Mekanizması ve Özellikleri

Bundan sadece beş sene önce Melanie Swan bile (2015, Fortune, The Bitcoin book boom) "Blokzincir gibi merkezi olmayan ağlar teknolojisi de bir sonraki büyük dalga olacak" derken Blokzincir teknolojisinin bu kadar yaygınlaşmaya başlayan bir teknoloji olacağını öngörememişti.

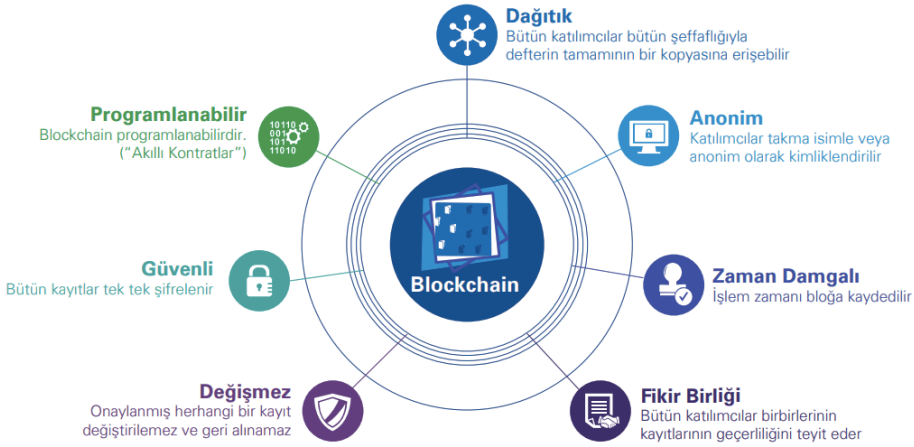
Benzer bir şekilde William Moupayar'da (2016) " Çevrimci kimlik ve itibar merkezsizleşecek. Bize ait olan verilere biz sahip olacağız" (*The Business Blokzincir: Promise, Practice and The Application of The Next Internet Technology, Wiley)* ifadelerini kullanırken gene Blokzincir teknolojisinden bahsetmiştir. Teknik alanda, Blokzincir teknolojisinin meydana gelebilmesi için 3 ana bileşene ihtiyaç duyulur. Bunlar; i) *özel şifre kriptografisi*, ii) *paylaşılan defter (ledger)'i düzenleyen dağınık ağ yapısı* ve iii) *güvenli bir şekilde veri kaydının tutulması*. Blokzincir tüm bu önemli bileşenlerinden dolayı herkesin denetleyebileceği şeffaf ancak hiçbir kullanıcının kontrolü altına alamadığı, paylaşılan,

güvenilir ve şifrelenmiş işlemlerin takibinin sağlandığı ortak bir işlem defteri gibidir. Blokzincir'in çalışma prensibi tıpkı bir puzzle parçalarının bir araya gelmesi gibi Şekil.2 de detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

Şekil 2. Blokzincir'in Çalışma Prensipleri
Kaynak: 2019, https://gazetecoin.com/Blokzincir-nedir-nasil-calisiyor-ne-ise-yarar

Blokzincir'e bir kere kaydedilen verinin bir daha silinmesi veya yok olması gibi bir durum söz konusu olamaz. Burada önemli olan detay; kaydedilen işlemlerin tek taraflı değil karşılıklı olması ve herhangi bir merkezinin bulunmamasıdır. Blokzincir'in yaratabileceği temel fırsatlar Şekil 3'de özetlenmiştir.

Şekil 3. Blokzincir'in Fırsatları
Kaynak: 2018, https://cembarut.com.tr/Blok Zinciri-dijital-defter-nedir/

i. Blokzincir'in dayanıklılığı ve sağlamlığı: İcat edildiği 2008 yılından beri Blokzincir teknolojisini kullanan Bitcoin hızlı fiyat artış ve düşüşleri dışında hiçbir önemli aksama olmadan varlığını sürdürmüştür. Zira Blokzincir tek bir sistem tarafından kontrol edilmediğinden ve tek bir zayıf noktasının olmamasından dolayı bilgi içeren blokları bütün ağ üzerinde aynı şekilde tutmayı başarabilir.

ii. Blokzincir'in şeffaflığı: Blokzincir kendi kendini her 10 dakikada bir kontrol eden ve denetleyen ekosisteme sahip bir ortak ağda yaşadığı için her işlemi birbiriyle karşılaştırma imkanına sahip olur. Bu işlemlerin her bir grubuna "blok" denir ve iki önemli özellik taşır ki bunlar; i) herkese açık olan şeffaf bir sistem olması ve ii) bilginin değiştirilememesidir. Sonuçları tamamen şeffaf ve halka açık hale getirildiğinde dağıtılmış veri tabanı teknolojisi seçimlere ya da başka türlü anketlere tam şeffaflık getirebilir tedarik zincirini mümkün kılabilir.

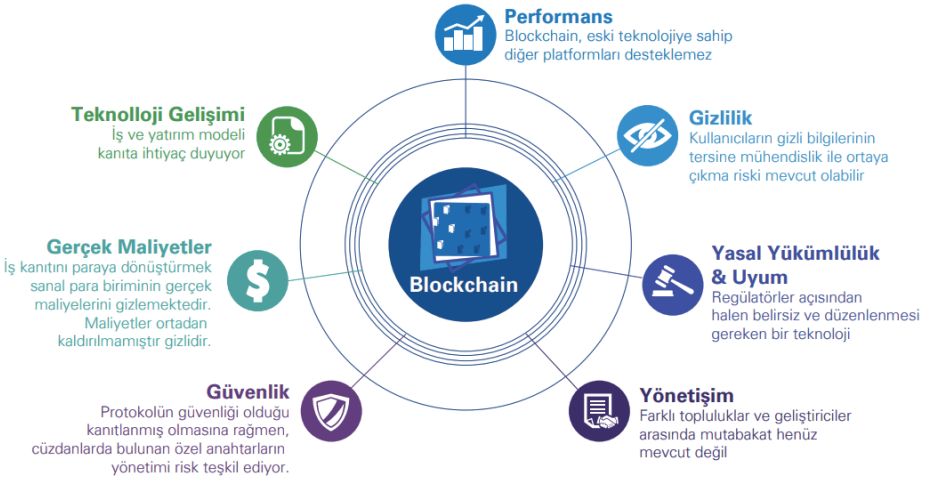
iii. Nodeler: Hesaplama "nodeleri" denen bir ağ Blokzincir'in ana yapı taşıdır. Node (işlem doğrulama ve aktarma görevini yerine getiren bir istemci kullanarak Blokzincir ağına bağlı bilgisayar) Blokzincir ağına katıldığında otomatik olarak indirilen bir Blokzincir kopyasını alır. Birlikte güçlü bir ikinci seviye ağ oluşturulur. Her node Blokzincir'nin yöneticisidir ve şebekeye gönüllü olarak katılır. Yani ağ merkezsizleştirilmiştir.

iv. Merkezsizleştirme fikri: Tasarım gereği Blokzincir merkezi olmayan bir teknolojidir. Borsa ticareti Blokzincir kullanımı ile hemen hemen eş anlı hale gelir. Tapu kayıt tutma

işlemi halka açılır. Kullanıcıdan kullanıcıya merkezsizleştirme ile kullanım ağı çalışır ve kullanıcılar birbirleriyle işlem yapabilirler. Goldman Sachs bile Blokzincir teknolojisinin özellikle takas ve yerleşimleri optimize etmek için büyük bir potansiyele sahip olduğunu ve yılda 60 milyar dolara varan tasarruflara sahip olacağına inanmaktadır.

v. Değiştirilememe: Blokzincir teknolojisinin en zayıf noktalarından biri değiştirilememe özelliğinden dolayıdır ki bu da pratik hayatta hatalı girilen Blokzincir verilerinin silinmesine izin vermez. Bu amaçla Accenture danışmanlık firması değiştirilebilir Blokzincir yapısını içeren bir patent başvurusunda bulunmuştur (Accenture, 2016). Buda gelecekte tartışma konularından biri olacaktır.

Tüm harika özelliklerine rağmen Blokzincir'nin kuşkusuz zorlukları veya zayıf noktaları da vardır. Bunlardan bazıları güvenlik, yönetişim, gizlilik, yasal yükümlülük gibi alanlarda kendini gösterir. Detaylı hali Şekil 4'de kısaca özetlenmiştir.

Şekil 4. Blokzincir'in Zorlukları
Kaynak: 2018, https://cembarut.com.tr/Blokzincir-dijital-defter-nedir/

Kullanıldığı Ortamlar

Blokzincir şu anda ***finans, teknoloji, uluslararası havaleler*** gibi alanlarda çok sık ve güvenli bir şekilde kullanılmakta, bu tür işlemler için komisyoncuyu ortadan kaldırdığı için maliyetleri olumlu etkilemektedir.

Blokzincir teknolojisinin sağladığı bazı kolaylıklar arasında özellikle otoriteye ihtiyaç hissedilmemesinden dolayı finansal işlemlerin çok hızlı ve güvenli olması, kontrolün farklı

noktalarda farklı taraflar tarafından yapılmasından dolayı sistemde sahtekarlığa izin verilmemesi, iş takibini kolaylaştırmasından dolayı ***bankacılık sektörüne*** gelecekte ihtiyaç duyulmayacağı öngörülmüştür.

Blokzincir basit sözleşmelerin kodlanmasını mümkün kılarak ***akıllı sözleşmeler*** ile ilgili işlemleri yerine getirmesinden dolayı programlanabilir, fikri mülkiyetin ve telif haklarının korunmasını mümkün kılabilir. Kullanıcılar arası ödemeleri etkinleştiren Blokzincir taraflar arasında doğrudan etkileşime giden kapıyı açar ve merkezi olmayan bir ***paylaşım ekonomisini*** ortaya koyabilir.

Hali hazırda Blokzincir teknolojisiyle kullanılmaya başlanmış olan ***nesnelerin internetinde*** elektronik cihazların belli tiplerinin ağ kontrol yönetimi yani uzaktaki sistem yönetiminin otomasyonunu mümkün kılar, verimliliği artırır ve maliyetleri düşürür. Güvenli bir kimliğe sahip olmak ***kimlik yönetimini*** kolaylaştırmakta, veri yönetimini daha ulaşılır kılmaktadır.

Blok Zinciri Hangi Sektörlerde Kullanılabir

Sağlık Sektörü

Hastaların önemli ve gizli tıbbi verilerinin tek bir sistemde kayıt altına alınması, hastanın hastalığının teşhisi ve tedavisine bir an önce başlanması daha hızlı ve doğru bir sistemde mevcut olacaktır. Eğer Blokzincir teknolojisi sağlık sektörüne entegre edilir ve yaygın bir şekilde kullanılırsa daha çok hayat kurtarmak mümkün olabilecektir. Hastalarla ilgili sigorta süreçlerinin de yönetimi gecikmeleri elimine edip pürüzleri ortadan kaldırabilecektir.

Sigortacılık

Sigortacılık sektöründe Blokzincir teknolojisinin kullanımı ile sigorta taleplerinin alınması, kaza ve olayların karmaşık ve detaylı süreçlerinin incelenmesi, sahte belgelerin önüne geçilmesi, verilerin saklanması gibi kolaylıklar sağlamasının yanı sıra sistemin daha şeffaf ve hızlı olmasına ortam hazırlayacaktır.

Dış Ticaret

Dış ticarette gümrük, liman, nakliye şirketleri, bankalar gibi farklı taraflar vardır ve bu tarafların karmaşık ticaret işlemleri zaman alan bir sürece sahiptir. Belgelerin iletilmesi, kayıtların tutulması, bilgilerin gecikmesi problem yaratır. Blokzincir ile ek bir kayıt sisteminin tutulması, iş bilgilendirmenin gecikmeden gerçekleşmesi, sürecin tek bir kaynaktan izlenmesi, denetimin kolaylaşması, hesap verilebilirliğin kolaylaşması, bilgilere daha hızlı ulaşarak şeffaflığın sağlanması gibi faydalar sağlar

Uluslararası Transfer İşlemleri

Bankacılık sektöründe Blokzincir teknolojisi ile hesap yönetimini daha hızlı anlaşma, daha saydam bir kayıt sistemi ve daha iyi bir takip sistemi ile yürütebilecek şeffaf ve güvenli transferleri yapabilecekler.

Tedarik Zinciri Yönetimi

Blokzincir teknolojisi tarafların çok sayıda olduğu, her bir adımın izlenmesi gerektiği, yönetimin mümkün olacağı daha etkin çalışma ortamını oluşturabilir. Bu da hem ulusal hem de uluslararası tedarik zincirleri yönetiminin kendisidir. Malı ilk üretim noktasından son noktasına kadar şeffaf ve güvenle izlemek çok önemli bir süreçken herkesin aynı bilgiye ulaşacağı, anında haberdar olacağı ve hızlı aksiyon aldığı etkin bir tedarik zinciri yönetimi Blokzincir teknolojisi ile mümkün olabilir.

Blokzincir teknolojisi bugünün tedarik zinciri problemlerini çözüme ulaştırabilir. E-ticaret çağı, sahte ürün zinciri riskini de içinde barındırıyor. Blokzincir sayesinde, tüketiciler, satıcılar ve tedarikçiler aldıkları ürünleri doğrulayabilecek ve bu sayede tedarik zincirinde verimlilik ve güvenilirlik artmış olacak (2020, https://www.geliyoobilisim.com/pf/Blok Zinciri-tedarik-zinciri/.

COVID-19'un Etkilerini Azaltmada Blokzincir

COVID-19 Salgını Nedir?

2019 yılının aralık ayında, Çin'de birdenbire sebebi açıklanamayan zatürre olguları ortaya çıkmaya başladı. Yapılan araştırmalar, bu zatürre vakalarının daha önceden tanımlanmamış yeni bir tip coronavirüs (coronavirus) olduğunu ortaya çıkardı. Virüsün bu formuna, 2019 yılında ortaya çıktığı için, Coronavirus 2019 yani COVID-19 denildi. SARS-CoV-2, Aralık 2019'da tanımlanmış, Coronaviridae ailesine ait, insanlarda solunum yetmezliğine yol açıp ölümcül olabilen COVID-19 etmeni virustur. Bu grupta bulunan koronaviruslerin çoğunun yarasa kaynaklı olduğu biliniyor. Bu virusler başka ara hayvansal kaynaklar kullanarak insana bulaşabiliyor (Abbasoğlu, 2020).

Son zamanlarda hastalığa neden olan virüsün kaynağının, ise Çin'in Wuhan kentinde bulunan Hunan deniz ürünleri pazarı olduğu düşünülmektedir. Önce hayvandan insana bulaşan virüsün insandan insana da yayılabildiği zamanla anlaşılmıştır (https://www.medicalpark.com.tr/coronavirus/hg-2287). Coronavirüslerin farklı tipleri, farklı rahatsızlıklara neden olur. Örneğin bazı coronavirüsler, sindirim sistemi (gastrointestinal) rahatsızlıklarına neden olurken, bazıları ise solunum sistemi ile ilgili şikayetleri beraberinde

getirir. Solunum rahatsızlıklarına neden olan coronavirüsler de kendi aralarında farklılık gösterir. Bazı enfeksiyonlarda sadece nezle kadar hafif semptomlar gözlenirken, bazı kişilerde zatürreye varan sonuçlar ortaya çıkar. Nisan ayının ortasında COVID-19 salgını nedeniyle dünya genelinde 324,000 kişi hayatını kaybetti. Halen tedavi altında 9 milyon 810 bin vaka bulunuyor (Dünya Gazetesi, 19.05.2020).

Bu salgının kaybolan hayatlar kadar önemli olmasa da ekonomik etkileri dünyayı sarsmaya başlamış, piyasaları alt üst etmiş, küresel tedarik zinciri olumsuz etkilenmiş, sağlık harcamaları tahminlerin ötesinde artmış ve COVID-19 çalışma saatlerinde ve işgücünde büyük kayıplara neden olmuştur Tahminlere göre bu tüm dünyada 195-200 milyon işçinin işinin kaybetmesi anlamına gelmektedir (ITO, 2020)

Hatta kimi görüşlere göre bu salgından dolayı yaşanan ölümlerin en çok gerçekleştiği yerlerden biri olan Avrupa'nın ikinci dünya savaşından sonraki en kötü krizi yaşadığı ve birliğin ilk kez bu denli güçlü bir şekilde sorgulandığı bir döneme girdiğimizdir. Dayanışma ve birlikteliğin iş birliği ile devam etmesi gerektiği ilkesine vurgu yapılmaktadır (Sanches, 2020).

Blokzincir COVID-19 için bugün neler yapıyor?

Kurumsal Blokzincir girişimi ***Hacera***, COVID-19 için veri toplama ve analitiğe yardımcı olmak amacıyla yeni bir Blokzincir platformu olan ***MiPasa'yı*** başlattı. Şirket bunun gerçekleşmesi için IBM, Oracle, Dünya Sağlık Örgütü ve diğer teknoloji firmalarıyla ortaklık kurdu. Bu firmalar coronavirüs ile ilgili bilgilerin doğruluğunu kontrol etmek için Blokzincir teknolojisini kullanarak açık veri merkezinde ortaklaşa çalışacaklar (Peker, 2020).

Hacera'nın kurucusu Jonathan Levi, "ne yazık ki birkaç haftamız daha olduğunu düşünmüyorum…Hepimiz Dünya Sağlık Örgütü (WHO), John Hopkins Üniversitesi, Hastalık Kontrol Merkezi (CDC) ve diğerlerinden gelen verileri görüyoruz. ***MiPasa*** ise farklı kaynaklardan gelen verileri sentezlemeyi ve bunların uyumuna yardımcı olmayı amaçlayan bir merkez" demiştir (30.3.2020.Blokzincir, http://www.bctr.org). Corona-19 virüsünden enfekte olmuş birini gizli ve etkin bir şekilde bildirmeye teşvik ederek sistemdeki verilerin orijinal ile eşleşmesini sağlayarak bir harita oluşturmak mümkün olabilir. Bu harita sayesinde kimin test için önceliğe sahip olduğu veya hastalığın nerelerde yoğunlaştığı bulunabilir.

MiPasa'da toplanan bu bilgiler Dünya Sağlık Örgütü ve Hastalık Kontrol Merkezi'nden gelen verilerle karşılaştırılabilecek ve analiz edilebilecek durumda olabilir (30.3.2020. Blokzincir, http://www.bctr.org).

Bu katkı pek çok platform tarafından sahiplenildi ve bu projeyi daha da yaygınlaştırmak için mali destek sağlamak amacıyla Çin merkezli Blokzincir girişimi ***Hyperchain*** tarafından Shanzong adında gene Blokzincir tabanlı bağış platformu geliştirildi.

Banknotların üzerinde üç güne kadar hayatta kalabilen COVID-19 virüsü, parayı tümüyle dijitalleştirip nakitsiz hayata geçişi zorunlu kılıyor. Türkiye de bu amaçla hızlı hareket ederek kısa bir süre önce ***Bankalararası Kart Merkezi*** (BKM) temassız ödemelerde şifresiz işlem limitini 250 TL ye yükseltti. Buna karşılık COVID-19 aynı zamanda dijital paraya geçişi biraz yavaşlattığı da söylenebilir. Örneğin, bu küresel salgın Çin'in ***DC/EP*** adındaki dijital parasının dış piyasaya sürülme sürecini biraz geciktirse de çalışmalar hız da kazanmış oldu (Global Times, 2020).

Amsterdam merkezli Blokzincir teknoloji firmalarından ***Bitfurry*** kendine ait 6000 GPU'sunu (kompütür gücünü) bu hastalıkla mücadele etmek ve salgının aşısını bulmak için Washington Üniversitesi'nin liderliğinin yaptığı bir araştırmaya bağışladı.

TYMLEZ, ***Cyberprint, Compumatika*** ve ***Traxion*** gibi Hollanda kökenli pek çok teknoloji firması bir araya gelerek "Coronaya karşı teknolojiyi hayata geçirdiler ve Blokzincir teknolojisini kullanarak hükümetle, sağlık çalışanlarıyla ve hastanelerle bilgileri paylaşacaklarını ilan ettiler. ***TYMLEZ*** ise tıbbi ürünlerle ilgili tedarik zincirinin şeffaf ve açık bir Blokzincir platformuna taşınmasına yardımcı olacak (Kocaaslan, 2020).

Italia4 Blokzincir ve ***Federazione Lavaratori Pubblici***'nin iş birliği ile COVID-19 salgını sırasında İtalya'daki kültürel mirasa destek olmak için "Italian Wonder" adı verilen ve kar amacı gütmeyen bir projeyle belediyelere yardım amaçlı fon sağlamaya başladılar. Bu projede toplanan bağış paraları Blokzincir teknolojisi yardımı ile belediyelere aktarılmakta ve bunu tüm taraflar saydam bir şekilde görebilmekteler (2020, hht://www.BTChaber.com).

Algorand isimli Blokzincir bazlı firma 27 Mart 2020 tarihinde COVID-19 üzerine küresel bir anket düzenledi ve bu ankete "COVID Raporu" adını verdi (anketin amacı Corona-19 salgını ile ilgili küresel bilgiyi, statüyü ve belirtileri paylaşmak ve sürekli olarak bu bilgiyi güncellemekti. ***Algorant***'ın Araştırma Departmanının başı Dr.Tai Robin kişilerin cevap veren kişilerin sayısı çok olmasa da toplanan bilgilerin Blokzincir'nin gelecekteki katkılarının hiç de azımsanmayacak kadar önemli olduğunu gösteriyor (Lucas Cociali, 2020).

COVID-19 İle Savaşımızda Blok Zinciri'nin Gelecekteki Yeri

Blokzincir teknolojisi, sağlık, finans, tedarik zinciri, telif hakları, politik seçimler, sigortacılık, hukuk, bağış, dış ticaret gibi pek çok alanda kullanılıp daha şeffaf, daha sağlıklı, daha etkin, daha doğru, daha hızlı ve daha insanca bir dünyanın oluşturulmasına yardımcı olabilir.

Blokzincir harcamalarının 2025'de 5.6 milyar dolara yükseleceği tahmin edilmektedir. Sağlık alanında Blokzincir teknolojisini kullanmayı hedefleyen IBM Blokzincir CEO'su Gari Singh "COVID-19 hastalığı ile ilgili doğrulanmış bilgilerin nasıl daha güvenli bir şekilde toplanacağı, paylaşılacağı ve kullanılacağı hakkında beyin fırtınası yapmaya başladık...Zira bu bilgileri çoğaltmaya ihtiyacımız var" dedi. (Peker, 2020).

Salgın Hastalıkların Takibinde Blokzincir'nin Katkısı:

Aslında Blokzincir teknolojisi koronaviris gibi ölümcül salgınların takibinde ve teşhisinde çok önemli çözümler sağlayabilir ve oluşturduğu veri seti ile salgının izlenmesinde önemli bir kaynak haline gelebilir. Özellikle Blokzincir'in temel özelliklerinden olan saydamlık, denetlenebilirdik, güvenlik, merkeziyetçilikten uzak olması, verilerin saklanması, korunması ve hızlı bir şekilde tedarikçilere ulaştırılması bağlamında oldukça etkin bir silah olabilir. Hastalığın yayılmadığı alanları yaygın olanlardan ayırmak için bir vasıta olabilir. Hastaların belirtilerini, gelişimlerini ve ilaca karşı verdiği tepkilerinin an ve an kayıta geçirerek hasta karantinasını sağlayabilir.

Kişisel Verilerin Korunmasına Katkısı:

Hastaların verilerinin ve kişisel bilgilerinin korunması Blokzincir teknolojisi ile mümkün olabilmekte hesap verilebilirlik ve şeffaflık ilkelerini olumsuz etkilemeden hasta güvenliği sağlanmaktadır. Bu teknolojinin yaygınlaştırılması ve her aşamada etkin kılınması kullanımı yaygınlaştıracak ve salgına karşı çok hızlı yanıt verilecektir.

Güvenli Günlük İşlemlerin Yapılmasındaki Katkısı:

Virüs ile temas etmeden günlük yapılması gereken işlerin yapılması ve bulaşma riskini artırmadan hastalara yardımcı olmanın yolunu sağlıkçılara açması bakımından son derece önemlidir. Kullanıcıdan kullanıcıya devam eden işlemlerde veya sınır ötesi işlemlerin yapılmasında Blokzincir teknolojisi hem tedavi sürecinin devam etmesi hem de bulaşmanın önüne geçilmesi bağlamında son derece etkili bir yöntem olarak karşımıza çıkar.

Tıbbi Tedarik Zincirinin Sağlanmasına Katkısı:

Blokzincir teknolojisi tıbbi ilaç ve gereçlerin tedarikinde, gerekli hizmetlere ulaşmada son derece yararlı bir teknoloji olduğunu hali hazırda COVID-19 ile savaşta ispatlamıştır. Bu tür bir desteğin gelecekte de devam edeceğini bilmek, buna göre plan-hazırlık yapmak salgınla mücadelede büyük bir kolaylık sağlayacaktır. İhtiyaçların taşıma sürecinde yerini tespit etmek ve ürünlerin en kısa zamanda en başarılı şekilde erişimini sağlamak Blokzincir teknolojisinin yapabileceği bir katkıdır.

Maddi Yardımları Salgın Hastalığın Olduğu Yerlere Ulaştırma Katkısı:

Blokzincir teknolojisi maddi yardımları kaynağından salgının yayıldığı yer veya bölgeye gecikmeden ve en hızlı şekliyle geçirebilir. Aşı bulma çabaları son derece masraflı ve kaynak gerektiren bir uğraştır. Araştırma yapan ilaç firmalarına veya ihtiyaç sahiplerine yardımları ulaştırmak hem güvenli hem de hızlı bir şekilde yapılabilir.

Sonuç

COVID-19 küresel salgınıyla mücadeleyle devam edildiği, gerçek ve doğru bilgiye ulaşmaya çalıştığımız bu günlerde Blokzincir teknolojisi yardımıyla doğru, sağlıklı ve temiz haberlere ulaşmanın önündeki engelleri aşmaya çalışabiliriz.

Blokzincir teknolojisinin COVID-19 ile ilgili küresel savaşımızda bize destek olabilmesi için bazı adımların şimdiden atılması ve tedbirlerin alınması gerekmektedir. Hastalığın takip edilmesi ve verilerin izlenebilmesi için sürekli güncellenen bir veri tabanı oluşturulması salgınla mücadelede çok faydalı olacaktır. Bu güncellenmiş bilgilere dayanarak hükümetler ve sağlık kuruluşları son durumu takip edebileceklerinden gecikmeleri veya salgının yayılmasını engelleyebileceklerdir.

Veri toplamada ve güncellemedeki bu destek Blokzincir teknolojisiyle verilerin güvenli bir şekilde tutulmasına da olanak sağlayacağından kişisel bilgilerin korunmasına da imkan tanıyacaktır. Koronavirüse yakalanmış hastaların kişisel bilgilerine bir zarar gelmeden hastalık belirtileri, uygulanan tedaviler, ilaçlar, takip edilebilecektir.

Tıbbi Tedarik Zinciri Blokzincir'in kullanılmasıyla ilaç ve yiyecek gibi temel ihtiyaçları gecikmeden ve en etkin şekilde ulaşması gereken yerlere ulaştırabilecek ve takip sürecini hatasız gerçekleştirebilecektir. Blokzincir platformlarından Alipay Çin'de tıbbi tedarikçilerin arz ve taleplerini en hızlı bir biçimde yönetmiştir. Buna benzer platformlar her ülkede kurulmalı ve salgınla mücadelede başarı oranını artırmalıdır.

Gene Blokzincir teknolojisi salgınla mücadelede gerekli olan maddi desteği en doğru noktalara iletebilmek için bağış yapma platformlarında etkin olarak kullanılabilirler.

Salgınla mücadelede tüm bu alanlarda Blokzincir teknolojisi kullanılabilecekken kullanılmaması önünde yatan engellerin de ortadan en kısa zamanda kaldırmamız gerekmektedir. Örneğin; düzenleyici rolde olan hukuksal alt yapının oluşturulması, yasal engellerin ortadan kaldırılması, hukuksal çerçevenin devlet ve STK'lar tarafından çizilmesi gerekmektedir. Neyin yasal ve neyin yasal olmadığı bilinmeden oluşurulacak bir platform sonradan problemlere gebe olabilir.

Kişilerin özel bilgilerinin konrunması meselesi de son derece önemli bir konudur. Bu Blokzincir teknolojisi ile sağlansa da sistemi haklayanlardan tamamıyla korunmuş olmalıdır. Hasta bilgilerinin yanlış ellere geçmesi güvenliği ihlal edeceğinden bu güvenliği sağlayacak tüm teknolojik, yasal ve sosyal düzenlemelerin yapılması şarttır.

Bir başka konu da COVID-19 ile ilgili tek vücut olmuş bir veri setinin eksikliğidir. Bulaşma vakalarının, tıbbi tedarik zincirindeki statüler, etkilenen bölgeler gibi konularda tek bir veri setinin olması ve sürekli bunun güncellenmesi daha da hızlı ve doğru bir müdahaleye imkân tanıyacaktır.

Bütün bu nedenlerden dolayı da gelecekte geliştirilmiş ve optimize olmuş bir Blokzincir teknolojisine ihtiyaç duymaktayız. Basit ve kolay kullanıma imkân tanıyacak; gecikmelere neden olmadan ve güvenliğimizi tehdit etmeden bilgileri depolayacak; sınırların belirlenmesi için yasal düzenlemeler ile ilgili alt yapısı hazırlanacak ve daha farklı gelişmiş teknolojilerden de yararlanabilecek bir Blokzincir teknolojisi COVID-19 gibi bir küresel salgınla mücadelede elimizi kuvvetlendirecektir.

Kaynaklar

Abbasoğlu, D. (2020). Homo sapiens'in salgın sınavı. *Birikim,* 372, Nisan 2020.

Andeson, T. J. (2019). *Money without boundaries*: how blockchain will facilitate the decentralization of money, Canada: Wiley.

Cacioli, L. (2020). Algorand's blockchain based COVID-19 global survey shares real-time public pandemic data. Retrieved from http://www.blockchain.new.com

Eisner Amper, E. (2020). How blockchain tecknology is being used in the fight against COVID-19. Bagels & Blockchain. Retrieved from https://www.eisneramper.com/blockchain-technology-fight-covid-19-video-0420/

Euronews, 03.04.2020, *Asya Kalkınma Bankası: COVID-19'un küresel ekonomiye maliyeti 4,1 trilyon doları bulabilir*. https://tr.euronews.com/2020/04/03/asya-kalkinma-bankasi-COVID-19-un-kuresel- ekonomiye-maliyeti-4-1-trilyon-dolar-bulabilir. Erişim adresi: https://tr.euronews.com/2020/04/03

Global Times (2020). Exploring the origins of COVID-19. Global times. 15.4.2020. Retrieved from https:// www.globaltimes. cn/content/1185684.shtml.

Huilet, M. (2020). Bitcoin will fallow etherium and move to proof-of-stake, Bitcoin Suisse Founder. Retrieved from 14.4.2020, http://www.cointegraph.com).

ITO (2020). ILO: COVID-19 causes devastating losses in working hours and employment. 17.04.2020. Retrieved from https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_740893/lang--en/index.htm.

Khan., I. (2020). How ready is your organization for the future. Retrieved from http://www.iankhan.com

Kocaaslan, N. E. (2020). COVID-19 bitcoin'i nas*ı*l etkiledi?. Retrieved from https://beincrypto.com.tr/COVID-19-salgini- bitcoin-nasil-etkiledi-analiz-firmasi-acikladi7.

Köse, B. (2020). COVID-19 bitcoin'de beklenmedik tüketici eğilimlerine yol açtı. Erişim adresi: http://www.uzmancoin.com.

Kurt, L. (2016). Bitcoin ile birlikte değişen yatırımcı profili ve yatırımcı 2.0. Erişim adresi: https://coin-turk.com/bitcoin- birlikte-degisen17.019.2016.

Macios, L. (2020). Blockchain could transform supply chains, aid in COVID-19 fight. 1.4.2020. Retrieved from https:// techxplore.com/news/2020-04-blockchain-chains-aid-COVID-.html.

Mougayar, W. (2016). *The business blockchain*: promise, practice and the application of next internet technology. New Jersey. USA: Wiley

Peker, I. (2020). Dünya sağlık örgütü ve IBM'den blockchain tabanlı dev COVID-19 işbirliği. Retrieved from http://www. cointurk.com.

Sanches, P. (2020). 'Europe's future is at stake in this war against coronavirus'. *The Guardian*, 5.4.2020). Retrieved from https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2020/apr/05/europes-future-is-at-stake-in-this-war-against-coronavirus

Stalmans, W. (2020). Covid-19 and blockchain. The Blockchain Academy. Retrieved from http://www. theblockchainacademy.com.

Summers, L. (2016). Blockchain can succeed without blockchain. Retrieved from https://www.coindesk.com/ larry-summers- us-treasury-blockchain-can-succeed-without-bitcoin. 2.5.2016.

Swan, M. (2015). The bitcoin book boom. Fortune. Retrieved from https://fortune.com/2015/03/06/bitcoin-book-boom/ 6.4.2015

Tapscott, D. & A. Tapscott (2015). The digital economy. Sxsw preview: what is the next generation ınternet?. Retrieved from https://www.linkedin.com/pulse/whats-next-generation-internet-surprise-its-all-don-tapscott

Taşkın, B. (2020). Milimetrik analizleriyle dikkat çeken selcoin'den bitcoin tahmini. Erişim adresi: http:77www. beincripto.com.tr.

Usta, A. ve Doğantekin S. (2017). *Blockchain 101*, BKM

Ünsal, E. ve Kocaoğlu Ö. (2018). Blockchain teknolojisi, kullanım alanları, açık noktaları ve gelecek beklentileri. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 13, 54-64. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejosat/writing-rules

WEF (2020.) COVID-19: What you need to know about the coronavirus pandemic on 7 April. Retrieved from https://www.weforum.org/agenda/2020/04/COVID-19-what-you-need-to-know-about-the-coronavirus-pandemic-on-7- april/

Welfare, A. (2016). *Coommercializing Blockchain*, New Jersey, USA: Wiley

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.05

PANDEMİNİN KÜRESEL TEDARİK ZİNCİRLERİNİN İŞLEYİŞİNE ETKİSİ VE MUHTEMEL SONUÇLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ferda KARAGÖZ

Öz

Bu çalışma, Covid-19 pandemisinin dünya ekonomisine etkilerini, küresel üretim ve tedarik zincirleri açısından değerlendirme çabasındadır. Pandeminin kısa bir zaman dilimi içerisinde hızlıca yayılarak farklı coğrafyaları etkisi altına alması, küresel üretim zincirlerinde arz ve talep yönlü şokları beraberinde getirmiş, riskin öngörülebilirliğini azaltmış ve tedarik zinciri aksaklıklarının önüne geçilmesini zorlaştırmıştır. Ayrıca bu aksaklıklar, yalnızca küresel üretim ağları ile birbirine bağlanan firmalara değil, aynı zamanda bu firmaların bağlı olduğu sektörlere ve bu sektörlerin yer aldığı ülkelere de yayılmıştır. Bu çalışmada, küresel tedarik zincirinin üretim, taşımacılık, gümrükleme, tedarik yönetimi gibi süreçlerinde ortaya çıkan aksaklıklar ve bu aksaklıkların firmaların, sektörlerin ve ülkelerin özelliklerine göre farklılaşan biçimleri ortaya konulmakta ve tüm bunların üstesinden gelebilmek için alınması muhtemel tedbirlerin tedarik zincirinin işleyişini ne şekilde değiştireceği tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, tedarik zinciri ve küresel üretim

F. Karagöz
Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: fkaragoz@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7573-7638

Giriş

Küreselleşme kıtaları, ülkeleri, insanları ve tüm üretim ve tüketim faaliyetlerini birbirine yaklaştırırken, bu durumun muhtemel tehlikeleri de 2002-2003 SARS salgınından bu yana kendini hissettirmeye başlamıştır. Ne var ki, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, taşımacılık süresini kısaltıp, taşınan ürün miktarını ve en nihayetinde üretimin küresel ölçekte organizasyonunu kolaylaştırırken, bu yapının mesafelerin kısalması ile birlikte bir o kadar da kırılgan hale geleceğini tahmin etmek pek mümkün olmamıştır.

Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan COVID-19 virüsü, Çin Yeni yılı ile birlikte karantina önlemlerindeki artışa bağlı olarak fabrikaların kapanmasına ve dünyanın üretim üssü haline gelmiş bir ekonomide krize yol açmıştır. Bu durum, yalnızca Çin ile sınırlı kalmamış, gerek küresel tedarik zincirlerinin işleyişindeki aksaklıklarla, gerekse virüsün diğer ülkelere ulaşması ile birlikte, kriz, bütün dünyaya yayılmıştır.

Çin'de pandeminin ortaya çıkışı ile birlikte, endüstriyel üretim, 2020'nin ilk iki ayında 2019'un aynı aylarına kıyasla %13,5 azalmıştır (National Bureau of Statistics of China). Çin Uluslararası Ticaretin Desteklenmesi Konseyi verilerine göre, 3 Mart 2020 itibariyle 4811 adet firmaya mücbir sebep (*force majeure*) belgesi[1] verilmiştir. Bu düzenlemenin konusu olan sözleşmelerin toplamda 373,7 milyar yuan (52,83 milyar $) değerinde olduğu tahmin edilmektedir (Xinhua Haber, 03.03.2020). Bu arz yönlü şok, küresel üretim paylaşımına bağlı olarak adeta bir domino etkisi yaratmış, Çin'de tedarikçileri olan ve pek çok farklı ülkede faaliyet gösteren yüzbinlerce firmanın da üretimini olumsuz yönde etkilerken pandemiye bağlı ekonomik kriz giderek derinleşmeye başlamıştır.

Bu çalışmada, öncelikle, bu krizin arkasındaki yapısal bir etken olan küresel tedarik zincirlerinin işleyişine kısaca değinilmekte, ardından pandeminin bu işleyiş mekanizmalarına nasıl etki ettiği tartışılmaktadır. Son olarak, benzer bir arz şokunun önüne geçilmesi için alınması muhtemel tedarik tedbirleri ve bu tedbirlerin tedarik zincirinin yapısı ve işleyişine etkileri değerlendirilmektedir.

Küresel Tedarik Zincirlerine Genel Bir Bakış

Çağımızda ülkelerin endüstriyel üretim faaliyetleri, karmaşık ağlarla organize olmuş küresel üretim ağları ile yürütülmektedir. Küresel üretim ağlarına katılımın büyüklüğü, sektörel ve ülkesel özelliklere göre farklılaşmaktadır. UNCTAD (2013), bu büyüklüğün bir

1 Mücbir sebep belgesi, sorumlu veya borçlunun faaliyet ve işletmesi dışında meydana gelen, tamamen dış etkenlerin eseri olan, aşılması, kaçınılması imkansız bulunan, önceden tahmin edilemeyen ve genel bir davranış normunu veya borcun ifasını mutlak olarak imkansız hale getiren nedenlerden dolayı ilgilinin talebi üzerine yapılacak inceleme sonucuna göre verilir.

göstergesi olarak, ihracat içerisindeki yabancı katma değer payını kullanmaktadır. Çünkü küresel üretim ağları yaygınlaştıkça, ülkeler üretim faaliyetlerinde başka ülkelerin ara parça ve aksamlarını girdi olarak kullanmaya başlamış, böylelikle belirli bir ülkenin belirli bir sektörünün ihracatı içerisinde yabancı katma değerin payı zaman içerisinde yükselmiştir. Buna göre, imalat sanayi, ortalama %29,4'lük pay ile (birincil sektörler ve hizmetlerden farklı olarak) ihracat içerisinde yabancı katma değer payının en yüksek olduğu endüstridir. İmalat sanayi içerisinde ise, bu değerin %30 ve üzerinde olduğu sektörler, 2010 yılı itibariyle, "ofis, muhasebe ve bilgisayar ekipmanları imalatı", "motorlu taşıtlar ve diğer ulaşım ekipmanları imalatı", "radyo, tv ve iletişim ekipmanları imalatı", "suni elyaf, plastik ve sentetik kauçuk imalatı" ve "elektrikli makine ve aparatları imalatı"dır (UNCTAD, 2013, 128). Benzer şekilde, ülkeler açısından da 2017'de ihracatın ithal girdi bağımlılığı ortalama %30 olarak gerçekleşmiştir (UNCTAD, 2018, 22).[2]

Fröbel, Heinrichs, Kreye (1980)'nin yeni uluslararası iş bölümü olarak tanımladığı bu iktisadi yapı, firmaları, ülkeleri, devletleri, insanları, mal ve hizmetleri birbirine bağımlı hale getirmiştir. Bu yapının arkasında ise, esnek üretim ve tam zamanında stok yönetimi gibi üretim yöntemlerine dayalı küresel tedarik zincirleri yer almaktadır. Ne var ki 2002-2003 SARS salgını ile başlayan ve bugün COVID-19 pandemisi ile giderek can alıcı hale gelen salgın hastalıklar, küresel tedarik zincirlerinin kırılgan yapısını gözler önüne sermiştir. Bu kırılganlıkların nedenini daha iyi anlayabilmek için, küresel tedarik zincirinin gelişimine ve işleyişine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Küresel tedarik zincirlerinin gelişimi, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle paralel bir seyir izlemiştir. Bu türden teknolojik gelişmeler, hem ülkeler arasında mesafelerin kısalmasına hem de bu mesafeler arasında yürütülen ulaşım ve iletişim faaliyetlerinin maliyetlerinde önemli düşüşlere yol açmıştır. Örneğin ulaştırma maliyetleri 1970'lerde toplam ithalat maliyetinin ortalama olarak yüzde 8'ini oluştururken, 2002 yılında bu oran %3'e kadar gerilemiştir (Dicken, 2015: 85). Hava taşımacılığının yaygın hale gelmesi, uluslararası şirketlerin, farklı coğrafyalara dağılmış operasyonlarının koordinasyonunu olanaklı hale getirmiştir. Bu durum üretimin küresel ölçekte organizasyonunun önünü açmış ve uluslararası şirketlerin dış kaynak kullanımı faaliyetleri de bu gelişmelere paralel olarak hız kazanmıştır. 2010'da toplam küresel mal ve hizmet ihracatının %80'i uluslararası firmaların faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. Bu faaliyetlerin ise, %42'si firma içi

2 Elbette ki, bu oranın büyük bir pazara ve yerel değer zincirlerine sahip olan ülkelerde daha düşük, üretimin parçalara ayrıştığı sektörlerde yoğun olarak üretim faaliyetlerinde bulunan ülkelerde ise daha yüksek olması beklenir. Ayrıca ülkelerin değer zincirinin hangi aşamasında uzmanlaştığına bağlı olarak da ithal girdi oranı farklılaşmaktadır (UNCTAD, 2013, 130).

ticaret, geri kalanı ise taşeron ve diğer firmalarla olan ticareti kapsamaktadır (UNCTAD, 2013, 135). Neticede otomotivden elektroniğe, gıdadan giyime birçok endüstride, önceden bir ürünün üretim faaliyeti tek bir üretim tesisinde gerçekleşirken, uzmanlaşmanın derinleşmesine bağlı olarak üretim parçalara ayrılmış ve standartlaşmış üretim aşamaları, başta Çin olmak üzere emek maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere kaymıştır.

Akıllı telefon üretim zinciri, küresel üretim paylaşımının tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Apple'ın 2009'da piyasaya sürdüğü iPhone 3G'nin üretim maliyetleri, yaklaşık 179 dolardır. Bu maliyetlerin ise yaklaşık %69'unu ara parçalar, %27'sini diğer malzeme maliyetleri ve %4'ünü (6,5 dolar) ise montaj faaliyetleri oluşturmaktadır. Akıllı telefonun ABD'deki piyasa değeri 500 dolardır. Dolayısıyla üretim maliyetleri düşüldüğünde geriye kalan 321 dolarlık fark, Apple için kar marjını oluşturmaktadır. Akıllı telefonun montaj faaliyetlerini Çin'deki Foxconn isimli şirket üstlenmiştir. iPhone'nun başlıca parça ve aksam tedarikçilerinden Toshiba (Japonya); gösterge modülü, dokunmatik ekran ve taşınabilir bellek tedariğini, Samsung (Güney Kore); uygulama işlemcisi ve erişilebilir bellek tedariğini, Infineon (Almanya); ana bant, kamera modülü ve alıcı-verici altyapısı tedariğini, Broadcom (ABD) kablosuz bağlantı altyapısı tedariğini, Numonyx (ABD); çoklu çip paket hafızası tedariğini sağlamakta, diğer küçük parçaların tedariğini ise Murata (Japonya), Dialog Semiconductor (Almanya) ve Cirrius Logic (ABD) sürdürmektedir. Tüm bu parça ve aksamlar, Çin'e gemi ile sevk edildikten sonra, 6,5 dolarlık bir maliyet ile ABD'ye ve diğer uluslararası pazarlara nihai bir ürün olarak sunulmak üzere hazır hale getirilmektedir (Xing & Detert, 2010). Apple gibi merkezi gelişmiş ülkelerde yer alan pek çok uluslararası firma, yürüttükleri AR&GE, tasarım, dağıtım ve perakende gibi hizmetler karşılığında, küresel üretim zincirlerinde üretilen katma değerin önemli bir kısmını elde etmektedir. Dolayısıyla bu üretim yapısı, uluslararası firmaların var olan piyasa gücünü pekiştirmesinin de kaynağını oluşturmaktadır.

Uluslararası firmalar, bu süreçte tedarikçilerini doğrudan yabancı yatırım yoluyla sahiplenebileceği gibi taşeronluk ilişkisine de girebilmektedir (Weiss, 2002: 147). Üretimin doğrudan kontrol altında olmayan bir taşerona kaydırılması sürecinde, stok yönetim ve tedariği riskleri, sözleşme riskleri, kurumsal ve hukuki riskler gibi bir takım işlem maliyetleri ortaya çıkar. Bu nedenle uluslararası firmalar organizasyonel açıdan giriştikleri tedarik zinciri yönetimi sayesinde, dışsallaştırılmış olan üretim faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan işlem maliyetlerini azaltabilmeyi hedeflerler. Stok yönetimi ve tedariğinde tam otomasyona geçişi mümkün kılan bilişim teknolojilerinin gelişimi neticesinde tüm faaliyetlerin elektronik ağlarla kontrol edilebilir hale gelmesi, işlem maliyetlerinden tasarrufu olanaklı hale getirmiştir (Kaplinsky, 1998: 24). Ancak büyük üretici firmalar, yakın zamana kadar, bilişim

teknolojilerinin kullanımı yerine, bu işlem maliyetlerinden kaynaklı masrafları, çoğunlukla ana tedarikçilerine yükleme yolunu seçmiştir. Bu türden bir organizasyon yapısı ise, lider üretici firmaların sahip olduğu güç ile ilgilidir. Lider firmalar, ister doğrudan yatırımlar yoluyla ister dış kaynak kullanımı ile olsun, diğer firmalar üzerinde oluşturdukları güç ile, tedarikçilere kaydırılması muhtemel üretim ve organizasyon süreçlerine karar vermekte ve uyguladıkları sözleşme yükümlülükleri ile tüm bir zinciri yönetmektedir (Henderson, Dicken, Hess, Coe, Wai-Chung Yeung, 2002).

Örneğin otomotiv endüstrisinde 1990'lı yılların başından itibaren ana sanayideki otomobil üreticisi büyük firmalar, yalnızca tekil parça ve aksamların üretimini değil, aynı zamanda hız, fren sistemi, elektronik aksam, direksiyon, oturma sistemleri gibi farklı modüler sistemlerin ürün tasarımı, stok yönetimi ve üretimi ile ilgili sorumluluklarını da 1. Kademe tedarikçilere kaydırmaya başlamıştır (Veloso & Kumar, 2002: 15). Günümüzde üretimin küresel ölçekte organizasyonu öyle bir hal almış durumdadır ki, büyük üretici firmalar, tedarikçilerinden yalnızca belirledikleri özelliklere sahip olan ürünü tedarik etmelerini istemektedir. Buna karşılık, tedarikçinin bu ürünü hangi şartlarda, hangi ülkeden ve hangi alt tedarikçilerden elde edilen parça ve aksamlar ile üretip ana firmaya sunduğunun bir önemi yoktur. Böylelikle 1. Kademe tedarikçiler, kalite ve maliyetlerle ilgili kararlar almaya ve bu süreçte kendi üretim ağlarını oluşturmaya başlamışlardır. Çoğu zaman mega tedarikçiler olarak da adlandırılan bu 1. Kademe tedarikçiler, zaman içerisinde, binlerce parça ve aksamın sınır ötesi ticaret faaliyetlerinin yürütüldüğü tedarik zincirinin neredeyse tamamını ileri ve geri bağlantılarla kontrol eder hale gelmişlerdir. Mitsubishi, Honda ve BMW gibi uluslararası otomotiv firmalarının bir üretim üssü olarak faaliyet gösteren Tayland otomotiv endüstrisinde, %4'ü uluslararası firmaların bağlı şirketleri olmak üzere 200'ün üzerinde üretici faaliyet göstermektedir. Tedarik zincirindeki geri üretim bağlantıları dikkate alındığında, Tayland'a ihracat yapan firma içi tedarikçilerin sayısı 6000'e, bu tedarikçilerin yerleşik olduğu ülke sayısı 61'e yükselmektedir. Otomotiv ihracatının ileri bağlantılarında ise, 57 adet ülkeye yayılmış 850 adet bağlı şirket, Tayland'tan otomotiv ürünleri ithalatında bulunmaktadır (UNCTAD, 2103, 139). Uluslararası şirketlerin doğrudan iştiraki olmayan firmalar da bu sayıya dâhil edildiğinde tedarik zinciri bağlantılarının yaygınlığı belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Tedarik zinciri yönetimi uzmanı Michael Essig'e göre, günümüzde Alman otomobil üreticisi Volkswagen'ın 5000 tane 1. Kademe tedarikçisi bulunmaktadır. Her bir 1. Kademe tedarikçinin ortalama 250 alt tedarikçisi olduğu tahmin edildiğinde, toplam tedarikçi sayısı 1250000'e yükselmektedir (aktaran Braw, 04.03.2020). Böylesi bir üretim yapısında, menşei

gelişmiş bir ülkede yer alan bir uluslararası firmanın resmi tedarikçisi olmasa bile, zincirin alt basamaklarındaki tedarikçilerden birinin Çin menşeili olması kuvvetle muhtemeldir.

Yalnızca otomotiv endüstrisinde değil, elektronik, giyim, oyuncak gibi imalat sanayinin diğer kollarında da tüm bir tedarik zincirinin küresel ayak izini sürmek giderek zorlaşmaktadır. Örneğin oyuncak endüstrisinde, plastik, ahşap, metal gibi farklı hammaddeler, elektronik aksamlar ve paketleme malzemeleri çoğunlukla manuel olarak bir araya gelmektedir. Bu nedenle montaj aşamasını ucuz işgücü maliyetlerine sahip ülkelere kaydırmak genel bir strateji haline gelmiştir. Çin'de 8000'in üzerinde oyuncak tedarikçisi yer almaktadır ve ABD'de tüketilen oyuncakların %70'i Çin'den ithal edilmektedir (Wong, Stentoft, Johansen, 2005, 369). 2002 yılında dünya ara malı ticaretinin %4'ü Çin'den kaynaklanmaktayken, bu rakam şu an %20'ye yükselmiştir (UNCTAD, 04.03.2020). Tüm bu örnekler, Çin'de ortaya çıkan pandeminin küresel üretim ağlarına etkisinin önemini yaklaşık olarak ortaya koymaktadır.

Neticede uluslararası şirketlerin üretim organizasyonu stratejileri, üretim ağlarını giderek karmaşık ve takip edilmesi zor bir hale getirmiş ve dışsal faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan üretim kesintilerine karşı kırılgan bir tedarik yapısına yol açmıştır.

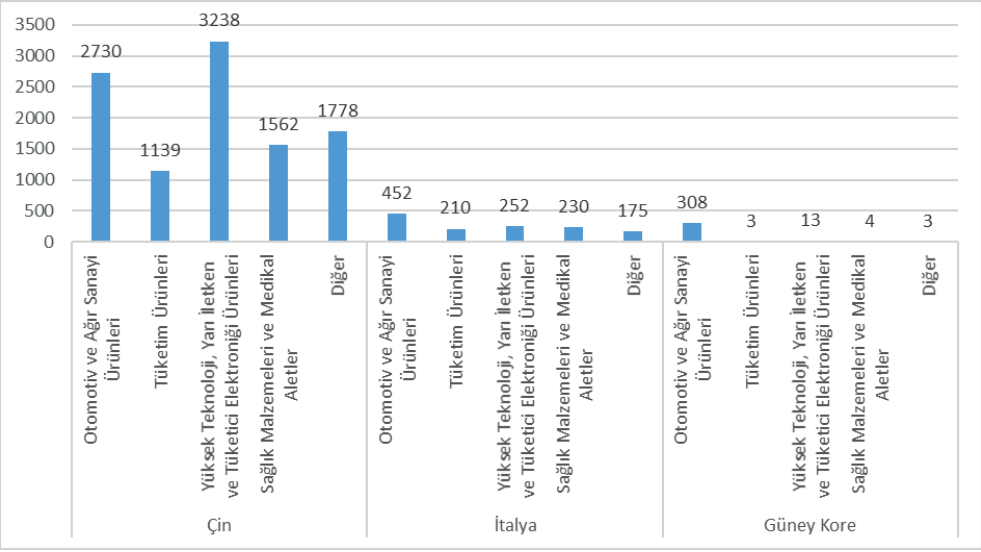
Süregiden COVID-19 pandemisi, pek çok firma için tedarik zinciri stratejilerini yeniden değerlendirme zorunluluğu doğurmuştur.

Pandeminin Küresel Tedarik Zincirine Etkisi ve Olası Sonuçlar

Ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler, yalnızca üretimin küresel ölçekte organizasyonunun önünü açmamış, aynı zamanda salgın hastalıkların yayılım hızını da arttırmıştır. Böylelikle hastalık, kaynağından çok uzak yerlere ulaşabilmekte ve bir pandemi halini almaktadır. İngiltere ve ABD'de uluslararası havaalanlarının yakınındaki yerlerde çok sayıda sıtma vakasının görülmüş olması, Amerika'da rapor edilen tifo vakalarının %70'inin yurtdışı seyahat geçmişi olması ulaşımın pandemiyi kolaylaştırıcı etkisinin önemli örnekleridir (Brower & Chalk, 2003, 15-16). Benzer şekilde, COVID-19 vakalarının Avrupa'da öncelikle İtalya'yı vurması, ülkenin tedbirlerindeki gecikmeler kadar, İtalya'nın turistik seyahatler açısından merkezi bir ülke olmasından kaynaklanmıştır. İtalya'da görülen ilk vaka, Çin'de resmi olarak Dünya Sağlık Örgütü'ne bildirilen tarihten (31 Aralık 2019) yalnızca bir ay sonra sonra 31 Ocak 2020 tarihinde Roma'da iki Çinli turistte tespit edilmiştir. Pandeminin küresel yayılma sürecinin hızlı oluşu, onu doğal ya da doğal olmayan (insan yapımı) afetler gibi diğer tedarik zinciri risklerinden ayıran en önemli özelliklerden biridir (Ivanov, 2020, 9). Bu durum, riskin öngörülebilirliğini azaltmakta ve tedarik zincirleri aksaklıklarının önüne geçilmesini zorlaştırmaktadır.

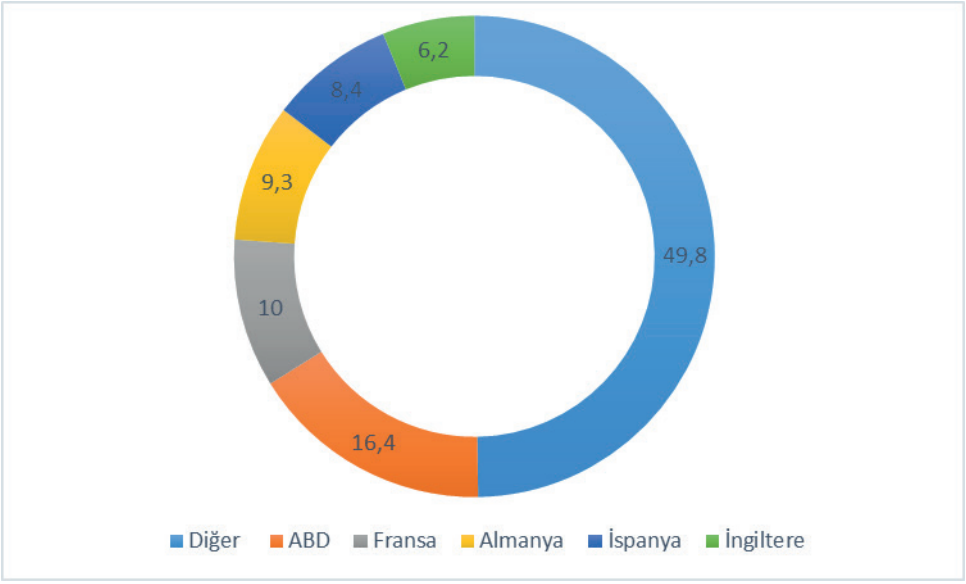
COVID-19'un patlak vermesiyle birlikte, pandeminin yayılma hızının önüne geçilmesine yönelik olarak alınan tedbirlerden ilki, ülkeler arası ulaşım faaliyetlerinin askıya alınması olmuştur. Bu durumun küresel tedarik zincirlerinin işleyişine etkisi ise, tedarik zincirinin organizasyonu ile ilgili her türlü kurumsal görüşme, eğitim ve ziyaretlerin, pek çok firma tarafından süresiz bir biçimde durdurulmasıdır. İletişim teknolojilerindeki gelişmeler, bu aksaklıkların telafisini sağlayacak olsa da, pandemiden etkilenen bölgelerde başta ara mal, parça, aksam ya da montaj ürünlerinin üretimi olmak üzere, taşımacılık kapasitesi ve süresi, gümrükleme süresi, işleme faaliyetlerinin hızı ve teslimat zamanı gibi tedarik zincirinin tüm diğer aşamalarındaki faaliyetlerinin aksaması ya da duraklamasının önüne geçmek mümkün olmamıştır. Pandeminin dünya ölçeğinde yaratmış olduğu arz yönlü şokun kaynağı da tam olarak bu olmuştur.

Çin yeni yılı ve devamında gelen COVID-19 tedbirleri, Çin'in Hubei eyaletinde başta Wuhan olmak üzere pek çok şehirde üretimin durmasına yol açmıştır. Tedarik zinciri risk denetim şirketi Resilinc'in verileri ile oluşturulan Şekil 1'de dünyadaki en büyük 1000 şirket ve onların tedarikçilerinin karantina alanlarındaki faaliyetlerinin endüstriyel dağılımı görülmektedir. Buna göre, bu şirketlerin Çin'deki karantina yerlerindeki toplam alt tedarikçi faaliyetlerinin sayısı 10447'dir. Bu faaliyetlerin yüzde 30'u (3238 adet) yüksek teknoloji, yarı iletken ve tüketici elektroniği ürünlerinde, yüzde 26'sı (2730 adet) ise, otomotiv ve ağır sanayi ürünlerinde yoğunlaşmıştır. İtalya ve Güney Kore'deki karantina bölgelerindeki tedarikçiler de analize dâhil edildiğinde, toplam tedarikçi sayısı 12097'ye yükselmektedir.

Şekil 1. Karantina alanlarındaki tedarikçilerin endüstriyel dağılımı
(Resilinc, aktaran Linton & Vakil, 05.03.2020)

Bu durum endüstriyel üretim faaliyetlerinin birçok aşamasını pandemiden etkilenen bölgelere kaydırmış olan uluslararası firmalar açısından şok etkisi yaratmıştır. Şekil 2'de, pandemiden etkilenen bölgelerdeki iş faaliyetlerinin bağlantılı olduğu ülkeler gösterilmiştir. Buna göre, pandemi bölgesindeki faaliyetlerin yarısından fazlasının uluslararası şirketlerin menşei olan ABD, Fransa, Almanya, İspanya ve İngiltere ile bağlantısı vardır.

Şekil 2. Pandemi bölgelerindeki iş faaliyetlerinin bağlantılı olduğu ülkeler (Dun & Bradstreet, 16.03.2020, 7)

Üretimdeki aksaklıkların doğrudan bir sonucu ihracattaki daralma olmuştur. Dünya ticaret örgütü, pandeminin uluslararası ekonomik faaliyetler üzerindeki olumsuz etkisine bağlı olarak 2020 yılında dünya ticaretinde yaşanacak daralmanın %13 ile %32 arasında olmasını öngörmektedir. Ticaretteki bu daralmanın karmaşık üretim zinciri bağlantılarına sahip olan elektronik ve otomotiv ürünleri için çok daha fazla olması beklenmektedir (WTO, 08.04.2020). Şekil 3'te pandemiden en çok etkilenen bölgelerden ihraç edilen ilk 10 ürün gösterilmiştir. Bu ürünler, toplam ihraç ürünlerinin yaklaşık %60'ını oluşturmaktadır. Ürünler ayrıntılı incelendiğinde, ilk sırada, ara mal ve parçaların uluslararası tedarikinin yoğun olduğu elektrikli makine, ekipman ve parçaların olduğu görülmektedir.

Şekil 3. Pandemi bölgelerinden ihraç edilen ilk 10 ürün
(Dun & Bradstreet, 16.03.2020, 8)

Her ne kadar Çin, mart ayının sonu itibariyle karantina önlemlerini hafifletmiş ve fabrikalarda üretime yeniden başlanmış olsa da, COVID-19'un çok geçmeden Avrupa ve Amerika'ya yayılarak bir pandemi halini alması, bu coğrafyalardaki üretim ve ihracat faaliyetlerini de sekteye uğratmış ve Çin'in toparlanması ile oluşacak olumlu etkinin önüne geçmiştir. Büyük otomobil üreticilerinden Volkswagen, Toyota, BMW, Fiat Chrysler, Peugeot ve Renault, Avrupa'nın çeşitli yerlerine yayılmış olan üretim tesislerini kapatma kararı almıştır (Riley, 18.03.2020). Bu kararların arkasında, Çin'deki üretim aksamalarına bağlı olarak oluşan hammadde, parça ve aksam tedarik ve teslimatındaki gecikmelerin yarattığı dalgalanma etkisi (*ripple effect*) olduğu kadar, pandeminin Avrupa'ya yayılması neticesinde Avrupa ülkelerinin bizzat kendisinde ortaya çıkan karantina uygulamalarına bağlı aksaklıkların etkisi de yer almaktadır. Ivanov (2020, 2), pandeminin küresel ölçekte yayılımı ile tedarik zinciri aksaklıklarının ileri bağlantılara yayılımının eşanlı olarak gerçekleştiği bu türden olayların, tedarik zincirinde pandemiye özgü oluşan risklerin başında geldiğini öne sürmüştür. Bunların yanında pandemi; arz, talep ve lojistik altyapısında eş anlı olarak yarattığı aksaklıklar ile de küresel üretim ve ticarette ciddi daralmalara yol açmıştır.

Pandeminin hızla farklı coğrafyalara yayılması neticesinde, bu coğrafyalardaki üretim faaliyetlerinin durması, küresel talebi iki açıdan etkilemiştir. İlk olarak, klasik anlamıyla, nihai mallara olan talep, ekonomik birimlerin koruyucu tedbirleri veyahut işsizlikte yaşanan

artış vb. sebeplerle dalgalanmalar göstermiştir. Bazı ürünlere olan talep artarken, bazı ürünlerin talebi azalmıştır. İkinci ve daha önemli olarak ise, gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan üretim kesintileri, küresel tedarik zincirinin her bir aşamasındaki siparişlerde de dalgalanmalara yol açmıştır. Tedarik zincirinde üretim bağlantıları üzerinde perakendeciden, toptancıya, toptancıdan üreticiye, üreticiden tedarikçiye aktarılan ve geriye doğru (*upstream*) yayılan sipariş dalgalanmaları, kamçı etkisi (*bullwhip effect*) olarak ifade edilmekte ve tedarik zincirinin stok, dağıtım ve yönetim maliyetlerindeki yükselmenin ana sebeplerinden birini oluşturmaktadır (Metters, 1997). Pandemi ile birlikte, bir nihai üründe kısa süreli kıtlık ortaya çıktığında, perakendeciler, kıt olan ürünü stoklayabilmek için tedarikçilerine ihtiyaçtan daha fazlasını sipariş verebilmektedir.

Tedarik zincirlerindeki talep dalgalanmaları ve belirsizlikleri, nihai ürünün özelliklerine bağlı olarak farklılaşmaktadır. Uzun yaşam döngülerine, düşük ürün çeşitliliğine, düşük stok maliyetlerine, düşük kar marjlarına ve durağan talep yapısına sahip olan temel gıda ürünleri gibi fonksiyonel ürünlerde talep belirsizlikleri düşüktür. Buna karşılık, kısa yaşam döngülerine, yüksek ürün çeşitliliğine, yüksek stok maliyetlerine ve değişken talep yapısına sahip olan moda giysiler, lüks ve pahalı ürünler, üst segment bilgisayarlar ve son teknoloji ürünleri gibi yenilikçi ürünlerde talep belirsizlikleri yüksektir (Lee, 2002, 106). Pandemi, tedarik zincirindeki bu türden talep yönlü farklılıkları daha da keskin hale getirmiştir.

Pandemi sonrası değişen talep yapısına dair İspanya, İtalya, İngiltere ve ABD'deki tüketicilerle 21-23 Mart 2020 tarihleri arasında yürütülen bir anket çalışmasında, tüketicilerin, önümüzdeki iki hafta içerisinde, temel gıda maddesi ihtiyaçları için marketlere olan taleplerini artıracakları, daha ihtiyari zincirlere (restoran, ayakkabı, giyim, mücevher, aksesuar, beyaz eşya ve mobilya) olan taleplerini ise azaltacakları tespit edilmiştir. Bu durum, perakende tedarik zincirinde, faaliyet alanlarına göre farklı önlemlerin alınması sonucunu doğurmaktadır. Örneğin, ürün talebinin artış gösterdiği temel gıda ürünleri satıcısı marketler, kriz sürecini, temel yeterliliklere odaklanarak aşmayı hedeflemektedir. Bu noktada, işgücü ve sermaye kaynaklarını daha temel ürünlerin tedarikine kaydırmak, tedarik sürecini basitleştirerek, çeşitliliği azaltmak ve miktarı çoğaltmak, böylelikle rafları mümkün olduğunca dolu tutmak önem kazanırken, teslimat hızı ve çeşitlilikten ödün verilmektedir. Buna karşılık pandemi krizi ile birlikte, talep daralması ile karşı karşıya olan lider giyim firmaları ise, nakit sıkıntılarının kısa vadede üstesinden gelebilmek için tedarikçilerden ürün almayı durdurmaya ve önümüzdeki sezonlar için siparişlerini miktar ve çeşit olarak azaltmaya başlamışlardır. Bu durum ise, bu firmaların tedarik zincirindeki geri bağlantılarını oluşturan Asya'daki pek çok tedarikçinin sipariş yetersizliğinden dolayı üretimini durdurmasına yol açmaktadır. (Aryapadi vd, Nisan 2020).

Tablo 1'de çeşitli tedarik zincirleri, normal şartlar altında sahip oldukları talep ve arz yönlü operasyonel belirsizliklere göre dört grupta toplanmıştır. Arz yönlü belirsizlikler, imalat süreçlerinin durağan, basit, kolay yönetilebilir ve oldukça otomatize olduğu, olgun bir teknolojik altyapıya ve uzun dönemli tedarik sözleşmeleri ile oluşturulmuş güçlü tedarik bağlantılarına sahip olan durağan tedarik yapılarında oldukça düşüktür. Buna karşılık, imalat süreçlerinin karmaşık, değişken ve zor yönetilebilir olduğu, hâlihazırda gelişmeye devam ettiği, tedarikçi altyapısının henüz tamamlanmadığı, değişken teslimat sürelerine ve getirilere sahip gelişen tedarik zincirlerinde ise, arz yönlü belirsizlikler oldukça yüksektir (Lee, 2002, 107).

Tablo 1. Tedarik Zincirinde Talep ve Arz Yönlü Belirsizlikler

		Talep Yönlü Belirsizlikler	
		Fonksiyonel Ürünler	Yenilikçi Ürünler
Arz Yönlü Belirsizlikler	Durağan Tedarik Süreçleri	Market, Temel Giyim, Gıda, Yakıt, Otomobil	Moda Giyim, Bilgisayar, Müzik, Tüketici Elektroniği
	Gelişen Tedarik Süreçleri	Hidro-elektrik üretimi, Bazı Gıda Ürünleri (Balıkçılık vb.)	Telekom, Son Teknoloji Bilgisayarlar, Yarı İletkenler, Dijital Oyunlar

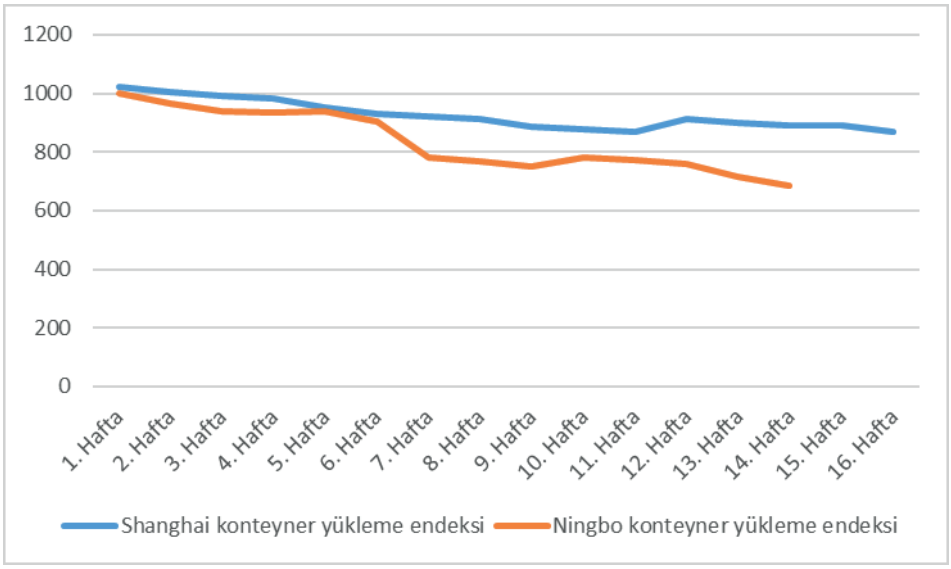
Not. Lee, 2002, 108.

Pandeminin ayırt edici özelliklerinden birinin arz ve talep yönlü aksaklıkların eş anlı olarak ortaya çıkması olduğu göz önüne alındığında, farklı tedarik zincirlerinin pandemiden ne ölçüde etkileneceği, bu tedarik zincirlerinin normal şartlar altında arz ve talep yönlü belirsizliklere ne kadar duyarlı olduğuna bağlıdır. Dolayısıyla durağan tedarik süreçlerine sahip ve fonksiyonel ürünlerin üretiminin gerçekleştiği market, gıda, temel giyim gibi endüstrilerde pandeminin etkisinin düşük olması beklenebilir. Buna karşılık, yenilikçi ürünlerin gelişmekte olan tedarik süreçleri ile üretildiği, dolayısıyla arz ve talep yapısının oldukça belirsiz olduğu endüstrilerde, pandeminin etkisinin her zaman yüksek olması beklenmeyebilir. Hatta bazı durumlarda, normal şartlarda arz ve talep yönlü aksaklıklarla sürekli bir biçimde uğraşan tedarik zincirleri açısından, bu aksaklıklar, pandemi döneminde bir şans bile oluşturabilir. Elbette ki, bu genel değerlendirme, pandemiden etkilenen bölgelerde yoğun ve yaygın olarak üretilen ürünlerin ne olduğuna ve küresel üretim paylaşımında bulunan firmaların karşılıklı bağlantı ve bağımlılık düzeylerine göre farklılaşacaktır. Örneğin otomotiv endüstrisi, her ne kadar arz ve talep yönlü belirsizliklere az duyarlı bir endüstri olsa da, gerek karmaşık tedarik ağlarına sahip olması, gerekse bu ağların başta pandemiden etkilenen bölgeler olmak üzere, çok çeşitli ülkelere yayılmış olması bakımından pandemiden önemli ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca normal şartlar altında, tedarik zincirinin işleyişi açısından güvence olarak kabul edilebilecek uzun vadeli tedarikçi

işbirlikleri, kriz döneminde otomotivde esnek tedarik yöntemleri uygulanmasının önüne geçmektedir (Fernandes, Chaudhuri, Shukla, 2020). Öte yandan, pandemiden etkilenen bölgelerde yaygın olarak üretilen ürünler, normal şartlarda arz ve talep yapısının oldukça belirsiz olduğu ürünlerdir. ABD ve Avrupa menşeili firmaların pandemi bölgelerindeki ikinci ve üçüncü kademe tedarikçilerinin çoğu, yüksek teknoloji, yarı iletken, otomotiv, medikal ürünler ve tüketici elektroniği sektörlerindeki küresel orijinal ekipman üreticilerine yönelik olarak direnç, kapasitör, devre kartı ve entegre devre gibi parça ve aksamların tedarikinde bulunmaktadır (Resilinc, aktaran Linton & Vakil, 05.03.2020). Ancak bu durum, yarı iletken çip üretimi ile ilgili yakın zamanda görülen ilerlemeler göz önüne alındığında, pandemiden çıkış önlemleri açısından avantaj yaratabilir. Örneğin, Asya'da üretimlerini sürdüren bir dizi yarı iletken çip üreticisi, değişken ve çok çeşitli talep yapısı karşısında internet üzerinden ayarlanabilir mantığa sahip (internet-reconfigurable-logic) ve bazı özellikleri ürün müşteriye teslim edildikten sonra bile geliştirilebilen çipler üretmeye başlamıştır. Benzer şekilde, yarı iletken çip üreticileri, kullandıkları yazılımlar ile, alt tedarikçilerle ve montaj firmaları ile tasarımdan test sonuçlarına, üretimden teslimat süreçlerine kadar her türlü tedarik faaliyetlerinin organizasyonunu sağlayabilmektedir (Lee, 2002, 118). Bu bakımdan, arz ve talep belirsizlikleri ile normal şartlarda yoğun bir şekilde uğraşan ve çözümler geliştiren tedarik zincirlerinin, yakın zamanda ortaya çıkan Endüstri 4.0, akıllı imalat teknolojileri, blockchain, şeylerin interneti, radyo-frekans belirleme sensör teknolojileri (Sarkis, Cohen, Dewick, Schröder, 2020) gibi gelişmeleri üretim süreçlerinde ilk kullanan ve bu bakımdan pandemiye yönelik tedbirleri de ilk uygulayan üretim yapıları olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Üretim ve ihracatta yaşanan bu gelişmeler, küresel tedarik zincirinin işleyişindeki bir diğer önemli sektörü, taşımacılığı da olumsuz yönde etkilemiştir. Her ne kadar tedarik zincirinin sağlıklı işleyebilmesi için yük taşımacılığı, yolcu taşımacılığından farklı olarak, pandemi sonrası ulaştırma faaliyetlerine getirilen kısıtlamalardan büyük ölçüde muaf tutulmuş olsa da, Çin'de üretimin askıya alınması ile ihracatta yaşanan düşüşe bağlı olarak, dünyada ticaret edilen ürünlerin yaklaşık %80'ini taşıyan deniz taşımacılığında talep daralması ortaya çıkmıştır. Bu durum deniz nakliye firmalarının sefer iptali *(blank sailing)* yaparak, olması gerekenden daha az filo ile sefere çıkmasına yol açmış, gemi sayısının azaltılması neticesinde yüklenmeyen boş konteynerler olması gerekenden daha uzun bir süre limanda beklediği için, bu durum ülke içi yükleme faaliyetleri ile uğraşan firmalara *(non-vessel operating common carrier)* gecikme, tazminat ve şasi ücreti gibi ek maliyetler getirmiştir (Jensen, 25.02.2020). Çin, mevcut ihracat kapasitesi ile en fazla konteyner kullanan ülkedir. Ancak pandemi sonrası Çin limanlarında konteynerlerin bir kısmının atıl

vaziyette bekleyerek diğer ülkelere gönderilmemesi ise, diğer ülkelerdeki limanlarda konteyner kıtlığına yol açmıştır. Özellikle de daha sıcak bölgelerdeki ya da taze meyve ve sebze ihracatı yapan ülkelerde soğuk hava konteyneri sıkıntısı yaşanmaktadır (Bolloré-Logistics, 10.04.2020; Agility, 13.04.2020).

Şekil 4. Shanghai ve Ningbo şehirleri için konteyner yükleme endeksi (https://container-news.com/scfi/; https://container-news.com/ningbo-containerized-freight-index/)

Şekil 4'te, 1 TEU[3] büyüklüğündeki bir konteyneri Çin'in Shanghai ve Ningbo şehirlerinden dünya üzerindeki farklı rotalara ulaştırma maliyetini gösteren bileşik spot fiyat endeksleri gösterilmiştir. Buna göre, 2020'nin ilk haftasında Shangai ve Ningbo endeks değerleri, sırasıyla, 1023 ve 1001 iken, 14. Haftada 890 ve 686'ya gerilemiştir. Bu durum atıl gemi kapasitesinin ve azalan gemi taşımacılığı talebinin bir göstergesidir.

Tüm bu aksaklıklara rağmen, deniz taşımacılığı daha az kapasite ile de olsa işlemeye devam etmektedir. Notteboom ve Pallis (09.04.2020), Uluslararası Liman Birliği ve Dünya Liman Sürdürülebilirliği Programının anket çalışmasından elde edilen verileri değerlendirerek, üç farklı gemi taşımacılığı türü arasında en çok yolcu gemilerine olan talebin azaldığını tespit etmişlerdir. Anketi yanıtlayan liman yetkililerinin %66'sı yolcu gemilerine olan talebin %50'den daha fazla düşüş gösterdiğini belirtmiştir. Buna karşılık konteyner gemileri ve diğer kargo gemilerine olan talep, limanların %50'den fazlasında durağan bir seyir izlemekte,

3 TEU, bir lojistik ölçü birimidir. 1 TEU (*twenty-feet equivalent unit*), 34 metreküplük hacme sahip bir konteyneri ifade etmektedir.

limanların ortalama %35'inde ise yük gemilerine olan talepte %5 ila %25'lik bir düşüş gözlemlenmektedir.

Hava taşımacılığında da benzer şekilde, yolcu taşımacılığı, Şubat 2020'de önceden planlanan kapasiteye kıyasla %13 azalmıştır. Mart ve Nisan aylarında ise, sırasıyla, %49 ve %89'luk bir azalmanın olacağı tahmin edilmektedir. Havayolları ile yük taşımacılığı ise, Mart 2020'de bir önceki yılın aynı ayına kıyasla toplamda %19 azalmıştır. Bu durum, esas olarak, yolcu uçağı bagaj kapasitesindeki (*belly cargo*) %31'lik azalmadan kaynaklanmış, kargo uçaklarının kapasitesi %9 artış göstermiş olmasına rağmen toplamda azalmanın önüne geçilememiştir. Bu durum, havayolu kargo taşımacılığı gelirlerinin %22 düşmesine neden olmuştur. (ICAO, 16.04.2020).

Gümrükleme işlemlerinde ise, pandemi sonrası ülkelerin farklı tedbirler aldığı görülmektedir. Avrupa'da İngiltere, İtalya ve İsviçre personel sınırlamasına gitmiş, Fransa ve Belçika ise çalışma süresine sınırlamalar getirmiştir. Norveç, Danimarka ve Finlandiya'da arka ofis çalışanları evden çalışmaya geçmiştir (KGH, 16.04.2020). Tüm bu örnekler, ihraç ürünlerinin sınırda bekleme süresinin uzamasına, limanda bekletilen ürünler için depolama fiyatlarının yükselmesine yol açmaktadır. Karayolu ulaşımında ise, bazı sınır geçişlerinde bekleme süreleri 3 saate kadar uzamaktadır. Almanya-İsviçre sınırı ve Romanya-Bulgaristan sınırı, bekleme sürelerinin uzadığı sınır noktalarıdır (Sixfold, 17.04.2020).

Neticede gerek üretimdeki aksaklıklar, gerekse tedarik zincirinin ulaşım, gümrükleme, personel kapasitesi gibi aşamalarında ortaya çıkan eksiklikler, dünya üretim ve ticaretinde ciddi bir daralmanın başlangıcı olmuştur. Tüm bu gelişmelere, karantina önlemleri ve iş kapatmalarına bağlı olarak oluşan talep daralması da eklenince, 2020 yılında iktisadi büyüme rakamlarının pozitif değerler alması imkânsız görülmektedir. OECD'nin Mart başında yayınladığı ara değerlendirme raporuna göre, virüsün Asya-Pasifik dışındaki diğer coğrafyalara yayıldığı bir senaryoda, 2020'de iktisadi büyüme rakamlarının %1,5 azalacağı tahmin edilmiştir (OECD, 02.03.2020, 7-8).

Açıktır ki, dünya ekonomisindeki küçülme ülkeden ülkeye, sektörden sektöre farklılık gösterecek ve hatta bir sektördeki küresel üretim ağlarında birbirine tedarik zinciri ile bağlı olan firmalardan bazılarının görece daha fazla etkilenmesine sebep olacaktır. Küresel üretim ağlarının işleyiş biçiminin özetlendiği ilk kısımdaki bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, bu süreçte tedarik zincirinin en kırılgan halkası, zincirin alt kademelerinde yer alan ve çoğunluğu Çin başta olmak üzere birçok gelişmekte olan ülkede faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli firmalar olacaktır. Pek çok sektörde alt tedarikçi firmalar, tedarik zincirinin reel üretim

safhasında faaliyet göstermekte ve bu sebeple pandemi sonrasında fiilen üretime devam etmesi mümkün olmamaktadır. Ancak aynı durum, tedarik zincirinin üst kademelerinde, reklam, pazarlama, tasarım gibi daha soyut işlerle uğraşan firmalar için söz konusu değildir. Ne var ki, alt kademe tedarikçiler, üst kademe lider firmalara sözleşme yükümlülükleri ile bağlıdırlar. Pandemi sonrasında, Çin'de mücbir sebep ile sözleşme yükümlülüklerini yerine getiremeyen alt kademe tedarikçilerin, tedarik zincirinde bağlı olduğu uluslararası firmalar tarafından herhangi bir yaptırıma uğrayıp uğramayacağı, COVID-19'un firma faaliyetleri bakımından bir mücbir sebep kabul edilip edilmeyeceği ya da mücbir sebep ilanının uluslararası ticaret hukuku açısından tarafları bağlayıcı olup olmadığı henüz açıklığa kavuşmamış konular arasında yer almaktadır.

Uzun vadede bakıldığında ise, pek çok uluslararası firmanın küresel tedarik zincirinin işleyişi ile ilgili önümüzdeki yıllarda çeşitli önlem ve değişikliklere gitmesi kuvvetle muhtemeldir. Hâlihazırda belirli coğrafyalarda yürütülmekte olan üretim faaliyetlerinin yeniden yerelleştirilmesi ve nihai tüketiciye yakın yerlere taşınması gibi ihtimaller ön plana çıksa da, bu durum Çin ve benzeri ülkelerin sağladığı maliyet avantajlarından vazgeçmeyi gerektirecektir. Bu ise, uluslararası firmaların kısa vadede kolaylıkla tercih edeceği bir seçenek olmayacaktır. Ayrıca Çin, son yirmi yılda geliştirmiş olduğu teknoloji altyapısı, eğitimli işgücü, ölçek ve alan ekonomileri, sahip olduğu hammadde kaynakları ve ulaştırma altyapısı ile uluslararası firmalara maliyet avantajlarından çok daha fazlasını sağlar hale gelmiştir. Dolayısıyla bazı ürünlerin montaj aşaması farklı ülkelere kaydırılsa bile, Çin'i küresel tedarik zincirlerinin tamamen dışında bırakmak mümkün gözükmemektedir.

Bir dizi araştırma şirketi ve düşünce kuruluşu tedarik zinciri risk değerlendirme yönetimi ile ilgili olarak lider firmalara çözüm önerileri sunmaya başlamıştır. Bu önerilerin başında, tedarik zinciri haritalandırması ve tedarik zinciri bağlantılarının daha esnek hale getirilmesi gelmektedir (Dun&Bradstreet, 2020, 9; McKinsey & Company, 13.04.2020, 80; Resilinc, aktaran Linton & Vakil, 05.03.2020). Tedarik zinciri haritalandırması ile amaçlanan, yalnızca 1. Kademe tedarikçilerin değil, 2. Kademe tedarikçilerin de başta önemli parça ve aksamlar olmak üzere üretimde kullandıkları tüm ham madde ve malzemelerin imalat, depolama ve dağıtım yerlerini tespit etmektir. Böylelikle herhangi bir bölgede ortaya çıkan bir salgın hastalık sonrasında, o bölgedeki tedarikçilerdeki olası üretim kayıplarının ilişkili olduğu üst kademe tedarikçilere ve tüm tedarik zincirine etkisi risk analizine dâhil edilmek istenmektedir. Diğer yandan, tedarikçilerin coğrafi olarak çeşitlendirilmesiyle, hem tedarik zinciri bağlantılarının daha esnek hale getirilmesi, hem de imalat, depolama ve dağıtım yerlerinin ayrışması amaçlanmaktadır.

Gerek tedarik zinciri haritalandırması, gerekse alternatif tedarikçi arayışına girilmesi ve tedarikçilerin yer aldığı ülkenin yasal mevzuatlarına uyum sağlanması, uluslararası firmalara ek maliyetler getirecektir. Böyle bir durumda tedarik zincirindeki operasyonel işlem maliyetlerini dışsallaştırma eğiliminde olan lider firmalar açısından, pandemi sonrası risk yönetimi maliyetlerini de tedarik zincirindeki alt kademe firmalara yaymak kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca tedarik zincirinin esnek hale getirilmesi, alt kademe tedarikçi firmaları, beklenmedik gelişmeler karşısında daha kırılgan hale getirecektir. Neticede, pandemi sonrası tedbirlerin getireceği maliyet ve yüklerin tedarik zincirindeki firmalara etkisi, zincirdeki pozisyonlarına bağlı olarak farklılaşacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada, COVID-19 pandemisinin küresel üretim ve tedarik zincirlerinin işleyişinde ortaya çıkardığı aksaklıklar, alınması muhtemel tedbirler ve bu tedbirlerin tedarik zincirinin yapısı ve işleyişine etkisi ele alınmıştır. Pandemiyi, diğer küresel tedarik zinciri risklerinden ayıran en önemli özellik, küresel yayılma sürecinin hızlı oluşudur (Ivanov, 2020, 9). Bu durum, pandemi sonrasında oluşan arz yönlü şoka, talep ve lojistik altyapısındaki aksaklıkların da eklenmesine yol açmaktadır. Her ne kadar pandeminin küresel üretim ve ticarete etkisi ile ilgili değerlendirmeler, henüz tahmin aşamasında olsa da, dünya ekonomisinin 2020'de en az %1,5 küçülmesi beklenmektedir (OECD, 02.03.2020, 7-8). Küresel üretim zincirlerine katılımın ekonomilerinde büyük yer tuttuğu küçük ülkelerde bu küçülmenin daha da şiddetli olması beklenebilir. Elektronik ve otomotiv gibi yaygın tedarik zincirlerine sahip olan sektörlerin, pandemiden ciddi ölçüde etkilendiği görülmektedir. Süregiden krizden hızlı çıkış ise, sektörlerin pandemi öncesinde maruz kaldıkları arz ve talep yönlü belirsizlikler ve geliştirdikleri çözümler ile yakından alakalıdır. Çin'deki arz şoku ile ihracat kapasitesinde yaşanan düşüş, tedarik zincirinin önemli bir parçası olan deniz taşımacılığını da sekteye uğratmış, atıl kapasite sorunu ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde, tedarik zincirinde risk değerlendirme yönetimi giderek önem kazanmaktadır. Bu noktada, uzun vadede tedarik zinciri haritalandırılması ve esnek tedarik bağlantıları oluşturulmasına yönelik tedbirler öne çıkmaktadır. Bu tedbirler, tedarik zincirlerinde farklı kademelerdeki firmaları farklı açılardan etkileyecek olmakla birlikte, zincirin alt kademesindeki firmaların çok daha kırılgan hale gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Son olarak, pandeminin yarattığı arz yönlü şok, üretimin yeniden yapılandırılmasına yönelik tartışmaları gündeme getirmiş olsa da, Çin'in kısa vadede, tedarik zincirlerindeki önemini yitirmesi mümkün gözükmemektedir.

Kaynaklar

Agility (2020, 13 Nisan). Global shipping updates: COVID-19. Retrieved from https://www.agility.com/insights/COVID19/ocean-freight/

Aryapadi, M; Chandra, V.; Dekhne, A.; Haddioui, K.; Lange, T.; Venkataraman, K. (2020, Nisan). Five actions retail supply chains can take to navigate the coronavirus pandemic. *Mckinsey & Company*. Retrieved from https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/five-actions-retail-supply-chains-can-take-to-navigate-the-coronavirus-pandemic

Bolloré-Logistics (2020, 10 Nisan). COVID-19 Impact Update. Retrieved from https://www.bollore-logistics.com/en/Pages/news/Coronavirus_Impact_Update.aspx

Braw, E. (2020, 04 Mart). Blindsided on the supply side. *Foreign Policy*, Retrieved from https://foreignpolicy.com/2020/03/04/blindsided-on-the-supply-side/

Dicken, P. (2015). *Global shift: mapping the changing contours of the world economy.* London: Sage Pub.

Dun & Bradstreet (2020, 16 Mart). Business impact of the coronavirus: business and supply chain analysis due to the coronavirus outbreak. *Webcast*, Retrieved from https://www.brighttalk.com/webcast/13997/389402

Dunlap, T.; Wagner, D.; Scavo, F. Coronavirus impact index by industry. Retrieved from https://www.computereconomics.com/article.cfm?id=2788

Fernandes, K. J., Chaudhuri, A., Shukla, M. (2020). COVID-19 and supply chains in the United Kingdom: impact & mitigation, *Centre for Technology and Innovation Management Technical Report*, Durham University Business School.

Fröbel, F.; Heinrichs, J.; Kreye, O. (1980). *The new international division of labour.* Cambridge: Cambridge University Press.

Henderson, J., Dicken, P., Hess, M., Coe, N., Wai-Chung Yeung, H. (2002). Global production networks and the analysis of economic development. *Review of International Political Economy*, 9(3), 436-464, https://doi.org/10.1080/09692290210150842

ICAO (2020, 16 Nisan). Effects of novel coronavirus (COVID-19) on civil aviation: economic impact analysis. Retrieved from https://www.icao.int/sustainability/Documents/COVID-19/ICAO_Coronavirus_Econ_Impact.pdf

Ivanov, D. (2020). Predicting the impacts of epidemic outbreaks on global supply chains: a simulation-based analysis on the coronavirus outbreak (COVID-19/Sars-CoV-2) case. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review,* 136(2020), 1-14, https://doi.org/10.1016/j.tre.2020.101922

Jensen, L. (2020, 25 Şubat). Coronavirus container impact to spread far beyond blank sailings. *JOC Maritime News*, Retrieved from https://www.joc.com/maritime-news/container-lines/coronavirus-container-impact-spread-far-beyond-blank-sailings_20200225.html

Kaplinsky, R. (1998). *Globalisation, industrialisation and sustainable growth: the pursuit of the nth rent* (IDS Discussion paper 365). University of Sussex, Brighton: Institute of Development Studies. Retrieved from http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.475.6130&rep=rep1&type=pdf

KGH Customs Services (2020, 16 Nisan). Corona update. Retrieved from https://kghcustoms.com/en/contact/corona-update/

Lee, H. L. (2002). Aligning supply chain strategies with product uncertainties. *California Management Review*, 44(3), 105-119, https://doi.org/10.2307/41166135.

Linton T.; Vakil, B. (2020, 5 Mart). Coronavirus is proving we need more resilient supply chains, *Harvard Business Review,* Retrieved from https://hbr.org/2020/03/coronavirus-is-proving-that-we-need-more-resilient-supply-chains

McKinsey & Company (2020, 13 Nisan). COVID 19: global health and crisis response. *McKinsey & Company Briefing Materials*. Retrieved from https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Business%20Functions/Risk/Our%20Insights/COVID%2019%20Implications%20for%20business/COVID%2019%20April%2013/COVID-19-Facts-and-Insights-April-13-v2.ashx

Metters, R. (1997). Quantifying the bullwhip effect in supply chains. *Journal of Operations Management*, 15(2), 89-100, https://doi.org/10.1016/S0272-6963(96)00098-8.

National Bureau of Statistics of China, Retrieved from http://data.stats.gov.cn/english/easyquery.htm?cn=A01

Notteboom, T., & Pallis, T. (2020, 9 Nisan). IAPH-WPSP port economic impact barometer. Retrieved from https://sustainableworldports.org/wp-content/uploads/WPSP-Port-Economic-Impact-Barometer-09-April-2020.pdf

OECD (2020, 2 Mart). Coronavirus: the world economy at risk. *OECD Interim Economic Assessment*. Retrieved from https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf

Riley, C. (2020, 18 Mart). The world's biggest carmaker is shutting down in Europe. Retrieved from https://edition.cnn.com/2020/03/17/business/volkswagen-plants-europe-coronavirus/index.html

Sarkis, J., Cohen, M. J., Dewick, P., & Schröder, P. (2020) A brave new world: lessons from the COVID-19 pandemic for transitioning to sustainable supply and production. *Resources, Conservation & Recycling,* 159, 1-4, https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2020.104894.

Sixfold (2020, 17 Nisan). Truck border crossing times. Retrieved from https://COVID-19.sixfold.com/

UNCTAD (2013). *World investment report: global value chains: investment and trade for development*. Switzerland: United Nations Publication.

UNCTAD (2018). *World investment report: investment and new industrial policies*. Geneva: United Nations Publication.

UNCTAD (2020, 4 Mart). Global trade impact of the coronavirus (COVID-19) epidemic. *Trade and Development Report Update*, Retrieved from https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ditcinf2020d1.pdf

Veloso, F.; Kumar, R. (2002). *The automotive supply chain: global trends and asian perspectives* (ERD Working Paper Series 3). Manila, Philippines: Asian Development Bank. Retrieved from https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28439/wp003.pdf

Weiss, J. (2002). *Industrialisation and globalisation: theory and evidence from developing countries*, London: Routledge.

WTO (2020, 8 Nisan). Trade set to plunge as COVID-19 pandemic upends global economy. *Press Release*, Retrieved from https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm (11 Nisan 2020).

Wong, C. Y.; Stentoft Arlbjørn, J; Johansen, J. (2005) Supply chain management practices in toy supply chains. *Supply Chain Management*, 10(5), 367-378. https://doi.org/10.1108/13598540510624197

Xing, Y.; Detert, N. (2010) How the iPhone widens the United States trade deficit with the People's Republic of China. *ADBI Working Paper Series*, No: 257.

Xinhua Haber (2020, 03 Mart). Retrieved from http://www.xinhuanet.com/politics/2020-03/03/c_1125658518.htm

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.06

COVID-19 PANDEMİSİNİN TURİZM ENDÜSTRİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Gürel ÇETİN, Sevinç GÖKTEPE

Öz

Salgın hastalıklar ve turizm arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Turizm hareketleri nedeni ile hastalıkların ortaya acıktığı ülkeden başka bölgelere taşınması söz konusu olabilirken, salgının yayılmasıyla birlikte, bulaşma riskini önlemek adına alınan tedbirler turizm hareketlerini olumsuz etkileyebilmektedir. Daha önce birçok epidemik salgına şahit olan dünya ekonomileri için etkileri ve yayılımı bakımından COVID-19 salgını farklılık arz etmektedir. Çin'de başlayarak tüm dünyada hızlı bir yayılım gösteren COVID-19 pandemisi tüm endüstriler için ekonomik şoklar yaratmış, ancak turizm endüstrisi üzerindeki etkisi diğer endüstrilere göre oldukça belirgin olmuştur. Ülkeler tarafından uygulanan ulusal ve uluslararası seyahat kısıtlamalarının başlamasıyla, turist hareketleri durmuş, turizm endüstrisi, sezon öncesi ani ve süresi belirsiz bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Bütün bu etkiler göz önüne alınarak çalışmanın bu kısmında, alınan tedbirler ve öngörülere yer verilmiş daha sonra ise salgının turizm endüstrisi üzerindeki etkisi açısından bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, COVID-19, endüstri, tedbirler

G. Çetin
Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: gurelc@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3568-6527

S. Göktepe
Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: goktepe@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0856-0278

Giriş

Kısa süreli, salgın hastalıklar, doğal afetler, politik ve ekonomik krizler gibi sıklıkla yaşanmayan olaylar, kısa veya uzun vadede turizm gelişimini olumsuz etkileyebilmektedir. Bunlardan salgın hastalıklar COVID-19'dan önce de bölgesel anlamda turizm hacmini düşürmüş, 2003 yılında yaşanan SARS Uzakdoğu'da, MERS ise Ortadoğu ve Arap Yarımadasında etkili olmuştur. SARS ve MERS salgınlarından farklı olarak COVID-19 Çin'den sonra tüm dünyada hızlı bir yayılım göstermiş, salgının merkezi önce Avrupa'ya ardından Amerika Birleşik Devletlerine taşınmıştır. 11 Mart tarihi itibariyle de Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilmiştir. Salgının olumsuz etkilerinin en fazla görüldüğü endüstrilerden biri şüphesiz turizmdir. Seyahat sınırlandırmaları ve sosyal izolasyon COVID-19'u kontrol altına almak için alınan ilk önlemlerden olmuştur. Gönüllü ve zorunlu karantina uygulamalarının tüm dünyada başlamasıyla seyahat hareketleri bitmiş, turizm endüstrisi ani bir duraklama yaşamıştır. Bu duraklamaya karşı turizmde krizi atlatmaya yönelik çeşitli önlemler alınmış, vaka sayılarının azalması ile birlikte seyahat sınırlandırmalarında bazı esneklikler sunulmaya başlanmıştır. Turizm insan etkileşiminin yoğun olduğu bir endüstri olarak COVID-19 sonrasında da şüphesiz bazı uzun vadeli dönüşümlere de sahne olacaktır. Bu dönüşüme endüstrinin etkin olarak hazırlanması COVID-19 etkisini yitirse bile gelecekteki salgınlara daha dayanıklı hale gelmesini sağlayacaktır.

Salgın Hastalıklar ve Turizme Etkileri

Turistlerin bir ülkeyi ziyaret etmelerini etkileyen pek çok faktör bulunmaktadır. Bunların bir kısmı destinasyonun doğal ve fiziki koşullarına bir kısmı ise siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarına bağlı olarak şekillenmektedir (Güvenek ve Alptekin, 2015). Dolayısıyla destinasyonun turistler tarafından güvenli bir bölge olarak algılanmaması turizm hareketlerini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu algıyı etkileyen en önemli unsur ülkede yaşanan krizlerdir. Krizler birçok farklı faktöre bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir. Salgın hastalıklar da kriz oluşturan sebepler arasındadır. Ayak ve ağız hastalığı, SARS, Kuş gribi, Domuz gribi (H1N1) ve Ebola salgınlarının turizm sektörünü olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir. Ortaya çıkan sağlık krizlerinin turizm sektörü açısından oluşturduğu olumsuz sonuçlar arasında en önemlisi destinasyona yönelik talebin azalmasıdır (Çeti ve Ünlüönen, 2019).

2002 yılında ortaya çıkan toplam 8000 kişinin infekte olduğu SARS, birçok ülkenin özellikle Çin ve Hong Kong ile ulaşım kısıtları koymasına neden olmuştur. Kasım 2002'de ilk hastanın ortaya çıkması ile birlikte SARS hızlı bir şekilde önce tüm ülkeye daha sonra Güneydoğu Asya ve dünyanın diğer bölgelerine de yayılmıştır (Zeng vd., 2005). SARS ve

seyahat karmaşık bir şekilde birbirine bağlı hale gelmiştir. Yeni ortaya çıkan bu yerel virüsü küresel bir salgına dönüştüren bu hastalığı taşıyan bir gezgindi. Çin'den seyahat eden bir işadamı, hastalığı 23 Şubat 2003 tarihinde Vietnam'a taşıdı (Wilder-Smith, 2005). Uluslararası turistlerin salgından etkilenen bölgeleri ziyaret etmesi ve geri dönmesi hastalığın yayılmasına neden olunca Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Guangzhou ve Hong Kong şehirlerini yüksek riskli turist destinasyonları olarak açıkladı (Mason vd., 2005). Hong Kong'da bildirilen vaka sayısı, tüm vakaların yüzde 22'sini ve Çin anakarası dışındaki vakaların yüzde 63'ünü temsil etmekteydi. "Asya'nın İncisi" olarak bilinen şehir Hong Kong, sokaklarında yürüyenlerin taktıkları maskeler sebebiyle "Maskeli Şehir" olarak etiketlendi (Au vd., 2005). Birkaç gün içerisinde Çin'deki birçok şehir epidemik alanlar olarak ilan edildi ve uluslararası turistler bölgeyi ziyaret etmemeleri konusunda uyarıldı. Bununla birlikte birçok ülke Çinlilerin girişleri ile ilgili kısıtlamalar koydu. SARS salgını sonrası 2002'nin aynı dönemine kıyasla uluslararası gelen yabancı sayısı %6,5 azalırken son on yılda ilk aylık düşüş de yaşanmış oldu (Zeng vd., 2005). Salgından etkilenen diğer bir yer ise Kanada'nın Toronto şehridir. 2003 yılının Nisan ayında 2002'nin aynı dönemine göre turist harcamalarında %60'lık bir azalma meydana gelmiştir (Jayawardena vd., 2008). Kısacası salgının etkileri, sektörel veya coğrafi olarak eşit bir şekilde yayılmasa da 2003 yılının ilk yarısında turizmde önemli bir gerilemeye katkıda bulunmuşlardır. Küresel seyahatin arzu edilebilirliğine ilişkin genel belirsizlik de artmıştır (Mason vd., 2005). Ayrıca turistlerin uzun mesafeli seyahatlerden vazgeçmeleri ve yakınlarındaki turizm mekanlarına yönelmeleri SARS'ın oteller ve seyahat acenteleri üzerinde etkisinin büyük olmasına neden olmuştur. İstatistiksel olarak net rakamlar olmamakla birlikte, salgının yaşandığı bölgelerdeki her türden işletme bu olumsuzluktan etkilenmiştir (Gu ve Wall, 2006).

Ortadoğu kökenli MERS ise koronavirüs kökenli bir diğer hastalık olarak 2012 Eylül ayından itibaren özellikle Arap yarımadasını etkilemiştir. MERS-CoV Milyonlarca hacının yıl içerisinde hac ve umre ziyaretleri için seyahat ettiği Suudi Arabistan kaynaklı pandemik potansiyele sahip bir hastalıktır. Arap yarımadası dışında ilk vakalar Almanya, Yunanistan, Fransa, İtalya, Hollanda ve İngiltere seyahat edenler arasında görülmüştür. Avrupa dışında ise Mısır, Tunus, Malezya ve Filipinler gibi ülkelerde görülmüştür (Pavli vd., 2014). Salgının taşındığı diğer bir ülke olan Güney Kore'de yaklaşık 2.6 milyar dolarlık turizm geliri kaybı yaşanmıştır. 2015'in Haziran ayından Eylül ayına kadar turist sayısındaki kayıp yaklaşık %37 olmuştur. Bunun en önemli nedeni hastalıktan korkan turistlerin seyahatlerini ertelemek yerine iptal etmesidir (Joo vd., 2019). Virüs epidemik olarak kalmış olsa da, Güney Kore gibi ülkeler için bu tür epidemiler beklenmedik değildir. Özellikle Suudi Arabistan ile yakın

ticaret ve turizm bağları nedeniyle hava yolculuğu sırasında vaka taşıma riski bulunan ülkeler söz konusu olmuştur. Ayrıca her yıl dünyanın her yerinden gelen milyonlarca hacının Suudi Arabistan'dan ülkelerine dönmelerinden dolayı bu salgının artma riski olmuştur (Findlater ve Bogoch, 2018). Fakat COVID-19 epidemi olarak tanımlanan bu iki örnekten farklı şekilde çok daha hızlı, geniş ve etkili bir yayılım ile küresel bir sorun haline gelmiştir. COVID-19'un merkezi Çin'den sonra önce Avrupa'ya daha sonra Amerika'ya taşınmış, hastalık 11 Mart tarihi itibariyle WHO tarafından pandemi ilan edilmiştir.

COVID-19 ve Turizm sektörüne etkisi

Turizm özellikle II. Dünya savaşından sonra önemli bir küresel ekonomik aktivite haline gelmiştir. Günümüzde turizm hacmi %4-5 büyüme hızı ile küresel hasılanın %8'ini ve istihdamın %10'unu tek başına karşılamaktadır (WTO, 2020). Ayrıca turizm yüksek çarpan etkisi ile 135'ten fazla sektörü etkilemekte, döviz girdisi yaratarak ödemeler dengesine katkıda bulunmakta, ulaşım, ticaret, inşaat, sağlık, finans gibi birçok öncü endüstriyi de tetiklemektedir. Ekonomik etkileri dışında turizmin, bu çalışmanın konusu dışında kalan birçok sosyal, kültürel ve politik etkileri de bulunmaktadır.

Turizm önemli küresel ekonomik bir sektör olmasına rağmen, dünyanın herhangi bir ülkesinde veya bölgesinde oluşan krizlere karşı oldukça kırılgandır (Pforr ve Hosie, 2008). Turizm talebi, ertelenebilir bir yapıya sahip olduğundan güvenlik sorunları, ekonomik kriz ve sağlık problemlerine karşı oldukça hassas bir görüntü çizmektedir (Blake ve Sinclair, 2003). Turizm ayrıca depolanamaz bir ürün olduğundan fiziksel mallar gibi gelecekte satılmak için saklanamaz. Bugün rezerve edilmeyen, oda, koltuk, masa sonradan satılmak üzere devredilemez. Geçmişte birkaç örnek dışında (örn. 2008 ekonomik krizi) krizler bölgesel etkiler göstermiş sınırlı şekilde küresel turizm hareketlerini etkileyecek seviyeye ulaşmıştır. Etkisi ve hızı düşünüldüğünde küresel turizm endüstrisinin COVID-19 gibi bir krizle daha önce karşılaştığını söylemek güçtür. COVID-19'un etkisinin 2008 finansal krizinde yedi kat daha yıkıcı olması beklenmektedir (Tourism Economics, 2020).

Şüphesiz COVID-19'u diğer salgınlardan ayıran hızla ve geniş alanlara yayılması, bulaş sürecinin ve tedavisinin belirsizliğini koruması yanında, zorunlu seyahat tedbirleri nedeni ile turizmi doğrudan ve aniden etkilemesi gibi özellikleridir. Çin'de ortaya çıkar çıkmaz, daha dünyada sınırlar kapatılmadan seyahatlerin büyük bir kısmının ertelenmesi veya iptal edilmesi durumları söz konusu olmuştur (Wen vd., 2020). Bu kısa vadeli etkilerinin yanında COVID-19'un tarihin en büyük ekonomik krizini tetikleyecek olması etkilerin süresi ve gücü konusunda başka belirsizliklere neden olmaktadır. Bu makro-ekonomik etkiler ile ilgili

öngörüler diğer bölümlerde belirtilmiştir. Bu nedenle turizm salgın yayılımı ile ilgili yaşadığı ulaşım yasakları gibi ani olumsuzlukların yanında, daha uzun vadeli başka sorunlarla da karşılaşacaktır. Turizmin kısmen lüks bir tüketim aracı olduğundan ötelenebilir yapısı ile bu pandemiden ilk etkilenen ve en son toparlanan endüstrilerden biri olması beklenmektedir. Diğer salgınlardan daha geniş ve sert seyahat kısıtlamaları nedeni ile dünya çapında turizm neredeyse durma noktasına gelmiş, birçok ülkede zorunlu durumlar dışında seyahatler kısıtlanmıştır. Birçok havayolu şirketi ve tur operatörü faaliyetlerini sonlandırmış, birçok konaklama işletmesi de faaliyetlerine ara vermek durumunda kalmıştır. Eğlence ve boş zaman sektörünü etkileyen bu geniş kapsamlı kısıtlamalar küresel tedarik zincirinin bozulmasına neden olmuştur (Boone vd., 2020).

SARS ve MERS salgınlarından farklı olarak COVID-19 Çin'den sonra tüm dünyada hızlı bir yayılım göstermiştir. Salgının merkezi önce Avrupa'ya daha sonra ABD'ye taşınmış ve Çin'de yaşanan ölümlerden daha fazlası yaşanmıştır. 11 Mart tarihi itibariyle WHO tarafından pandemi ilan edilmesinden bu yana, uluslararası trafiğe önemli ölçüde müdahale eden ek sağlık önlemleri uygulayan ülke sayısı artmıştır. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü, salgının havacılık, denizcilik ve turizm sektörleri üzerindeki etkisini gözden geçirmek ve iyileşme için yenilikçi çözümler önermek amacıyla 25 Mart'ta bir Kriz Komitesi oluşturmuştur. DSÖ de bu komitede teknik danışman olarak yer almaktadır (WHO, 2020). Bu komiteye dahil olan katılımcılar durum ilerledikçe tavsiyeleri değerlendirme ve ilerletmek amacıyla düzenli sanal toplantılar yaparak küresel bir koordinasyon örgütünün parçası olmuşlardır. Katılımcıların üzerinde durdukları en önemli nokta; bu krizin ne kadar süreceği veya turizm üzerindeki nihai ekonomik ve yapısal etkinin ne olacağı konusunda kesin bir bilgi olmaması ve milyonlarca kişinin işsiz kalma endişesidir. Ayrıca Komite, küçük ve orta ölçekli işletmelerin dünya genelinde sektörün % 80'ini oluşturmasıyla krizin sosyal etkisinin, ülkesel turizmin çok ötesine geçerek uluslararası toplumlar için önemli bir endişe kaynağı oluşturabileceğini belirtmiştir (UNWTO, 2020a).

COVID-19'un Dünya Turizm Endüstrisi'ne Etkileri üzerine öngörüler

OECD tarafından yapılan projeksiyonda, salgının etkisini ve yayılmasını kontrol altına almak için alınan önlemlerin olumsuz bir şok yaratacağı, sonuçta efektif talepte zayıflama, güven azalması, işten çıkarılan çalışanlar ile birlikte gelir kaybı ve dolayısıyla seyahat ve turizm hizmetlerine talebin azalması şeklinde zincirleme bir etkinin de oluşacağı belirtilmiştir (OECD, 2020).

Yine Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi (WTTC) tarafından yapılan açıklamalara göre bu salgının küresel GSYİH'nın yaklaşık %10'nu oluşturan turizm endüstrisinde dünya çapında 100-120 milyon kişiyi işsiz bırakabileceği ve 2020 yılında dünyada 2.1 trilyon dolara kadar seyahat ve turizm GSYİH'sında kayıp olabileceği belirtilmiştir (WTTC, 2020). Ayrıca Dünya Turizm Örgütü, en son gelişmeleri (uluslararası turizmin %50'sini temsil eden Avrupa'nın çoğunda ve Amerika, Afrika ve Orta Doğu'nun birçok ülkesinde karantina önlemleri, seyahat yasakları ve sınır kapanmaları) 2003 yılında yaşanan SARS senaryosunu, küresel seyahat ve mevcut aksaklıkların büyüklüğünü ve dinamiklerini, COVID-19'un coğrafi yayılımı ve potansiyel ekonomik etkilerini göz önünde bulundurarak, uluslararası turist ziyaretlerinin 2020 Ocak ayında tahmin edilenden %20-30 daha az olacağını söylemiştir (UNWTO, 2020b).

Tourism Economics tarafından yayınlanan raporda ise, salgının seyahatler üzerindeki etkisinin 8 ay boyunca devam edebileceği, küresel seyahatlerin yaklaşık %39 oranında azalmasından sonra, 2021'de hızlı bir toparlanma beklenirken, 2019 yılı rakamlarına 2023'ten önce ulaşılamayacağı düşünülmektedir. Ayrıca yurtiçi seyahatlerde de %23'lük bir azalış beklenmektedir. Yurt içi seyahat kısıtlamaları uluslararası kısıtlamalardan daha önce kaldırılacağından bir miktar ikame yaratması söz konusu olacaktır (Trimble vd., 2020).

Global öncü göstergeler de turizm harcamalarının uzun vadeli ve keskin bir düşüş yaşayacağını göstermektedir. COVID-19 nedeni ile ulusal (ligler, konferanslar) ve uluslararası (kongreler, olimpiyatlar) etkinliklerin iptal edilmesi de şüphesiz turizm endüstrisini olumsuz etkileyecektir. Ayrıca iş seyahatlerinde de kullanılmaya başlanan dijital toplantı ortamları nedeni ile daha hızlı bir düşüş beklenebilir. Bunun dışında COVID-19 ile ilgili bir aşının bulunmamış olması ve araştırmaların henüz tam olarak hastalığın nasıl bulaştığı ve belirtileri konusunda yetersiz olması nedeni ile de olası etkileri ve süresi konusunda da belirsizlikler mevcuttur.

COVID-19 Pandemisi Sonrası Türkiye Turizmi Açısından Öngörüler ve Stratejiler

Türkiye'de gayri milli hasılanın %12'si istihdamın %8'i (2,5 milyon kişi) turizm endüstrisi tarafından karşılanmaktadır (COMCEC, 2019). Türkiye turizm endüstrisinin krizlere karşı birçok ülkeye ve endüstriye göre daha dayanıklı olduğu söylenebilir. Zira özellikle 1980'lerden sonra terör, depremler, ulusal ve uluslararası politik olaylar, darbe kalkışmaları ve ekonomik krizleri Türkiye, bazen de eşzamanlı göğüslemiş birçoğundan da daha güçlü çıkmayı başarmıştır. 2019 yılında turizm gelirlerinin takribi 35 milyar Amerikan Doları olduğu düşünülürse, Ekim ayına kadar etkisi sürmesi beklenen COVID-19 krizi en az 25

milyar dolar doğrudan, çarpan etkileri ile bunun iki katı dolaylı bir gelir kaybına neden olacaktır. Diğer bir sorun ise Türkiye'nin ana pazarı Avrupa'nın salgından en fazla etkilenen bölgeler arasında olmasıdır. Maalesef birkaç şehir oteli dışında birçok turizm işletmesi, havayolu, seyahat acentası, turistik restoranlar, taşımacılar hali hazırda kapanmış, birçoğu çalışanlarını ücretsiz izine çıkarmış ya da ilişiğini kesmiştir.

Türkiye tarihinin en yüksek ziyaretçi sayısına yaklaşık 52 milyon ziyaretçi ile 2019 yılında ulaşmıştır. Aynı yıl yaklaşık 35 milyar dolar turizm geliri elde etmiştir (TUİK, 2020). COVID-19 salgını daha Türkiye'de görülmeye başlamadan önce, özellikle Uzak Doğu pazarında ve Anadolu turlarında iptaller başlamış salgının erken rezervasyonların yapıldığı bir dönemde meydana gelmesi tüketicilerin tatil planlarını iptal etmeleri veya ertelemeleri ile sonuçlanmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi turizm insan hareketliliği gerektirdiğinden, COVID-19'dan ilk ve en ciddi etkilenen endüstrilerden olmuştur. Aynı zamanda turizm zorunlu bir tüketim olmadığından, diğer endüstriler toparlandıktan sonra daha uzun vadeli bir toparlanma sürecine girmesi, ancak 2021 yılından sonra eski dinamizmine kavuşması beklenebilir. Toparlanmanın etki sırasına göre ilerlemesi, iç pazardan sonra turizmin salgının etkilerinin zayıfladığı Asya-Pasifik ülkelerinden başlayarak toparlanmaya başlaması beklenmektedir. Özellikle gelirleri ekonomik duruma göre karşılaştırmalı olarak sabit kalan (örn. Kamu görevlileri, emekliler) kesim güvenli bir ortam sağlanınca hızla tatil talebinde bulunacaktır. Kriz sonrası hedeflemenin de öncelikle bu kesime yönelik yapılması gerekir. Özellikle zamanı bol, okula giden küçük çocukları olmayan emeklilerin üçüncü yaş turizminin canlanmasına katkı sunması beklenmektedir. Dolayısı ile ürün ve hizmetlerin bu pazar bölümünün ihtiyaçlarına göre adapte edilmesi önemlidir. Özellikle bu kitlenin risk grubunda olması sağlık, hijyen ve dezenfektasyon gibi hizmetlerin buna göre düzenlenmesini gerektirir. Bunun dışında seyahatler ile ilgili bazı yeni düzenlemeler (örn. sadece COVID-19 bağışıklığı kanıtlanmış kişiler, 25 yaş altı öğrenciler, geliş esnasında 14 gün takip ya da karantina prosedürlerini kabul eden yolcular vb.) de ihtimal dahilindedir. Örneğin İspanya ve İngiltere ülkeye girişlerde 14 gün karantina uygulamayı planlamaktadır.

Ulusal anlamda da turizmin başlangıçta iç turizm ile iyileşme sürecine girmesi ancak daha sonra, dış aktif turizmin toparlanması beklenmektedir. Zira uçuşlar da kademeli olarak, önce iç hatlardan, daha sonra da kısmen güvenli ülkelerden başlayacaktır. Turizm Bakanlığı da Ramazan Bayramı ile birlikte iç pazarda bir toparlanma beklemektedir. Dış aktif pazardaki toparlanmanın da salgının yayılım şeklini takip etmesi, hava trafiğinin Haziran 2020 itibarı ile Uzak Doğu, Rusya, Avrupa ve Amerika sırası ile açılması beklenmektedir.

Hali hazırda Turizm Bakanlığı öncülüğünde diğer birçok ülkede olduğu gibi, kısa vadeli endüstri paydaşlarını ayakta tutmak amacı ile bazı tedbirler alınmıştır. Bunlar mali (örn. vergi, harç, aidat, giriş ücreti, kira ötelemeleri ve indirimleri), finansman ile ilgili tedbirler (örn. düşük maliyetli kredi ve kamu teminatları), hukuki tedbirler (örn. acenta belgelerinin devri, iptal yerine erteleme uygulamaları), dökümantasyon ile ilgili tedbirler (örn. sertifikasyon ve denetleme) ve işgücünün korunmasına dönük tedbirler (örn. kısa çalışma ödeneği, asgari ücret desteği) olarak sıralanabilir.

Kriz kısa vadeli tedbirlerin yanında Türk turizminde kalıcı yapısal bazı değişiklikler yapmak için bir fırsat olarak görülebilir. Yıllardır kamuoyunda tartışılan turist başına düşen gelir Türkiye'de ortalamanın çok altında kalmış, arz fazlası nedeni ile kişi başı 600-850 USD aralığının üstüne çıkarılamamıştır. Bu konuda belirlenen nicelik yerine nitelik hedeflerini gerçekleştirmek, hacim ile kalite arasındaki dengenin tekrar düzenlenmesi için bu dönem bir fırsat olarak kullanılabilir. COVID-19 sonrasında çok sayıda turistin eşzamanlı hizmet alması için dizayn edilmiş sistemler, kitle turizmi ve her şey dahil gibi hizmetler yerini daha kişisel, katma değeri daha yüksek ürün ve hizmetlere bırakacaktır. Türkiye'deki başka bir yapısal sorun da birkaç istisna dışında bölgesel destinasyon yönetim örgütlerinin bulunmaması ya da mevcut örgütlenmelerin kaynak ve etkinlik bakımından yetersiz kalmasıdır. Kriz anında destinasyonların bütüncül bir tepki vermesi, riskleri belirleyip, krizleri etkin bir şekilde yönetmesi ancak iş birliği ile mümkün olabilir. Bu alanda da örgütlenme kamunun yardımıyla, özel sektörü ve yerel yönetimleri de içerecek, bağımsız, hesap verebilir bir yapı hızlı bir şekilde oluşturulmalıdır.

Uzun vadede salgın hastalıklar ile ilgili risk unsuru yaratabilecek uygulamalar özellikle toplu aktiviteler (örn. açık büfe yemekler) ortadan kalkacak, robot ve otomasyon kullanımı artacak, bireysel uygulamaların (örn. oda servisinin) ve bilgi iletişim teknolojilerinin önemi aratacak, ve hijyen standartları değişecek, kullanılan ekipmanlar (örn. kullan-at tabaklar) ve bunların hammaddeleri (örn. çelik yerine bakır), odaların dizaynı (örn. basit mutfak eklentileri) ile ilgili de yapısal değişiklikler söz konusu olabilecektir. Konaklama ve yiyecek-içecek işletmeleri uzun vadede buna benzer stratejiler geliştirebilmeli COVID-19 salgını sonrası pazarda oluşacak hassasiyetleri değerlendirmelidir.

Tur operatörleri de uzmanlaşacak küçük gruplar halinde yapılan özel ilgi turizmi önemini arttıracaktır. Ulaşım süreçleri ve araç dizaynları da değişecek, araç başına kapasite düşeceğinden, birim başına maliyet dolayısı ile fiyatlar artacaktır. Tüketici tercihlerindeki doğa tabanlı turizm talebi hızlanarak artacaktır. Geleneksel turizm endüstrisi ile rekabet eden paylaşım ekonomisi tabanlı iş modellerinin (örn. Airbnb) güvenlik, temizlik gibi endişeler

nedeni ile güç kaybedecek olması da öngörülebilir. Diğer taraftan online işlemler artacak, aracısızlaşma (örn. fiziki acentaların ortadan kalkması) trendi hızlanarak devam edecek, bu nedenle pazarda birleşmeler ve satın almalar daha sık gözlemlenecektir. Turizm endüstrisinde genellikle göz ardı edilen önemli paydaşlarından biri de kokartlı rehberlerdir. 20.000 kişi civarında bulunan profesyonel rehberler için de grupların organizasyon süreci düşünüldüğünde sezon daha açılmadan kapanmış ana müşterileri acentaların içinde bulunduğu durumdan büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Rehberlik mesleği için de acentaları bekleyen dönüşümün geçerli olduğu büyük grupların yerini daha butik gruplar ve özel turların alacağı söylenebilir. Bu anlamda rehber-şoför uygulaması da ön plana çıkabilecek trendler arasında sıralanabilir.

Kamu planlamasının ve endüstrinin en az bir sene sürmesi planlanan toparlanma esnasında bu yeniden yapılanmaya hazırlanması ve destinasyon imajının (güvenli, sağlıklı, hijyenik vb.) da bu şekilde dönüşümünün planlanması gerekmektedir. Kriz sonrasında farklı senaryolar ile toparlanması muhtemel pazarlar için pazarlama kampanyalarının COVID-19 salgını sonrasında hızlı bir şekilde işlenmek üzere şimdiden hazırlanması, özellikle iç turizmin özendirilmesi için sosyal turizm faaliyetleri, atıl kalan insan kaynaklarının gelişimi için destekler verilmesi, iptaller yerine rezervasyon ötelemeleri, ayrımcı politikaların önüne geçilmesi, kriz ve risk yönetimi sistemlerinin oluşturulması ve sürekli canlı tutulması, işletmelerin sermaye yapılarını sağlamlaştırmaları, bu tür krizlerin orta vadeli etkilerine daha dayanıklı hale getirilmeleri de bu süreçte ulaşılması gereken hedefler arasında sayılmalıdır.

Sonuç

Geçmişte yaşanan salgın hastalıklar özellikle ortaya çıktığı bölgeleri etkilemiş, ancak COVID-19 kadar dünya çapında etki yaratmamıştır. COVID-19'u diğer endemik hastalıklardan ayıran en önemli fark hızlı ve etkili bir yayılım göstermesidir. Ortaya çıktığı dönemden itibaren taşındığı bütün ülkelerde vaka sayıları hızla artmış ve pandemi ilan edilmiştir. Ülkeler sınırlarını kapatmış, önlemler kapsamında gönüllü ve zorunlu karantina uygulamaları etkin hale getirilmiştir. İşletmeler kapanmış ve tedarik zinciri bozulmuştur. Kısaca COVID-19'un tüm dünya üzerinde ekonomik, sosyal ve psikolojik etkileri olmuştur.

Turizm de bu salgından ilk ve en çok etkilenen sektörlerden biri olmuştur. Karantina uygulamaları nedeniyle seyahatler tamamen durmuş ve psikolojik anlamda etkilenen bireyler tatil planlarını ertelemiş veya iptal etmişlerdir. Salgınla ilgili belirsizliklerin devam etmesi ve ikinci bir dalganın ortaya çıkabilme ihtimali turizmle ilgili farklı senaryoların oluşturulmasına neden olmaktadır. Ancak kısa dönemde salgın tamamen ortadan kalksa da turizm sektöründe kalıcı değişimler yaratacağı kesindir. Sosyal mesafe uygulaması ile birlikte bir süre kalabalık

otel işletmeleri, havuzlar ve sahiller görmek mümkün olmayacaktır. İç turizm hareketleri tercih edilecek ve her şey dahil otellerdense bireysel turizm çeşitleri turistler tarafından tercih edilecektir.Yaşanacak gelişmeler salgının etkisinin ne kadar süreceğine bağlı olarak değişmekle beraber, turizm endüstrisini bir süre etkilemeye devam edeceği kesindir.

Kaynaklar

Au, A. K., Ramasamy, B., & Yeung, M. C. (2005). The effects of SARS on the Hong Kong tourism industry: An empirical evaluation. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(1), 85-95.

Blake, A., & Sinclair, M. T. (2003). Tourism crisis management: US response to September 11. *Annals of Tourism Research*, 30(4), 813-832.

Boone, L. Haugh, D., Pain N. ve Salins, V. (2020). Tackling the fallout from COVID-19. Içinde (Ed: Baldwin, R. and di Mauro, B. W.) *Economics in the Time of COVID-19*.

COMCEC (2019). *Tourism Outlook*. Erişim adresi: http://ebook.comcec.org/Kutuphane/Icerik/Yayinlar/Genel_Gorunum/Turizm/Outlook-2018/files/assets/basic-html/page-1.html#, E. T. 12.04.2020.

Çeti, B. ve Ünlüönen, K. (2019). Salgın Hastalıklar Sebebiyle Oluşan Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 22(2), 109-128.

Findlater, A., & Bogoch, I. I. (2018). Human mobility and the global spread of infectious diseases: a focus on air travel. *Trends in parasitology*, 34(9), 772-783.

Gu, H., & Wall, G. (2006). The effects of SARS on China's tourism enterprises. *Turizam: međunarodni znanstveno-stručni časopis*, 54(3), 225-234.

Güvenek, B., ve Alptekin, V. (2015). Turistlere yönelik terör saldırılarının turizme etkisi türkiye üzerine ampirik bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 17(1), 21-38.

Jayawardena, C., Tew, P. J., Lu, Z., Tolomiczenko, G., & Gellatly, J. (2008). SARS: lessons in strategic planning for hoteliers and destination marketers. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 20 No. 3, 332-346.

Joo, H., Maskery, B. A., Berro, A. D., Rotz, L. D., Lee, Y. K., & Brown, C. M. (2019). Economic Impact of the 2015 MERS Outbreak on the Republic of Korea's Tourism-Related Industries. *Health security*, 17(2), 100-108.

Mason, P., Grabowski, P., & Du, W. (2005). Severe acute respiratory syndrome, tourism and the media. *International Journal of Tourism Research*, 7(1), 11-21.

OECD (2020). *OECD Interim Economic Assessment Coronavirus: The world economy at risk 2 March 2020*. Retrieved from https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf

Pavli, A., Tsiodras, S., & Maltezou, H. C. (2014). Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV): prevention in travelers. *Travel medicine and infectious disease*, 12(6), 602-608.

Pforr, C., & Hosie, P. J. (2008). Crisis management in tourism: Preparing for recovery. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 23(2-4), 249-264.

Tourism Economics (2020). *Total Travel Industry Impact*. Erişim adresi: https://www.ustravel.org/toolkit/COVID-19-travel-industry-research, Erişim tarihi: 12.04.2020.

Trimble, S. J., Kyte, S. ve McDermott H. (2020). *Travel & Tourism | Europe Updated Coronavirus impacts and the path to recovery*. Retrieved from https://www.tourismeconomics.com/press/latest-research/updated-european-coronavirus-impacts-and-the-path-to-recovery/

TÜİK (2020). *Turizm Geliri, Gideri ve Ortalama Geceleme Sayısı*. Türkiye Istatistik Kurumu, Erişim adresi: tuik.gov.tr

UNWTO (2020a). *UNWTO Convenes Global Tourism Crisis Committee All Regions*. Retrieved from https://www.unwto.org/unwto-convenes-global-tourism-crisis-committee

UNWTO (2020b). *Impact assessment of the COVID-19 outbreak on international tourism*. Updated 24 March 2020, Retrieved from https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-03/24-03Coronavirus.pdf

Wen, Z., Huimin, G., & Kavanaugh, R. R. (2005). The impacts of SARS on the consumer behaviour of Chinese domestic tourists. *Current Issues in Tourism*, 8(1), 22-38.

Wilder-Smith, A. (2006). The severe acute respiratory syndrome: impact on travel and tourism. *Travel medicine and infectious disease*, 4(2), 53-60.

World Health Organization. (2020). *Coronavirus disease 2019 (COVID-19): situation report*, *67*. Retrieved from https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200327-sitrep-67-COVID-19.pdf?sfvrsn=b65f68eb_4

WTO (2020). *International Tourism Highlights*. Retrieved from https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152

WTTC (2020). *Coronavirus Brief 21 April 2020*. Retrieved from https://wttc.org/en-us/COVID-19/Member-Hub, E.T. 24.04.2020.

Zeng, B., Carter, R. W., & De Lacy, T. (2005). Short-term perturbations and tourism effects: The case of SARS in China. *Current Issues in Tourism*, 8(4), 306-322.

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.07

COVID-19 SALGINI'NIN SOSYAL POLİTİKALARA ETKİLERİ

Sayım YORĞUN

Öz

Küresel salgının çok hızlı yayılması ve ülkeleri hazırlıksız yakalaması sosyal sorunların artmasına yol açacaktır. Günümüze kadar ortaya çıkan sonuçlarına bakıldığında hem dar anlamda hem de geniş anlamda sosyal sorunları artırdığı görülmektedir. Özellikle yoksulluk artmakta, ücretler düzeyi düşmekte ve gelir dağılımı bozulmaktadır. Önümüzdeki aylarda işsizliğin hızla artması bu eğilimleri güçlendirecektir.

Türkiye, sağlık alanındaki alt yapısı, krizleri çözme becerisi gibi nedenlerle özellikle sağlık alanında beklenenden daha başarılı sonuçlar elde etmiştir. Ancak sosyal güvenlik alanında var olan açıklar nedeniyle önümüzdeki yıllarda sorun yaşanacaktır. Kısa çalışma ödeneğine Nisan ayının üçüncü haftasına kadar yapılan başvuruların üç milyondan fazla işçiyi kapsaması sorunun büyüklüğünü ortaya çıkarmaktadır.

İşsizlik sigortası ve kısa çalışma ödeneklerinden yaralanma şartları değiştirilmiş olmasına ragmen sorunların çözümüne etkisi beklendiği düzeyde olmayacaktır. Bu nedenle bu haklardan yararlanmayı genişletecek düzenlemelere ihtiyaç artmaktadır. Temel gelir, önümüzdeki aylarda ve yıllarda uygulanmasına ihtiyaç duyulacak önemli bir sosyal politika aracı olacaktır. Sosyal diyaloğu esas alan, proaktif düzenlemelere odaklanan, kısa ve uzun vadeli hedefler arasında uyumu sağlayan ve sürdürülebilir sosyal politikalarla sorunları azaltmak ve toplumsal bağımızı güçlendirmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, sosyal politika, yoksulluk, gelir dağılımı, sosyal güvenlik

S. Yorğun
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye e-mail: sayimyorgun@gmail.com
ORCID: 000-0002-1733-8222

Giriş

COVID-19 krizi, sağlık tabanlı, ekonomik, sosyal ve siyasi etkileri olan bir krizdir. Bu nedenle tesirini en fazla sosyal sorunlar ve harcamalar üzerinde göstermekte ve sosyal harcamaları artırma ihtiyacı yükselirken, yaşanan ekonomik kriz kaynak sorununu büyütmektedir. COVID-19, dünya sistemini, ülkelerin sağlık sistemlerini ve hâlihazırdaki ekonomik yapıları hazırlıksız yakalamış görünüyor. Mikro düzeyde ise virüsün, sadece sağlığımızı tehdit etmediğini, toplumsal yapıları ve bireyleri de ciddi şekilde olumsuz etkilediğini müşahede ediyoruz. Güvencesizliğin ve gelecekten emin olamamanın nasıl bir duygu olduğunu daha çok işsizler, yoksullar, evsizler gibi ihtiyaç sahibi kesimler yaşarken, salgınla birlikte varlıklılar da aynı duygularla buluşuyor.

Dar anlamda çalışanların sorunlarına odaklanan sosyal politikalardan, geniş anlamda toplumsal düzeydeki sosyal politikalara kadar her alanda sosyal sorunlarda artış yaşanmaktadır. Yaşanan krizle birlikte devlet, başta sağlık sektörü olmak üzere her sektöre müdahale etmek zorunda kalmakta ve hastaneleri devletleştirme ihtiyacını duymakta, özel sektör işletmelerinin üretimlerini ve satışını yönlendirecek zorlayıcı kararlar almaktadır. İçişleri Bakanı'nın açıklamalarına göre müdahale edilmemesi halinde işletmelerin Sağlık Bakanlığı ile sağlık malzemelerinin satışı konusunda anlaşmaya yanaşmamaları yaşanan sürecin önemli göstergelerinden biridir (Anadolu Ajansı, 2020a).[1]

COVID-19 salgının Dünya ve Türkiye'deki sosyal politika uygulamalarına etkilerinin değerlendirileceği bu bölümde istihdam ve işsizlik sorunu gibi hususlara raporun müstakil başka bir bölümünde yer verildiği için bu bölümde incelenmeyecektir. Bu nedenle yoğunluklu olarak yoksulluk, gelir dağılımı, ücret düzeyi, sosyal güvenlik, işçi-işveren ilişkileri ve geçici sığınmacılar gibi konu başlıkları ele alınacaktır.

COVID 19'UN SOSYAL POLİTİKA SORUNLARINA ETKİSİ

Yoksulluk

Dünyada yaşanan yoksulluğa ilave olarak, COVID-19 nedeniyle iktisadi faaliyetlerdeki daralmadan kaynaklanan gelirler üzerindeki baskı, yoksulluk sınırına yakın ya da altındaki çalışanları ciddi ölçüde olumsuz etkileyecektir. Salgının büyüme üzerindeki etkileri, dünya çapında çalışan yoksulluğunun başlangıçta tahmin edilenden 8,8 milyondan daha fazla olacağını gösteriyor. 2020 yılı için COVID-19 salgını öncesi yapılan tahminlerin çok ötesinde bir yoksullaşma beklenirken, hesaplamalar 20.1 milyon ila 35.0 milyon arasında insanın

1 Stokçular sebebiyle Sağlık Bakanlığının maske alamadığına dikkati çeken İçişleri Bakanı Süleyman Soylu, üreticilere Sağlık Bakanlığı ile sözleşme imzalamaları için çağrıda bulunduklarını, aksi takdirde ürünlerine el konulacağını açıkladı.

yoksul olacağını, çalışanların yoksulluk düzeyinde önemli ölçüde artış yaşanacağı tahmin edilmektedir (ILO, 2020). Hiç kuşkusuz aynı eğilim ülkemizde de benzer şekilde görülecektir.

Tablo 1'de yer aldığı gibi ülkemiz, yoksulluğun artış eğiliminde olduğu bir dönemde salgın kaynaklı ekonomik kriz sürecine girmiş olması nedeniyle daha yaygın yoksulluk riskiyle karşı karşıya kalacaktır.

Tablo 1. Türkiye'de Gelire Dayalı Göreli Yoksulluk Oranı

Yıl	Yoksul Sayısı	Yoksulluk oranı %
2017	10.622.000	12.7
2018	11.091.000	13.9

Kaynak: TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2018.

Ekonomik krizin etkileri henüz somut olarak görülemediğinden içinde bulunduğumuz şartlarda ancak tahminlerde bulunma imkânı vardır. Bu tahminler de salgının etkisi ve süresine bağlı olarak değişecektir. Salgın yayıldıkça ve süresi uzadıkça etkileri de artacaktır. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanı Zehra Zümrüt Selçuk'un "İhtiyaç sahiplerine sadece geçen sene 55 milyar lira sosyal yardım aktardık." açıklaması ve daha sonra Hazine ve Maliye Bakanı Berat Albayrak'ın, beş bin liranın altında geliri olanlara temel ihtiyaç desteği verileceğini, daha önce 2,1 milyon aileye 1000 TL. destek verildiğini ve 2,3 milyon yeni aileyle birlikte toplam 4,4 milyon dar gelirli aileye yardım yapılacağını açıklaması yardım ihtiyacının boyutunu göstermektedir (Sabah Gazetesi, 2020).

Tablo 2. Dar Gelirli Aile Yardımı

Yıl	1000 TL. Yardımdan yararlanan Hane sayısı	Hanehalkı büyüklüğü ortalama 3,4 (2018 TÜİK)
2020	4.400.000	14.960.000
2021	4.840.000 (%10 artış olması durumunda)	16.456.000

Kaynak: Bakanlık açıklamaları ve TÜİK verilerinden yararlanılmıştır

Salgın öncesi resmi verilere göre 2019 yılında işsiz sayısı 4 milyon 469 bin, işsizlik oranı %13,7, gençlerin işsizlik oranı %25,4, eğitim ve istihdamda yer almayan gençlerin oranı %26'dır. Bir önceki yıla göre gençlerin işsizlik oranı 5,1 puan artmıştır (TÜİK, 2019). Bu oranlar ve yükseliş trendi dikkate alındığında işsizliğin önümüzdeki dönemde daha da artacağı ve bu artışın yoksulluğu yaygınlaştıracağı görülmektedir. Ancak yoksulluk riski bazı kesimlerde daha yüksektir. Yaşlılar, ciddi sağlık sorunu bulunanlar, yüksek işsizlik baskısı altında olan gençler, kadınlar, serbest çalışanlar, kayıt dışı çalışanlar, mevsimlik işçiler, göçmenler gibi kesimlerin yoksulluk riski yükselmiş görünmektedir, bu kesimlere yönelik yoksulluğu önleyici özel politikalara çok daha fazla ihtiyaç vardır.

Gelir Dağılımı

Gelir dağılımı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından birinci derecede önem arz eden konuların başında gelmektedir. Kriz dönemlerinde yaşanan dengesizlikler, toplumsal yapıları ciddi ölçüde tehdit etmektedir. Tablo 3'te yer alan verilerden anlaşılacağı üzere ülkemizde gelir dağılımı bozulma eğilimine girmiştir ve virüs salgınıyla bu sürecin devam edeceği tahmini yanıltıcı olmayacaktır.

Tablo 3. Gelir Dağılımı

Yıl	Gelir dağılımı eşitsizlik oranı	Gini katsayısı
2017	7,5	0.405
2018	7.8	0.408

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılmıştır.

2019 gelir dağılımı verisi henüz açıklanmadığından şu aşamada ancak tahminde bulunmak mümkündür. Gelir dağılımı eşitsizliğinin bir önceki yılda 0,3 arttığı dikkate alındığında 2019 yılında da bu artışın olması halinde yüzde 8,1'e çıkma ihtimali yüksektir. Çok olumlu bir gelişme olmadıkça bu oranın 0.4'lük artış ile 2020 yılında yüzde 8,5'e, 2021 yılında ise 0.5'lik bir artış ile yüzde 9'a çıkması ihtimal dâhilindedir.

Ücret Düzeyi

Salgın ile birlikte iktisadi faaliyetlerin kesintiye uğraması işgücünün önemli bir kısmının gelirlerinin düşmesine neden olacaktır. İşgücünün büyük bir çoğunluğunu oluşturan ücretliler, kendi hesabına çalışanlar, yardımcı aile çalışanları gibi korunması gereken grupları değerlendirecek olursak; söz konusu grupların gelirlerinden yoksun bir şekilde olumsuz ekonomik koşullara dayanabilme güçleri yaşamlarını sürdürecek gelir aktarımları yapılmadıkça oldukça zayıflayacaktır. Ücret gelirlerinin düşmesi ya da tamamen kesilmesi onların tüketim harcamalarını azaltacak (ILO,20020,s.5) ve istihdamı daraltıcı bir rol oynayacaktır.

Azaltılmış saatlerde çalıştırılmaları durumunda çalışanlar için kısa çalışma ödeneği alabilme imkânı söz konusu olsa da bu ödeneği almak için yeterli koşulları henüz sağlamamış olanlar ve kayıt-dışı sektörde çalışması sebebiyle bu ödenekten faydalanamayacak olanların ücret geliri kayıplarını karşılayabilme imkanları bulunmamaktadır.

Serbest çalışan, gündelikçi çalışan ve geçici veya kısa dönemli çalışanlar da dâhil olmak üzere güvencesiz çalışanların ücretli izin veya hastalık (iş göremezlik) izni haklarına sahip olmamaları sebebiyle salgından orantısız şekilde zarar görecekleri rapor edilmektedir

(ILO,2020,s.6). Karantina önlemleri ve seyahat kısıtlamaları sebebiyle pek çok çalışanın işyerlerine gidememesi özellikle kayıt-dışı ve gündelikçi çalışanların gelirleri üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır (ILO,2020,s.2). Halihazırda çalışanların önemli bir kısmı işten çıkarılma tehdidi altında ücret kesintileri bedeli karşılığında işlerini muhafaza edebilmektedir. (Feintzeig & Thomas, 2020) Salgından etkilenen işçilerin çoğu ücret yelpazesinin en altındadır ve işten çıkarılma veya azaltılmış saatler onların mali bakımdan felaketlerine yol açabilir (Ross & Bateman, 2020)

Ekonomik krizler ücretlerin genel ortalamasını olumsuz etkilediği gibi ücret gelirleri üzerindeki baskıyı artırmaktadır. COVID-19 salgınıyla birlikte emek talebinin azalması, işsizlik oranın ve ücretsiz izin uygulamalarının artması, zamsız veya düşük zamla süreci geçirme uygulamaları nedeniyle çalışan yoksullar sorununda artış olacaktır. Çünkü ekonomik krizin küresel işsizlik ve eksik istihdam üzerindeki etkisinin çok yüksek olması beklenmektedir.

ILO'nun tahminlerine göre COVID-19 işsizlik ve eksik istihdamda önemli bir artışa işaret ediyor. ILO'nun COVID-19'un küresel GSYH üzerindeki etkisine ilişkin farklı senaryolara dayanarak yaptığı tahminlere göre küresel işsizlikte düşük senaryoya göre 5,3 milyon, orta senaryoya göre 13 milyon (yüksek gelirli ülkelerde 7.4 milyon), yüksek senaryoya göre 24,7 milyon artış olacağı öngörülmektedir. Tüm tahminler küresel işsizlikte önemli bir artışa işaret etmektedir. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere işsizlik ücret düzeylerini olumsuz etkileyecek en önemli faktörlerden biridir, çünkü daha önceki krizlerde görüldüğü gibi işgücü talebindeki düşüş, ücret ve çalışma saatlerinde önemli ölçüde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Kayıt dışı istihdam da bu dönemlerde artış eğiliminde olmaktadır. İşgücü gelirindeki toplam kayıpların 860 ila 3,440 milyar USD arasında olması beklenmektedir (ILO, 2020). Bu yönde bir tablonun ülkemizde de gerçekleşme ihtimali mevcuttur. Çünkü işsizlik, kısa çalışma ve ücret garanti fonundan yararlanma oranları artış eğilimindedir.

Tablo 4. İşsizlik Ödeneğinden Yararlananlar

Yıl	Ödeneğe başvuran işsiz sayısı	Ödenekten yararlanan işsiz sayısı
2018	1.635.111	841.847
2019	1.955.041	1.013.056

Kaynak: İŞKUR, 2018 Faaliyet Raporu,69
2019 Faaliyet Raporu,82.

Son iki yılın işsizlik ödeneğine ilişkin veriler incelendiğinde önemli hususlardan biri işsizlik ödeneğine başvuran sayısı artıyor ve müracaat edenlerin yaklaşık yarısı bu haktan yararlanamıyor.

Tablo 5. Kısa Çalışma Ödeneği	
Yıl	**Yararlanan Sayısı**
2018	1.393
2019	105.396
2020 Nisan ayı başvuran sayısı	3.000.000 (Aile ve Çalışma,2020)
Kaynak: İŞKUR,2018 Faaliyet Raporu,70. 2019 Faaliyet Raporu,83	

2019 yılında kısa çalışma ödeneğine başvuran sayısı yüksek oranda artmış, geçen yıl yüz bin civarında olan kısa çalışmadan yararlanan sayısı, talep olarak Nisan ayının üçüncü haftasında üç milyonun üzerine çıkmıştır.

Tablo 6. Ücret Garanti Fonundan Yararlananlar	
Yıl	**Yararlanan Sayısı**
2018	20.586
2019	42.535
Kaynak: İŞKUR, 2018 Faaliyet Raporu, 71. 2019 Faaliyet Raporu, 83	

Tablo 6'da yer alan iki veri incelendiğinde %100'lük bir artış olduğu görülmektedir. Salgınla birlikte bu artış eğiliminin hızlanacağı ve 2020 yılında Ücret Garanti Fonu'ndan yararlananların sayısının yüzde yüz oranının üzerine çıkma ihtimali öngörülmektedir.

Tahminlere göre ülkemizdeki toplam ücret gelirlerinde %16-25 düşüş bekleniyor (Taymaz, 2020). Bu düşüş ücret seviyelerini düşürdüğü gibi çalışan yoksullar sorununu daha da büyütecektir. Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere 2017 yılından itibaren işsizlik, kısa çalışma ve ücret garanti fonundan yapılan ödemelerde artış bulunmaktadır. Bu trend 2020 yılında çok hızlı artacak, salgının yayılma hızı kontrol altına alınabilirse 2021 yılı için nispeten artışın daha az olacağı tahmin edilmektedir. Netice itibariyle ücret seviyeleri düşecek, dengesizlikler artacak tespitinde bulunmak mümkündür.

Sosyal Güvenlik

Dünyada sosyal güvenliği zayıflatan, sağlık sistemini özelleştiren ve sağlıkta tasarrufu esas alan ülkelerin içinde bulundukları şartlar gayri insani tedbirleri zorunlu hale getirmekte, sağlıkta özelleştirme ve tasarrufun bedelleri ödenmektedir. Ülkemizde Genel Sağlık Sigortası'nın varlığı, yatak sayısı ve yoğun bakım ünitelerinin yaygınlığı nispeten sağlık sorununun büyümesini şu ana kadar engellemektedir.

Ülkemizde sosyal güvenlik açığının yüksek olması, sosyal yardımlarda yaşanan artış ihtiyacı salgınla birlikte sorunun büyümesini hızlandırmaktadır. Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK)'nın 2019 yıl sonu bütçe açığının 39,9 milyar lira olarak gerçekleşmesi, açığın önceki yıla göre %154 oranında artması (Habertürk, 2020), SGK bütçe açığının önümüzdeki yılda daha yüksek oranda artacağını göstermektedir.

Sosyal Güvenlik alanında yaşanan bir diğer temel sorun ücretsiz izinli olanların ve işsizlik sigortasından yararlanamayanların gelirden yoksun hale düşmeleridir. Bu sorunu çözmek için İşsizlik Sigortasını düzenleyen 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'na geçici bir madde ilave edilerek, 15/03/2020 tarihinden sonra işten çıkarılmış ve işsizlik sigortasından yararlanamayan ücretsiz izinli işçilere işsizlik fonundan günlük 39.4 TL. nakdi ücret desteği verilmesi kararlaştırılmıştır. Ülkemizde uygulanan asgari ücret dikkate alındığında önerilen ödemenin yetersiz kalacağı açıktır. Bu nedenle yapılacak ödeme asgari ücretin altında kalmamalıdır.

Sosyal güvenlik harcamalarında yaşanacak artış ile birlikte Genel bütçede yaşanacak daralma dikkate alındığında, sosyal hizmetlerin ve yardımların sürdürülebilirliği sorunu önümüzdeki dönemde büyüyecektir.

İşçi-İşveren İlişkileri

COVID-19 salgınının işgücü piyasasına geniş kapsamlı etkileri olacağı şimdiden görünmektedir. İşçilerin ve ailelerinin sağlığıyla ilgili acil endişelerin ötesinde, virüs ve müteakip ekonomik şoklar işçi-işveren ilişkilerini üç temel boyutta etkileyecektir:

1) İşlerin sayısı azalacak (hem işsizlik hem de eksik istihdam),
2) İşin kalitesi azalacak (ör. ücretler ve sosyal korumaya erişim),
3) Olumsuz işgücü piyasası sonuçlarına karşı daha savunmasız olan belirli gruplar üzerindeki etkiler artacaktır (ILO, 2020).

Haziran ayında salgının kontrol altına alınması halinde ekonomik etkilerin sınırlı olacağı ve alınan tedbirlerin sorunların çözümüne katkı sunacağını ifade etmek mümkün iken, sürecin yıl sonuna kadar devam etmesi veya 2021'e kayması halinde daha derin ekonomik sorunların yaşanması kaçınılmaz olacak ve işçi-işveren ilişkileri daha fazla bozulacaktır.

COVID-19 salgını ile mücadele eden sağlık çalışanları başta olmak üzere imalat, perakende, lojistik (nakliye dâhil) işyerlerinde çalışanlar, evde çalışacak kadar şanslı olmayan ve yoğun çalışmak zorunda olanların sağlık ve çalışma süresi düzenlemelerinin etkili bir

şekilde korunamadığı görülmektedir. Bu sektörde çalışanların kriz dönemlerine yönelik çalışma süreleri ve ücretlerine ilişkin özel düzenlemelere ihtiyaç vardır. Tele-çalışma, KOBİ'lerin ve dijital bölümlerde çalışanların, ulaştırma, gıda, turizm ve konaklama endüstrilerinde çalışanların şartları genellikle iyi değildir, az ücretle çalışırlar, bir kısmı sezonluk çalışmak zorundadır. Bu işçiler daha az korunmakta ve işlerinin tehlikede olduğu görülmektedir. Yaşanan ve yaşanacak sorunlar dikkate alındığında iş hukukunda koruyucu düzenlemeler yapılması gerekmektedir (ILO, 2020).

Küresel Salgının Bireysel İşçi-İşveren İlişkilerine Etkileri

Kürsel salgınının çalışma hayatında yarattığı olumsuz etkiler çok boyutludur ve bu etkilerin kısa vadede çözülebilmesi de mümkün görünmemektedir. Salgının uzun vadeli etkilerinin olacağı tahmin edilmekte ve çalışanların işsiz kalmaları, kısa ve uzun vadede işsiz kalacak olmaları en temel sorundur. Çalışanların işsiz kalmaları, sosyal güvenlik yardımlarına muhtaç duruma düşmeleri, bazılarının da yoğun iş yükü ve virüs bulaşma riskine rağmen çalışmak zorunda oldukları bir gerçektir. Özellikle geçici, günlük ve güvencesiz işlerde çalışanların daha çok risklerle karşı karşıya kaldığı yaşanan süreçten anlaşılmaktadır.

Esnek çalışma modellerinin hızla devreye girmesi yeni sorunları ve çatışma alanlarını gündeme getirmiş, çalışanların günlük çalışma süreleri, çalışmanın başlangıç ve bitiş saatleri, fazla çalışmanın hesaplanması, yemek ve yol parası ödemeleri, iş sağlığı ve güvenliği gibi alanlarda sorunlar yoğunlaşmaya başlamıştır.

İşçi-işveren ilişkilerinde yaşanacak en temel sorun iş sözleşmelerinin feshi ve ücretsiz izin, olacaktır. Bu konuda 4857 Sayılı Yasaya ilave edilen geçici bir hüküm ile işverenin fesih hakkını düzenleyen 25. maddesinin ikinci fıkrasındaki gerekçeler hariç işçilerin iş sözleşmesinin işveren tarafından üç ay süre ile fesih edilemeyeceği ve fesih süresini Cumhurbaşkanı'nın altı ay uzatma yetkisine sahip olduğuna ilişkin düzenleme kabul edildi. Aynı düzenlemede fesih yasağı uygulanan hallerde işverenler, işçiyi ücretsiz izne ayırabilir hükmü yer aldı. Ücretsiz izin düzenlemesinin işçinin rızasını içermemesi yargı kararlarıyla çelişmekte ve uygulamada sorunlara yol açma potansiyelini barındırmaktadır. Hiç kuşkusuz zor bir dönemden geçilmektedir. Ancak yaşananlar kısa sürede atlatılacak bir süreç gibi durmamaktadır. Bu nedenle temel istihdam ilişkisini etkileyecek durumlarda iş hukukunun temel ilkelerinden hareketle yasal düzenlemelerin ve uygulamaların şekillendirilmesine ihtiyaç vardır.

Salgının Endüstri İlişkilerine Etkileri

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nca yayınlanan bir genelge ile toplu iş sözleşmelerinin yapılması, toplu iş uyuşmazlıklarının çözümü ile grev ve lokavta ilişkin süreçler üç ay süreyle durduruldu ve Cumhurbaşkanına bu süreleri üç ay uzatma yetkisi verildi, bu karar ile yasal prosedürü sürdürememekten kaynaklanan sorunlar giderilmek istendi. Ancak bu işçilerin haklarına yönelik bir düzenleme yapılmaması nedeniyle mağduriyetler söz konusudur. Mesela ücret zammına yönelik düzenleme olmadığından uzun süre zamsız çalışma riski vardır.

Yaşanan ekonomik daralma dikkate alındığında, toplu pazarlık prosedürü serbest bırakıldığında taraflar çok farklı ekonomik ve piyasa ortamında bir araya gelecektir. Bu ortamda uzlaşmak ve toplu iş sözleşmelerini imzalamak zorlaşacaktır. Bu nedenle yasada yer alan bazı kısıtlayıcı hükümleri değiştirerek, taraflara müzakereleri uzatma imkânı tanımanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

ÖNERİLER

COVID-19 küresel salgını, kolay ve hızlı çözümlere imkân vermeyen bir sorundur ve birtakım belirsizlikleri de beraberinde getirmektedir. Bu sorunlar yaşandıkça fark edilen, uzak gibi duran ama birden dünyayı etkisi altına alabilen sorunlardır. Bu nedenle tehlikelere karşı daha hazırlıklı olmak devletlerin ve toplumların en önemli sorumluluklarıdır. Halkın sağlığını esas alan politikalara duyulan ihtiyaç yaşadığımız süreçte gün yüzüne çıkmakta, sosyal koruma ve yoksullukla mücadelenin önemi daha çok artmaktadır.

Bu sürecin sağlık boyutu belki nispeten daha kısa sürede kontrol altına alınabilir, ancak ekonomik ve sosyal etkilerinin daha uzun süreceği kesindir. Hangi tahminin daha doğru olacağı tartışmalı olsa da salgının altı ay, bir veya bir buçuk yıl içerisinde kontrol altına alınabileceği üzerinde tahminler bulunmaktadır. Bu tahminlerden hareketle ekonomik ve sosyal etkilerinin iki ile dört yıla yayılabileceği noktasında öngörüde bulunmak çok yanıltıcı olmayacaktır.

Virüs salgını, sosyal politikalarda yeni bir başlangıcın vesilesi olabilir. Bu ortamda sosyal hizmetleri ve toplumsal sağlığı önceleyen bir anlayışı egemen kılma ihtiyacı artmaktadır. Dolayısıyla hızlı gelişen krize karşı güçlü, etkili ve sürdürülebilir proaktif önlemlere odaklanmak gerekmektedir. Bu nedenlerden ötürü krizin etkilerini azaltmak için istihdamı, sosyal korumayı ve sosyal diyalogu artırmaya ihtiyaç vardır.

Temel Gelir

İçinde bulunduğumuz olağanüstü dönemde temel gelir uygulaması iki açıdan ele alınmalıdır; bunlardan ilki ani ve hazırlıksız yakalandığımız bu duruma karşı aynı hızda tedbir almak, ikincisi ise salgın sonrası dönemdeki kalıcı etkileri ve uygulamaları tasarlayabilmektir.

İnsanları salgın süresince uğrayacakları gelir kesintilerinden korumak, temel ihtiyaçları başta olmak üzere günlük gereksinimlerini karşılamalarını sağlamak temel gelir uygulamasının amacıdır. Ekonominin yavaşlaması, hatta durması riskine karşı insanların para harcamasını devam ettirmek gerekmektedir. Aksi olduğunda talep daralması durumu birçok işletmenin kapanmasına yol açacak, işsizlik bu nedenle artacak, neticesinde sosyal yardım talebi patlayacak ve belki de devlet, normalde temel gelirler için harcadığından daha fazlasını bu alanlara harcamak zorunda kalacaktır.

İşletmelerin işleri yavaşlasa bile temel gelir sayesinde tamamen tükenmeleri engellenecek, salgın dönemi sonrasında işletmeler kaldıkları yerden başlama fırsatını elde etmiş ve böylelikle operasyonlarının bir kısmını muhafaza etmiş olacaklardır. Gelir desteği alan kesimlerin sosyal izolasyona daha fazla riayet edeceğinden dolayı COVID-19 salgının yayılma hızı yavaşlatılacaktır. Böylece çalışmaktan başka çaresi olmayan, bu yüzden de her gün evinden çıkmak zorunda olan insanlar evlerinde kalabilecekler, dolayısıyla bu sancılı dönem daha kolay ve kısa sürede atlatılabilecektir. Doğrudan nakit transferinin uygulanması hızlı, kolay ve esnektir, o nedenle bu alternatiften yararlanılmalıdır (Albertaliberal, 2020).

Temel gelir miktarının belirlenmesinde asgari ücretin yarısı gibi temel bir standart esas alınabilir. Bu gelirden yararlananların iş piyasasına uyumuna yönelik eğitimlere katılmaları ve teklif edilen işleri kabul etmeleri zorunlu hale getirilebilir ve fiili gelirin başladığı günden itibaren temel gelir ödemesi kesilebilir.

İçinde yaşadığımız şartların devamı süresince uygulanacak temel gelir ile örnek bir uygulama hayata geçirilir ve ortaya çıkan sonuçlara bakılarak uzun vadeli temel gelir düzenlemeleri yapılabilir.

Sosyal Güvenlik

Türkiye'de genel sağlık sigortasıyla tüm vatandaşlar sağlık güvencesine kavuşturulmuştur, ancak bu haktan yararlanabilmek için prim ödeme şartının yerine getirilmesi gerekmektedir. Düşük geliri olanların, prim ödeme güçlüğü çekenlerin sosyal güvenlik hakkından yararlanabilesi için genel sağlık sigortasının vergilerle finansa edilmesi gerekmektedir.

Ayrıca halk sağlının korunmasını esas alan uygulamalara duyulan ihtiyaç artmaktadır. Bu nedenlerle sosyal güvenlik düzenlemeleri yeni ilkeler çerçevesinde yapılandırılmalıdır.

İlaç sanayinin ulusal olmasının önemini dikkate alarak, ilaç ve sağlık ürünlerinin üretiminin desteklenmesine yönelik kısa ve uzun vadeli stratejilerin uygulanması gerekmektedir. Sağlık sistemini güçlendirmek ve halk sağlığına yönelik sosyal güvenlik uygulamalarını yaygınlaştırmak gerekmektedir.

Ekonomik ve Sosyal Konsey

Anayasamızın 166. Maddesinde yer alan ve 4641 Sayılı Kanun ile kabul edilen Ekonomik ve Sosyal Konsey'in amacı, ekonomik ve sosyal politikaların oluşturulmasında, toplumsal uzlaşma ve işbirliğini sağlayacak, sürekli ve kalıcı bir ortamı temin etmek şeklinde ifade edilmektedir. COVID-19 küresel salgının yarattığı şartlar bu konseyin toplanmasını zaruri kılmıştır. Konseyin toplantısı periyodik olarak sürdürülmelidir. Bu anlamda sosyal diyalog, dengeli kriz yönetimini sağlayan ve toparlanmayı hızlandıran önemli bir yönetişim aracıdır.

Üçlü Danışma Kurulu

4857 Sayılı İş Kanunu'nun 114. maddesi gereğince çalışma barışını ve endüstri ilişkilerini geliştirmek, çalışma hayatıyla ilgili mevzuat çalışmalarının ve uygulamalarının izlenmesi amacıyla; Hükümet ile işveren, kamu görevlileri ve işçi sendikaları konfederasyonları arasında etkin danışmayı sağlamak üzere üçlü danışma kurulu oluşturulmuştur. Bu kurul ivedilikle toplanmalıdır.

Bu kurulun aldığı ve alacağı kararları takip edebilmek için periyodik toplantılar yapılmalıdır. Hükümetler ile işçi ve işveren örgütleri arasındaki üçlü sosyal diyaloğu, toplum düzeyinden küresel düzeye sürdürülebilir kılmak, çözümler geliştirmek ve uygulamak oldukça önemlidir (ILO, 2020).

Sosyal Riskleri Azaltma Projesi

Ülkemizde yaşanan ekonomik kriz nedeniyle sosyal ve ekonomik yönden olumsuz etkilenen vatandaşlarımıza yönelik yardımları kapsamak üzere Sosyal Riski Azaltma Projesi hayata geçirilmelidir. Krizden etkilenen yoksullara yönelik temel sağlık ve eğitim hizmetlerinde kullanılmak üzere projeler geliştirilmelidir. İstihdam yaratıcı fırsatları artırmayı sağlayan bu tür uygulamalara yeni kaynaklar ayrılarak ve/veya kredi alınarak başlamak isabetli olacaktır.

Vergi Sistemi

Temel Tüketim mallarından alınan vergiler kademeli olarak düşürülmelidir. Çalışanların gelir vergisi yüzde 10-15-20-25-30-35 olarak uygulanmalıdır. Anayasanın sosyal hukuk devleti ilkesinin gereği olarak vergi adaletinin sağlanması bu anlamda çok önemlidir.

İşverenin fesih hakkı

COVID-19 nedeniyle hastalanan ve raporlu olarak işe gelemeyenlerin, salgının etkili olduğu sürece işten çıkarılmaları yasaklanmalıdır. Bu sınırlara uyan işverenlere ücret desteği verilmeli, iş sözleşmesi bu nedenle feshedilen işçilerin işe alınmasına yönelik teşvikler yürürlüğe sokulmalıdır. Küresel salgınlara yönelik olarak ücretli hastalık izin süreleri ve hastalığa dayalı fesih süreleri uzatılmalıdır.

Kısa Çalışma

4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'nun Ek-2. maddesi gereğince Cumhurbaşkanı kısa çalışma ödeneğinin süresini uzatma konusunda yetkilidir. Cumhurbaşkanının onayı ile kısa çalışma süresinin 6 aya çıkarılması gerekmektedir. Kısa çalışmadan yararlanma şartları yeniden düzenlenmeli, son üç yılda ödenen prim gün sayısı daimi işçiler için 300 gün, sezonluk işçiler için 150 güne indirilmelidir. Kısa çalışmadan önce aranan prim gün şartı sezonluk işçiler için tamamen, diğer işçiler için en az iki yıl kaldırılmalıdır.

İşyerlerine Yönelik Ek Destekler

Talep düşüşünden etkilenen firmalara devlet desteği kaçınılmazdır, ancak bu destek koşulsuz olmamalıdır. Finansal destek sağlanırken işçiler, işçi temsilcileri ve sendikalarla sektör çapında anlaşmalar da dahil olmak üzere sosyal uyum ve istikrara yönelik taahhütler işverenlerden istenmelidir. Tele-çalışmayı teşvik etmek için alınacak önlemler arasında KOBİ'lere sübvansiyonlar gündeme alınmalıdır.

Örgütlü işyerlerinin ülkemiz ekonomisindeki yeri, kayıt dışı ve sendikasız işyerleriyle rekabeti dikkate alınarak ücret desteği artırılmalı ve süresi uzatılmalıdır. Yüksek ücretli bu işçilerin ödedikleri yüksek işsizlik primleri dikkate alındığında diğer işçilerle aynı şartlara tabi olmaları mağduriyetlere ve ekonomik zararlara yol açmaktadır. Sendikalı işyerlerinde istihdama ilişkin alınacak kararlarda sendikaların katılımı teşvik edilmelidir.

Toplu Pazarlık Süreci Devam Eden İşyerleri

Toplu pazarlık süreci durdurulmuş ve normal pazarlık şartları ortadan kalkmıştır. Bu nedenle 6356 sayılı yasada yer alan toplu pazarlıkları 60 günde sona erdirme hükmü yeniden

düzenlenerek, "60 günün sonunda tarafların anlaşması halinde görüşmeler 60 güne kadar uzatılabilir" hükmü getirilmelidir. Bu düzenlemeyle taraflar zaman kazanabilir ve uyuşmazlıkları çözecek ortamı yaratabilirler.

Yüksek Hakem Kurulu (YHK)'nin bu süreçte etkin bir rol üstlenmesine ihtiyaç vardır. Uyuşmazlıkların çözümünde objektif bir rol üstlenerek hem işçilerin hem de işverenlerin beklentilerini YHK'nin karşılaması gerekmektedir. Bunun için de gerçekleşen enflasyon ve işletmenin/işyerinin mali durumunu esas alan, kazanılmış hakları koruyan bir anlayışla YHK'nin uyuşmazlıkları çözmesi ileride doğacak sosyal sorunları önleyecektir.

Geçici Sığınmacılar

Beş milyonun üzerinde Suriyeli sığınmacı ve diğer ülkelerden gelen ve geçiş için Türkiye'yi kullanan sığınmacılarla birlikte var olan yükün uzun süre sürdürülebilirliği kalmamıştır. Suriye içerisinde oluşturulacak yerleşim yerlerine bu nüfusun büyük çoğunluğunun kaydırılması gerekmektedir. Bunun için de uluslararası iş birliği ve dayanışma artırılmalı, AB ve ABD iş birliğine zorlanmalı, bunun yetersiz kaldığı alanlarda ülkenin bekası gereği Suriye'de fiili yerleşimler kurulmalıdır.

Sonuç

Noeliberalizmin şekillendirdiği piyasacı düzen, derin sosyoekonomik sorunların ve risklerin görünmesini engelleyerek, devletin küçültmesini ve şirketlerin büyütülmesini bugüne kadar teşvik ettiği bilinmektedir. Halk sağlığına yönelik yapılanma yerine, daha kârlı alanlara sağlık sektörün yönlendirilmesi, insanları atomize eden, toplumu görmezden gelen anlayışlarla bireyciliğin yükselen değer olduğu bir düzen egemen kılındı. Oysa yaşananlar yeni ihtiyaçları gün yüzüne çıkardı. Toplumsal yalıtımdan dayanışmaya, toplumsal bağları güçlendirmeye, örgütlenmeye ve demokrasiye doğru gidişi hızlandırmaya ihtiyaç var ve örgütlü toplumu inşa ederek, temel ihtiyaçları üreterek, sosyal iletişimi güçlendirmek gerekiyor.

Çin ve Rusya gibi ülkelerin uygulamaları nedeniyle gündeme gelen otoriterizm ile yaşama hakkı arasındaki tercihte yaşama hakkını koruyarak, otoriterizmi reddetmek gerekiyor. Küresel düzeyde sosyal politikaları hayata geçirmeye, daha adil bir düzen kurma adına kirli rekabete dayalı anlayışlardan uzaklaşmaya ve toplumsal eşitliğe yaklaşıldıkça toplumsal sağlığın korunacağına yönelik inançları güçlendirmeye ihtiyacımız var.

Kriz ve belirsizlik dönemlerinde odağımızı ve önceliklerimizi sınırladığımız için algılamamız ve buna bağlı kavrayışımız da sınırlı kalıyor. Krizin tetiklediği düşünme ve

sorgulamalar yeni bir bakış ve kimlik inşasına imkân verebileceği gibi, bir anlam yıkımına da sebep olabilir (Erdoğmuş, 2020). Bu nedenle sürecin katılımla inşası oldukça önemlidir.

Devletin düzenleyici ve dengeleyici rolünün güçlendirildiği, demokratik kurum ve kuralların egemen olduğu yapılar sorunların çözümü kolaylaştırır ve sürdürülebilir kılar. Aksi uygulamalar bazı sorunları çözebilir, ancak yeni sorunlara yol açar ve sürdürebilirlik sorununu ortaya çıkarır. Belirsizliklerin önümüzdeki dönemde artacağı, güven ve istikrarın bozulacağı beklentisi hem ekonomiyi hem de toplumsal yapıyı tehdit ettiği görülmektedir. Bu etkileri en aza indirmenin yolu riskleri iyi tespit edip, hızlı tedbir almaktan geçmektedir.

Sosyal harcamaların finansmanı her zaman tartışma yaratmıştır. Yukarıda yer alan öneriler sosyal harcamaları artıracaktır, ancak talebi destekleyeceği ve sosyal sorunları önleyeceği için tercih edilmesi önerilmektedir. Gelire dayalı yeni vergiler, tasarruf tedbirleri, yatırım planlarının revizyonu, borçlanma gibi alternatifler dikkate alınarak kaynak yaratılabilir. Hiç kuşkusuz aksini iddia etmek ve sosyal harcamaları kısmak da bir tercihtir, ancak bu tercihin de bedelleri vardır.

Üretime odaklanıp, tasarrufu esas alarak, verimliliği artırarak, zamanında ve etkili bir şekilde politikalar belirleyerek krizin zararlarını azaltmak mümkündür. Bu politikaların uygulanması halinde raporda yer alan olumsuz göstergelerin değişeceği, normalleşmenin daha kısa sürede gerçekleşeceği iddiası yanıltıcı olmayacaktır.

Kaynaklar

Aile ve Çalışma. (2020). Haberler, Erişim adresi: https://www.memurlar.net/haber/900637/3-milyon-44-bin-420-calisan-kisa- calisma-odenegi-ne-basvurdu.html

Albertaliberal. (2020). COVID-19 Response: Temporary Universal Basic Income, Retrieved from https://www.albertaliberal. com/COVID19_temporary_ubi

Anadolu Ajansı. (2020a). Ekonomi Haberleri, Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kisa-calisma-odeneginden- yararlanamayan-veya-ucretsiz-izne-cikarilan-vatandaslara-maas-destegi/1801822

Anadolu Ajansı. (2020b). Türkiye, Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/icisleri-bakani-soylu-sehirlerden-sehirlere- gitmeyin-daha-fazla-zorlastiracagiz/1788555

Erdoğmuş, N. (2020). COVID-19 Salgını anlam yıkımına mı yoksa yeni bir anlamlandırmaya mı yol açacak?, Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/COVID-19-salgini-anlam-yikimina-mi-yoksa-yeni-bir-anlamlandirmaya-mi- yol-acacak-/1793925

Feintzeig, R., & Thomas, P. (2020, 4 3). Companies Try to Preserve Jobs by Cutting Pay Amid Coronavirus Crisis. Retrieved from The Wall Street Journal. Retrieved from https://www.wsj.com/articles/companies-try-to-preserve- jobs-by-cutting-pay-amid-coronavirus-crisis-11585906200

Kıvanç, M. (2020, 16 Mart). SGK'nın 2019 yılı açığı 39.9 milyar TL oldu. *Habertürk*. Erişim adresi: https://www.haberturk.com/sgknin-2019-yili-acigi-399-milyar-tl-oldu-2614498-ekonomi

ILO. (2020). COVID-19 and the World of Work: Impact and Policy Responses, ILO Monitor 1st Edition. International Labour Organization: Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf

Ross, M., & Bateman, N. (2020). Coronavirus makes it impossible to ignore the economic insecurity built into our labor market. Brookings: Retrieved from https://www.brookings.edu/blog/the-avenue/2020/03/13/coronavirus-makes-it-impossible-to-ignore-the-economic-insecurity-built-into-our-labor-market/

IŞKUR. (2018). 2018 Faaliyet Raporu, Erişim adresi: https://media.iskur.gov.tr/25441/2018-yili-faaliyet-raporu.pdf.

IŞKUR. (2019). 2019 Faaliyet Raporu, Erişim adresi: https://media.iskur.gov.tr/37553/2019-yili-faaliyet-raporu.pdf.

Sabah Gazetesi. (2020). Ekonomi Haberleri, Erişim adresi: https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2020/04/07/bakan-albayrak- acikladi-toplamda-44-milyon-aileye-verecegiz

Taymaz, E. (2020). COVID-19 Tedbirlerinin Türkiye Ekonomisine Etkisi ve Çözüm Önerileri, Erişim adresi: https://sarkac. org/2020/04/COVID19-tedbirlerinin-turkiye-ekonomisine-etkisi-cozum-onerileri/

TÜIK. (2018). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2018, Erişim adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri. do?id=30755

TÜIK. (2020) İşgücü İstatistikleri 2019, Erişim adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33784

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.08

PANDEMİ DÖNEMİNDE ÇALIŞMA: EKONOMİK KAYGILAR, DİJİTALLEŞME VE VERİMLİLİK

Veysel BOZKURT

Öz

Bu tebliğin amacı, insanların ekonomik kaygılarını, dijitalleşen yeni çalışma düzenini ve bunun online çalışan bireylerin verimlilik algıları üzerindeki etkilerini incelemektir. Data salgının hızla yükseldiği bir dönemde, uygun örnekleme (convenience sampling) yoluyla toplanmıştır. Anketi toplamda 5338 kişi cevaplamıştır. COVID-19 pandemisi, çalışma hayatında dijitalleşmeyi daha önce hiç olmadığı kadar hızlandırmıştır. Pandemi bütün insanları sınıf farkı gözetmeksizin tehdit etmesine rağmen, herkes bu salgından aynı oranda etkilenmemiştir. Yoksulların, işsizlerin, düşük eğitimlilerin, kadınların salgından etkilenmeleri, diğerlerinden farklı olmuştur. Bu süreçte kadınların ve dezavantajlı grupların yaşadığı sıkıntılar, diğerlerinden daha ağırdır. Anketi cevaplayanların çoğunluğu orta ve orta-üst gelir grubuna ait olmasına rağmen, yaklaşık yüzde 40'nın temel ihtiyaçlarını temin konusunda kaygısı vardır. Çalışanların işlerinin dijitalleşme imkânı, ciddi anlamda ekonomik kaygılarda gerilemeye yol açmaktadır. Online çalışma pandemi döneminde bir can suyu olmakla birlikte, yeterince verimli işlememektedir. Data toplumun önemli bir bölümünün daha kaygılı ve depresif bir ruh haline büründüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pandemide çalışma, dijitalleşme ve verimlilik

V. Bozkurt
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: vbozkurt@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7623-3132

Giriş

Daha önce bazı uzak görüşlü insanlar, gelecekte insanlığı bekleyen en büyük tehlikenin salgın hastalıklar olacağını söylemiş olsalar da, kimse bu boyutta bir pandemiyi beklemiyordu. COVID-19 pandemisi insanlığı hazırlıksız yakaladı. Örneğin bundan bir yıl önce birileri bu boyutlarda bir pandemiyi öngörebilmiş olsalar, muhtemelen şu anda servetlerine servet katarlardı.

Günümüzde bazı sosyologlar pandemiyi açıklamak için Ulrich Beck'in "Risk Topumu" (1992) kavramına başvursalar da, Beck'in adı geçen kitabında salgın (epidemics veya pandemics) tek kelimeyle de olsa geçmiyor. Sadece bir başka çalışmasında risk ve tehlike (hazard) arasında ayrım yaparken, pre-modern toplumlarda insanların maruz kaldıkları tehlikelere örnek olarak doğal felaketleri ve salgınları (epidemics) veriyor (Sørensen ve Christiansen, 2013). Beck (2008) "Risk Toplumu" kitabından sonra yayınlanan "World at Risk" adlı bir başka eserinde, SARS virüsü için sadece iki sayfalık bir yer ayırmıştır.

Tarihte kıtlık ve savaşların yanında insanlığı en çok meşgul eden üç sorundan birisinin salgınlar olduğunu söyledikten sonra Hararri (2016), Homo Deus'ta insanlığın artık bunlarla baş edebilecek potansiyele sahip olduğunu iddia ediyordu. Geçmiş deneyimlerden hareketle bugün de çoğunluk, modern bilimin imkânlarıyla salgının üstesinden gelinebileceğine inanmaktadır.

Pandemi, işleri dünyanın gittiği yönü kestirerek politika yapıcılara öneriler sunmak olan organizasyonları, çok uluslu şirketleri, ulus devletleri, ama en çok da sıradan vatandaşları hazırlıksız yakaladı. Bu **tebliğin amacı**, pandemiye hazırlıksız yakalanan insanların *ekonomik kaygılarını, dijitalleşen yeni çalışma düzenini ve bunun online çalışan bireylerin verimlilik algıları üzerindeki etkilerini incelemektir*.

COVID-19 pandemisi sonrasında, bütün dünyada olduğu gibi bizde de insanların büyük bir çoğunluğu evlerine kapandı. İşyerlerinin önemli bir kısmı çalışamaz hale geldi. Evden online çalışmaya uygun işler ve eğitim çok büyük ölçüde dijitalleşti. İnsanlar yeni teknolojileri kullanarak, işlerini uzaktan yapmaya başladılar. Yeni *teknolojiye uyum ve verimlilik* en önemli sorunlardan birisi haline geldi.

Salgın Çin'de başladıktan sonra, dünyanın geriye kalanı onları adeta bir film izler gibi izledi. Bir gün kendilerine de geleceğini düşünmemiş olmalılar ki gerekli önlemleri almakta geç kaldılar ve bunun neticesinde Çin'de başlayan sorun bütün dünyanın sorunu haline geldi.

Salgına hazırlıksız yakalanan işletmeler, ciddi anlamda ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kaldılar. İnsanların önemli bir bölümü gelecekte *temel ihtiyaçlarını karşılama* konusunda kaygılanmaya ve özellikle özel sektörde çalışanlar ile kendi işini yapanlar *işlerini kaybetme korkusu* yaşamaya başladılar.

Alvin Toffler 1980 yılında yayınladığı Üçüncü Dalga kitabında, enformasyon ve iletişim teknolojililerinin gelişimine paralel olarak artık insanların ofislerine gitmeden işlerini evlerinde yapabileceklerini iddia ediyordu. Bunu da **elektronik köşk** (electronic cottage) olarak adlandırıyordu. Bunun üretim ve *çalışma şekillerinde devrim* yaratacağını söylüyordu.

Max Weber (1999), kapitalizmin gelişim sürecinde işyerinin evden ayrılmasına özel bir anlam yükler. Ev ile işin birbirinden ayrılması, modern toplumun yaşama, çalışma ve düşünme biçimlerini derinden etkilemiştir. Geç kapitalizmin online/dijital çalışma düzeninde işin önemli bir bölümü evde yapılabilir hale gelmiştir. Bir diğer ifade ile işyeri ve ev yeniden bir araya gelmeye başlamıştır.

COVID-19 pandemisi, çalışma hayatında dijitalleşmeyi daha önce hiç olmadığı kadar hızlandırmıştır. Bazı ülkelerde işlerin üçte birinden fazlası evde yapılabilir hale gelmiştir (Dingel ve Neiman, 2020) Her ne kadar çalışma hayatında dijitalleşme ya da online/uzaktan çalışma iddiaları 40 yıllık bir geçmişe sahip olsa da, zorunlu dijitalleşmenin hızı karşısında inanılmaz bir şaşkınlık ortaya çıkmıştır. Bazı komplo teorisyenleri bu virüsün dijital bir dünya devleti kurmak için büyük güçler tarafından laboratuvarda üretildiğini tezini ortaya atmışlardır.

Online çalışma her ne kadar enformasyon teknolojilerinin son dönendeki gelişiminin sonucu olsa da (Erşen, 2020) dijital dönüşüm günümüzde bu teknolojilerin kullanımının çok ötesine geçmiştir. Dünya çapında hükümetler için yeni fırsatlar ve tehditler yaratmıştır. Nesnelerin interneti, yapay zeka, blockchain, büyük veri, endüstri 4.0, "**enformasyon toplumu**" teorisyenlerinin iddialarının çok ötesinde dönüşümlerin kapısını aralamıştır (Mello ve Ter-Minassian, 2020).

Virüslere karşı insanların kırılganlığına sahip olmayan robotların üretim sürecinde ve sağlık benzeri sektörlerde kullanımı yeniden önemli hale geldi. İnsanları eve kapatan pandemi aile içi ilişkilerde ve bireylerin ruh halleri üzerinde derin etkiler yapmış ve dijitalleşme sürecini hızlandıran bir faktör olmuştur.

Pandemi bütün dünyayı sınıf farkı gözetmeksizin tehdit etmesine rağmen, herkes salgından aynı oranda etkilenmemiştir. Birikimi olmayan yoksulların, işsizlerin, kadınların salgından etkilenmeleri aynı olmamıştır (Sunar, 2020). Bu süreçte kadınların ve bazı dezavantajlı grupların yaşadığı sıkıntılar diğerlerinden daha ağır olmuştur (Paz ve diğerleri, 2020).

Araştırmanın Yöntemi ve Katılanların Demografik Özellikleri

Araştırma 9-12 Nisan 2020 tarihleri arasında Google forms üzerinden yapıldı. Araştırmacının sosyal ağları vasıtasıyla geniş bir kitleye ulaştırıldı. Bu süreçte ağırlıklı olarak Twitter, Facebook, Linkedin, Instagram ve whatsapp kullanıldı. Anket, araştırmacının da beklentisinin ötesinde ilgi gördü ve yaklaşık 5700 kişi anketi cevapladı. Eksik cevaplanan anketler çıkartıldıktan sonra **5338 anket** değerlendirilmeye alındı. Tablo 1'de de görüldüğü şekilde, anketi cevaplayanların büyük bir çoğunluğu (%92,3) üniversite ve üzeri eğitime sahip (öğrenciler dâhil) ve yüzde 93,5'u büyük şehir ya da şehirlerde yaşıyor. Yüzde 58'i kadın, yüzde 42'si erkek. Yaş dağılımı itibarıyla yüzde 24,2'si 24 yaş ve altı, yüzde 30.6'sı 25-34, yüzde 23.6'sı 35-44, yüzde 13,7'si 45-54 arasında, yüzde 7.9'u da 55 yaş ve üzerindedir.

Hanenin gelir durumu da ağırlıklı olarak orta ve orta üst gruplarda yoğunlaşmaktadır. Yaklaşık yarısı iş konusunda kaygım yok derken, dörtte birisi gelecekte işimi kaybetme korkusu yaşıyorum diyor. Geriye kalanlar da zaten işsiz olduğunu ya da salgın sonrasında işsiz kaldığını ifade etmiştir.

Uygun örneklem (convenience sampling) yönetimiyle toplanan bu veri, nüfusun genelini temsil iddiasında değildir. Niteliği itibarıyla toplanan data, ağırlıklı olarak *kentli, eğitimli, orta ve üst orta sınıfları temsil etmektedir*.

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri		
Değişkenler	**Parametreler**	**Yüzde (%) ve Ortalama**
Cinsiyet (%)	Kadın	57,9
	Erkek	42,1
Yaş ortalaması (Ortalama)	SD:29.21	35,12
Eğitim (%)	Orta öğretim	7,7
	Üniversite	61,6
	Yüksek lisans ve üzeri	30,7
Medeni Hal (%)	Bekâr	48,3
	Evli	46,1
	Boşanmış	4,5
	Diğer	1,1
Ne İş Yapıyorsunuz? (%)	Kendi işimi yapıyorum	10,2
	Kamuda maaşlı çalışıyorum	25,6
	Özel sektörde ücretli	18,9
	Öğrenciyim	22,7
	İşsizim	7,3
	Ev kadını	4
	Emekli	5,7
	Diğer	5,7
Hanenin Gelir Durumu (%)	En düşük gelir grubu	5,7
	Orta alt gelir grubu	18,4
	Orta gelir grubu	51,1
	Orta üst gelir grubu	23,6
	En üst gelir grubu	1,1
Yaşadığınız yer (%)	Büyükşehir	75,9
	Şehir	17,3
	Kasaba	4,1
	Köy	2,3
Oturduğunuz Ev (%)	Apartman dairesi	71,8
	Müstakil ev	12,9
	Site	12,9
	Villa	1,3
	Diğer	1,1
Toplam değerlendirmeye alınan **anket sayısı: 5338**		

Anketi cevaplayanların çoğunluğu (% 48.3) bekârlardan oluşuyor. Evlilerin oranı yüzde 46.1'dir. Boşanmış ya da diğer seçeneğini işaretleyenlerin oranı toplamda yüzde 5.6'dır. Hanenin gelir durumu itibariyle araştırmaya katılanlar ağırlıklı olarak orta (%51,1) ve orta üst (% 23,6) gelir grubunda yer almaktadırlar. Orta alt gelir grubunda olduğunu söyleyenlerin oranı % 18.4, en düşük gelir grubu 5,7, en üst gelir grubu ise yüzde 1,1'dir.

Oturulan evin niteliğine baktığımızda çoğunluk apartman dairesinde oturmaktadır (% 71,8). Bunu yüzde 12.9 ile müstakil ev ile sitede oturanlar izlemektedir. Villada oturanlar 1,3'te kalırken, yüzde 1,1'i diğer seçeneğini işaretlemişlerdir. Genelde en alt gelir grubunda olduğunu söyleyenler müstakil ev ve apartman dairesinde otururken, hanenin gelir düzeyi yükseldikçe beklenildiği şekilde site ve villa seçeneğini işaretleyenlerin oranları (toplamda % 25,8) yükselmektedir.

Anketi cevaplayanların dörtte birinden fazlası (25,6) kamuda maaşlı olarak çalışmaktadır. Yüzde 22.7'si öğrenci, yüzde 18.9'u özel sektörde ücretli yüzde 10.2'si kendi işini yapıyor, 7.3'ü işsiz, yüzde 5.7'si emekli, yüzde 4'ü de ev kadınıdır. Kalanları diğer seçeneğini işaretlemişlerdir. Yerleşim birimine göre dağılıma bakıldığında büyük bir çoğunluk büyükşehir ve şehirlerde yaşamaktadır (93,5). Kalanı köy ve kasabalarda yaşayanlardır.

Temel İhtiyaçlarını Karşılayamama ve İşsiz Kalma Kaygısı

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO, 2020), pandeminin dünyadaki işgünün yaklaşık yüzde 81'ini temsil eden 2,7 milyar çalışanı etkilediğini, çeşitli ekonomik sektörlerdeki işletmelerin (özellikle küçük işletmelerin) büyük sıkıntıyla karşı karşıya kaldığını dile getirmektedir. ILO'ya göre pandeminin istihdam üzerindeki etkileri derin, geniş kapsamlı ve benzeri görülmemiş düzeydedir.

Nitekim bu araştırmada başka ülkelerdekine benzer sıkıntılar görülmektedir. Anketi cevaplayanların çoğunluğu orta ve orta üst gelir grubuna ait olmasına rağmen, yüzde 38,2'si önümüzdeki iki ay içinde temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda kaygı yaşadığını ifade etmişlerdir (Bkz. Tablo 2). Kadınların endişeleri (%39,3) erkeklere (%36,4) göre biraz daha yüksektir ($x^2(1)=4,680$, P=,030). Diğer taraftan eğitim seviyesi geriledikçe endişe artmaktadır ($x^2(3)=60.150$, p=.000).

Tablo 2. Önümüzdeki İki Ayda, Temel İhtiyaçlarınızı Karşılama Konusunda Kaygı Yaşıyor musunuz?

Durum	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Hayır	3265	61,8
Evet	2014	38,2
Toplam	5279	100,0

Beklenildiği şekilde temel ihtiyaçlarını karşılayamama konusunda en yüksek kaygısı olanlar alt gelir gruplarıdır (% 68,5). Gelir yükseldikçe, temel ihtiyaçlarını karşılayamama kaygısı istikrarlı bir biçimde gerilemektedir. Ancak gerilemeye rağmen, en üst gelir grubunun dahi yüzde 18'i bu kaygıyı yaşamaktadır (x^2 (4)=354.523, p=.000).

Tablo 3. Yapılan İşe Göre Önümüzdeki İki Ayda, Temel İhtiyaçları Karşılama Konusunda Kaygı Yaşayanlar

Ne İş Yapıyorsunuz?	**Önümüzdeki iki ayda, temel ihtiyaçlarınızı karşılama konusunda kaygı yaşıyor musunuz?**		**Toplam**
	Hayır	**Evet**	
Kendi işimi yapıyorum	63,8	36,2	100,0
Kamuda maaşlı çalışıyorum	76,0	24,0	100,0
Özel sektörde ücretli	53,3	46,7	100,0
Öğrenciyim	54,2	45,8	100,0
İşsizim	49,5	50,5	100,0
Ev hanımı	69,3	30,7	100,0
Emekli	64,5	35,5	100,0
Diğer	61,9	38,1	100,0
Toplam	61,8	38,2	100,0
(x^2 (7)=205.356, p<.000).			

Tablo 3'de de görüldüğü üzere temel ihtiyaçlarını karşılama kaygısı yine beklenildiği şekilde en yüksek işsizim diyenler (%50,5) arasındadır. İkinci sırada özel sektörde çalışanlar gelmektedir (46,7). Bunları kendi işini yapanlar, emekliler ve ev kadınları izlemektedir. Bu konuda en düşük kaygı, istihdam güvencesi olan kamu çalışanları arasındadır.

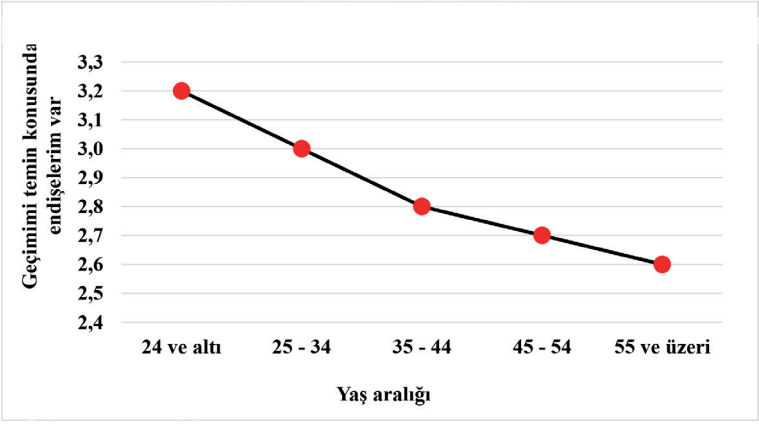
Pandemi toplumun önemli bir bölümünü çalışamaz hale getirdi. Bu sebeple geçimini temin geniş bir kesim için önem önemli sorunlardan birisi haline geldi. Bu sebeple geçim kaygısı bir de beşli likert tarzı soruyla yeniden sorulmuştur. Bu soru formun sonunda yer sorunun sonuçlarıyla, ilk grup sorular arasında yer alan evet hayırlı sorunun sonuçları benzerdir. Bu soruda da anketi cevaplayanların yaklaşık yüzde 40'ı geçimini temin konusunda kaygı sahibi olduğunu ifade etmiştir (Bkz. Tablo.4).

Tablo 4. Geçimimi Temin Konusunda Kaygılarım Var

Durum	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Kesinlikle katılmıyorum	990	19,3
Katılmıyorum	1303	25,5
Kararsızım	791	15,5
Katılıyorum	1173	22,9
Kesinlikle katılıyorum	861	16,8
Toplam	5118	100,0

Yaş azaldıkça geçimini temin kaygısı belirgin bir biçimde artmaktadır(Bkz. Şekil.1) . Bunun yanında çoğunluğu köylerde ve müstakil evlerde yaşayanların arasında geçimini temin kaygısı diğerlerine göre daha yüksektir.

Anketi cevaplayanlar arasında en yüksek kaygı ekonomisi büyük ölçüde turizme dayanan Muğla ve Antalya gibi şehirlerdedir. Ancak Batman, Osmaniye, Antalya Yalova, Mersin, Van, Adana kaygının yüksek olduğu illerdir. Buna karşılık, Aksaray, Mardin, Erzurum, Balıkesir, Sakarya, Erzurum ve Niğde görece diğer illere göre geçim kaygısı düşüktür. Salgının en yoğun yaşandığı ve en çok katılımcının olduğu İstanbul geçim kaygısında diğer illere göre orta seviyededir. İller arasındaki farkı açıklamak için başka analizlere ve illeri daha dengeli bir biçimde temsil edecek yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Şekil 1. Yaşa Göre Geçimini Temin Kaygısı
F(4,5041)=27,645, p<0,000

İlginç bir şekilde **devlete güven** (r=27) arttıkça geçimini temin konusunda kaygılar gerilemektedir. Bunun yanında politik yelpazenin **sol**unda konumlananlar arasında belirgin bir biçimde kaygı artarken, kendilerini **sağ**da konumlandıranlar ile **dini inanç** bakımından "İnanıyorum ve yükümlüklerimi yerine getiriyorum" diyenler arasında istatistiksel olarak fark yaratacak ölçüde değişmektedir. Burada *sağda olduğunu söyleyenler*in çoğunluk itibarıyla *kamuda çalışıyor olmaları* politik gruplar arasındaki farkın sebebi olabilir. Bunun yanında iki politik grubun *farklı medya gruplarını izlemeleri* ve izledikleri medyanın içeriğinin farklılığı da ekonomik kaygıların azalmasında ya da artmasında etkili olmuş olabilir. Ayrıca diğer insanları güvenilir bulmayanlar, insanların kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmediğini iddia edenler, yalnızlar (r=,21) ve sosyal sermayeleri düşük olanlar (r=-,20) ve gençler (r=-,14) arasında geçimini temin kaygısı daha yüksektir.

Pandemi sonrasında işsizliğin, daha ziyade eğitim düzeyi düşük gruplar arasında ortaya çıktığını görüyoruz. Eğitim yükseldikçe iş konusunda kaygım yok diyenlerin oranında belirgin bir gerileme ortaya çıkmaktadır. *Yapılan işin online çalışmaya uygun olması işsiz kalma riskini de büyük ölçüde azaltmaktadır.* Nitekim internet kullanım sıklığı arttıkça gelecekte işsiz kalma kaygım yok diyenlerin oranı da artmaktadır (x^2 (8)=54.054, p<.000). Yine gelir düzeyi yükseldikçe işsiz kalma kaygım yok diyenlerin oranları da istikrarlı şekilde artmaktadır. **Bu kriz istihdam** bağlamında *en çok düşük gelirli, düşük eğitimli, çoğunluğu özel sektörde çalışan ya da kendi işini yapanları daha fazla etkilemiş görünmektedir*.

Tablo 5'te görüldüğü şekilde anketi cevaplayanların yüzde 40,5'i iş kaygım yok derken, yüzde 2,8'i salgın sonrası işsiz kaldım, yüzde 15,3'ü zaten işsizdim cevabını vermiştir. Yüzde 19,2'si de gelecekte işsizlik kaygısı yaşadığını ifade etmektedir. İşini kaybetme korkusunu en çok özel sektörde çalışanlar hissederken (%51,3), bunu %32,8 ile kendi işimi yapıyorum diyenler takip etmektedir.

Tablo 5. İşsiz Kalma Kaygısı

Kaygı Durumu	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
İş konusunda kaygım yok	2159	40,5
COVID-19 sonrasında işsiz kaldım	151	2,8
Zaten işsizdim	815	15,3
Gelecekte işimi kaybetme kaygısı yaşıyorum	1023	19,2
Diğer	1188	22,3
Toplam	5336	100,0

Yukarıdaki sorulara benzer biçimde, anketi cevaplayanların yüzde 39,2'si gelecek iki ayda aç kalma ya da ihtiyaçlarımı karşılayamama kaygısının olduğunu ifade ediyor. Yine bu soruda da kadınlar, düşük gelirliler, sosyo-ekonomik bakından dezavantajlılar daha çok endişeliler.

Anketi cevaplayanların yüzde 10,4'ü geçim sorunu olmayacağını, yüzde 9,4'ü de mevcut birikimlerinin kendilerini bir yıldan fazla idare edebileceğini söylemelerine karşın, yüzde 31,1'i hiç birikimim yok derken, yüzde 33'ü de en fazla birkaç ay cevabını vermiştir. Başka bir ifade ile, anketi cevaplayanların üçte ikisine yakınının ‘’mali birikimlerinin hiç olmadığı’’ ya da ‘’en fazla bir kaç ay idare edebilecek’’ kadar mali birikimlerinin olduğu söylenebilir.

Tablo 6. Mevcut birikiminiz, sizin hayatınızı çalışmaksızın ne kadar daha sürdürmenize yardımcı olur?		
Mevcut Birikimlerin, Süreceği Tahmin Edilen Süreç	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Hiç birikimim yok	1646	31,3
En fazla bir kaç ay	1739	33,0
Yaklaşık bir yıl idare edebilirim	835	15,9
Bir yıldan fazla idare eder	497	9,4
Geçim sorunum olacağını düşünmüyorum	548	10,4
Toplam	5265	100,0

Doğal olarak hiç birikimim yok diyenler en çok 24 yaş ve altındakilerdir (%45,2). Yaş ilerledikçe hiç birikimim yok diyenlerin oranı gerilemektedir (x^2 (16)=482,203, p=.000). En fazla geçim sıkıntısı ortaöğretim ve altında yer alanlar arasındadır. Eğitim düzeyi yükseldikçe, kısmı bir rahatlamadan bahsedebiliriz. Yine yüksek lisans ve üzerinde eğitime sahip olanların yüzde 23'ü, lisans eğitim alanlar ya da sahip olanların üçte birinden fazlası (%33,6) hiç birikimlerinin olmadığını ifade etmektedir (x^2 (12)=134,820, p=.000).

Dijital Çalışma ve Verimlilik

Tele çalışma, online çalışma, evden çalışma daha önce de ifade edildiği şekilde bütün dünyada uzun yıllardır hakkında konuşulan ve bazı işletmelerin de uyguladığı bir çalışma biçimidir. Pandeminin en önemli etkilerinden birisi dünya genelinde nüfusun büyük bir çoğunluğunu evlere kapatmış, yaşama/çalışma biçimlerini değiştirmiş ve online çalışmayı zorunluluk haline getirmiş olmasıdır.

Nitekim anketi cevaplayanların yüzde 81'i işlerini yapma biçiminin değiştiğini ifade etmiştir (Bkz. Tablo.7). İşlerini yapma konusunda en az değişim, beklenildiği şekilde ev kadınları ve emeklilerde olmasına karşılık, en yüksek değişim ücretli/maaşlı çalışanlar ile kendi işini yapanlar ve öğrenciler arasında olmuştur.

Tablo 7. İşlerinizi yapma biçiminizde değişiklik oldu mu?		
Durum	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Hayır	986	18,9
Evet	4239	81,1
Toplam	5225	100,0

Gelir yükseldikçe," iş yapma biçimim değişti" diyenlerin aralarında çok küçük bir artış vardır; ancak istatistiksel olarak anlamlı değildir (x^2 (4)=6,218 p=.183). Bir diğer ifadeyle pandemi sürecinde bütün *gelir gruplarının çalışma biçimleri büyük ölçüde değişmiştir*.

Ankete katılanların büyük çoğunluğu çalışma hayatında daha fazla robot kullanımına hayır demesine rağmen işlerini yapma biçiminde değişme olduğunu söyleyenler arasında robot kullanımına itiraz kısmen gerilemektedir (x^2 (1)=5,940 p=.015).

Öğrenciler dahil katılımcıların yüzde 57'si işlerinin home office/online çalışmaya uygun olduğunu ifade etmektedir (Tablo 8). Bunun en önemli sebeplerinden birisi katılımcıların büyük bir çoğunluğunun üniversite ve üstü öğrenim derecesine sahip olmalarıdır. Çoğunluk itibarıyla kamuda çalışanlar (%61.4) ve öğrenciler (%61,9) işlerinin online çalışmaya uygun olduğunu söylerken, bu oran kendi işini yapanlar arasında yüzde 50'ye gerilemektedir. Benzer şekilde en yüksek gelir grubundan (%69), en düşük gelir grubuna (%36,7) doğru geriledikçe işlerinin online çalışmaya uygun olduğunu söyleyenlerin oranları istikrarlı bir biçimde gerilemektedir (x^2 (4)=166,987 p=.000).

Tablo 8. İşiniz Home Office/Online Çalışmaya Uygun mu?

Durum	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Hayır	2160	42,9
Evet	2872	57,1
Toplam	5032	100,0

Doğal olarak da işleri online çalışmaya uygun olanlar bu çalışma şeklinin yaygınlaştırılması konusunda çok daha istekliler. Yine işleri online çalışmaya uygun olanlar arasında aç kalma/geçimini demin konusunda kaygı gerilemektedir (x^2 (1)=35,045 p=.000). Çalışanların işlerinin **dijitalleşme imkânı**, *ciddi anlamda ekonomik kaygılarda gerilemeye yol açmaktadır.* İşlerinin ditalleşmeye uygun olduğunu söylerin büyük bir çoğunluğu büyükşehirlerde ve şehirlerde yaşamaktadır.

Ankete katılanların 47'si online çalışmıyorum cevabını vermiştir. Sadece online çalışanların içindeyse % 56.2'si verimliliğinin düştüğünü söylerken, yüzde 14.4'ü arttı, yüzde 29.3'ü değişmedi cevabını vermektedir (Bkz. Tablo 9).

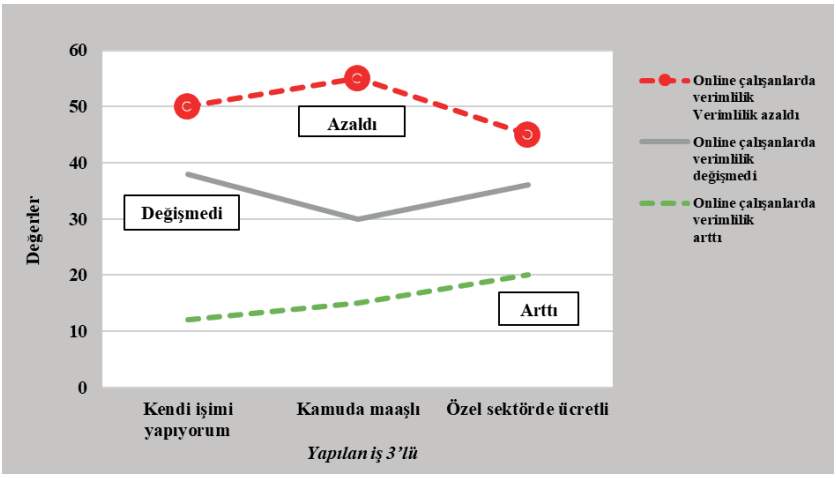
Tablo 9. Online İş Yapıyorsanız Eğer, Verimliliğiniz Hangi Yönde Değişti?		
Durum	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Verimliliğimiz azaldı	1369	29,6
Değişmedi	718	15,5
Arttı	348	7,5
Online çalışmıyorum	2194	47,4
Toplam	4629	100,0

En çok öğrenciler (%68,6) online çalışmanın verimliliklerini düşürdüğünü iddia etmektedirler. Bunu kamuda maaşlı çalışanlar (% 56) ve sonra da kendi işini yapanlar (52) izlemektedir. Verimlilik düşüşünü yüzde 48,9 ile dördüncü sırada özel sektörde ücretli çalışanlar izlemektedir (x^2 (14)=77,082 p=.000).

Tablo.10 ve Şekil 2'de de görüldüğü şekilde, ikinci aşamada işsiz, öğrenci, ev kadını ve emeklileri dışarıda bırakarak sadece ücretli/maaşlı çalışanlar ile kendi işlerini yapanları dikkate alarak analizi yaptığımızda küçük de olsa gruplar arasında anlamlı farklılaşmalar olmuştur (x^2 (4)=9,958 p=.045).

Tablo 10. Yaptığı İşe Göre Verimlilikte Değişme				
Online çalışanlarda verimlilik	**Kendi işimi yapıyorum**	**Kamuda maaşlı**	**Özel sektörde ücretli**	**Toplam**
Verimlilik azaldı	52,1	56	48,9	52,9
Değişmedi	34,9	30	32,7	31,7
Arttı	13	14,1	18,4	15,4
Toplam	100	100	100	100

(x^2 (4)=9,958 p=.045).

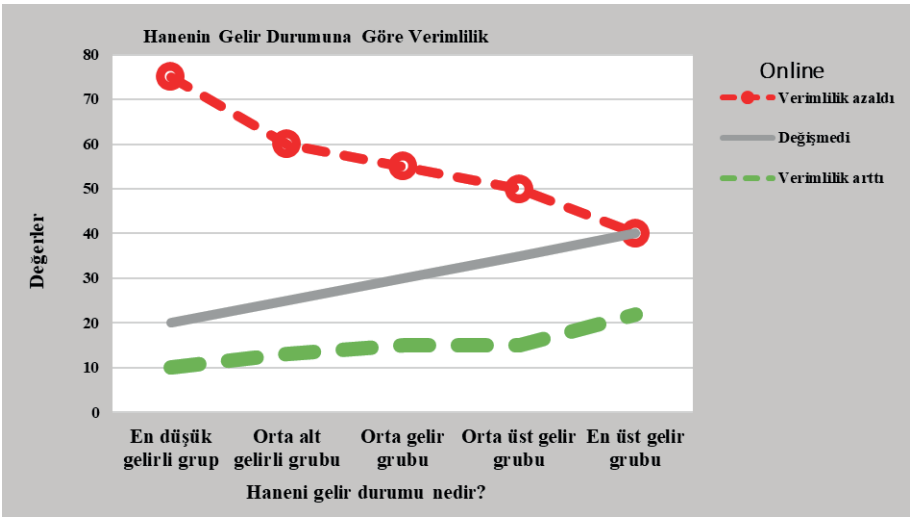
Şekil 2. Yapılan İşin Türüne Göre Verimlilikte Değişme
(x^2 (4)=9,958 p=.045)

Verimliliğin en çok azaldığını söyleyenlerin kamuda çalışanlar olduğunu görüyoruz (%56). Bunu yüzde 52,1 ile kendi işini yapanlar, 48,9 ile özel sektörde çalışanlar izlemektedir. Kamuya göre özel sektörde denetim ve yaptırımların daha etkili olması özel sektörde çalışanların arasında verimliliklerinin arttığını söyleyenlerin oranlarının (%18.4) kamuya göre (%14.1) kısmen yüksek çıkmasına yol açmış olabilir.

Hanenin gelir durumuna göre verimlikteki değişmeyi gösteren grafikte de görüldüğü şekilde, bütün gelir grupları verimlilik azaldı diyor. Ancak en fazla azalma, en düşük gelir grubunda (%72,2) gözleniyor. Gelir yükseldikçe de verimlilik düşüşü azalıyor. En yüksek gelir grubunda bu oran yüzde 40,5 olarak ifade ediliyor. Yine bütün gelir gruplarında verimlilik arttı diyenlerin oranı sınırlı düzeyde kalmakla birlikte, gelir arttıkça, verimliliğin arttığını söyleyenlerin oranı da artmaktadır. Bu oran en düşük gelir grubunda yüz 10 iken, en üst gelir düzeyinde 21,6'ya çıkmaktadır.

Tablo 11. Gelir Gruplarına Göre Verimlikte Değişme						
Online çalışanlarda verimlilik	**Hanenin gelir durumu nedir?**					**Toplam**
	En düşük gelirli grup	**Orta alt gelir grubu**	**Orta gelir grubu**	**Orta üst gelir grubu**	**En üst gelir grubu**	
Verimlilik azaldı	72,2	62,6	55,7	52,9	40,5	56,2
Değişmedi	17,8	25,5	29,5	32,4	37,8	29,5
Arttı	10,0	11,9	14,8	14,7	21,6	14,3
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(x^2 (8)=22,890 p=.004).

Şekil 3. Gelir Durumuna Göre Online Çalışanların Verimliklerinde Değişme (x^2 (8)=22,890 p=.004).

Bu data bize şunu göstermektedir, dijitalleşme ve bunun bir parçası olan **online çalışma** pandemi döneminde bir can suyu olmakla birlikte, *yeterince verimli işlememektedir*. Bu durum *bazı işlerin bütünüyle online çalışmaya uygun olmamasından* ya da *çalışanların sisteme alışamamalarından* kaynaklanıyor olabilir.

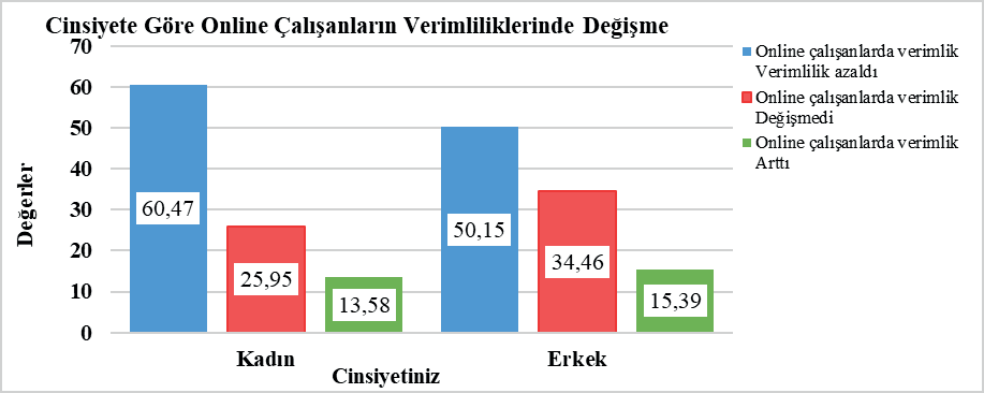
Online Çalışma, Toplumsal Cinsiyet ve Verimlilik

Cinsiyet farkı gözetmeksizin anketi cevaplayanların çoğunluğu (%56,2) verimliliklerinin düştüğünü ifade etmektedir. Ancak cinsiyete göre bir karşılaştırma yaptığımızda **kadınların verimlilik düşüşünün** *(%60,5) erkeklerden (%50,15) çok daha yüksek olduğunu görüyoruz* (Bkz. Tablo 12). Hanede yaşayanların sayısı arttıkça verimlilik düşmektedir (r = -0,097, n=2421, p=000). Hanenin kalabalıklaşması en olumsuz online çalışan kadınların verimliliklerini etkilemektedir (r = -0,144, n=1405, P=000). Oysa erkekler için hanenin kalabalıklığı ve verimliliklerindeki düşüş arasında istatistiksel olarak bir ilişki bulunamamıştır (r = -0,025, n=435, P=.435).

Tablo 12. Cinsiyete Göre Verimlilikte Değişme

Online çalışanlarda verimlilik	**Cinsiyetiniz**		**Toplam**
	Kadın	**Erkek**	
Verimlilik azaldı	60,5	50,1	56,2
Değişmedi	26,0	34,5	29,5
Arttı	13,6	15,4	14,3
Toplam	100,0	100,0	100,0

$(x^2 (2)=26,918\ p=.004$

Şekil 3. Cinsiyete Göre Verimlilikte Değişme

Pandeminin getirdiği **karantina**, **online çalışan kadınlar için** *çocuk bakımı, temizlik ve yemek konusunda dışarıdan hizmet alma imkânını ortadan kaldırmıştır*. Bu da çalışan kadının yükünü büyük ölçüde artırmıştır. Nitekim sürekli yorgunluk ve bitkinlik hissediyorum (r= -,18) diyen kadınların oranı erkeklerden daha fazladır. Bu kadınların erkeklere göre *strese dayanıklılığı* kadar artan **iş yükü** ile de ilişkilidir. Özellikle **özel sektörde online çalışan**

kadınlar arasında kamuda çalışanlara ve kendi işini yapanlara göre s*ürekli yorgunluk ve tükenmişlik hissi* içinde olduklarını söyleyenlerin oranı artmaktadır.

Tablo 13. Türkiye'de Uzaktan/Online Çalışma Teşvik Edilmelidir		
Durum	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Hayır	1469	28,0
Evet	3783	72,0
Toplam	5252	100,0

Anketi cevaplayanların büyük bir çoğunluğu online çalışmanın teşvikinden yanadır (%72). Küçük sayılabilecek bir grup karşı çıkmaktadır (Bkz. Tablo 13). Beklenildiği şekilde online çalışmanın teşvikini savunanlar kısmen de olsa verimlilik arttı diyenlerdir (Bkz Tablo 14). Teşvike karşı çıkanlar arasında verimlilik artışı yüzde 9,2'de kalırken, evet diyenler arasında bu oran yüzde 16,2'ye yükselmektedir. Karşı çıkanlar arasında ise verimlilik düşüşü çok daha yüksek ifade edilmiştir (%69,5). Online çalışmanın teşvik edilmesi konusunda kadın ve erkek arasında anlamlı bir farklılaşma yoktur.

Tablo 14. Verimlilik Atışı ve Türkiye'de Uzaktan/Online Çalışmanın Teşviki			
Online çalışanlarda verimlilik	**Türkiye'de uzaktan online çalışma teşvik edilmelidir**		**Toplam**
	Hayır	**Evet**	
Verimlilik azaldı	69,5	51,6	56,3
Değişmedi	21,4	32,2	29,4
Arttı	9,2	16,2	14,3
Toplam	100,0	100,0	100,0

(x^2 (2)=61,122 p=.000).

Pandemi Sonrasında Ortaya Çıkan Psiko-Sosyal Sorunların Çalışanların Verimliliği ile İlişkisi

Küresel pandemiler, savaşlar ve doğal afetler, derin toplumsal travmalar yaratırlar. Böyle dönemlerde stresle ilişkili rahatsızlıklar artar (Ûosiü, Popoviü, Šarlija & Kesedžiü, 2020). Bu araştırma, akademik literatürdeki pandemi döneminde stres ve kaygı artışına yönelik iddiaları büyük ölçüde doğrulamaktadır. **Data** *toplumun önemli bir bölümünün daha kaygılı ve depresif bir ruh haline büründüğünü* göstermektedir. Örneğin insanların yaklaşık yüzde 65'i huzursuzluğum arttı, yüzde 42'si gündelik işlerimi yapamaz hale geldim, yüzde 31'i hayatım üzerinde kontrol duygumu kaybettim, yüzde 53'si uyku kalitem bozuldu, yüzde 41'i sürekli virüs kapma korkusu yaşıyorum, yüzde 39'u sürekli yorgunluk ve bitkinlik hissediyorum cevabını vermişlerdir.

Bunun yanında araştırma, **verimlikteki değişme** ile pandemi sonrasında *yaşanan stres ve artan kaygı arasında yakın bir ilişki*nin varlığını ortaya koyuyor. Ölüm/mikrop kapma korkusu, geçim derdi ve diğer **psiko-sosyal sorunlar arttıkça** online *çalışanların verimlilikleri büyük ölçüde gerilemektedir*.

Tablo 15. Online Çalışanlar Arasında Verimlilik Artışı ve Psiko-Sosyal Sorunlar		
Sperman Korelasyon Katsayısı		
	Online çalışanlarda verimlilik	
Online çalışanlarda verimlilik	Korelasyon katsayısı	1,000
	p-değeri	----2
	Örneklem Sayısı	2435
Cinsiyetiniz (0:Kadın, 1:Erkek)	Korelasyon katsayısı	**0,092****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2421
Eğitim durumunuz?	Korelasyon katsayısı	**0,079****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2422
Ne sıklıkla İnternet kullanıyorsunuz?	Korelasyon katsayısı	**0,059****
	p-değeri	0,003
	Örneklem Sayısı	2424
Günlük işleri yapmakta zorlanır hale geldim	Korelasyon katsayısı	**-0,260****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2373
Hayatım üzerinde kontrol duygumu kaybetmeye başladım	Korelasyon katsayısı	**-0,239****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2372
Uyku kalitem bozuldu	Korelasyon katsayısı	**-0,215****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2383
Sürekli virüs kapma korkusu yaşıyorum	Korelasyon katsayısı	**-0,137****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2374
Ölüm korkum arttı	Korelasyon katsayısı	**-0,128****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2378
Yalnızlık duygum arttı	Korelasyon katsayısı	**-0,148****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2368

Sürekli yorgunluk bitkinlik hissi içindeyim	Korelasyon katsayısı	**-0,236****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2366
Geçimimi temin konusunda kaygılarım var	Korelasyon katsayısı	**-0,115****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2373
Aile içinde iletişim sorunlarım arttı	Korelasyon katsayısı	**-0,119****
	p-değeri	0,000
	Örneklem Sayısı	2351
** Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır (2-uçlu). * Korelasyon 0.05 düzeyinde anlamlıdır (2-uçlu).		

Yapılan sperman korelasyon analizi ruh halindeki değişmeler ile verimlilik arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Günlük işleri yapmakta zorlanır hale geldim (r=-,260), hayatım üzerinde kontrol duygumu kaybetmeye başladım (r=-,239), uyku kalitem bozuldu (r=-,215), sürekli virüs kapma korkusu yaşıyorum (r=-,137), ölüm korkum arttı(r=-,128), yalnızlık duygum arttı (r=-,148), sürekli yorgunluk bitkinlik hissi içindeyim (r=-,236), geçimimi temin konusunda kaygılarım var (r=-,115), aile içinde iletişim sorunlarım arttı (r=-,119) diyenler arasında verimliliğin çok daha fazla gerilediğine tanık olunmaktadır (Bkz. Tablo 15).

Çalışma Hayatında Daha Fazla Robot Kullanımı

Pandemi öncesinde endüstriyel robot kullanımı inanılmaz bir hızla artmakta ve robotların fiyatları ucuzlamaktaydı. Dünya Robot Federasyonu'ndan (WRF, 2019) alınan veriler, endüstriyel robot siparişlerinin 2001 ve 2017 yılları arasında beş kat arttığını ortaya koymaktadır. Pandemi sürecinin aşılması sonrasında da bu trend artarak devam etme eğilimindedir. Bu alanda çalışan uzmanların beklentisi, önümüzdeki dönemde ucuz işgücüne dayanan rekabetin, sürekli becerileri artan ve ucuzlayan robotlar karşısında sürdürülemeyeceği şeklindedir.

Bilindiği gibi geçmiş endüstriyel dönüşümler, ağırlıklı olarak kol gücüne dayanan işleri ikame etmişti. Günümüzde kodlanabilen zihin işleri de ikame edilebilir hale gelmiştir. Özellikle rutin işler yapan işgücü, bu değişimde çok daha olumsuz yönde etkilenecektir. Uluslararası Robotik Federasyonuna göre 2000 - 2012 yılları arasında endüstriyel robotların küresel satışı % 60 artmıştır. Endüstriyel üretime dâhil olan robotların sayısı 2018 yılı itibariyle yıllık 400 binin üzerindedir. Dünya robot kullanımının % 74'ü beş ülkededir. Robot kullanımında başı Çin'in içinde yer aldığı Asya/Avustralya pazarı çekmektedir.

Dünyada çok satan kitaplardan birisi olan "Robotların Yükselişi" (Ford, 2018) adlı eserde de ortaya konulduğu şekilde, otomasyon teknolojisi giderek ücretlerin en düşük olduğu

ülkelerdeki üretim maliyetleriyle bile rekabet edebilecek hale gelmiştir. Yeni teknolojilerin, ücretlerin yerinde saymasına, üretimde emeğin payının küçülmesine işgücüne katılımın azalmasına yol açtığını ifade etmektedir.

Örneğin Japonya'da nüfus yaşlandıkça ve işgücü küçüldükçe bakım evlerinde, ofislerde ve okullarda robotlar kullanılmaya başlanmıştı (Lufkin, 2020). Muhtemelen yaşanan pandemi süreci, önümüzdeki dönemde robotların kullanımını hem endüstriyel üretim sürecinde hem de hasta bakımı gibi hizmetlerde daha da yaygınlaştırabilir.

Tablo 16. Çalışma Hayatında Daha Fazla Robot Kullanımı Teşvik Edilmelidir

Durum	**Sıklık**	**Yüzde (%)**
Hayır	3379	64,5
Evet	1862	35,5
Topalam	5241	100,0

Araştırmada dijital dönüşümün bir parçası olan çalışma hayatında daha fazla robot kullanımı konusunda katılımcılara görüşlerini sorduk. İnsanların büyük bir bölümü online çalışmadan yana olsa bile, Tablo 16'de de görüldüğü şekilde çalışma hayatında daha fazla robot kullanımına karşı çıkmaktadırlar (%64,5). Sadece yüzde 35,5'i daha fazla robot kullanımının teşvikinden yanadır.

Tablo 17. Yapılan İşe Göre Daha Çok Robot Kullanılmalıdır Diyenler

Robot Kullanımı teşvik edilmelidir	**Ne iş yapıyorsunuz?**								**Toplam**
	Kendi işimi yapıyorum	**Kamuda maaşlı çalışıyorum**	**Özel sektörde ücretli**	**Öğrenciyim**	**İşsizim**	**Ev hanımı**	**Emekli**	**Diğer**	
Hayır	61,1	62,3	60,2	67,9	67,1	80,5	67,8	61,8	64,4
Evet	38,9	37,7	39,8	32,1	32,9	19,5	32,2	38,2	35,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$(x^2 (7)=45,090\ p=.000)$.

Bütün dünyada olduğu gibi, işsizlik bizim de en önemli toplumsal sorunlarımızın başında geliyor. İnsanların çoğunluğu daha fazla robot kullanımının işsizliğe yol açacağı kaygısını taşımaktadır; dolayısıyla bu durum robot kullanımına kuşkuyla bakılmasına yol açmaktadır. Nitekim ev hanımlarını dışarıda bırakırsak, en çok karşı çıkanlar, öğrenciler, emekliler ve işsizlerdir.

Tablo 18. Robot Kullanımı ve Mevcut Birikim

Çalışma hayatında daha fazla robot kullanımı teşvik edilmelidir	Mevcut birikiminiz, sizin hayatınızı çalışmaksızın ne kadar daha sürdürmenize yardımcı olur?					Toplam
	Hiç birikimim yok	En fazla bir kaç ay	Yaklaşık bir yıl idare edebilirim	Bir yıldan fazla idare eder	Geçim sorunum olacağını düşünmüyorum	
Hayır	70,3	65,5	58,9	56,0	59,5	64,5
Evet	29,7	34,5	41,1	44,0	40,5	35,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablo 18'de de görüldüğü şekilde robot kullanımına en büyük itiraz hiç birikimim yok diyenlerden gelmektedir (%70,3). Bunu yüzde 65,5 ile en fazla birkaç ay, yüzde 58,9 ile yaklaşık bir yıl ve yüzde 56 ile bir yıldan fazla idare edebilirim diyenler izlemektedir. Kadınlar, düşük eğitimliler, düşük gelirliler (yani teknolojiye karşı rekabet şansı yetersiz olanlar), komplo teorilerine inananlar robot kullanımına daha fazla kuşkuyla yaklaşmaktadırlar

Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşme sürecinde dünya daha akışkan hale geldi, bir yerde ortaya çıkan bir mal ya da virüs dünyanın geri kalan kısmına bugüne kadar görülmedik bir hızla ulaşabilmektedir. Başlangıçta Çin'e ait olarak düşünülen bu virüs çok kısa bir sürede bütün dünyanın sorunu oldu.

Bilindiği gibi nüfus yoğunluğu ile pandemi riski arasında bir ilişki vardır (Loon, 2020) ve birçok ülkede nüfus büyük şehirlerde yoğunlaşmaktadır. Bu da salgınların yayılmasını büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Örneğin küresel bir kent olan İstanbul, bizde pandeminin en yaygın olduğu şehir haline gelmiştir.

Bu araştırma, şunu ortaya koymuştur. Birçok ülkede olduğu gibi bizim toplumumuz da pandemiye hazırlıksız yakalanmıştır. Araştırmaya katılanlar çoğunluk itibarıyla kentli, eğitim seviyesi yüksek, orta ve orta üst gelir gruplarına mensup kişilerdir. Buna rağmen anketi cevaplayanların yaklaşık yüzde 40'ı önümüzdeki dönemde temel ihtiyaçlarını karşılama ve aç kalma konusunda endişeleri olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle gençler, eğitim ve gelir düzeyi düşük olanlar arasında geçimini temin konusunda endişe duyanların oranı diğerlerinden daha yüksektir. Anketi cevaplayanların üçte ikisine yakını mali birikimlerinin hiç olmadığını ya da en fazla birkaç ay idare edebileceğini ifade etmiştir.

Pandemi herkesi etkilemiştir; ancak data, pandeminin işleri online çalışmaya uygun olmayan, özel sektörde çalışan ya da kendi işini yapanları, düşük gelirli, düşük eğitimli yoksulları ve kadınları diğerlerinden daha olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır. Cinsiyet farkı gözetmeksizin anketi cevaplayanların çoğunluğu verimliliklerinin düştüğünü ifade etmektedir. Ancak cinsiyete göre bir karşılaştırma yaptığımızda kadınların verimlilik düşüşü erkeklerden çok daha yüksektir. Hanede yaşayanların sayısı arttıkça kadınların verimlilikleri çok daha fazla düşmektedir. Pandeminin getirdiği karantina, online çalışan kadınlar için çocuk bakımı, temizlik ve yemek konusunda dışarıdan hizmet alma imkânını ortadan kaldırmıştır. Bu da çalışan kadının yükünü büyük ölçüde artırmıştır.

Nitekim sürekli yorgunluk ve bitkinlik hissediyorum diyen kadınların oranı erkeklerden daha fazladır. Bu kadınların erkeklere göre strese dayanıklılığı kadar, artan iş yükü ile de ilişkilidir. Özellikle özel sektörde online çalışan kadınlar arasında kamuda çalışanlara ve kendi işini yapanlara göre sürekli yorgunluk ve tükenmişlik hissi içinde olduklarını söyleyenlerin oranı artmaktadır.

Tele çalışma, online çalışma, evden çalışma daha önce de ifade edildiği şekilde bütün dünyada uzun yıllardır hakkında konuşulan ve bazı işletmelerin de uyguladığı bir çalışma biçimidir. Çalışanların işlerinin dijitalleşme imkânı, ciddi anlamda ekonomik kaygılarda gerilemeye yol açmaktadır.

Diğer taraftan öğrenciler online eğitimin verimliliklerini düşürdüğünü iddia etmektedirler. Bunu kamuda maaşlı çalışanlar, sonra da kendi işini yapanlar izlemektedir. Bütün gelir grupları verimlilik azaldı demesine rağmen, büyük verimlilik düşüşü, en alt gelir grubunda ortaya çıkmıştır.

Bunun yanında araştırma, verimlikteki değişme ile pandemi sürecinde yaşanan stres ve artan kaygı arasında yakın bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Ölüm/mikrop kapma korkusu, geçim derdi ve diğer psiko-sosyal sorunlar arttıkça online çalışanların verimlilikleri büyük ölçüde gerilemektedir.

Bu araştırma, Türk toplumunun pandemi sonrası nabzını tutan ilk geniş kapsamlı çalışmalardan birisi olmuştur. Bu data bize şunu göstermektedir, dijitalleşme ve bunun bir parçası olan online çalışma, pandemi döneminde bir can simidi olmakla birlikte, yeterince verimli işlememektedir.

Ayrıca pandemi toplumda kaygı ve stres düzeyini yükseltmiştir. Data psiko-sosyal problemlerin arttığını ortaya koymaktadır. Pandemi sonrasında insanların yaşama ve çalışma biçimleri değişmiştir. Toplumun güven duygusu ciddi anlamda sarsılmıştır. Kalabalık bir kitle,

sadece paraya değil aynı zamanda psikolojik bir desteğe ihtiyaç duyuyor. Türkiye'de politika yapıcıların bir taraftan yeterli birikimi olmadığını söyleyen kitleye gelir desteği sağlarken, aile içi iletişimde ve ruh sağlığında bozulmalar olduğunu söyleyenler için de farklı stratejiler geliştirmeleri, pandeminin daha az hasarla atlatılmasına yardımcı olacaktır. Toplumda dayanışmaya ve devletin koruyucu eline, en çok ihtiyaç duyduğumuz zamanlardan geçiyoruz.

Kaynaklar

Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*, London, UK: Sage.

Beck, U. (2008). *World at risk*. Cambridge, UK: Polity.

Cosic, K., Popoviü, S., Sarlija, M. & Kesedžiü, I. (2020). Impact of human disasters and COVID-19 Pandemic on mental health. *Potential of Digital Psychiatry Psychiatria Danubin*a, *10*(1), pp 25–31. https://doi.org/10.24869/psyd.2020.25

Dingel, J. I. & Neiman, B. (2020, April 20). How many jobs can be done at home?. *NBER Working Paper Series No: 26948*. National Bureau of Economic Research. Retrieved from https://www.nber.org/papers/w26948

Erşen, E. (2020). Koronavirüs, küreselleşme ve uluslararası sistem, U. Ulutaş (Ed.), *COVID-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar, yeni trendler* içinde (s. 58–61). Ankara: SAM Yayınları.

Ford, M. (2018). *Robotların yükselişi:Yapay zeka ve işsiz bir gelecek tehlikesi*, (C. Duran, Çev.), İstanbul: Kronik Kitap.

Harari, Y.N. (2016). *Homo deus: Yarının kısa bir tarihi*, (P. N., Taneli, Çev.), İstanbul: Özgün Kolektif Kitap.

IFR (2019, April 10), *World robot federation statistics*, International Federation of Robotics, Retrieved from https://ifr.org/free-downloads/

ILO (2020, 7 April). *COVID-19 and the world of work. Second edition: Updated estimates and analysis 7 April 2020*, International Labour Organization, Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/dgreports/dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf.

Lufkin, B. (2020, February 6). What the world can learn from Japan's robots, *BBC*, Retrieved from https://www.bbc.com/worklife/article/20200205-what-the-world-can-learn-from-japans-robots.

de Mello, L. & Ter-Minassian, T. (2020). *Digitalisation challenges and opportunities for subnational governments*, OECD Working Papers on Fiscal Federalism, No. 31, Paris, France: OECD.

Paz, C.D., Muller, M., Munoz, A. M. B., Gaddis, I. (2020). *Gender dimensions of the COVID-19 Pandemic,* the World Bank Policy Notes, Washington, D.C., USA: The World Bank.

Sørensen, M & Allan, C. (2012). *Ulrich Beck: An introduction to the theory of second modernity and the risk societ*y. London, UK: Routledge.

Sunar, L. (2020). Salgınla mücadelenin ilk eşiği: Eşitsizlikler. L. Sunar (Ed.), *COVID-19 Salgınının*

Sosyolojik Analizi-1 içinde (s. 4–9). İstanbul: Toplumsal Yapı Araştırmaları Programı.

Toffler, A. (1980). *The third wave*, New York, NY: Bantam Books.

van Loon, J. (2000). Virtual risks in an age of cybernetic reproduction, In B. Adam, U. Beck and J. van Loon (Eds.*) The risk society and beyond: critical issues for social theory* (s. 165–182). London, UK: Sage.

Weber, M. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin Ruhu*, (Z. Aruoba, Çev.), İstanbul: Hil Yayın.

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.09

İŞGÜCÜ PİYASASI

Ziya ERDEM

Öz

Bu çalışma COVID-19 salgınının işgücü piyasası üzerindeki etkilerini inceleme amacı güder. Bu etkiler ölümler ve iş göremezlik gibi doğrudan virüs kaynaklı olabileceği gibi karantina tedbirleri, seyahat kısıtlamaları ve sosyal mesafe gibi salgının dolaylı sonuçlarından da kaynaklanabilir. Sonuçlar sayısal olduğu kadar, dönemsel nitelikli olup işgücü piyasası üzerinde derin ekonomik etkilere haizdir. Süreç söz konusu etkilerini değerlendirebilmek için yeterli veri setini henüz bize sunmuş olmasa da salgının şimdiki ve gelecekteki muhtemel etkileri konusunda birtakım değerlendirmeler yapmak mümkündür. Çalışmada COVID-19'un nüfusun büyüklüğü, çalışma çağı ve çalışma çağında olmayan nüfus, bağımlılık oranı, işgücüne katılma oranı, işgücünün kompozisyonu, işgücü mobilitesi gibi makro göstergeler üzerindeki etkileri yanında çalışma ortamı, çalışma saatleri, çalışma biçimleri, iş bölümü, iş sağlığı ve güvenliği, izin süreleri, işe devamsızlık gibi mikro göstergeler üzerindeki etkileri de ele alınmıştır. Her ne kadar insani boyutu olsa da COVID-19 kaynaklı ölümler ile ilgili değerlendirmeler ve mukayeseler yapılırken konunun iktisadi boyutu esas alınarak değerlendirme yapıldığı unutulmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, işgücü, işgücü piyasası, çalışma şartları, sosyal mesafe

Z. Erdem
Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: ziyaerdem@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6700-3650

Giriş

Firmalar ve iktisaden faal nüfus yakın bir süredir salgının olumsuz sonuçlarını bertaraf edebilmek için uğraşıyor. Firmasının faaliyetini devam ettirebilmek ya da firmasını kapatmak zorunda olmak, virüsten kendisini ve ailesini korumaya çalışırken işe gidebilmeyi ya da işi yapabilmeyi başarmak, işsiz kalmak ya da her an işsiz kalabilme tehlikesini yaşamak, işi olmadığı halde işinin olduğunu sanmak, iktisadi faaliyetlerin durma noktasına geldiği bir ortamda insana yakışır bir iş bulabilmek ya da işverenin isteklerine rıza göstermek, faktör gelirleri gerilediğinde ya da kesildiğinde yaşamayı sürdürebilmek ya da sefalet içinde olmak dünyadaki pek çok insanın şu an içinde olduğu ve tecrübe ettiği bir durumdur. Bu çalışmada COVID-19 virüsü ve salgının işgücü piyasası üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

Nüfusun Büyüklüğü

COVID-19 virüsünün nüfusun büyüklüğü üzerindeki etkilerini anlayabilmek için virüs sebebiyle hayatını kaybedenlerin sayısını belirlemek gerekir. Ölümlerin nüfusun büyüklüğündeki oranına baktığımızda Türkiye nüfusunun %0,0050'sinin salgın kaynaklı hayatını kaybettiği (Worldometers, 2020) görülmekte ise de genel nüfusta yol açtığı kayıp oranı COVID-19 kaynaklı vaka-ölüm oranlarından daha fazla olacaktır (Demir, 2020, s. 1). Süreç henüz sona ermiş olmasa da 2017 yılında trafik kazalarında hayatını kaybeden 1.240.000 kişi (Ritchie & Max, 2020) ile mukayese ettiğimizde COVID-19 kaynaklı küresel 300 bini aşan ölümün (Worldometers, 2020) hatırı sayılır derecede önemli bir büyüklük olduğunu söyleyebiliriz.

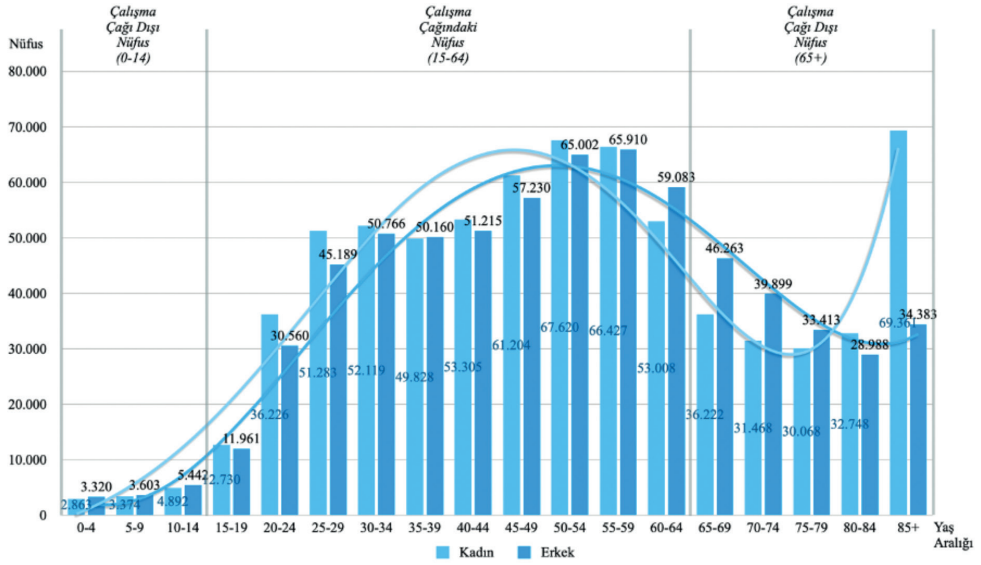
Salgın esnasında diğer ölüm sebeplerindeki sayısal değerlerde değişiklikler meydana gelebileceğini öngörmek de mümkündür. Seyahat kısıtlamaları sebebiyle trafik kazaları kaynaklı ölümlerde ve yine üretimin durdurulduğu veya yavaşlatıldığı bölge, sektör, işkolu ve işyerlerinde ölüm ile sonuçlanan iş kazalarının sayısında da bir değişiklik meydana gelebileceğini söyleyebiliriz.

COVID-19 kaynaklı ölümlerin nüfus üzerindeki doğrudan etkileri yanında salgının nüfus üzerinde dolaylı etkilerinin olması da muhtemeldir. Evde kalma uygulamalarının çocuk yapma talebini etkileyen faktörlerden bağımsız olarak yakın dönemde doğum oranlarını artırması beklenebilir. Yine salgın esnasında sosyal aktivitelerin azalması, nişan düğün gibi törenlerin ertelenmesi yeni evlilik kaynaklı doğum oranlarının düşmesine sebep olabilir. Azalan veya ertelenen evliliklerin çalışma çağı nüfus ve işgücü üzerindeki sonuçları gelecek 15-20 yıl sonra hissedilebilir.

Salgının işgücü üzerindeki etkileri, salgın kaynaklı nüfus miktarındaki değişmenin işgücü üzerinde yarattığı sayısal değişmenin etkilerinden çok daha fazladır. Sayısal etkilerinden çok dönemsel etkileri ve bu etkilerin iş, çalışma, istihdam işsizlik vb. konular üzerindeki sonuçları söz konusudur.

Çalışma Çağı ve Çalışma Çağı Dışı Nüfus

COVID-19 vakalarının yaş ve cinsiyete göre dağılımı (bkz. Şekil 1)[1] incelediğinde (35-39) yaş aralığı hariç (60-64) yaş aralığına kadar enfekte olma durumu her iki cinsiyet için de artmakta; daha sonra kadınlarda (80-84), erkeklerde ise (85+) yaş aralığına kadar azalış göstermektedir. Söz konusu yaş aralıklarından sonra enfekte olma durumunda her iki cinsiyet için de artış görülmektedir. (0-14), (35-39) ve (60-79) yaş aralıkları hariç kadınlarda enfekte olma oranı erkeklerden daha yüksektir.

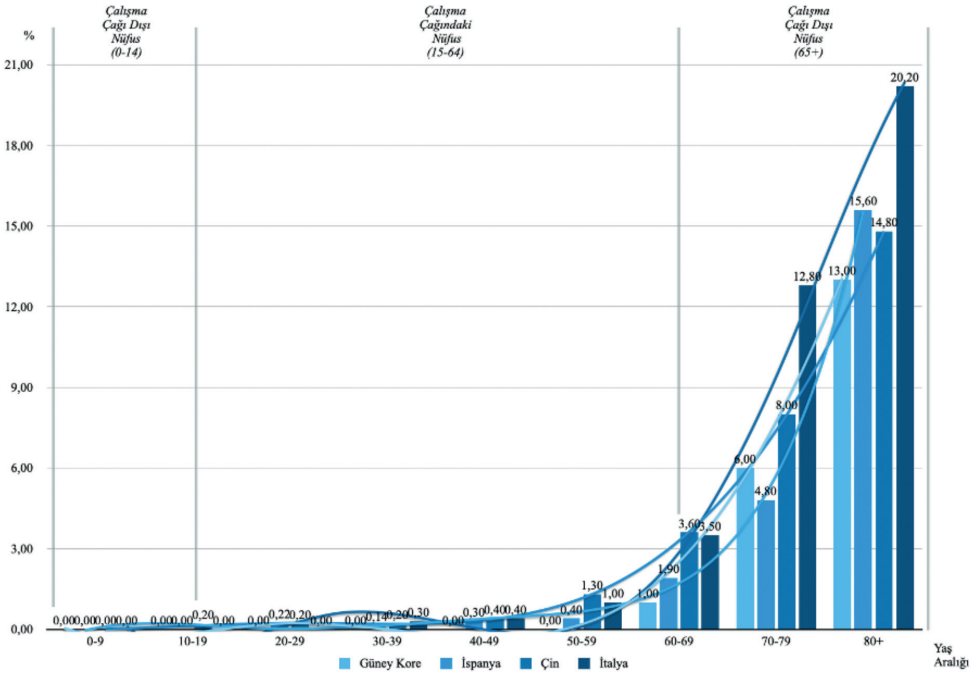

Şekil 1. COVID-19 Vakalarının Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı
(UN Women, 2020)'deki veriler esas alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Enfekte olanların büyük bir çoğunluğu çalışma çağındadır ve (35-39) ile (60-64) yaş aralığı hariç önemli bir bölümünü kadınlar oluşturmaktadır. Enfekte olanların çalışma çağında yoğunlaşması; istihdamda olanların işe devamlılıklarını, iş arıyorlarsa iş arama durumlarını, işgücüne katılmayı düşünüyorlarsa bunu hayata geçirmelerini etkileyecektir.

1 07.05.2020 saat 17:00 itibariyle 125 ülkede tüm vakaların %38'ini temsil etmektedir.

Hali hazırda virüsün özellikle yaşlı olan insanların değil, bağışıklık sistemi zayıf olan ya da kronik hastalıkları olan her yaştan insanın ölümüne sebep olduğu (International Diabetes Federation, 2020) konusunda bir fikir birliği mevcuttur. Bu tespiti temel aldığımızda çalışma çağındaki nüfustan çıkmakta olan ve çalışma çağı nüfustan çıkmış kişilerin virüs kaynaklı ölümlere maruz kalma ihtimalinin çalışma çağına henüz girmemiş olan 0-14 yaş grubundakilerden ve çalışma çağı nüfusu içinde çalışma çağı nüfustan kısa dönemde çıkmayacak olanlardan daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 2. Yaş Aralıklarına Göre COVID-19 Vaka Ölüm Oranları
(Roser, Ritchie, Ospina, & Hasell, 2020)'deki veriler[2] esas alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Çalışma çağında olmayan 0-14 yaş grubunda ve (çalışma çağı nüfusundan çıkmakta olan kişiler hariç) çalışma çağında olan 15-64 yaş grubundaki nüfusun önemli bir kısmında ise COVID-19 kaynaklı ölüm oranları oldukça düşüktür.

Bağımlılık Oranı

COVID-19 kaynaklı ölümlerin özellikle yaşlı nüfusta yoğunlaştığı dikkate alındığında; "çalışma çağı dışı nüfus" olan genç (0-14) ve yaşlı (65+) nüfusun çalışma çağındaki (15-64)

2 Güney Kore ve İspanya için 24 Mart 2020, Çin ve İtalya için 17 Mart 2020 tarihi itibariyle teyit edilen vaka ve ölümlere dayanmaktadır.

nüfusa oranı olarak tanımlandırılan "genel bağımlılık oranı"nda azalma meydana geleceğini söylemek mümkündür.

Durumu "çalışma çağı dışı nüfus" olan (0-14) yaş grubundaki nüfusun "çalışma çağındaki nüfus"a (15-64) oranı olarak tanımlandırılan "genç bağımlılık oranı" üzerindeki etkisi açısından değerlendirdiğimizde diğer faktörlerde bir değişme olmadığı varsayımı altında genç bağımlılık oranında bir artış olacağını söyleyebiliriz. Bu, salgın sonrası daha düşük miktarda çalışma çağındaki nüfusun kendisinden daha az oranda azalan genç nüfusa bakması demektir.

Yine "çalışma çağı dışı nüfus" olan (65+) yaş grubundaki nüfusun "çalışma çağındaki nüfus"a (15-64) oranı olarak tanımlandırılan "yaşlı bağımlılık oranı" üzerindeki etkisine bakacak olursak diğer faktörlerde bir değişme olmadığı varsayımı altında yaşlı bağımlılık oranında bir azalma olacağını söyleyebiliriz. Bu; çalışma çağındaki nüfusa göre daha az vergi ödeyen ve devlet harcamalarının daha fazla alıcısı olan (Economics.help, 2020) yaşlı nüfusun azalması ve salgın sonrası çalışma çağındaki nüfusun daha az yaşlı nüfusa bakması anlamına gelecektir.

İşgücüne Katılma Oranı

Resmi işgücü piyasası göstergelerinin yayınlanması zaman aldığından, salgın dönemine ilişkin işgücüne katılma oranı ile ilgili bir veri henüz mevcut değildir. Mart 2020 verileri açıklanan Hindistan'da yaklaşık %7,5 (Vyas & Aiyar, 2020), ABD'de %0,7, Avustralya'da %0,31, Kanada'da %2,0, İsveç'te %1,6 Tayland'da %0,4 olmak üzere işgücüne katılma oranında düşüş meydana geldiği, Hollanda'da bu oranın değişmediği, yalnızca Finlandiya'da %0,1 arttığı (CEIC, 2020) rapor edilmektedir.

İşsiz olup iş aramayanların sayısındaki artış, işsizlik ile işgücüne katılma oranı arasında öngörülebilir bir ilişkinin kurulabileceğine ilişkin yorumları da beraberinde getirmiştir. İşsizlik oranındaki 1 puanlık sürekli bir artışın işgücüne katılım oranını %25 ila %50 arasında düşüreceği ileri sürülmüştür (Aaronson, 2020). Bu, işsiz kalanların bir kısmının iş aramaktan vazgeçip işgücüne dahil olanlardan ayrıldığının kabul edilmesi anlamına gelecektir. Nitekim; salgın sürecinde işgücü anketleri yapılırken işsiz kalanlardan iş aramayanları işgücü dışı kabul eden ve nihai olarak işgücüne katılma oranında daha yüksek bir düşüşe karşılık işsizlik oranında daha küçük bir artışı sağlayan farklı yöntemlerin uygulandığı da görülmüştür (Coibion, Gorodnichenko, & Weber, 2020, s. 6).

Süreçte salgın öncesi işgücüne katılmış olan pek çok kişinin virüsten enfekte olmamak için işgücüne katılmaktan vazgeçip işlerini terk ettikleri (Bilefskyi, 2020), emeklilik hakkına

sahip olanların önemli bir kısmının salgının getirdiği psikoloji ile işgücüne artık katılmak istemeyip emekli oldukları (Coibion, Gorodnichenko, & Weber, 2020, s. 5) rapor edilmektedir. Uzun süre iş bulamamış olanların salgın esnasında işgücüne katılmaktan vazgeçebilecekleri de ihtimaller arasındadır.

İşgücüne katılma oranlarındaki düşüş sosyal mesafenin işgücünden kopmayı artırdığını göstermektedir. Kriz ile birlikte işsizlik ödeneklerinden yararlanmanın zorlaştırılması; kişilerin işsiz kalmak yerine işgücünden ayrılmayı tercih etmelerine, bu ise işgücüne katılma oranının düşmesine katkıda bulunmaktadır. İşsiz kalan kişilerin ödenek alabilmeleri için iş aramalarının yeterli olmadığı bir durum (Aaronson, 2020), kendilerini nasıl tanımlandırdıklarını da önemsiz kılmaktadır.

İşgücünün Kompozisyonu

COVID-19 kaynaklı ölümlerde yaş arttıkça ölüm oranlarının arttığı gözlemlenmektedir. Bu, işgücünü oluşturan çalışma çağı nüfusun çalışma çağından çıkmakta olan kısmında ölüm oranlarının daha yüksek olması anlamına gelmektedir. Çalışma çağındaki nüfusun tüm yaşlarında, ancak yaş ilerledikçe daha yüksek oranda gerçekleşen COVID-19 kaynaklı ölümler, çalışma çağı nüfusun ortanca yaşının düşmesi anlamına gelecektir.

COVID-19 kaynaklı ölümlerde de erkeklerde ölüm oranlarının kadınlardan daha yüksek olduğu (Roser, Ritchie, Ospina, & Hasell, 2020) görülmektedir. Söz konusu ölüm vakalarının hangi yaş aralıklarında gerçekleştiğine ilişkin ülkemiz ve dünyadaki ülkelerin tamamını kapsayan bir veriye henüz sahip olmamakla birlikte; bazı ülkelere ilişkin verilere sahip bulunmaktayız. Örneğin, Almanya için COVID-19 kaynaklı ölüm vakalarında 60 yaş altı nüfus için tek bir oran verilmekle birlikte 90 yaş üstü hariç, 60 ile 90 arasındaki yaş aralıklarının tamamında erkek ölümlerinin kadın ölümlerinden daha fazla olduğu (Robert Koch Institute, 2020, s. 4) rapor edilmektedir.

İşgücü Mobilitesi

Salgını yönetmek için getirilen seyahat kısıtlamaları yalnız istihdamda olanları değil, işsiz olanları ve daha önce işgücüne katılmamış olmakla birlikte işgücüne katılmayı düşünenleri de etkileyecektir. Bu süreçte işgücünün kriz ile mücadele eden işkollarından patlama yaşayan işkollarına kayması beklenebilir (Stop The Traffik, 2020).

Seyahat kısıtlamaları coğrafi mobilite kapsamında değerlendirilmeyen istihdamda olanların zaman veya mesafe eşiğini aşmayan işe-gidip gelişlerini sınırlandırırken, diğer yandan işsizlerin (işi olup yeni iş arayışları içinde olanlar da dahil olmak üzere) bölgesel,

sektörel, işkolu ya da işyeri mobiliteleri üzerinde etkilerini hissettirir. Bu durum halihazırda işgücüne katılmamış, ancak katılmayı düşünen kişiler için de geçerlidir.

Karantina önlemleri ve seyahat kısıtlamaları işe giderken zaman veya mesafe eşiğini aşarak uzun mesafede işe-gidip gelenlerin ve (mevsimlik çalışanlar dahil) yeni bir iş sahibi olmak için uzun mesafeli seyahat etmek zorunda kalanların (Productivity Commission, 2014, s. 10,12) coğrafi mobilitesini sınırlandırabilir. Seyahat kısıtlamalarının dikim ve hasat dönemleri ile çakışması; bir yandan tarımda işgücü talebinin karşılanamaması, zaten en düşük yaşam koşullarında hayatlarını sürdüren mevsimlik işçilerin ve ailelerinin yıllık ihtiyaçlarını karşılayacak gelirden mahrum kalmaları ile sonuçlanabilir (FAO, 2020, s. 2).

İşin uzakta (tele çalışma / teleworking) ya da öncekine göre daha kısa bir mesafede yapılması da (tele işe gidip gelme / telecommuting) coğrafi mobilite kapsamında değerlendirilir (Productivity Commission, 2014, s. 12). Karantina önlemleri esnasında çalışanın işe gidip-geldiği değil, işin çalışana götürüldüğü durumlar bu kişiler için coğrafi mobilitenin tam olarak gerçekleşmesi anlamına gelecektir.

Salgın işgücünün mesleki mobilitesinde seyahat kısıtlamaları nedeniyle sınırlayıcı bir rol oynarken, diğer yandan uzaktan mesleki eğitim fırsatları ile de işgücüne birtakım imkanlar sunmaktadır. Salgın esnasında işyerine gidemeyen ve uzakta da çalışamayan işgücü yakaladığı boş zamanları mesleki mobilite gerçekleştirmek için evde faydalı bir şekilde değerlendirebilir.

Süreç dezavantajlı grupların korunması ve kendileri için gerekli değişiklikleri gerçekleştirme yönünde de kullanılabilir. İşgücü için geliştirilmiş eğitim ve öğretim fırsatlarının, onların güvencesiz işlerden daha istikrarlı ve daha iyi koruma sunan güvenceli istihdama geçişlerini kolaylaştıracağı üzerinde durulmaktadır (Durant & Pamela, 2020).

Yine salgın esnasında bazı mesleklerde ortaya çıkan mesleki tükenmişlik duygusu (OH&S, 2020) onların mesleki mobilite gerçekleştirmeleri için itici bir rol oynayabilir. Firmaların da gerek işe alımlarda gerekse çalışma sürecinde hizmet-içi eğitim ya da işbaşında eğitimden ziyade dijital tabanlı eğitim programlarına ağırlık verdikleri (Meister, 2020) görülmektedir.

Çalışma Ortamı

Bir araştırmaya göre, Amerikalıların %52,9'u açık ofislerin COVID-19 kaynaklı enfeksiyonlarda bir artışa yol açacağına ve %41'i açık ofislerin bir "enfeksiyon yatağı" olacağına inanmaktadır (McDowell, 2020). Ofis esaslı çalışmalarda ilk düzenlemeler, aynı

bölümlerde çalışan kişilerin aynı odalarda toplanıp çalıştırılması esasına dayanmaktaydı. Çalışanlardan pek azı, yöneticiler hariç özel odaya sahip değillerdi. Bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin de yardımıyla zaman içerisinde çalışanların ofis içindeki yerleşimlerinde değişmeler gerçekleşti.

Son yıllarda yaygınlaşan eğilim çalışanların çoğunun aynı ofis ortamında birlikte çalıştırıldığı açık ofis (Singh A. , 2017) modelidir. Bu eğilim ofiste gereken oda sayısını hatırı sayılır ölçüde azaltmıştır. İlk gelenin boş olan masalardan istediğine oturduğu, kimsenin kendisi için ayrılmış özel bir masaya sahip olmadığı birbirlerine çok yakın mesafede çalıştırıldıkları bu yeni çalışma düzeninde salgın sonrası azalmalar veya radikal düzenlemeler gerçekleşmesini bekleyebiliriz.

Çalışma Saatleri

ILO'nun yaptığı tahminlere göre 2020 yılının ikinci çeyreğinde çalışma saatlerinin %6,7'sinin yok olacağı öngörülmektedir. Bu 195 milyon tam zamanlı işe karşılık gelmektedir (ILO, 2020). Bunların bir kısmı işsizlik ve ücretsiz izinlerden; geri kalanı da çalışma programlarındaki değişikliklerden kaynaklanacaktır.

İktisadi faaliyetlerin gerilediği işkollarında vardiya sayısında azalma, haftalık çalışma günlerinde kesinti ve günlük çalışma saatlerinde azalma (tam zamanlı çalışanlardan yarı zamanlı çalışanlara dönüş) (Maidenberg, Cutter, & Feintzeig, 2020) uygulamaları ile işgücünün çalışma saatleri toplamının düşürüldüğü gözlemlenmektedir. Bunun işgücü boyutu zamana dayalı eksik istihdamda artıştır. Kayıtlı olarak çalışanlar yanında kayıt-dışı sektörde çalışanlar eksik istihdamın etkisini en fazla hisseden gruplardır (FAO, 2020, s. 1).

İktisadi faaliyetlerin arttığı işkollarında ise çalışanların fazla çalışma ya da ilave vardiya yapmaya zorlanarak çalışma saatlerinde artış (Stop The Traffik, 2020) olduğu rapor edilmektedir. Çalışma saatlerinde artış görülen gruplardan biri de sağlık çalışanlarıdır (WHO, 2020a, s. 1).

Yine toplu ulaşım araçlarının hareket sıklığında azalmalar, toplu ulaşım araçlarında sosyal mesafeye uyma zorunluluğu sebebiyle daha az kişinin toplu ulaşım aracına alınması gibi işe gidişlerde yaşanan zorlukların işyerine ulaşmada gecikmelere yol açmasının da işgücünün çalışma saatlerinin azalmasına katkıda bulunabileceğini söyleyebiliriz.

Çalışma Biçimleri

Çalışanların işe gidip-gelişleri ile ilgili seyahat kısıtlamaları ya da bu konuda bir kısıtlama olmasa da işe gidip-gelme esnasında veya işyerinde çalışırken virüse maruz kalabilme riski çalışanları uzakta çalıştırmaya yöneltmiştir. Avrupa'da "teleworking" (tele çalışma) olarak

adlandırılan, ABD'de ise "tele işe gidip-gelme" anlamına gelen "telecommuting" ile ifade edilen (Erdem, 2004, s. 51) işin bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak uzakta ya da uzaktan yapılmasına (Alastair, 1994, s. 1) işaret eden bu çalışma şekli esasen uzun yıllardır pek çok işveren ve çalışanları tarafından tecrübe edilmekte idi.

Salgın, daha önce çalışanlarına uzakta çalışma seçeneği sunmayan işverenler için (işin niteliği şayet imkân veriyorsa) çalışanlarına bu seçeneği sunmaları için zorlayıcı bir faktör olmuştur. Aslında pilot projelerle başlanıp tecrübe edilmesi gereken bu çalışma şekline işverenlerin ve çalışanların hazırlıklı olarak geçtiklerini söylemek mümkün değildir. Pek çok avantajına rağmen, adaptasyon sorunlarına evde çalışmanın beraberinde getirdiği diğer olumsuzluklar da (Erdem, 2004, s. 75-86) eklendiğinde; ilk defa evlerinden çalışmaya başlayan kişiler için evde tele çalışmanın karantina koşullarına uyum gösterebilme kadar zorlu geçeceğini söyleyebiliriz.

Elde edilen ücret aynı olsa da uzun çalışma saatleri, (McKeever, 2020) tele çalışmada kullanılacak ekipmanın işveren tarafından temin edilmemesi, elektrik vb. masrafların işveren tarafından karşılanmaması gibi durumlar çalışanların sömürülmesine yol açabilir (Erdem, 2004, s. 157-163).

Her ne kadar salgın esnasında çalışabilmeye imkân verse de niteliği gereği bazı işlerin tele çalışma ile uzakta yapılabilmesi imkânı oldukça zordur. Özellikle doktorlar, hemşireler, kuaförler ve restoran çalışanları gibi müşterilerle fiziksel temas gerektiren işler için uzaktan çalışmanın verimliliği oldukça düşüktür (Morikawa, 2020). Dolayısıyla; salgın esnasında tele çalışabilme bazıları için önemli bir imkân, işlerinin niteliği gereği tele çalışması mümkün olmayan diğerleri için tecrübe etmeleri mümkün olmayan bir çalışma şeklidir.

İş Bölümü

Firmaların çevrim-içi (on-line) çalışma kabiliyetleri, (bulunduğu sektör ya da işkoluna göre değişmekle birlikte) salgın esnasında onların iktisadi faaliyetlerini sürdürebilmelerinde anahtar rol oynamıştır. Buradan hareketle salgından en az zarar gören çalışanların çevrim-içi çalışanlar olduğunu söyleyebiliriz. Tele çalışma firmaların çoğu tarafından henüz adapte edilmemiş olmasına rağmen, diğer bazı firmalarca zaten uygulanmakta idi. Mekândan bağımsız bir şekilde (evlerinden ya da tele merkezlerden) tele çalışan bu kişiler yaptığı tele çalışmanın tipine göre çevrim-içi ya da çevrim-dışı (off-line) çalışanlar olarak kendi içinde sınıflandırılmaktaydı (Erdem, 2004, s. 101,102).

Çevrim-içi çalışma kabiliyeti, işyerinde yapılan işlerin çevrim-içi uzakta yapılabilecek ve çevrim-dışı işyerinde yapılması zorunlu işler olarak yeniden tasnif edilmesine bu da çalışanlar arasındaki iş bölümünde değişikliklere yol açmıştır. İşlerin yeniden tasnifi, tüm çalışanların "beyaz yakalı" "mavi yakalı" ayırımında olduğu gibi "çevrim-içi" ve "çevrim-dışı" çalışan olarak keskin bir ayırıma tabi tutulmasına sebep olmuştur (Torry, 2020). Bir kısım çalışanın ofisten uzakta evlerinden çalışmasının yapılan işlerin niteliğine göre değişmekle birlikte işyerinde salgın öncesi iş bölümünden farklı yeni bir iş bölümü yaratacağını söylemek mümkündür. Salgın esnasında işe gidip gelme zorluklarından kaynaklanan işe gecikmelerin de iş bölümünde zorunlu değişikliklere katkıda bulunacağı öngörülebilir.

İş Sağlığı ve Güvenliği

Süreçte pek çok işveren çalışanlarını evden çalışmaya teşvik ederken, hatta karantinada olanlar için ücretli izin bile sunarken, diğer bazıları salgına rağmen çalışanlarının ofise gelmelerini beklemiş ve çalıştırmaya devam ettirmiştir (McDowell, 2020).

Salgın esnasında iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili yönergelerin sayısında ve içeriğinde artışlar (Unite the Union, 2020) gözlemlenmesine rağmen; yine de işe gidip-gelirken ya da işyerinde virüsten enfekte olabilme ihtimali oldukça yüksektir. Salgın esnasında çalışma zorunluluğu; virüsten enfekte olabilme ihtimaliyle yalnızca çalışanın kendi ve ailesinin sağlığını değil enfekte edebilme ihtimali ile diğer çalışanların ve ailelerinin sağlığını da riske atmaktadır. Bu itibarla; İşverenlerin işçilerini sadece işyerinde koruduklarından emin olmakla kalmayıp, aynı zamanda hasta işçilerin işe gelmemelerini sağladıklarını da denetlemek de gerekir (World Economic Forum, 2020a).

COVID-19 salgınının işgücü seviyesi üzerindeki niteliksel sonuçları, salgın kaynaklı ölümlerde vasıflı işgücünün kaybı noktasında gerçekleşmektedir. Bu kayıplar her sektör, işkolu ve meslekte yaşanmaktadır. Polis memurları, itfaiyeciler, çocuk bakım çalışanları, yetişkinler için bakıcılar (World Economic Forum, 2020a) ve özellikle işleri gereği hasta ve yakınları ile daha yakın bir ilişkide olan sağlık çalışanlarında enfekte olabilme ve bunun komplikasyonlara dönüşebilme ihtimali daha yüksektir (WHO, 2020b, s. 1). Vasıflı işgücündeki kayıpların daha çok sağlık sektöründe yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Özellikle kadın sağlık çalışanları arasındaki COVID-19 enfeksiyonlarının, erkek meslektaşlarının iki katı olduğu rapor edilmektedir (UN Women, 2020). Uzun çalışma saatleri, psikolojik baskı, yorgunluk, mesleki tükenmişlik, hastalık belirtisi ve fiziksel ve psikolojik baskı (WHO, 2020a, s. 1) onların çalışma şartlarını daha da zorlaştırmaktadır.

Ülkemizde iş sağlığı ve güvenliği gerek sosyal gerekse ekonomik etkileri bakımından problemli bir alandır. İşyerlerinde uygulanacak iş sağlığı ve güvenliği önlemlerine salgın ile birlikte yenilerini ekleme ihtiyacı doğmaktadır. Özellikle toplu çalışmanın esas olduğu işyerlerinde koruyucu malzemeler, çalışma alanlarının genişliği, çalışanların birbirleriyle olan fiziki mesafesi, havalandırma, hijyen prosedürleri gibi hususların daha önemli olacağı bir döneme girilmektedir.

İşe giriş ve çıkışlarda sağlık kontrolü yapılması ile iş ortamının hijyenini sağlayacak tedbirlerin daha detaylı bir şekilde ele alınması ihtiyacı söz konusudur. Uzakta tele çalışma nedeniyle iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin tedbirler konusunda düzenlemelere ve çalışanları bilgilendirmeye ihtiyaç vardır. İşyerlerinde İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları toplanarak COVID-19'a yönelik olarak işin niteliği ve işyerlerinin özelliğine uygun tedbirler alınmalı, taraflarda farkındalık ve işyerinde duyarlılık oluşturulması için iş birliği geliştirilmeli, iş sağlığı ve güvenliği alanında bilgilendirme, iletişim ve hassasiyetin yaygınlaştırılması için yoğun çaba harcanmalıdır.

İzin Süreleri

Salgın esnasında mallarına ve hizmetlerine olan talebin daralması ya da iktisadi faaliyetlerin sürdürülmesinde yaşanan zorluklar firmaların çalışma programlarında değişikliklere gitmesine sebep olmuştur. Salgın ile birlikte; çalışanlardan bir kısmının ücretsiz izine gönderildiği (Weber, 2020), karantina tedbirleri dolayısıyla evde kalmak zorunda olan bir kısmının da işten çıkarılma ile tehdit edilerek yıllık ücretli izinlerini kullanmaya zorlandığı (Singh A. , 2020) rapor edilmektedir. Diğer bazılarından ise ücretsiz izin veya daha düşük bir çalışma programı için gönüllü olmalarının talep edildiği (World Economic Forum, 2020b) görülmektedir. Salgın esnasında çalışanlarına ücretli izin veren işverenler de mevcuttur (McDowell, 2020).

Talep artışı yaşanan işkollarında ise çalışanlara yıllık ücretli izinlerin kullandırılmadığı, bunun üzerine çalışanlara bu haklarını gelecek yıla taşıyabileceklerine dair idari kararlar alındığı da görülmektedir (Chapman, 2020).

İşe Devamsızlık

Salgın sebebiyle işgücünden bir kısmının enfekte olması işe devamsızlıklarda artışı beraberinde getirecektir. Özellikle, sağlık çalışanlarında işyeri kaynaklı enfekte olmaların yüksek olduğu (Oddone, 2020) dikkate alındığında bu grubun işe devamsızlıklarında önemli bir artış bekleyebiliriz. Diğer çalışanların işe devamsızlıkları işe gidip-gelirken ve işyerinde

enfekte olabilme ihtimalinin gerçekleşmesine göre vaka-ölüm oranlarını etkileyebilirken, sağlık çalışanlarının işe devamsızlıkları bu oranları doğrudan etkileyebilir.

Sosyal uzaklaştırma uygulamalarından biri olan okulların kapatılması uygulamasının evde kalan çocuk ya da çocuklara bakacak başka bir ebeveynin yokluğunda işe devamsızlıklarda bir artışa yol açmasına rağmen salgın kaynaklı ölümlerde %2 ile %4 arasında azalma meydana getireceği (Viner, ve diğerleri, 2020, s. 398) tahmin edilse de, bir başka araştırmada bu tahminlerin çocuk bakma ihtiyacı olan sağlık işgücünün bu sebepten işe devamsızlığının vaka ve ölüm oranlarında yaratacağı artışı dikkate almadığı ve bu kişilerin işe devamsızlığının okul kapanmalarından elde edilenden daha fazla vaka-ölüm oranlarında artışa yol açabileceği (Bayham & Fenichel, 2020, s. 271,272) belirtilmektedir. Bu durum sağlık çalışanlarının işe devamlılıklarının önemini ortaya koymaktadır.

Okulların kapatılması esnasında işverenlerin çocuk bakma sorumluluğu olan çalışanlarına yaklaşımlarının da çalışanların işe devamsızlıkları üzerinde etkisi olacağı şüphesizdir. Okul kapanmaları nedeniyle evde çalışan çalışanlarına nasıl yardımcı olunduğu ile ilgili çok cevaplı bir soruya işverenlerin %73,4'ü çalışanların gerektiğinde esnek vardiyalarda ve / veya zaman bloklarında çalışmalarına izin verdiğini, %14,5'u izin vermediğini, %11,4'ü bakıcı çalışanların birbirlerini desteklemesi için özel iletişim kanalları kurduğunu, %5,4'ü çocuk / yaşlı bakımı için yapılan ödemelere katıldığını, %3,3'ü (dışarı çıkamayan çocuklu aileler gibi) ihtiyacı olan çalışanlar için tedarik işlemlerini organize ettiğini, %2,7'si fazla şirket bilgisayarlarını çocukların çevrimiçi öğrenimi için çalışanlara dağıttığını, %2,3'ü evden çalışmayan (kurye, lojistik, sağlık vb.) zorunlu çalışanları için doğrudan çocuk bakımı sağladığını belirtmiş, %20 ,9'u ise soruları karşılamayan beyanda bulunmuşlardır (i4cp, 2020, s. 3).

Salgın esnasında hala daha işyeri esaslı çalışanlar için işe devamsızlıkta artış söz konusu iken, uzakta çalışanların işe devamsızlığında önemli ölçüde azalma beklenebilir. Evlerinde tele çalışan bu kişilerin işe devamsızlığı çalışmalarının çevrim-içi niteliğine göre değişecektir. Uzun süreli bir iletişim kesintisi söz konusu değil ise sürekli çevrim-içi çalışanların işe devamsızlığı iradi olarak çevrim-içi olmamalarından kaynaklanacaktır. Ara-sıra çevrim-içi çalışanlar çevrim-içi olma periyotlarında iradi olarak çevrim-dışı kalsalar da bu işi yapmadıkları olarak yorumlanamayacağı için bu kişilerin işe devamsızlığında bir belirsizlik söz konusu olacaktır.

Salgın esnasında işgücünün istihdamında yaşanan zorluklar, dünya çapındaki şirketlerin üretim sürecinde giderek daha fazla makine, robot ve diğer dijital teknolojileri kullanmalarını teşvik edebilir (Petersen, 2020). Söz konusu teknolojilerin insan emeğinin yerini almasının

işe gidip-gelme problemlerinin oldukça yoğun olarak yaşandığı salgın gibi durumlarda emeğe olan bağımlılığı azaltacağı kuşkusuzdur.

Sonuç

COVID-19 virüsünün nüfus üzerindeki sayısal sonuçlarından çok yaratmış olduğu salgının dönemsel etkilerinin daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Virüsten hayatını kaybedenlerin önemli bir bölümü çalışma çağında olmamasına rağmen, enfekte olanların önemli bir kısmı çalışma çağındadır. Bu durumun şimdi ve yakın bir gelecekte iktisadi faaliyetlerin sürdürülebilmesinde etkili olabileceği şüphesizdir. Karantina önlemleri ve seyahat kısıtlamaları işgücünün mobilitesini sınırlandırırken işgücüne katılma oranında pek çok ülkede düşüşler yaşanmıştır.

İşgücünün önemli bir kısmı işini kaybetmiş, çalışanların önemli bir kısmı da hala işinin olduğunu zannettiği ücretsiz izine gönderilmiştir. Pek çoğu ücret kesintisine rıza göstermekle işini muhafaza edebilmiştir, ancak her an işsiz kalma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Mallara ve hizmetlere olan talebin azalması, tedarik zincirinin kesilmesi, karantina ve seyahat sınırlamaları ve çalışma programlarında yeni düzenlemeler çalışma saatlerinde esaslı düşüşlere yol açmıştır. Çalışma saatlerinde artış görülen işkollarında ise işgücünün sömürülme ihtimali söz konusudur. Yıllık ücretli izinlerin zorla kullandırılması, ücretlerde kesinti, fazla çalışma yapmaya zorlanma vb. gibi çalışanlar aleyhine pek çok gelişme söz konusudur.

Kaynaklar

Aaronson, S. (2020, 4 3*)*. Labor market in March deteriorated much more quickly than the unemployment rate suggests. *Brookings*, Retrieved from https://www.brookings.edu/blog/up-front/2020/04/03/labor-market-in-march-deteriorated-much-more-quickly-than-the-unemployment-rate-suggests/#cancel

Alastair, R. (1994). *Teleworking: A Guide to Good Practice*. Oxford: NCC Blackwell.

Bayham, J., & Fenichel, E. P. (2020). Impact of school closures for covid-19 on the US health-care workforce and net mortality: a modelling study. *Lancet Public Health*, *5*(5) 271-278 Retrieved from https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2468-2667%2820%2930082-7

Bilefskyi, D. (2020, 4 16). 31 Deaths: toll at Quebec nursing home in pandemic reflects global phenomenon. *The New York Times*, Retrieved from https://www.nytimes.com/2020/04/16/world/canada/montreal-nursing-homes-coronavirus.html

CEIC. (2020, 4 24). Labour force participation rate. *ceicdata.com*, Retrieved from https://www.ceicdata.com/en/indicator/labour-force-participation-rate

Chapman, B. (2020, 5 15). Coronavirus: employees can carry over unused holiday for two years, government announces. *Independent*, Retrieved from https://www.independent.co.uk/news/business/news/coronavirus-holiday-uk-days-off-work-annual-leave-carry-over-unused-a9430101.html

Coibion, O., Gorodnichenko, Y., & Weber, M. (2020, 4). Labor markets during the covid-19 crisis: a preliminary view. *National Bureau of Economic Research*, No. 27017 (April 2020), 1-13 Retrieved from https://www.nber.org/papers/w27017.pdf

Demir, İ. (2020). Kovid-19 (koronavirüs) salgınının ekonomik etkileri. *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULISA) Enstitüsü*, Sayı 1, 1-30. Retrieved from https://aybu.edu.tr/yulisa/contents/files/ULI%CC%87SA12_Kovid_19_Ekonomik_Etkiler.pdf

Durant, I., & Pamela, C.-H. (2020, 4 1). COVID-19 requires gender-equal responses to save economies. *unctad*: Retrieved from https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2319

Economics.help. (2020, 4 6). Dependency ratio. *Economics.help*, Retrieved from https://www.economicshelp.org/blog/glossary/dependency-ratio/

Erdem, Z. (2004). *Tele çalışma*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

FAO. (2020, 4 7). Impact of COVID-19 on informal workers. *Food and Agriculture Organization of The United Nations*, Retrieved from http://www.fao.org/3/ca8560en/CA8560EN.pdf

ILO. (2020, 4 7). ILO: COVID-19 causes devastating losses in working hours and employment. *International Labour Organization*, Retrieved from https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_740893/lang--en/index.htm

International Diabetes Federation. (2020, 4 16). COVID-19 outbreak: guidance for people with diabetes. *International Diabetes Federation*: Retrieved from https://www.idf.org/our-network/regions-members/europe/europe-news/196-information-on-corona-virus-disease-2019-covid-19-outbreak-and-guidance-for-people-with-diabetes.html

i4cp. (2020). Survey results: global employer response to the coronavirus 3.0. *Institute for Corporate Productivity*, Retrieved from https://www.i4cp.com/file/coronaviri/survey-results-global-employer-response-to-the-coronavirus-3-0/download

Maidenberg, M., Cutter, C., & Feintzeig, R. (2020, 3 18). Call it a layoff, a furlough or a cut shift: Americans are losing work. *The Wall Street Journal*, Retrieved from https://www.wsj.com/articles/call-it-a-layoff-a-furlough-or-a-cut-shift-americans-are-losing-work-11584550057

McDowell, E. (2020, March 16). 9 ways to protect yourself from the novel coronavirus if you're still working in an open office. *Business Insider*, Retrieved from https://www.businessinsider.com/ways-to-protect-yourself-from-illness-office

McKeever, V. (2020, March 31). Coronavirus lockdowns are making the working day longer for many. *CNBC Make It*, Retrieved from https://www.cnbc.com/2020/03/30/coronavirus-lockdowns-are-making-the-working-day-longer-for-many.html

Meister, J. (2020, March 31). The impact of the coronavirus on HR and the new normal of work. *Forbes*, Retrieved from https://www.forbes.com/sites/jeannemeister/2020/03/31/the-impact-of-the-coronavirus-on-hr-and-the-new-normal-of-work/#1fcf40e22b60

Morikawa, M. (2020, April 10). COVID-19, teleworking, and productivity. *VOX CEPR Policy Portal*, Retrieved from https://voxeu.org/article/covid-19-teleworking-and-productivity

Oddone, E. (2020, March 18). Thousands of medical staff infected with coronavirus in Italy. *Aljazeera*, Retrieved from https://www.aljazeera.com/news/2020/03/rising-number-medical-staff-infected-coronavirus-italy-200318183939314.html

OH&S. (2020, March 30). Fighting occupational burnout in three ways. *Occupational Health & Safety*, Retrieved from https://ohsonline.com/Articles/2020/03/30/Fighting-Occupational-Burnout-in-Three-Ways.aspx

Petersen, T. (2020, April 3). Five potential effects of the corona pandemic on the international division of labor. *Global Economic Dynamics*, Retrieved from https://ged-project.de/blogpostsen/coronavirus-economic-impact-labor/

Productivity Commission. (2014). *Geographic labour mobility: research report, April 2014*. Canberra: Media and Publications. 1-32. Retrieved from https://www.pc.gov.au/inquiries/completed/labour-mobility/report/labour-mobility-overview.pdf

Ritchie, H., & Max, R. (2020, May 6). Causes of death. *Our World in Data*, Erişim adresi: https://ourworldindata.org/causes-of-death#all-charts-preview

Robert Koch Institute. (2020, April 6). Coronavirus disease 2019 (COVID-19) daily situation report of the Robert Koch Institute. *Robert Koch Institute*, Retrieved from https://www.rki.de/DE/Content/InfAZ/N/Neuartiges_Coronavirus/Situationsberichte/2020-04-06-en.pdf?__blob=publicationFile

Roser, M., Ritchie, H., Ospina, E. O., & Hasell, J. (2020, May 18). Mortality risk of COVID-19. *Our World in Data*, Retrieved from https://ourworldindata.org/mortality-risk-covid

Singh, A. (2017, May 12). You're working in the wrong place. *Medium*, Retrieved from https://medium.com/s/please-advise/youre-working-in-the-wrong-place-e289036ee01c

Singh, A. (2020, April 3). The workers 'conned' and forced to take holiday during the coronavirus lockdown. *Huffpost*, Retrieved from https://www.huffingtonpost.co.uk/entry/coronavirus-holiday-annual-leave-workers_uk_5e84b4a5c5b6871702a845f6?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAGzo3HgYf5KmZWQOT2brW0HweR7qqHYd9DMSwXDHVBG THfBnpXnLhbDe20QehjasXZ

Stop The Traffik. (2020, March 24). Coronavirus and the labour market: what this means for business. *stopthetraffik.org*, Retrieved from https://www.stopthetraffik.org/coronavirus-labour-market-means-business/

Torry, H. (2020, April 3). Coronavirus pandemic deepens labor divide between online, offline workers. *The Wall Street Journal*: Retrieved from https://www.wsj.com/articles/coronavirus-pandemic-deepens-labor-divide-between-online-offline-workers-11585924306

UN Women. (2020, April 26). COVID-19: Emerging gender data and why it matters. *UN Women*, Retrieved from https://data.unwomen.org/resources/covid-19-emerging-gender-data-and-why-it-matters

Unite the Union. (2020, April 24). Coronavirus work rights: UK advice for coronavirus from Unite. *Unite the Union*, Retrieved from https://unitetheunion.org/campaigns/coronavirus-covid-19-advice/

Viner, R. M., Russel, S. J., Croker, H., Packer, J., Ward, J., Stansfield, C., . . . Booy, R. (2020). School closure and management practices during coronavirus outbreaks including COVID-19: a rapid systematic review. *Lancet Child Adolesc Health*, *2020*, (4), 397-404 Retrieved from https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2352-4642(20)30095-X

Vyas, M., & Aiyar, Y. (2020, April 20). Podcast featuring Dr Mahesh Vyas and Yamini Aiyar. *Centre for Policy Research*, Retrieved from https://www.cprindia.org/news/coronavirus-pandemic-impact-unemployment-and-labour-force-participation

Weber, L. (2020, March 22). During coronavirus crisis, big companies display largess—but for how long? *The Wall Street Journal*: Retrieved from https://www.wsj.com/articles/during-coronavirus-crisis-big-companies-display-largessbut-for-how-long-11584893891

WHO. (2020a, March 19). Coronavirus disease (COVID-19) outbreak: rights, roles and responsibilities of health workers, including key considerations for occupational safety and health. *World Health Organization*, Retrieved from https://apps.who.int/iris/rest/bitstreams/1272583/retrieve

WHO. (2020b, March 19). Risk assessment and management of exposure of health care workers in the context of COVID-19. *World Health Organization*, Retrieved from https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331496/WHO-2019-nCov-HCW_risk_assessment-2020.2-eng.pdf

World Economic Forum. (2020a, March 20). Over 14 million employees in the U.S. face COVID-19 exposure every week at work. *World Economic Forum*, Retrieved from https://www.weforum.org/agenda/2020/03/americans-face-covid-19-exposure-work-coronavirus-health

World Economic Forum. (2020b, April 11). COVID-19's workforce impact. *World Economic Forum*, Retrieved from https://intelligence.weforum.org/topics/a1G0X000006O6EHUA0?tab=publications

Worldometers. (2020, May 18). COVID-19 coronavirus pandemic. *Worldometers*, Retrieved from https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.10

COVID-19 SALGINI SONRASI ÇALIŞMA HAYATI: GÜNCEL SORUNLAR, ÖNGÖRÜLER VE ÖNERİLER

Umut OMAY

Öz

COVID-19 virüsünün yol açtığı salgının etkileri her geçen gün daha fazla hissedilmekte, bu nedenle de dünyanın önemli değişimlerin arifesinde olduğu genel olarak kabul edilen bir görüş haline gelmektedir. Çalışma hayatının da bu kadar büyük ve kapsamlı bir dönüşüm sürecinden etkilenmemesi düşünülemez. Çalışma hayatının mevcut durumu incelendiğinde hâlihazırda çok çeşitli sorunların bulunduğu ve bunun yanı sıra geçici iş ilişkilerinin ve güvencesizliğin ön plana çıkmaya başladığı önemli bir dönüşüm sürecinin yaşanmakta olduğu görülmektedir. Bu nedenle salgın sonrası döneme ilişkin öngörülerin, salgın öncesi dönemde başlayan dönüşüm çerçevesinde ele alınması bir gereklilik haline gelmektedir. Bunun sonucunda salgının çalışma hayatı açısından bir katalizör etkisi göstermesiyle birlikte mevcut dönüşüm sürecinin hızlanarak ancak rota değişikliği yapmadan devam edebileceği ya da salgının olumlu ya da olumsuz sonuçlar çerçevesinde büyük değişimlere neden olabileceği ileri sürülebilir. Dolayısıyla salgının çalışma hayatı üzerindeki etkisinin ne olacağını belirleyecek temel unsurların dönüşüm sürecinin hızı ve kapsamı ile devletlerin bu sürece ilişkin alacakları tedbirlerin içeriği olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, çalışma hayatı, yeni çalışma biçimleri, güvencesiz çalışma

U. Omay
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: umutomay@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5092-9905

Giriş

Korona virüsünden (COVID-19) kaynaklanan ve 2020 yılının başından itibaren dünya geneline yayılarak etkisini göstermekte olan salgının henüz ne zaman tamamen kontrol altına alınabileceği şu an için bilinmemektedir.

Yakın dönemde Sars ve Ebola gibi başka salgın tehlikeleri ile karşılaşılmış olmasına rağmen bu salgınlar dünya geneline yayılmamış ve etkileri Batı Dünyası dışındaki çeşitli bölgelerle sınırlı kalmıştır. COVID-19 ise küresel bir nitelik kazanmış olup başta Batı Dünyasını yoğun bir biçimde etkilemektedir. Salgının küresel bir nitelik kazanması öncelikle ekonomik ve toplumsal açıdan birçok alanda çeşitli sorunlara neden olmakta ve bu nedenle salgının önemli dönüşümlere neden olacağı beklentisi artmaktadır. Bu yönüyle salgın çalışma hayatını da etkilemekte ve buna bağlı olarak çalışma hayatında önemli dönüşümler yaşanacağı sıklıkla dile getirilmektedir.

Çalışma Hayatının Mevcut Durumu

Salgın etkisini göstermeye başladığı sırada çalışma hayatını konu alan ve inceleyen literatürde uzunca bir süreden beri geleneksel ve standart olarak kabul edilen çalışma biçimlerinin sona ermekte olduğuna ilişkin yoğun tartışmalar bulunduğu görülmektedir. "Bildiğimiz çalışmanın sonunun" ya da genel anlamda "çalışmanın sonunun" geldiğine ilişkin bu tartışmaları belirtmek bu bölümde ele alınan konunun anlaşılması açısından özellikle önem taşımaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi salgının önemli bir özelliği bütün dünyayı çeşitli yönlerden etkilemekte olmasıdır. Bu nedenle Zizek (2020) salgını konu alan son kitabında, Martin Luther King'in ünlü sözüne gönderme yaparak "artık hepimiz aynı gemideyiz" demektedir (p. 12). Zizek'in bu atıfı salgının dünya için etkisinin ve kapsamının nasıl ele alınmakta olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Zizek'in (2020, p. 14) salgına ilişkin analizinde göze çarpan önemli bir nokta, salgının temel anlamda yeni bir şey getirmediğine ilişkin görüşüdür. Buna göre salgından derin anlamlar çıkartılmaması gerekmektedir çünkü 1) Küreselleşme, 2) Kapitalist Piyasa ve 3) Zenginlerin geçiciliği olmak üzere "olağan şüpheliler" varlıklarını sürdürmektedir.

Çalışma hayatında son yıllarda yaşanan dönüşümler ve tartışılan konu başlıkları dikkate alındığında Zizek'in gönderme yaptığı olağan şüphelilerin çalışma hayatını da uzunca bir süreden beri etkilemekte olan olağan şüpheliler olarak nitelendirilmeleri mümkün görünmektedir.

Gerçekten de, son dönemde "prekarya" ve "prekarizasyon", "serbest çalışma", "bağımsız çalışma", "evden çalışma" gibi bir dizi kavramın ve standart dışı çalışma biçiminin incelendiği ve özellikle standart dışı olarak kabul edilen yeni çalışma biçimlerinin ön plana alındığı ve insanların bu yeni çalışma biçimlerine yönlendirilmekte olduğu söylenebilir. Örneğin A.B.D.'de 2000'li yıllardan itibaren "bağımsız çalışma" ve "serbest çalışma" gibi çalışma biçimlerini öneren ve bu çalışma biçimlerini yaygınlaştırma amacı olan çok sayıda kitabın yayınlanmakta olduğu görülmektedir. Bu kitaplarda "özgürlük" hissine vurgu yapılmakta, serbest çalışmanın kişinin kendisini "harika" hissetmesini sağladığı ileri sürülmektedir (Omay, 2017, s. 252-253).

Serbest işgörenlik, bağımsız çalışma ve serbest çalışma olarak çok çeşitli başlıklar altında kavramlaştırılan standart dışı çalışma biçimleri 1980'li yıllarda A.B.D.'de hızlıca yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunun nedeni birçok şirketin o dönemde iflas etmelerinin, birleşmelerinin ya da hızlıca küçülmelerinin bir sonucu olarak işgücü piyasasında yüksek vasıflı ve yüksek ücretli çalışanlar yerine daha genç ve aynı zamanda düşük ücretli çalışanları tercih etmeye başlamış olmalarıdır (Monroe, 2002, p. 7; McGovern & Russell, 2001, p. 4-5). Sonraki dönemlerde ise "yığın çalışma" ve "insan bulutu" gibi yeni standart dışı çalışma biçimleri ve kavramları ile birlikte bu çalışma biçimlerinin kısa işler ekonomisi (gig economy) çerçevesinde dünya genelinde yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bütün bu standart dışı çalışma biçimlerinin çalışma hayatında neden olduğu ortak sorun güvencesiz çalışmadır (Omay, 2017, s. 240-252).

Kısacası, salgının etkisini göstermekte olduğu dönemde çalışma hayatının ve çalışma ilişkilerinin bir dönüşüm süreci içerisinde bulunduğu ve bu dönüşümün bütün dünyada etkisini göstermekte olduğu söylenebilir. Diğer bir ifade ile salgın çalışma hayatındaki mevcut bir dönüşüm süreci devam ederken etkisini göstermeye başlamıştır.

Bu nedenle, salgın öncesi dönemde özellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ekonomilerde yaygın sorunlar olarak görülen "sosyal damping", "kayıt dışı çalışma" ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan güvencesizlik sorununun bu yeni çalışma biçimleri ile birlikte gelişmiş ekonomiler açısından da söz konusu olmaya başladığı söylenebilir (Omay, 2017, s. 92).

Güvencesiz çalışmanın yaygın bir sorun haline gelmeye başlaması ve özellikle gelişmiş ekonomilerdeki çalışanların bu sorundan etkilenmekte olması Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından son dönemde salgına ilişkin olarak yayınlanan çeşitli raporlarda da kendisini göstermektedir. ILO uzmanlarından Berg (2020) salgın nedeniyle çalışma hayatında ortaya çıkacak sorunlara ilişkin alınacak önlemlerin öncelikle sayıları hızlıca artmakta olan güvencesiz çalışanları kapsamaya yönelik olması gerektiğini ifade etmektedir.

ILO (2016, p. 1-2) tarafından giderek yaygın bir sorun haline gelmekte olduğu belirtilen güvencesiz çalışma en basit anlamıyla standart çalışma biçimleri dışında kalan çalışma biçimleri ile ilişkilendirilmektedir. Standart çalışma olarak nitelendirilen çalışma biçimleri yasalar tarafından belirlenmiş bir dizi kural ile düzenlenmektedir. Yine standart çalışma olarak kabul edilen çalışma türleri tam ve belirsiz süreli, çalışanın işverene bağımlılığının esas alındığı iki taraflı sözleşmelerden oluşmaktadır. Ancak bu sözleşme biçimlerinin yerine, bu özellikleri taşımayan yeni çalışma biçimlerinin ortaya çıkıp hızlıca standart çalışmanın yerine almakta ve yaygınlaşmakta olduğu görülmektedir.

ILO (2016, p. 8) bu yeni çalışma biçimlerini 1) Geçici istihdam, 2) Kısmi süreli (part-time) ve çağrı üzerine çalışma, 3) Çok taraflı istihdam ilişkisi ve 4) Gizli istihdam/Bağımlı kendi hesabına çalışma (ya da "Bağımlı" bağımsız çalışma) başlıkları altında ele almaktadır. ILO'ya (2016) göre bu yeni çalışma biçimleri çalışanların standart çalışma biçimleri ile ilişkilendirilmiş birçok haktan ya da bu hakların tamamından çeşitli nedenlerle yararlanamama sorunuyla karşı karşıya gelmelerine neden olmaktadır. Yine ILO'ya (2016, p. 9) göre "Gizli istihdam/Bağımlı kendi hesabına çalışma (ya da "Bağımlı" bağımsız çalışma)" olarak nitelendirilen yeni çalışma biçimleri doğaları itibariyle hizmet ilişkisi olmakla birlikte yasal anlamda bir hizmet sözleşmesi olarak kabul edilmemekte, bu nedenle hizmet sözleşmelerinin çalışanlar açısından sağladığı haklardan hiç biri bu sözleşmelerle çalışanlar açısından söz konusu olmamaktadır. Kısacası bu çalışma biçimlerinin "maskelenmiş istihdam", "sahte/yapay ya da yanlış sınıflandırılmış istihdam" olarak tanımlanması gerekmektedir.

Dolayısıyla ILO'nun çalışma yaşamında güvencesizlik sorununa özel bir önem verdiği ve bu durumu çalışma hayatındaki güncel sorunlar içerisinde öncelikli bir sorun olarak ele almakta olduğu söylenebilir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde görünürde "bağımsız" ancak niteliği itibariyle bağımlı çalışma biçimlerine özellikle vurgu yapıldığı ve bu çalışma biçimlerinin varlığının iş hukuku kapsamında ele alınmaması nedeniyle önemli bir sorun olduğu yönünde eleştiriler bulunduğu görülmektedir (Muehlberger, 2007). Bu nedenle bu çalışma biçimleri bağımlı bir bağımsız çalışan tipi ortaya çıkartmakta ve çalışanlar açısından mağduriyet yaşanmasına neden olmaktadır (Omay, 2017, s. 248-249).

Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını İyileştirme Vakfı (EUROFOUND) (2015) soruna daha geniş bir boyuttan yaklaşmakta ve yeni çalışma biçimlerini, bazılarının çalışanlar açısından çeşitli yönlerden avantajlı bazılarının ise yine çeşitli yönlerden dezavantajlı olduğu

Çalışan paylaşımı, İş paylaşımı, Geçici yöneticilik, Ortak istihdam, Portföy istihdam, Yığın istihdam gibi farklı türler çerçevesinde sınıflandırmaktadır.

EUROFOUND (2015) tarafından özellikle dikkat çekilen ve çalışanlar açısından çok çeşitli sorunlara neden olduğu belirtilen yeni bir çalışma biçimi ise "sıfır saat sözleşmesi" olarak nitelendirilen bir sözleşme türüdür. Bu çalışma biçimi başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde görülmektedir. Bu yeni çalışma biçiminin en önemli özelliği, bu yeni çalışma biçiminin yasalar tarafından düzenlenmiş bulunan çağrı üzerine çalışma gibi görünüyor olsa da uygulanması itibariyle bu kuralların dışına çıkılmasını kolaylaştırması, dolayısıyla da çağrı üzerine çalışmanın sağladığı güvencelerin ortadan kalkmasına neden olmasıdır. Yapılan araştırmalar, sıfır saat sözleşmelerinin vasıf düzeyleri ne olursa olsun tıp da dâhil olmak üzere birçok sektörde uygulanmakta ve giderek yaygınlaşmakta olduğunu göstermektedir (EUROFOUND, 2015, p. 46-71). Örneğin İngiltere'de yapılan çeşitli araştırmalar 2017 yılı itibariyle 900.000'den fazla çalışanın sıfır saat sözleşmesi ile çalıştığını göstermektedir. Ayrıca yine bu araştırmalara göre diğer sözleşme biçimleriyle çalışanlar için ortalama saatlik ücret 11.05 GBP iken, sıfır saat sözleşmesinde ortalama ücret 7.25 GBP olup, sağlık sektöründe 30.000'den fazla çalışan sıfır saat sözleşmesi ile çalıştırılmaktadır (Boyd, 2019).

Serbest çalışma ve bağımsız çalışma gibi yeni çalışma biçimlerinin yanı sıra 1980'li yıllarda "prekarya" ve "prekarizasyon" tartışmalarının da başladığı görülmektedir. Prekarya (Precariat) kavramı güvencesiz çalışmayı ifade etmek üzere Güvencesiz (Precarious) ve Proletarya (Proletariat) kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kavramı ilk kullananlar geçici işçileri ve mevsimlik işlerde çalışanları içermek üzere 1980'li yıllarda Fransız Sosyologlar olmuştur. Daha sonra Alman Sosyologların, iş bulamadıkları için toplumla bütünleşme şansı kalmamış kişileri içermek üzere kavramın kullanımını genişlettikleri, Japonya'da ise aynı dönemde "serbest işçi" (Freeter: Free + Arbeiter) kavramının aynı anlama gelecek biçimde kullanıldığı görülmektedir (Standing, 2011, p. 9). Sonraki yıllarda ise prekarya kavramının dikkat çekmesini ve güncel bir tartışma konusu haline gelmesini sağlayan isim, bu sorunun artarak devam etmekte olduğunu savunan Standing olmuştur.

Standing prekarya kavramını II. Dünya Savaşı sonrası dönemde çalışanlara sağlanan istihdam güvencesi, iş güvencesi, gelir güvencesi, uygun çalışma koşulları gibi güvencelerin artık işlemez hale getirildiğini ve bu güvencelerden yararlanan çalışan sayısının hızlıca azalmakta olduğunu ifade etmek üzere kullanmaktadır. Kısacası "prekarya" olarak ifade edilen kavramın, serbest çalışma ve bağımsız çalışma gibi kavramlarla ilişkilendirilen yeni çalışma biçimlerine bir gönderme yaptığı söylenebilir. Bunun nedeni bu yeni çalışma

biçimlerinin güvencesizlik temelinde kurgulanmış olması ve prekaryanın da bu duruma işaret etmesidir (Omay, 2017, s. 235-238).

Standing'in prekarya analizinde başlangıç noktasını II. Dünya Savaşı olarak ele almasının sorunlu bir yaklaşım olduğu yönünde eleştiriler de bulunmaktadır (Breman, 2013). Standing'in bu tercihinin Sanayi Devrimi ile birlikte çalışmanın güvencesizlik üzerine temellendirilmiş doğasının anlaşılmasını engellediği ve buna bağlı olarak da "normal olan" ile "anormal olan" arasındaki ayırımın gözden kaçmasına neden olduğu ileri sürülebilir (Omay, 2017, s. 238-239).

Salgın öncesi dönemde çalışma hayatına ilişkin bir başka tartışma konusu da "fleksitarya" kavramı çerçevesinde kendisini göstermektedir. Bu kavram İngilizcedeki esneklik (flexibility) kelimesi ile yine Proletarya kelimesinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş olup, esnek çalışma biçimlerine ve bu esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasına işaret etmektedir (Omay, 2017, s. 213).

Görüldüğü üzere salgın öncesi dönemde çalışma hayatında işlerin güvencesizliği, geçiciliği ve esnekliği meselesi temel tartışma konularını oluşturmaktadır. Benzer biçimde Rifkin (1995) tarafından da yine aynı dönemde çalışmanın ya da en azından bildiğimiz çalışmanın sonunun geldiğine işaret edilmiştir. Rifkin (1995, p. 193). tarafından verilen örneklerden biri oldukça dikkat çekicidir. Buna göre deneyimli bir finansal hizmetler sorumlusu işini kaybettikten sonra uzunca bir süre işsiz kalmış ve eşdeğer bir iş bulamadığı için çaresizlikten taksi şoförlüğü, satış elemanlığı ve kredi yöneticiliği olmak üzere üç farklı işi aynı anda yürütmek durumunda kalmıştır.

Rifkin tarafından işaret edilen bu durumun son dönemin güncel konuları yer alan 4. Sanayi Devrimi tartışmaları çerçevesinde yeniden ele alındığı görülmektedir. Örneğin 4. Sanayi Devriminin önde gelen isimleri arasında yer alan Schwab (2016, p. 49-50) geleneksel çalışma biçimlerinin sonuna gelindiğini, çalışanların birçok farklı işlerden oluşan bir "işler portföyü"ne sahip olmalarının 4. Sanayi Devriminde artık bir zorunluluk olduğunu ileri sürmektedir.

Schwab'ın kurucusu olduğu Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) (2018) tarafından yayınlanan İşlerin Geleceği (The Future of Jobs Report 2018) raporunda ise 2018-2022 yılları arasında iş ve mesleklerde hızlıca bir dönüşüm yaşanacağı, bazı işlerin mevcut durumunu korurken, bazılarının gereksiz hale geleceği, bazılarının ise yükselişe geçeceği ileri sürülmekte ve işlerin geleceği ile ilgili çeşitli öngörülerde bulunulmaktadır.

Dünya Ekonomik Forumunun (2018, p. 9) söz konusu raporuna göre mevcut durumunu koruması beklenen işler arasında çeşitli yöneticilik dalları, insan kaynakları uzmanlığı, risk

yönetim uzmanlığı, tedarik zinciri ve lojistik uzmanlığı, çeşitli mühendislik dalları, finans ve yatırım uzmanlığı yer alırken, yenilikçilik, büyük veri işleme, eğitim ve geliştirme, kültür, dijital pazarlama uzmanlığı ile ilgili iş ve mesleklerin yükselişe geçmesi beklenmektedir. Gerileme yaşanması beklenen alanlar arasında ise tele-pazarlama, bankalardaki gişe işlemleri, finansal analiz, posta hizmetleri, kasiyerlik, muhasebe ve denetim, montaj işleri, sekreterlik, veri girişi gibi faaliyetler bulunmaktadır.

Bütün bu yaklaşımlar açısından bu yeni çalışma biçimlerinin yeni gerçeklik olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu nedenle yakın dönemde yapılan bazı çalışmalarda, bu yeni çalışma biçimlerinin iş-yaşam dengesi üzerindeki etkileri ele alınıp incelenmeye başlanmıştır. Örneğin Worley ve Gutierrez (2020) yeni ideal çalışanların iş ile yaşamın birbirleri içerisine geçen ve sınırları gün geçtikçe muğlaklaşmaya başlamış olan çalışma hayatında iş-yaşam dengesi sorununun üstesinden gelebilmiş olan bireyler olacağını ileri sürmektedirler.

Salgın Sonrası Dönemde Çalışma Hayatı

Virüsün bulaşma özelliğinin yüksek olması çeşitli tedbirlerin alınmasına neden olmaktadır. Bu tedbirler arasında karantina ve sosyal izolasyon yaygın olarak tercih edilen öncelikli yöntemler olarak göze çarpmaktadır. Bunun sonucunda da teknolojinin elverdiği ölçüde eğitimin ve bazı işlerin evden yürütülmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Salgının ekonomi üzerindeki beklenen etkilerine ilişkin çok sayıda raporun yayınlandığı ve bu raporların yaşanan gelişmeler çerçevesinde sıklıkla güncellendiği de görülmektedir. Bu raporlarda genel anlamda karamsar bir bakış açısının hâkim olduğu ve salgın nedeniyle tarihin önemli bir kırılma noktasına tanıklık edildiği yönünde bir görüş birliğinin bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla salgın sürecinde ve sonrasında büyük bir dönüşüm yaşanacağına ilişkin genel bir beklenti bulunmaktadır.

Gerek ekonomi gerekse de toplumsal yapı ile olan ilişkisi göz önüne alındığında, çalışma hayatının da bu dönüşümden etkilenmesinin kaçınılmaz olduğu sonucuna rahatlıkla ulaşılabilir. Ne var ki, bu dönüşümün nasıl gerçekleşeceği, ne gibi sonuçların ve yeniliklerin ortaya çıkacağı sorusunu doğru olarak yanıtlamak şu an için mümkün değildir. Bu konuda yalnızca öngörüde bulunulabileceğini özellikle belirtmek gerekir.

Gerçekten de 20 Nisan 2020 günü vadeli petrol işlemlerinde yaşanan dalgalanma sonucunda piyasada fiyatın "-40 USD" seviyesi gibi inanılması güç bir seviyeye gerilemesi, piyasaların ne kadar kırılgan bir hale geldiğini ve büyük belirsizliklerin bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Böyle bir ortamda diğer birçok konuda olduğu gibi, çalışma

hayatının nasıl etkileneceğine ve ne gibi değişimlerin yaşanacağına ilişkin görüşler yalnızca birer öngörü olarak nitelendirilebilir.

Salgının başladığı dönemde çalışma hayatının hâlihazırda bir dönüşüm içerisinde olduğu dikkate alındığında bazı soruları sormak kaçınılmazlaşmaktadır. Örneğin çalışma hayatında 1980'lerden beri yaşanmakta olan dönüşüm devam mı edecektir yoksa bu dönüşüm sona erip yeni bir dönüşüm mü başlayacaktır? Ya da bu dönüşümün yanı sıra şu anda öngörülemeyen yeni bazı durumlar mı söz konusu olacaktır?

Elbette bu ve benzeri sorular çoğaltılabilir. Bununla birlikte salgın sonrası dönemde çalışma hayatında gerçekleşmesi mümkün dönüşümlerin iki temel başlık altında ele alınıp incelenmesinin yeterli olabileceğini de belirtmek gerekir. Dolayısıyla,

1) Çalışma hayatı aynı kalır,
2) Çalışma hayatı dönüşüm geçirir, olmak üzere çalışma hayatının süreçten nasıl etkileneceğine ilişkin iki farklı öngörü (senaryo) önerilebilir.

1. Senaryo: Çalışma Hayatı Aynı Kalır

Bu senaryoya göre, salgın öncesi dönemde çalışma hayatında devam etmekte olan dönüşüm, temel dayanakları olarak kabul edilebilecek güvencesizlik, geçicilik ve esneklik üzerinden, herhangi bir rota değişikliği yapmadan, salgının katalizör etkisi ile birlikte daha da hızlanarak devam edebilir. Dolayısıyla çalışma hayatındaki mevcut dönüşümün yalnızca hızlanarak devam edeceği öngörüsü birinci senaryonun dayandığı temel bakış açısını oluşturmaktadır.

Chen ve Sharone'nun (2020) sürece ilişkin analizlerine göre, yaşanacak iflas ve şirket birleşmeleri işveren sayısını azaltacak, prekarizasyon ve emek gücü yerine makine kullanımı artarak devam edecektir. Bunun sonucunda da 1929 Büyük Buhranı sonrası döneme benzeyen bir durum ortaya çıkacak, işsizlik büyük bir sorun haline gelecek ve böylelikle daha düşük maliyetli ve kendilerine verilecek her türlü işe muhtaç bir işgücüne olan talebin artmasıyla birlikte bu durum kalıcı hale gelecektir. Ayrıca hizmet sektöründe çalışanların dönüşümden en fazla etkilenecek grubu oluşturacakları da öngörülmektedir. Bunun nedeni salgın sürecinde işverenlerin işgücü maliyetlerini düşürmenin farklı yollarını keşfetmeleri ve sonraki süreçte de bunlardan vazgeçmek istemeyecek olmalarıdır.

Salgınla birlikte bazı işlerde evden çalışmaya belirgin bir yönelim olduğu, salgın öncesi dönemde daha çok yeni çalışma biçimleri için geçerli olan evden çalışmanın, salgın ile birlikte standart olarak nitelendirilen iş sözleşmeleri çerçevesinde çalışan kişiler tarafından da yürütülmeye

başlandığı görülmektedir. Ancak bunun önemli bir maliyet azaltıcı yöntem olduğunu fark eden işverenlerin bu yönde talepte bulunmaya başladıklarını da belirtmek gerekir.

Gerçekten de uzaktan çalışmanın ve evden çalışmanın kalıcı hale geleceğini, işlerin önemli bir kısmının evden ya da uzaktan yürütülmesinin mümkün olduğunu fark eden şirketlerin salgın sona erse bile işleri eskisi gibi işyerlerinde yürütme konusunda isteksiz olduklarını, mekân kullanımını gözden geçirmeye başladıklarını (White, 2020) bildiren haberler dikkat çekmektedir. Yine bazı şirket yöneticilerinin verdikleri demeçler de evden ve uzaktan çalışmanın kalıcı hale geleceğinin bir işareti olarak kabul edilebilir. Örneğin bir gayrimenkul danışmanlığı şirketi yöneticisi insanların yeniden ofislere doluşmak istemeyeceklerini, bir danışmanlık şirketi yöneticisi ise ofiste yapılan işlerin evden de yapılabildiğini gördüklerini, bu nedenle merkez ofisin yalnızca toplantı amaçlı kullanılacağını, buna bağlı olarak da kira sözleşmelerini yenilemekten vazgeçtiklerini, bir finans kurumunun yöneticisi de binlerce kişiyi bir binaya sokma anlayışının artık sona erdiğini söylemektedir (Haag, 2020). Bir uzman tarafından dönüm noktası olarak nitelendirilen bir başka örnekte ise dünyaca ünlü bir sosyal medya şirketi çalışanlarına isterlerse "ilelebet" evden çalışabileceklerini bildirdiği görülmektedir (BBC, 2020).

Kısacası evden ve uzaktan çalışmanın birçok iş için kalıcı hale gelmesi beklenmektedir. Ancak burada önemli olan nokta, evden ve uzaktan çalışmanın kalıcı hale geleceği standart iş sözleşmelerinin zaman içerisinde güvencesiz ve geçici nitelikli yeni çalışma biçimlerine dönüşüp dönüşmeyeceğidir.

Evden çalışmanın aslında yeni bir çalışma biçimi olmadığı, sanayi devrimi öncesinde de yaygın kullanım alanı bulunan eve iş vermenin (putting-out system) 21. Yüzyıldaki uygulanışı olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten de Budd'a (2011, p. 6-7) göre bugün standart olarak kabul edilen çalışma biçimleri sanayi devrimi öncesi dönemde istisnai bir durumu ifade ederken, o dönemdeki standart çalışma aslında belirli bir üretim hedefine ulaşmanın amaçlandığı geçici işlerden oluşan eve iş verme sisteminden oluşmaktadır. ILO (2016, p. 51) da benzer bir duruma dikkat çekmekte ve geçici çalışmanın yeni bir durum olmadığını, bu çalışma biçiminin geçmişinin Antik Yunan Medeniyetine kadar dayandırılabileceğini belirtmektedir.

Bu nedenle özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemin özgün koşullarına bağlı olarak çeşitli yönlerden iyileştirilip güvenceli hale getirilen ve birçokları açısından "geleneksel" ya da "standart" sıfatları ile tanımlanmaya başlanan çalışma biçimlerinin aslında tarihsel bir "anomali" olduğu, yaşanan gelişmelerin nitelik itibariyle bir aslına dönüş olarak kabul edilmesi gerektiği ileri sürülebilir. Böylelikle Sanayi Devrimi öncesi dönemden başlayarak

geçicilik ve güvencesizlik üzerine temellendirilmiş olan çalışma biçimlerinin ve ilişkilerinin kısa süreli bir iyileşme dönemi sonrasında 1980'li yıllardan itibaren asli doğasına doğru bir dönüş yaşamakta olduğu söylenebilir (Omay, 2017, s. 238-239, 263).

Kısacası içinde bulunduğumuz salgının çalışma hayatı üzerindeki etkisinin bu dönüşümü hızlandırma, diğer bir ifade ile bu dönüşümde katalizör görevi görmesi beklenebilir. Bu öngörünün gerçekleşmesi durumunda çalışma hayatında ortaya çıkacak sorunları da önceden kestirmek ve bunlara yönelik çeşitli tedbirler ve politikalar geliştirmek olasıdır.

2. Senaryo: Çalışma Hayatı Dönüşüm Geçirir

Daha önce de belirtildiği üzere, salgınla ilgili görüşler karamsar bir tablo çerçevesinde büyük bir dönüşüm ve hatta tarihin bir kırılma noktası beklentisi üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Salgının ne kadar süreceği henüz tam olarak belli olmadığı için, ne kadar güçlü bir dönüşüm geçirileceği de öngörülememektedir. Bununla birlikte gerçekten bir dönüşüm geçirilecekse mutlak bir biçimde bu dönüşümün kalıcı etkilerinin olacağını söylemek gerekir. Örneğin 1929 Büyük Buhranı sonrası dönemde "kitle tüketimi ekonomisi"ne geçiş çabaları sonucunda ilginin tüketime yönlenmiş olması etkisini halen sürdüren tüketim toplumunun ve tüketim kültürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur (Omay, 2017, s. 137-138).

Salgın ile birlikte alınan tedbirlerin etkilerinin kalıcı mı yoksa geçici mi olacağı sorusunun yanıtı çalışma hayatının geleceği açısından özellikle büyük bir önem taşımaktadır. Tüketim toplumu olma özelliği taşımakta olan günümüz toplumunda özellikle tüketim alışkanlıklarındaki değişimin bu konudaki temel belirleyicilerden biri olması beklenebilir.

Salgının birkaç ay içerisinde sona ermesi durumunda tüketim alışkanlıklarında önemli derecede kalıcı bir değişim olması beklenmeyebilir. Diğer yandan salgının bir yıl ya da daha uzun sürmesi durumunda tüketim alışkanlıklarında kalıcı değişimler yaşanması beklenebilir. Dolayısıyla salgının süresi hangi sonuçların ve hangi kapsamda ortaya çıkacağını belirleyecektir. Bu nedenle çalışma hayatında yaşanacak değişikliklerle ilgili öngörülerde kısa, orta ve uzun vade dikkate alınmalıdır. Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere, işverenlerin salgın döneminde farkına vardıkları maliyet düşürücü önlemleri sürdürme konusundaki kararları da bu noktada ayrıca büyük bir önem taşımaktadır.

Salgın sonrası dönemde çalışma hayatında yaşanabilecek dönüşümler biri iyimser (olumlu) diğeri de kötümser (olumsuz) olmak üzere iki farklı bakış açısını yansıtan başlıklar altında incelenebilir.

İyimser bir bakış açısıyla, her ne kadar salgın sonrasında yaşanacak dönüşümlerle ilgili karamsar yaklaşımların belirgin bir hâkimiyeti bulunsa da, devletlerin salgının ekonomi ve çalışma hayatı üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek ya da en azından hafifletmek amacıyla aldıkları tedbirler dikkate alındığında II. Dünya Savaşı sonrası dönemde olduğu gibi çalışma hayatı açısından olumlu bir dönem yaşanabileceği ve yaşanacak dönüşümün çalışanlar lehine olmak üzere bazı düzenlemeler ve iyileştirmeler içerebileceği ileri sürülebilir.

Gerçekten de Bretton-Woods anlaşmasının ve Keynesyen ekonomi politikalarının etkisinin yanı sıra o dönemde mevcut bulunan iki kutuplu dünya düzenine bağlı olarak ortaya çıkan "Soğuk Savaş" ile birlikte başta Batı Ülkeleri olmak üzere birçok ülkede benimsenen Sosyal Devlet ve Refah Devleti uygulamaları, çalışma hayatı açısından da olumlu sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki, bugün "geleneksel" ve "standart" sıfatlarıyla tanımlanan çalışma biçimlerinin ve ilişkilerinin önemli bir bölümü o dönemde uygulanma ve yaygınlaşma fırsatı bulmuştur (Omay, 2017, s. 132-138).

Birçok devletin başta çalışanları kapsamak üzere tarihte eşi benzeri görülmemiş ölçüde önlem alma yönündeki çabaları (ILO, 2020a) ile peş peşe açıklanan ekonomik yardım paketlerinin yanı sıra örneğin Yeni Zelanda Başbakanı Ardern tarafından işletmelere ve işverenlere iç turizmin canlandırılması amacıyla haftada 4 günlük çalışma programını hayata geçirmeleri konusundaki tavsiyesi (Whiting, 2020) gibi politika önerileri dikkat çekicidir. Bütün bu uygulamaların salgın sonucunda ortaya çıkacak tahribatın üstesinden gelinebilmesi ve yeniden toparlanma amacıyla salgın sonrası dönemde de sürdürülmesi II. Dünya Savaşı sonrasına benzer bir dönemin yaşanmasına ve böylelikle çalışma hayatının da yapılacak çeşitli iyileştirme ve düzenlemelerle bu dönüşümden olumlu anlamda etkilenmesine neden olabilir.

Ancak II. Dünya Savaşı sonrası gerçekleşen olumlu ortamın geçici bir süre devam ettiği, düzenlemelerin kalıcı çözümler üretmediği, yalnızca sorunların ötelenmesine hizmet ettiği, bu nedenle de 1970'lerden itibaren Küreselleşme ve Neo-liberalizmin etkisiyle söz konusu düzenlemelerin ve çalışma hayatı açısından olumlu ortamın ortadan kalkmaya başladığı da unutulmamalıdır. Bu yönüyle II. Dünya Savaşı sonrasında bir "sahte cennet" dönemi yaşanmış olduğu da ileri sürülebilir (Omay, 2017, s. 238-239). Dolayısıyla alınacak tedbirlerin, sorunları ötelemek yerine uzun soluklu ve mümkünse kalıcı düzenlemeler içermesi önemlidir.

Konuya kötümser bir bakış açısıyla yaklaşıldığında ise salgın sonrası dönemde ortaya çıkacak dönüşümün çalışma hayatı üzerinde mevcut durumundan daha olumsuz sonuçlara

yol açmasının mümkün olduğu söylenebilir. Bu durum özellikle dönüşüm sürecinde salgının katalizör etkisinin beklenenden daha hızlı ve kapsamlı bir biçimde gerçekleşmesi ile birlikte söz konusu olacaktır. Eğer böylesi bir dönüşüm gerçekleşirse birçoğu şu anda öngörülemeyen başkaca sorunların da bu sürece etki etmesi ve olumsuz sonuçları artırması beklenebilir. Örneğin eğitimin ve iş hayatının bir kısmının dijital ortama taşınması, gerek bireyler, gerek işletmeler gerekse de toplumlar açısından bu imkâna sahip olanlar ile bu imkâna sahip olmayanlar arasındaki ayrışmaları ve eşitsizliği daha da artıracaktır (Pandey, 2020).

Şu anda salgının çalışma hayatında neden olduğu öncelikli sorun işsizliktir. Salgın öncesi dönemde de çalışma hayatının öncelikli sorunları arasında yer alan işsizlik sorununun salgının etkisi ile birlikte daha da şiddetlenmesi ve ürkütücü boyutlara ulaşması kaçınılmaz bir durum olarak kabul edilmektedir. Gerçekten de ILO (2020a, p. 1-2) bir raporunda mevcut durumu II. Dünya Savaşından beri karşılaşılan en ciddi kriz olarak tanımlamaktadır. Yine aynı raporda dünya işgücünün % 38'lik bölümünü oluşturan 1,25 milyar çalışanın doğrudan doğruya işsiz kalma riski altında olduğu ve süreçten en fazla etkilenen sektörler arasında konaklama, perakende, imalat ve yemek hizmetleri gibi önde gelen sektörlerin bulunduğu belirtilmektedir. ILO (2020b, p. 1) tarafından 29 Nisan 2020 tarihinde yayınlanan raporda ise son derece önemli bulgulara yer verilmektedir. Buna göre salgın öncesi dönem olarak kabul edilen 2019 yılının son çeyreği ile 2020 yılının ilk çeyreği karşılaştırıldığında 48 saatlik bir çalışma haftası esas alınarak yapılan tahminlere göre yaklaşık olarak 130 milyon tam zamanlı işe denk bir kayıp yaşanmış olduğu, 2020 yılının ikinci çeyreğinde ise bu sayının 305 milyon olarak gerçekleşmesinin beklendiği ifade edilmektedir. Ayrıca göreceli yoksulluk açısından da değerlendirildiğinde, özellikle kayıt dışı çalışanların salgının ilk ayında küresel düzeyde yaklaşık % 60 oranında gelir kaybı yaşadıkları tahmin edilmektedir. Dolayısıyla sorun yalnızca işsizlik ile sınırlı kalmamakta, özellikle kayıt dışı çalışanlar açısından ciddi anlamda gelir kayıpları da söz konusu olmaktadır. Kısacası ILO'nun (2020b) raporundan anlaşıldığı kadarıyla işsizliğin ve gelir kayıplarının artarak büyüme tehlikesi bulunmaktadır.

Gerek işsizliğin zincirleme bir biçimde ilerleyerek devasa boyutlara ulaşması gerekse de yine önemli ölçüde gelir kayıplarının yaşanması durumunda çalışma hayatının bir oldubitti ile dönüşmesi, mevcut birçok hakkın kalıcı bir biçimde yitirilmesine neden olabilir.

Çalışma hayatının salgından olumsuz olarak etkilenme süreci 1) sektörlerdeki ve bunlara bağlı işlerdeki dönüşüm ile 2) vasıf meselesi olmak üzere birbirileriyle ilişkili iki farklı kaynaktan beslenebilir.

Öncelikle dikkate alınması gereken unsur sektör bazındaki dönüşümlerdir. Mevcut durumda hangi işlerin değişmeden kalabileceği, hangi işlerde gerileme yaşanacağı ve hangi yeni işlerin ortaya çıkacağı konusunda bir belirsizlik yaşanmaktadır. Her ne kadar daha önce de belirtildiği üzere Dünya Ekonomik Forumunun (2018) bu konuda çeşitli öngörüleri bulunsa da, bu öngörülerin salgın öncesi dönemde yapıldığının göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

İkinci olarak dikkat edilmesi gereken unsur ise vasıflarla ilişkilidir. Birçok sektör salgın nedeniyle tehdit altında bulunduğu ve salgın sonrası dönemde hangi sektörlerin nasıl bir dönüşüm yaşayacağı henüz öngörülemediği için bu sektörlere ilişkin vasıf düzeylerinde de önemli bir belirsizlik yaşandığı ileri sürülebilir.

Kuşkusuz salgın sonrası dönemde bazı sektörler ön plana çıkacak ve toparlanma sürecinin itici güçleri arasında yer alacaktır. Bununla birlikte bazı sektörlerde ise kaçınılmaz olarak bir gerileme yaşanacaktır. Bu anlamda şu anda işgücü piyasasında bulunan işgücünün vasıf düzeyi salgın öncesi dönemin koşulları çerçevesinde olgunlaşmış bulunmaktadır. Dolayısıyla mevcut işgücünün yeni koşullara ne derecede uyum sağlayabileceği önemli bir soru işaretini oluşturmaktadır.

Diğer yandan salgın öncesi dönemde belirlenmiş olan vasıflı, yarı-vasıflı ve vasıfsız tanımlarının da salgın sonrası dönemde de aynı biçimde varlığını sürdürüp sürdürmeyeceği de belirsizdir. Öyle ki vasıfların yer değiştirme olasılığının bulunduğu da ileri sürülebilir.

İşgücü piyasası sonuçta bir piyasa olduğu için bu piyasada bir alıcı (talep) ve bir de satıcı (arz) bulunmakta olup, hangi niteliklere sahip olmanın vasıflı olma anlamına geleceğini belirleyen ise alıcı, diğer bir ifade ile müşteridir. Dolayısıyla vasfın ve bu vasfın düzeyini belirleyen kişi bağımsız çalışma söz konusu ise müşteri ya da hizmet talep eden, bağımlı çalışma söz konusu ise işverendir. Ancak sonuçta vasfın ne olduğunu ve düzeyini belirleyen emeğini sunan kişi değil karşı taraftır (Omay, 2017, s. 214-216).

Ne var ki, her şeyin neredeyse tamamen belirsiz olduğu bir ortamda, insanların dönüşüm sürecine ne kadar uyum sağlayabilecekleri de bir başka soru işaretini oluşturmaktadır. Gerçekten de 1980'li yıllardan itibaren ortaya çıkan ve 4. Sanayi Devrimi ile birlikte artan değişim baskısına uyum sağlamak konusunda bile çeşitli sorunlar yaşanırken, salgının ne gibi dönüşümleri beraberinde getireceğinin tam olarak öngörülemediği bir ortamda neye ve nasıl hazırlık yapılacağının da bilinemiyor olması başlı başına bir soruna işaret etmektedir.

Eğer dönüşüm, kötümser senaryoya uygun olarak beklenenden daha hızlı ve şiddetli bir biçimde gerçekleşirse, büyük bir olasılıkla bugün en vasıflı oldukları kabul edilenler de dâhil olmak üzere neredeyse çalışanların büyük bir çoğunluğu herhangi bir önlem alma ve hazırlık yapma fırsatı bulamadan bir anda vasıfsız hale gelebilir. Dolayısıyla salgın sonrası dönemde işgücünün büyük bir çoğunluğu için vasıfsızlık önemli bir sorun haline gelebilir. Salgın sonrası dönemin işgücü piyasasındaki niteliğe ve niceliğe bağlı talep sonucunda vasıfların yeniden belirlenmesi ve tanımlanması söz konusu olacaktır.

Ayrıca işgücü piyasası ile ilgili olarak gözden kaçırılmaması ve dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise gerek teknolojinin gerekse de küreselleşmenin etkisiyle yeni çalışma biçimleri açısından küresel işgücü piyasaların ortaya çıkmış olmasıdır. Bunun sonucunda çalışanlar arasında küresel bir rekabetin söz konusu olması kaçınılmazlaşmaktadır. "Yığın çalışma" ve "insan bulutu" gibi kavramlarla tanımlanan çalışma biçimlerinin yaygın olarak içerildiği küresel işgücü piyasalarının kuralsızlığı ve ücret kırma yarışı da dâhil olmak üzere çetin rekabet koşulları çalışanlar aleyhine çok çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Örneğin bu piyasalarda çalışanların asgari ücretin çok altında kazanç etmek durumunda kaldıkları görülmektedir (Omay, 2017, s. 243-244).

Diğer yandan, salgının katalizör etkisinin beklenenden hızlı ve etkili olması, "geleneksel" ve "standart" olarak nitelendirilen çalışma biçimlerinin ve ilişkilerinin tamamen ortadan kalkmasına neden olabilir. Böylelikle güvencesizlik, esneklik ve geçicilik temeline dayanan yeni çalışma biçimlerinin hızlı bir biçimde yaygınlaşması ve hatta çalışma hayatındaki yeni standart haline gelmeleri söz konusu olabilir. Dolayısıyla kötümser yaklaşım çalışma hayatındaki mevcut dönüşümün hızlıca tamamlanmasına da vurgu yapmaktadır. Böyle bir durum, yukarıda da belirtildiği gibi, vasıfların hızlıca ortadan kalkması ya da yeniden belirlenmesi ve işgücü piyasasında mevcut bulunan kişilerin bu hızlı dönüşüme uyum sağlayacak tedbirleri alma fırsatını bulamamaları yaygın bir vasıfsızlaşma sorununun ortaya çıkması ve daha önce vurgulanan "işler portföyü"ne sahip olma beklentisinin temel bir gerçeklik haline dönüşmesi sorununa yol açabilir. Bunun sonucunda da gerek işgücünün kendisi ve gerekse de işgücü piyasası açısından yapısal bir dönüşümün ortaya çıkması söz konusu olacaktır. Böyle bir durum ise Koronatarya (Coronatariat: Corona + Proletariat) gibi birçok yeni kavramın ve sınıflandırmanın ortaya çıkmasına neden olabilir.

Salgın Sonrası Dönemde Çalışma Hayatına Yönelik Öneriler

Salgın sonrası dönemde çalışma hayatına ilişkin yukarıda ileri sürülen iki senaryonun da ortak noktasını çalışma hayatında dönüşümün kaçınılmaz olduğu görüşü oluşturmaktadır.

Birinci senaryoda 1980'li yıllarda başlayan dönüşümün aynı rotada ancak hızlanarak devam edeceği düşüncesi, ikinci senaryoda mevcut dönüşümün olumlu ve olumsuz olmak üzere farklı boyutlar kazanabileceği ve mevcut dönüşümden farklı rotalara sapmanın söz konusu olabileceği düşüncesi esas alınmaktadır. Hangi senaryo gerçekleşirse gerçekleşsin sonuçta kaçınılmaz olarak görülen sonuç çalışma hayatında önemli değişiklikler olacağına ilişkindir.

Bu çerçevede alınması önerilen tedbirler 4 temel başlık altında incelenebilir:

1. "Hayat Boyu Öğrenme" anlayışının yaygınlaştırılması,
2. Kuşak farklılıklarının dikkate alınması,
3. Serbest Çalışma, Bağımsız Çalışma gibi yeni çalışma biçimlerine yönelik politikalar üretilmesi,
4. Yeni çalışma biçimlerinin neden olabileceği sorunlara yönelik düzenleyici ve koruyucu politikalar üretilmesi.

Salgın öncesi dönemde de uzunca bir süredir tartışmakta olan "Hayat Boyu Öğrenme" anlayışının salgın ile birlikte özellikle önem kazanması beklenebilir. Gerçekten de salgın öncesi dönemde mevcut iş ve mesleklerin yaşanan dönüşümler çerçevesinde "eskime" tehlikesinin bulunduğu, bu nedenle de çalışanların sürekli olarak bilgi ile becerilerini ve hatta kimliklerini yenilemeleri gerektiği sıklıkla dile getirilmekteydi (Omay, 2013). Dünya Ekonomik Forumunun (2018) öngörülerinin tamamen olmasa bile kısmen gerçekleşebileceği kabul edilse bile Hayat Boyu Öğrenme ihtiyacının kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Schwab'ın (2016) da 4. Sanayi Devriminin bir sonucu olarak gördüğü "işler portföyü" de yine "Hayat Boyu Öğrenme" anlayışı ile ilişkilendirilebilir. Bunun sonucunda salgın öncesi dönemde de eleştirilmekte olan, belirli bir eğitimi tamamladıktan sonra ömür boyu o işi yapma anlayışının, salgın sonrası dönemde tamamen ortadan kalkacağı söylenebilir. Bu durumda çalışanların çalışma hayatları boyunca sürekli olarak bilgi ile becerilerini ve hatta kimliklerini yenilemeleri, yeni bilgi ve beceriler edinmeleri kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu felsefenin ilköğretim düzeyinden başlanılarak bütün eğitim kademelerinde aktarılmasının yanı sıra geniş katılımla sağlanacak kapsamlı işbirlikleri ile meslek kazandırma kursları anlayışı sınırlarında kalmaksızın yaygınlaştırılması ve ulaşılabilir hale getirilmesi özellikle önemlidir.

İşgücü piyasasının mevcut koşulları içerisinde çok farklı kuşakların bir arada çalışmakta olduğu söylenebilir. Özellikle 2000'li yılların başından beri dikkat çekmekte olan kuşaklar meselesi, yaşanan dönüşüm açısından da önemli bir boyuta işaret etmektedir. Her dönemin

özgün koşullarının yetişmekte olan bireyler açısından farklı deneyimlere neden olması sonucunda (Delcampo vd., 2011, p. 5) farklı dünya görüşlerine sahip kuşakların ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Kuşakların sınıflandırılması ve sahip oldukları özellikler tartışmalı bir konu olsa da genel olarak kabul gören görüş her kuşağın bir diğerinden ayırt edici düzeyde farklı özellikleri bulunduğudur (Omay, 2017, s. 107). Bu farklılıklarda özellikle "kuşak yönlendiricisi" olarak isimlendirilen belirli bir olay ya da kültürel bir olgu gibi özgün niteliklerin etkili olduğu düşünülmektedir (Johnson ve Johnson, 2010, p. 4). Dolayısıyla bu kuşakların çalışmaya ilişkin algıları da birbirlerinden farklılaşmaktadır. Örneğin, 1980-2000 yılları arasında doğanlar, her ne kadar tarih aralığı konusunda bu görüş birliği bulunmasa da, Y Kuşağı olarak tanımlanmakta ve bu sahip oldukları özellikler nedeniyle, önceki kuşaklarla karşılaştırıldıklarında yeni çalışma biçimlerine daha uygun oldukları ileri sürülmektedir (Omay, 2017, s. 109-111). Bu nedenle dönüşüm süreci ile birlikte yaygınlaşması beklenen yeni çalışma biçimlerine uyum sağlama konusunda önceki kuşakların çeşitli yönlerden desteklenmesi uyum sürecinin neden olacağı sorunların azaltılmasını sağlayacaktır.

1980'li yıllardan itibaren yaygınlaşmaya başlayan ve salgın sonrası dönemde çalışma hayatında önemli bir payı oluşturacağı öngörülen serbest çalışma, bağımsız çalışma gibi isimlerle anılan yeni çalışma biçimleri, doğaları gereği çalışanların belirli bir düzeyde girişimcilik bilgisine ve becerisine sahip olmalarını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle ilköğretimden başlayarak bu konuya yönelik eğitim programlarının uygulanması ve yine çeşitli işbirlikleri aracılığıyla bu programların bütün çalışanları içerecek biçimde yaygınlaştırılması gerekmektedir. Ayrıca mevcut bulunan destek programlarının da kapsamının geliştirilmesi ve desteklerden yararlanmanın kolaylaştırılması, sürecin sağlıklı işleyişinin sağlanması açısından önemlidir.

Yeni çalışma biçimlerinin dayandığı güvencesizlik, esneklik ve geçicilik özelliklerinin neden olabileceği sorunların giderilmesi ya da çalışanların bu sorunlardan en az düzeyde etkilenmeleri amacıyla çeşitli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu tip çalışanlarla ilgili bir kavram karmaşası olduğu, bu nedenle de konuyla ilgili araştırmaların birbirinden farklı ve hatta çelişkili sonuçlar verdiği görülmektedir (Omay, 2017, s. 246-248, 251-252). Bunun en önemli nedeninin, bu yeni çalışma biçimlerinin "geleneksel" ve "standart" olarak nitelendirilen çalışma biçimlerinden farklı olarak özgün yasalarının bulunmaması olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla, bu yeni çalışma biçimlerini düzenleyecek yasalara gereksinim bulunmaktadır. Diğer yandan özellikle sosyal güvenlik sistemlerinin yine "geleneksel" ve "standart" olarak kabul edilen çalışma biçimleri esas alınarak düzenlenmiş olması, bu yeni çalışma biçimlerinin, özellikle kavramlaştırmaların muğlaklığı, "bağımlı bağımsız" olarak

nitelendirilen doğasının gözden kaçıyor olması ve yine bu yeni çalışma biçimlerinin yasal düzenlemelerin dışında yer alması nedeniyle, büyük ölçüde sosyal güvenceden yoksun kalmalarına neden olmaktadır (Omay, 2017, s. 241, 244, 251-252). Bu noktada sosyal güvenlik sistemlerinin bu yeni çalışma biçimlerini ve kendilerine özgü niteliklerini de içerek biçimde yeniden ele alınması ve düzenlemelerin yapılması özel bir önem taşımaktadır. Diğer yandan konuyla ilgili literatürde başta "işsizlik" olmak üzere ilişkili kavramların yeniden ele alınmasının da olumlu bir katkı sağlayacağı söylenebilir. Zira mevcut işsizlik tanımlamasının yeni çalışma türleri ile uyumlu olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Ayrıca her ne kadar tartışmalı bir konu olsa da "vatandaşlık geliri" gibi belirli bir düzeyde gelir garantisi sağlamayı hedefleyen koruyucu düzenlemelerin yeniden ele alınmasının da önemli olduğunu belirtmek gerekir.

Kaynaklar

Berg, J. (2020, 12 Nisan). COVID-19'un uçurumun kenarına ittiği güvencesiz çalışanlar. Erişim adresi: https:// www.ilo.org/ ankara/areas-of-work/COVID-19/WCMS_741452/lang--tr/index. html

Breman, J. (2013). A bogus concept?. *New Left Review*. *84*, 130 – 138.

Boyd, C. (2019, November 19). More than 30,000 NHS workers are trapped on controversial zero-hour contracts, trade union warns. *Mailonline*. Retrieved from https://www.dailymail.co.uk/health/ article-7701483/More-30-000-NHS-workers-trapped-controversial-zero-hour-contracts.html

Budd, J. W. (2011). *The thought of work*. New York: Cornell University Press.

Chen, V. T. & Sharone, O. (2020, April 19). The second phase of unemployment will be harsher. *The Atlantic*. Retrieved from https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2020/04/americas-compassion-for-the-unemployed-wont-last/610243/.

Coronavirus: Twitter allows staff to work from home 'forever'. *BBC*. Retrieved from https://www.bbc.com/ news/ technology-52628119 .

Delcampo, R.G., Haggerty, L.A., Haney, M.J., Knippel, L.A. (2011). *Managing the Multi-Generational Workforce: From the GI Generation to the Millennials*. Surrey: Gower Publishing.

EUROFOUND (2015). *New forms of employment*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Haag, M. (2020, May 12). Manhattan Faces a Reckoning if Working From Home Becomes the Norm. *The New York Times*. Retrieved from https://www.nytimes.com/2020/05/12/nyregion/coronavirus-work-from-home.html.

ILO (2016). *Non-standard employment around the World: Understanding challenges, shaping prospects*. Geneva: International Labour Office.

ILO (2020a). *COVID-19 and the world of work. Second Edition: Updated estimates and analysis*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf .

ILO (2020b). *COVID-19 and the world of work. Third Edition: Updated estimates and analysis*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ @dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_743146.pdf .

Johnson, M., & Johnson, L. (2010). *Generations, Inc.: From Boomers to Linksters – Managing the Friction Between Generations at Work.*New York: Amacom.

McGovern, M., & Russell, D. (2001). *A new brand of expertise: How independent consultants and free agents are transforming the world of work*. Boston: Butterworth-Heinemann.

Monroe, J. (2002). *Free agent manual: The rules and tools for your solo success*. Harlow: Pearson Education Limited.

Muehlberger, U. (2007). *Dependent self-employment: Workers on the border between employment and self-employment*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Omay, U. (2013). Hayat boyu öğrenme stratejilerinin işgücü piyasasında dengeleyici rolü, işsizliği önleyici/azaltıcı etkisi. *İstihdamda 3i*. (8), 58–60.

Omay, U. (2017). *Post Homo Servus*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Pandey, A. (2020, 13 Nisan). Korona dijital adaletsizliği derinleştirdi. *Deutsche Welle Türkçe*. Erişim adresi: https://www. dw.com/tr/korona-dijital-adaletsizli%C4%9Fi-derinle%C5%9Ftirdi/a-53079983.

Rifkin, J. (1995). *The end of work: The decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: G. P. Putnam's Sons.

Schwab, K. (2016). *The fourth industrial revolution*. Cologny/Geneva: World Economic Forum.

Standing, G. (2011). *The Precariat: The new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic.

White, L. (2020, April 29). Barclays Ceo says 'putting 7,000 people in a building may be thing of the past'. *Reuters*. Retrieved from https://www.reuters.com/article/us-barclays-results-offices/barclays-ceo-says-putting-7000- people-in-a-building-may-be-thing-of-the-past-idUSKCN22B0ZE .

Whiting, K. (2020). New Zealand Prime Minister opens door to 4-day working week. *World Economic Forum*. Retrieved from https://www.weforum.org/agenda/2020/05/new-zealand-jacinda-ardern-4-day-week-pandemic-productivity/

World Economic Forum. (2018). *The Future of Jobs Report 2018*. Geneva.

Worley, J., & Gutierrez, K. J. (2020). Hope for the (new) ideal worker: Resolving the flexibility-availability paradox. In Maestro, M. L. H., Albiol, N. C. & Grau, M. G. (Ed.), *The new ideal worker: Organizations between work-life balance, gender and leadership*, (pp. 9-23). Cham: Springer Nature Switzerland.

Zizek, S. (2020). Pandemic!: COVID-19 shakes the world. New York/London: OR Books.

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.11

COVID-19 SALGIN SÜRECİNDE KADIN VE HANE İÇİ EMEĞİ

Başak Işıl ALPAR

Öz

Bu çalışmada COVID-19 salgın sürecinde kadınların hane içindeki ücretsiz emeği ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, süresi ve sürecinin gelişimi belli olmayan 21. yüzyılın salgın koşullarında kadınların hane içinde sundukları ücretsiz emekleri üzerindeki değişimin anlık olarak fotoğrafını çekmek ve durum tespiti yapmaktır. Çalışan kadınlar için ikinci vardiya olarak değerlendirilen hane içindeki ücretsiz emek sürecinin salgın ile birlikte, evden çalışmaya başlayan kadınlar için tek ve bütüncül bir vardiyaya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Emek piyasasında çalışmayan kadınlar için hâlihazırda var olan hane içi işlere yenilerinin eklendiği, işlerin çeşitlendiği ve kadınların üstlendiği iş ve roller arasındaki geçiş sürecinin kısaldığı; kadınların hane içi işleri başkalarına ücreti karşılığında devretmelerinin zorlaştığı, dolayısıyla kadınların rezervasyon ücretlerinin hatırı sayılır bir biçimde arttığı ifade edilebilir. Bir diğer tespit ise tek ebeveynli ailelerde kadınların artan sorumluluğu ve hane içinde özellikle kadınlara ve çocuklara yönelik artan şiddet vakaları ile şiddet karşısında başvuru mekanizmalarının işleyişinin önemine yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, salgın, kadın, emek, kadın emeği

B. I. Alpar
*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, İstanbul, Türkiye
e-mail: basakalpar@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2624-7434

Giriş

Genellikle 20 yıllık dönemlerle (1960'lar, 1980'ler 2000'ler…) açıklanan tarihsel değişim süreçleri yine bir 20'li yıl ile 2020 yılında keskin bir dönüşüme uğramıştır. Bu çalışmanın amacı, tüm dünya ile birlikte yaşanan COVID-19 salgın sürecinde; kadınların içinde bulunduğu durumu ve kadının ayrılmaz unsuru olan emeğini "hane içine" mercek tutarak incelemektir. Zira hane içi; salgın sürecinin en çok vakit geçirilen, en güvenli, hatta zaman zaman kısıtlamalar ile içinden çıkılamaz mekânı haline gelmiştir. Dolayısıyla hane içinde bulunan bireylerin hayat tarzlarını, emek süreçlerini ve bireysel ilişkilerini ciddi anlamda etkilemiştir.

Sürecin istihdam boyutunda cinsiyet ayrımı yapmaksızın etkilenen bir kitle olduğu aşikârdır. Ancak kadını ve kadının ayrılmaz bir parçası olan emeğini bu sürecin özel bir kümesi olarak incelemek bir zorunluluk halini almıştır. Zira kadın artık ne cinsiyetinden dolayı, ne toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle ne de kendi tercihi ile evdedir. Dolayısıyla istihdam ediliyor olsun ya da olmasın pek çok kadının emek süreci hane içi ile çerçevelenmiştir.

Sosyal izolasyon kavramı ile fiziki bir mesafe kastedilmektedir. Zira sosyal ilişkiler hane içinde ve bilişim teknolojileri vasıtasıyla devam etmektedir. Hane içinde geçen zamanın kadınları etkileyen boyutları çeşitlenmiş ve bu işlere ayrılan zaman artmıştır. Bu çalışmada söz konusu boyutlar; kadının hane içindeki emeği ile sınırlandırılarak ele alınacaktır.

Bu bağlamda konu; eğitime ara verilmesi ile birlikte hane içinde yaşayan çocukların uzaktan eğitime geçmeleri, bakım hizmetleri, alışveriş, hijyen, dışarıdan hazır gıda alınmadığı için ev yemeği hazırlamanın mecburiyet haline gelmiş olması, ücretsiz hane içi emek süreci ile evde çalışmanın iç içe geçmesi, artan iş yükü ve stres düzeyi, hane içi şiddetin artması ve şiddet karşısında başvurulabilecek mekanizmalara erişimin kısmen sorun halini almış olması konuları çerçevesinde incelenecektir. Bununla birlikte, aralarında bağlantı bulunan iki konu olan tek ebeveynli ailelerde kadının durumu ve toplumda ikincil işgücü olarak görülen kadınların salgın sürecinin uzaması halinde artan rezervasyon ücretleri ele alınacaktır. Yeni şartlar bağlamında çalışan kadınların emek piyasalarından çekilmek zorunda kalması ihtimali değerlendirilecektir.

Çalışmada özellikle salgının bir "süreç" olduğunu vurgulamak amacıyla, "COVID-19 salgını" değil "COVID-19 salgın süreci" ifadesi kullanılmıştır. Süreç vurgusunun önemi, süreç içindeki değişimlerden kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz bu çalışmada ele alınan tespitler de, salgının sürecine ve süresine göre kısa ve uzun vadede değişiklik gösterme eğilimine sahiptir. Dolayısıyla sınırlı bir alanda anlık bir fotoğraf çekimi, bir durum tespiti olarak değerlendirilmelidir.

Söz konusu tespitlerde, literatür, sınırlı alanda kişisel gözlem ve deneyimler ile medya takibinden faydalanılmıştır. Çalışmada ülkeler özelinde bir ayrıma gidilmemiş, küresel olarak yaşanan sorunun fotoğrafı genel etkileri çerçevesinde çekilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte kültürel, sosyal ve coğrafi farklılıkların da olduğu ve olacağı unutulmamalıdır.

Genel Değerlendirme: Salgın ve Kadınlar

Salgın ve kadınlar konusunda 1347 tarihinde başlayan Büyük Veba Salgınında yaşananlar oldukça çarpıcıdır. Yoksul kadınların yaşantılarına dair bir örnek vermek gerekirse, söz konusu salgında Avrupa'da yaşayan zengin kişiler şehir dışındaki villalarına giderek salgından kaçınmaya çalışmışlardır. Kentteki eski evlerine dönmeden önce evlerinin güvenli olduğundan emin olmak isteyen zenginler, bu amaçla konutlarını sülfürle dezenfekte edecek tütsücüler kiralamışlardır. Ancak bu durum salgından emin olmalarına yetmemiş, dezenfeksiyon işlemi sonrasında birkaç haftalığına eve yoksul bir kadın yerleştirmişlerdir. Kent evine geri dönme kararı yoksul kadının durumuna bağlanmıştır. Eğer bu kadın ölürse, zengin ev sahibi kır evinde oturmaya devam etmiş, kent evine geri dönmemiştir (Özden ve Özmat, 2014). Söz konusu örnek, yoksul olmaları sebebiyle çifte dezavantaj yaşayan kimi kadınların dezavantajlı konumuna işaret etmesi açısından anlamlıdır.

Günümüzde yaşanan COVID-19 salgını bildiğimiz bazı konuların önemini daha iyi kavramamıza yardımcı olmuştur. Örneğin bu salgın, toplumsal açıdan bir sağlık sorunu olduğu kadar; kamu sağlığı açısından da bir refah sorunudur. Refah/ekonomi/maişet ile sağlık arasında bir tercih yapılamaması, acil durumlarda ve kriz anlarında toplumsal refahın katlanan önemini gözler önüne sermektedir. Kişinin sağlıklı olması emek piyasasında beşeri sermayesini gerektiği gibi kullanabilmesi açısından son derece önemlidir. İki unsur arasında nedensellik ilişkisi mevcuttur. Nitekim istihdam koşulları kişinin sağlık durumunu etkileyebileceği gibi sağlık durumu da kişinin istihdamdaki konumunu etkileyebilecektir. Günümüzde yaşanan salgın koşullarında ise her iki etkileşimin eş zamanlı olarak gerçekleşebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda, beden gücü ile iş yaptığı için evde çalışamayanlar, talebin arttığı sektörlerde çalışanlar (sağlık personeli, huzurevi çalışanları, işçiler, kargo elemanları, otobüs şoförleri, kasiyerler, esnaf vb.) evde kalabilenlere kıyasla dezavantajlı konumdadırlar.

Bu bağlamda ILO'ya göre, kadınlar COVID-19 salgın sürecinde ön cephede yer almaktadırlar. Küresel düzeyde, sağlık ve sosyal hizmet çalışanlarının %70'inden fazlası (yaklaşık 100 milyon kişi) kadınlardan oluşmaktadır. Kadınlar, salgının bir sonucu olarak "daha uzun vardiyalar" ve "evde ek bakım emeği" bağlamında çifte yüke maruz kalmaktadırlar.

Sağlık çalışanları iş ve aile sorumluluklarının dengelenememesi, izolasyon sebebiyle çocuklarından ve ailelerinden ayrı geçirilen zaman, virüs bulaşma tehlikesi, kaygı ve stres gibi duygusal ve zihinsel baskılara da maruz kalmaktadır (ILO, 2020). Bu genel değerlendirmeden sonra, merceği hane içine ve "yeniden üretim" için verilen emeğe çevirmek gerekmektedir.

Salgın ve Kadınların Hane İçi Emeği

Kadınlar, ekonomik büyümeye ve ülke kalkınmasına iki şekilde katkı sunmaktadırlar. Bunlardan biri çalışma hayatında arz edilen emek, diğeri ise hane içindeki ücretlendirilmeyen ve yeniden üretime katkı sağlayan emektir. Piyasada maddi bir karşılığı olmayan yeniden üretim emeği; ev işleri ve bakım gibi (Özkaplan, 2009) temel iki başlık altında toplanabilecek, ancak pek çok detay ve alt başlık içeren faaliyetleri kapsamaktadır. Marx'a göre yeniden üretim kapitalist sistem için en önemli unsur olan emekçinin emeğini arz edebilmesi için kendisini yeniden üretmesidir (Brown, 2015).

Büyümeyi sayısal ve iktisadi bir veri, kalkınmayı hissedilen refah olarak tanımlayacak olursak; piyasaya arz edilen emeğin bütününün büyüme ile buna mukabil hane içindeki ücretsiz kadın emeğinin kalkınma ile benzeşim sergilediğini söylemek mümkündür. Nitekim kadının "hane içi ücretsiz emeği" yapıldığında değil, yapılmadığında görünür olmaktadır. Benzer bir şekilde nasıl bir refaha sahip olduğumuz da, refah ortadan kalktığında daha iyi anlaşılmaktadır.

Hane içinde harcanan emek, aynı 4857 Sayılı İş Kanunu'nun 70. maddesinde geçen "hazırlama, tamamlama ve temizleme işleri" gibidir. Bu işler, bir işyerinde çalışma saatlerinden önce veya sonra gerekli olan işlerinin gerçekleştirilmesi anlamını taşır ve işin devamlılığı açısından önemlidir. Benzer şekilde salgın koşullarında hane içi ücretsiz emeğin sunulması da hem birey hem de aile üyeleri açısından biyolojik, sosyal ve iktisadi hayatın sürdürülebilmesi için yaşamsal bir mecburiyete dönüşmüştür. Esasen salgın öncesinde de kimileri için mecburiyet olan hane içi ücretsiz emek, salgın ile birlikte daha geniş bir nüfus kitlesi için mecburi hale gelmeye başlamıştır.

Kadın doğası ile sıklıkla bağdaştırılan ev işleri ve bakım hizmetleri her ne kadar basit işler gibi algılansa da esasen geniş bir yelpazede çeşitlenmektedir (Omay, 2012). Hane içindeki kadın emeği; temizlik ve yemek yapmak, çamaşır ve bulaşık yıkamak, alışveriş yapmak, kendine bakamayacak durumdaki çocuk, yaşlı veya hasta bireylerin bakımını yapmak şeklinde bir tasnife tabi tutulmaktadır. Söz konusu işler hane içinde ücretsiz olarak sunulduğunda iktisadi faaliyet sayılmamakta, emek piyasalarında bir ücret karşılığında sunulduğunda ise iktisadi faaliyet sayılmaktadır (Işık ve Serdaroğlu, 2015; Omay, 2012).

Verilere göre kadınların ücretsiz bakım hizmetleri için ayırdıkları zaman erkeklerin ayırdığından fazladır. Normal koşullarda, erkekler için 1 saat 23 dakikaya karşılık gelen günlük ortalama ücretsiz bakım hizmeti, kadınlar için 4 saat 25 dakikaya karşılık gelmektedir. Salgın ile birlikte, okulların, çocuk bakım kurumlarının ve diğer bakım tesislerinin kapatılması ücretsiz bakım işlerine harcanan günlük zamanı önemli ölçüde artırmıştır (ILO, 2020).

Salgın sürecinde izolasyon tedbirleri kapsamında evde geçirilen süre, emek piyasasında çalışan ve çalışmayan kadınların yaşamını ciddi anlamda etkilemiştir. İş ve meslekleri evde çalışmaya uygun olan bazı kadınlar imkânlar dâhilinde evde çalışmaya, ücretli emeklerini evden sunmaya başlamışlardır. Bu bağlamda hane içindeki kadın emeği, diğer bir ifade ile "ikinci vardiya" (Hochschild, 1989); evden çalışma yapan kadınlar için tek ve bütüncül bir vardiyaya dönüşmüş, kamusal alan - özel alan ayrımı ideolojik olarak olmasa da fiilî olarak iç içe geçmiştir. Esasen kamusal alan anlayışının kitle iletişimi ve sanal ağlar vasıtasıyla "sanal kamusal alan" anlayışına doğru geçirdiği dönüşüm (Varol, 2010) salgın süreci ile birlikte hız kazanmıştır.

Bununla birlikte, kadının hane içinde üstlendiği roller çeşitlenmiş ve bu roller arasındaki geçiş süreci oldukça kısalmış, hatta iç içe geçmiştir. Örneğin kadın hane içinde bir yandan yemek yaparken, diğer yandan çocuğunun ders çalışacağı ortamı veya ders materyallerini hazırlayabilmekte; ütü yaparken aynı zamanda telefonda iş görüşmesi yapabilmektedir.

Hochschild'ın *"İkinci Vardiya" (The Second Shift)* isimli kitabının *"My wife is doing it" (Bunu karım yapıyor)* başlıklı kısmında çocukların günlük bakımlarının, bazen babalar tarafından annelere devredildiğine, annelerin de bunu bakıcılara devredebildiğine değinilmektedir (Hochschild, 1989). Benzer şekilde hane içindeki temizlik, ütü ve yemek yapmak gibi diğer bazı işlerin de ücreti karşılığında "başkalarına" devredilmesi söz konusudur.

İşlerin başkalarına devredilmesi günümüz toplumlarına has bir olgu değildir. Alîm, düşünür ve kadı kimliği ile Kınalızâde Ali Çelebi, hane kavramını hane halkı bağlamında değerlendirmiş ve anne, baba, çocuklar gibi aileyi oluşturan unsurlara hizmetçileri de (yardımcılar) eklemiş (Kınalızâde, 2010; akt. Bergen, 2017), hatta hizmetçileri aileyi oluşturan doğal ve zorunlu bireyler arasında saymıştır (Taşkın, 2017). Nitekim geçmişte de var olan söz konusu "hane içi işlerin ücret (ya da fayda) karşılığında başkalarına devri", salgın sebepli izolasyon tedbirleri kapsamında pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla ücret karşılığı ev işine giden kadınların çoğu artık "eski düzenlerindeki gibi" ya da "hiç" çalışamamaktadır. Bu durumun söz konusu kişiler ve aileleri için uzun vadede gelir kaybı ve yoksulluk ile sonuçlanması muhtemeldir.

Bir diğer konu, çocuk bakımı gibi bazı işlerin ücret karşılığı olmaksızın anneanne, babaanne, dede gibi aile efradından olan bir başka bireye devri ile ilgilidir. Söz konusu bireylerin yaş itibariyle (çoğunlukla) risk grubunda olması iş ve sorumluluk devrini sınırlandırmaktadır. Bir başkasına devredilemeyen hane içi işler o hanede yaşayan bireyler (genellikle kadınlar) tarafından yapılmaya başlanmıştır. Normal koşullarda yapılan işlere yenileri eklenmiş ve hâlihazırda var olan işler çeşitlenmiştir. Bunlar temel olarak;

- Hanede yaşayan çocukların uzaktan eğitim süreçlerinin takibi, teşviki, kontrolü ve geri bildirimi,
- Hane içinde yaşasın ya da yaşamasın haklarında sokağa çıkma yasağı getirilen (20 yaş altı, 65 yaş üstü ya da kronik hastalığı olan) veya tedbir kapsamında sokağa çıkmayan aile efradının ve yakınların bakımı, alışveriş işleri, hijyen koşullarının yönetim ve organizasyonu,
- Tedbir olarak yemeklerin evde hazırlanması ve gıdaların son kullanma tarihi ve stok takibinin yapılması,
- Hijyen ve sterilizasyon hususunda artan sorumluluk,
- Hâlihazırda çalışan kadınların evde çalışma sistemine geçmiş olması durumunda evden gerçekleştirmesi gereken iş organizasyonu şeklinde sıralanabilir.

Hanedeki Çocukların Uzaktan Eğitim Süreçlerine Yönelik Emek

Salgın sürecinde kadın emeği ile ilişkili olarak hane içinde yaşanan temel değişimlerden ilki hanede yaşayan çocukların uzaktan eğitim süreçlerinin takibi, teşviki, kontrolü ve geri bildirimine yöneliktir. Okullarda eğitime ara verilmesi ve uzaktan eğitime geçilmesiyle birlikte, annelere evde bir çeşit "eğitim-öğretim ve bu süreçlerin denetimi" görevi yüklemiştir. Bu görevin ders saatlerinin ve ödevlerinin takibi, okul yönetimi ve öğretmenler ile iletişimin ve geribildirimin sağlanması, bilişim teknolojilerinin aktif kullanımı, canlı ders yayınlarının takibi, ders materyallerinin kaydedilmesi, ödevlerin çıktısının alınması ve arşivlenmesi, gibi pek çok bileşeni bulunmaktadır. Söz konusu işler, yaş itibariyle bu işleri kendisi yapamayacak çocukların ebeveynleri (genellikle anneleri) tarafından yapılmaya başlanmıştır.

Bununla birlikte, çocukların evden çıkmaması sebebiyle, ruh ve beden dengelerini gözetmek amacıyla; kaliteli vakit geçirmek, muhtelif aktivitelerin kurgulanması, malzemelerin temini ve hazırlanması da genellikle hane içindeki annenin organizasyonu ile sağlanmaktadır.

Hane içindeki çocuk sayısı ve çocuklardan sorumlu yetişkin sayısı ile orantılı olarak söz konusu iş yükü değişebilmekte, eğitim sürecinin organizasyonu kimi zaman birbiri ile çakışabilmekte ve zorlayıcı olabilmektedir.

Sokağa Çıkma Kısıtlaması Olan Aile Efradına Ait İşlere Yönelik Emek

Salgın sürecinde kadın emeğine dair yaşanan değişimlerden ikincisi, hane içinde yaşasın ya da yaşamasın haklarında sokağa çıkma yasağı getirilen (20 yaş altı, 65 yaş üstü ya da kronik hastalığı olan), kronik hastalıkları dolayısıyla risk grubunda olan veya tedbir kapsamında sokağa çıkamayan aile efradının ve yakınların bakımı, alışveriş işleri, hijyen koşullarının yönetim ve organizasyonudur. Bu hususta hem sürecin yönetimi hem de organizasyon bakımından kadınların aktif bir biçimde faaliyet gösterdiği görülmektedir. Çocuklar, 20 yaş altındaki gençler, 65 yaş üstündeki yaşlılar, hastalar ve engelliler; kadınların üstlendiği ücretsiz bakım emeğinin yükünü arttırmaktadır.

Değişen Beslenme Tarzına ve Gıda Maddelerinin Takibine Yönelik Emek

Salgın sürecinde hane içindeki kadın emeğine dair yaşanan değişimlerden üçüncüsü, tedbir olarak yemeklerin evde hazırlanması ve gıdaların son kullanma tarihi ve stok takibinin yapılmasına yöneliktir. Salgın sürecinde önlem amacıyla artık evde sadece "ev yemekleri"nin tüketilmesi hususunda hassasiyet artmıştır. Bu durum; mutfakta geçirilen vaktin artması, aile üyelerinin sürekli evde olması dolayısıyla daha çok yemek yapılması, daha önce evde hazırlanmayan (ekmek gibi) bazı gıdaların üretilmeye başlanması ve bunun her öğünde hane içi üretim ile tekrarlanmasına sebep olmuştur.

Kuşkusuz bu işlerin; gıda maddelerinin daha dikkatli bir biçimde sterilizasyonu, sofranın kurulması, kaldırılması, bulaşıkların yıkanması, stok ve son kullanma tarihi takibi gibi tamamlayıcı faaliyetleri de mevcuttur.

Hijyen ve Sterilizasyona Yönelik Emek

Salgın sürecinde hane içindeki kadın emeğine dair yaşanan değişimlerden dördüncüsü, hijyen ve sterilizasyon hususunda artan sorumluluğa yöneliktir. Hijyen ve sterilizasyonun salgın öncesi süreçtekinden daha dikkatli bir biçimde sağlanması da kadının hane içi emeğine eklenen yeni bir iştir. Bu konuda COVID-19 riskine karşı yayınlanan 14 kuraldan özellikle 1, 8, 9, 10, 12 ve 13. maddeler hijyen ve sterilizasyon ile ilgilidir (Medicana, 2020). Ancak, satın alınan gıdaların, paketli ürünlerin, meyve-sebzelerin, kapı kollarının, yerlerin ve el değen yüzeylerin sterilizasyonu pek çok kadının çok sayıda kimyasala uzun süre maruz kalmalarına sebep olmaktadır. Bu durumun ilerde kadınların sağlığını ne şekilde etkileyeceği üzerine düşünmek gerekmektedir.

Kadınların hane içindeki konumunu daha iyi anlamak amacıyla; eşi doktor olan bir kadının, her akşam eşinin kıyafetlerini sterilize etmek için yıkadığı, ütülediği ve bu işi bir başkasına devredemediği gibi bir kurgu üzerinden düşünüldüğünde; doktor olan eşin kıyafetlerinin yıkanması ve ütülenmesi işini neden kadının yaptığı sorusuna yönelik sorgulama salgın sürecinde anlamını yitirmektedir. Tüm gün sağlık hizmeti sunan; hem psikolojik hem fiziksel olarak yıpranmış olan doktor eşin hane içi işlerde iş bölümü gerçekleştirmesini beklemek bu noktada anlamını kaybetmiştir. Zira salgın sürecinde meydana gelen hane içi iş bölümü, salgın öncesi dönemden farklı olarak toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden değil, "mecburiyetler üzerinden" şekillenebilmektedir. İster toplumsal cinsiyet rollerine yönelik yargılarla beslensin ister rasyonel bir karar olsun ister başka bir zihniyetten beslensin; salgın süreci gibi kriz zamanlarında bu kaynağın ne olduğunun sonuç üzerindeki etkisinin zayıfladığı görülmektedir. Nitekim böyle dönemlerde hane içindeki iş bölümü bağlamında süreçten ziyade fayda ve sonuçların ön plana çıktığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Evde Çalışma ve İşin Organizasyonuna Yönelik Emek

Salgın sürecinde kadın emeğine dair yaşanan değişimlerden beşincisi, hâlihazırda çalışan kadınların evde çalışma sistemine geçmiş olması durumunda evden gerçekleştirmesi gereken iş organizasyonuna yöneliktir. İstihdamda olan kadınların hane içindeki durum ve konumlarında göreli değişiklikler meydana gelmiştir. Salgın sürecinde evden çalışmak durumunda kalan kadınların hane içinde ücretsiz olarak gerçekleştirdikleri işlerin yanı sıra iş organizasyonunu da evden gerçekleştirmeleri gerekmektedir.

Evde çalışma, hane içinde başka bireyler de olduğunda zorlaşabilmekte ve daha fazla fedakârlık gerektirebilmektedir. Bu durumda kadınların harcadığı çaba artarken, uyku süreleri kısalmaktadır. Düzenli uykunun bağışıklık sistemine olan olumlu etkisi ile yüksek stres düzeyinin olumsuz etkisi ise bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda emek sürecine olan etkileri bakımından; verimliliğin hangi iş ve meslek grupları için ne yönde değiştiği, evden çalışan kadınların otoriteye, üye sayısına ve diğer değişkenlere göre aile yapı ve türlerinin ne olduğu önem arz etmektedir.

Yukarıda bahsedilen temel sınıflandırmalar çerçevesinde, salgın öncesine göre hane içinde sarf edilen emeğin süre olarak arttığı, tür olarak çeşitlendiği ve yapılan işlerin aralarındaki geçiş süreçlerinin kısalıp kimi zaman iç içe geçtiği ifade edilebilir.

Emek, emeğini sunan bireyin ayrılmaz bir parçasıdır (Biçerli, 2005, 6). Bireyi ilgilendiren ve etkileyen her konu dolaylı olarak emeği de etkilemektedir. Bununla birlikte, kadınlar söz

konusu olduğunda kadın emeği ile ilgili konular salt iktisadi yasaların ürünü olmayıp, bireyler tarafından ya da toplumsal olarak üretilebilmektedir. Dolayısıyla kadın emeğinin kadına yönelik şiddet ile de ilgisi mevcuttur (Bennholdt-Thomsen, 2014).

Bu bağlamda kadınlar ve kadın emeğiyle ilgili salgın sürecinde ele alınması gereken diğer konular; rezervasyon ücretleri, rezervasyon ücretleriyle bağlantısı olan tek ebeveynli ailelerin durumu ve şiddettir.

Salgın ve Rezervasyon Ücretleri

Salgın süreci ve kadın emeği bağlamında değinilmesi gereken bir diğer konu rezervasyon ücretleridir. Rezervasyon ücretinin zihni temeli fayda-maliyet analizine dayanmaktadır. Rezervasyon ücreti, bireylerin istihdamda olmak için kabul edecekleri en düşük ücreti; diğer bir ifade ile istihdamda olmanın fırsat maliyeti ile yapılacak bir kıyası gerektirir. Söz konusu kabul ile çalışmamanın ya da hane içi ücretsiz emeğin faydasından vazgeçilmiş olunur. Neticede boş zaman ve hane içi ücretsiz emek harcanarak yapılan işlerin toplam ekonomik değeri hesaplanmaktadır. Rezervasyon ücretinin yüksek olması, istihdam olasılığının düşük olması anlamına gelir (Gürsel, Güner ve Darbaz, 2009). Örneğin; haftada 2 kere temizlik yapan bir kadın, ayda 8, yılda 96 kere temizlik yapmaktadır. İstanbul şartlarında bir günlük temizlik bedelinin ortalama 150 TL olduğu varsayımı altında bu bedel yıllık olarak 14.400 TL etmektedir. Benzer şekilde günde 3 öğün yemek hazırlayan, sofayı kuran, kaldıran, bulaşık yıkayan bir kadın; bunu haftada 21 kere, ayda 84 kere, yılda 1008 kere yapmaktadır. Çocuklarının bakımına günde minimum 2 saat ayıran bir kadın, haftada 14 saat, ayda 56 saat, yılda 672 saat, diğer bir ifade ile 24 saatlik 24 tam gün ayırmaktadır.

Rezervasyon ücretleri hesaplanırken, hane içindeki her işin ücretlendirilmesinin ya da bir başkasına devredilmesinin mümkün olmayacağı da dikkate alınmalıdır. Salgın sürecinde izolasyon gereği hane içi ücretsiz emeğin ücret mukabilinde bir başkasına devredilmesi sınırlandığından, halihazırda mevcut olan hane içi işler çeşitlendiğinden, bu işlere yeni işler eklendiğinden ve işlerin yapılması daha fazla zaman aldığından; kadınlar için rezervasyon ücretlerinin ciddi anlamda arttığını ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla; salgın sürecinin uzaması halinde kadınların rezervasyon ücreti kıyaslaması neticesinde tercihlerini istihdamdan yana kullanamayacaklarını söylemek isabetsiz olmayacaktır. Rezervasyon ücretlerinin artması, kadının emek piyasalarındaki dezavantajlı konumunu daha da derinleştirip, gelir düzeyi azalan kadının yoksulluk ile yüz yüze gelmesi ihtimalini barındırmaktadır.

Salgın sürecinde ve sonrasında hane içinde veya emek piyasalarında kadınların lehine ya da aleyhine oluşabilecek durumların ne olacağı zamanla daha da netleşecektir. Salgının uzun

süre devam etmesi durumunda çift gelirli ailelerde çalışmaktan vazgeçecek biri varsa bu muhtemelen erkeklere nazaran emek arzı daha esnek olan, daha düşük ücret alan, ikincil işgücü olarak görülen ve rezervasyon ücreti artan kadınlar olacaktır.

Salgın ve Tek Ebeveynli Ailelerin Durumu

Salgın süreci ve kadın emeği bağlamında değinilmesi gereken bir diğer konu tek ebeveynli ailelerdeki *(single-parent families)* kadının durumudur. 2017 yılı itibariyle; Asya, Orta Doğu ve Uzak Doğu ülkelerine bakıldığında; Çin, Hindistan ve Filipinler'de tek ebeveyniyle yaşayan çocuk oranları %10, Japonya'da %12, Endonezya'da %9, İsrail'de %8, Mısır'da %7 ve Ürdün'de %5 civarındadır. Genel olarak Amerika Kıtası'na bakıldığında, Amerika'da %32, Kanada ve Meksika'da %20 civarındadır. Avrupa genelinde ise, Almanya'da %17, Fransa'da %19, İsveç'te %25 ve İngiltere'de %33 seviyelerine kadar ulaşmıştır. İtalya'da bu oran %6, İspanya'da ise %19 civarındadır. Verilerden bazı ülkelerde ailelerin neredeyse üçte birinin tek ebeveynli aile olduğu görülmektedir (Coşan, 2018). Türkiye'de ise 2018 yılında toplam hanehalklarının %8,9'unu tek ebeveynli aileler oluşturmuştur. Bunlardan %1,9'u baba ve çocuklardan, %7'si ise anne ve çocuklardan oluşmaktadır (TÜİK, 2019).

Bu bağlamda tek ebeveynlerin (özellikle anne ve çocuklardan oluşan ailelerde kadının) sorumluluklarının arttığını ifade etmek mümkündür. Çocukların eğitimi, sağlık durumu, fiziksel izolasyon sebebiyle evde geçen sürecin psiko-sosyal anlamda çocuk için ve çocuğun faydasına yönetilmesi bunlardan bazılarıdır. Salgın sürecinin başlarında çocukların diğer ebeveyn ile görüşme süreçleri aksamış, daha sonra yayınlanan genelgeler ile kısıtlı günlerde de olsa çocuklar ve diğer ebeveyn arasında ilişki tesis edilmeye çalışılmıştır. Yine de kısıtlayıcı salgın koşulları altında tek sorumlu ebeveyn olmanın yıpratıcılığı üzerine düşünülmesi gerekmektedir.

Bir sonraki eğitim-öğretim döneminde çoğunlukla emek piyasası gerçeklerine uyum sağlamış olan eğitim süre ve süreçlerinin tedbirler kapsamında değişmesi (örneğin okullarda sabahçı-öğlenci uygulamasına geçilmesi) ihtimalinde özellikle istihdamda olan tek ebeveynin nasıl etkileneceği konusu ciddi bir soru işareti olarak yerini muhafaza etmektedir. Bu bağlamda kadın emeği, rezervasyon ücretleri ve tek ebeveynli aile olmak arasındaki ilişkinin yakınlığı dikkat çekmektedir.

Salgın ve Şiddet

Salgın süreci bağlamında değinilmesi gereken bir diğer konu şiddettir. Tasvip edilmeyen bu davranış ya da tepki, eskisinden daha çok bir arada bulunan insanların sosyal ve ekonomik

kriz süreçlerinde daha fazla ortaya çıkma potansiyeli taşıyan bir gerçekliktir. Genel olarak sözel, psikolojik ve fiziksel olarak sınıflandırılabilen şiddetin; kadına yönelik şiddet, aile bireylerinin birbirine uyguladığı şiddet, sağlık çalışanlarına yönelik şiddet, cinsel şiddet, bazı ırklardan olan bireylere (örneğin Çinliler) yönelik şiddet, sokakta şiddet gibi çeşitli türleri bulunmaktadır (Sennett, 2008). Ekonomideki değişim, gelir kaygısı, yoksulluk, işsizlik, sürekli aynı mekânda ve bir arada bulunmak, hane yüzölçümünün geniş olmaması, bireylerin kendine ait bir odaya sahip olmamaları; hane içindeki şiddet eğiliminin artmasına sebep olabilecek unsurlardan bazılarıdır.

Birleşik Krallık Social Development Direct uzmanlarından Erika Fraser tarafından yayınlanan 16 Mart 2020 tarihli raporda, COVID-19'un kadınlara ve kız çocuklarına karşı şiddet potansiyelini arttırdığı ve bu konuda fazla sayıda bildirim geldiği vurgulanmaktadır. Buna göre, salgın sebebiyle gerçekleşen zaruri mekânsal sınırlamalar, beraberinde erişilebilirlik sorunu getirmektedir (Fraser, 2020).

Raporda şiddete karşı başvurulabilecek kurumsal korunma mekanizmalarına erişilebilirliğin soruna dönüştüğünden bahsedilmekte, geçmiş salgınlardan elde edilen bilgiler aktarılmakta ve "ikiz yol" yaklaşımı önerilmektedir. Bu bağlamda, kadınlara yönelik şiddete karşı faaliyet gösterecek kurumların faaliyetlerine devam edebilmesi için desteklenmesi ve korunması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca sağlık, eğitim, çocuk koruma, güvenlik ve adalet, sosyal koruma, istihdam oluşturma, insani müdahaleler gibi konularda sektörel geribildirimlerin, diğer bir ifade ile ilgili kurumlardan cevap alınabilmesinin riskin azaltılmasında önem taşıdığı ifade edilmektedir. Raporda kadınların kendilerini aile içi şiddete karşı nasıl koruyabileceklerine ilişkin çevrimiçi bir kılavuzun önemine de değinilmektedir (Fraser, 2020).

Batı kültüründeki birey, aile ve kurum ilişkileri her ülke için geçerli değildir. Batı kültüründe insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler zayıf olduğundan, bu ilişkilerin önemli bir kısmı kurumlar vasıtası ile yürütülmektedir. Örneğin komşusunun gürültüsünden rahatsız olan bir bireyin komşusu ile iletişim kurmaktansa, polisi araması daha muhtemeldir. Bu sebeple, Batı ülkelerinde kurumsal işleyişte meydana gelen bir aksama toplumsal işleyişi aksatabilmekte, güvenliği tehlikeye düşürebilmekte ve insanları çaresiz bırakabilmektedir. Ancak insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerinin görece dostane olduğu dayanışmacı yapıdaki toplumlarda şiddetin ortaya çıkışının, görünümlerinin, büründüğü formların, şiddetle mücadele mekanizmalarının farklılaşabileceğini ifade etmek gerekir.

2020 yılının Nisan ayında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri António Guterres şiddetin savaşla sınırlı olmadığını belirterek, "ev içinde barış" konulu küresel bir ateşkes çağrısı

başlatmıştır. Bu çağrıda, bazı ülkelerde destek hizmetlerine başvuran kadınların sayısının salgın öncesine kıyasla iki katına çıktığı belirtilmiş, tüm hükümetler toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle mücadeleyi COVID-19 ulusal müdahale planlarının bir parçası haline getirmeye davet edilmiştir. Çağrıda, salgının kadınlar için sosyal ve ekonomik etkilerinin daha yıkıcı olduğu belirtilmekte, kadınlar ve kız çocukları için "evlerin" en güvenli yer olması gerekirken şiddetin en büyüğünü barındırdığı vurgulanmakta, eczane ve marketlere kurulabilecek acil durum uyarı sistemlerinden bahsedilmektedir (UN, 2020).

Sonuç ve Öneriler

Öncelikle salgın sürecinde isabetli tahminlerde bulunmak kadar, sosyo-ekonomik yapının anlık görüntülerine dair tarihe not düşecek çalışmaların ve yeri geldiğinde bekleyerek sonuçları görmenin öneminin akademik anlamda bir değer görmesi gerekmektedir. Erkenci tahminlerin yanıltma potansiyeli unutulmamalıdır. Dolayısıyla henüz birkaç aylık bir geçmişi olan salgın sürecinin sonuçları hakkında keskin yorumlarda bulunmak yanıltıcı olabilir. Ancak yine de bazı tespitleri ve öngörülebilir tahminleri sunmak önem arz etmektedir.

Bu bağlamda salgın sürecinde kadınların hane içindeki işlerinin çeşitlendiğini, hâlihazırda var olan işlere ayırdıkları sürelerin arttığını, kadınların hane içinde üstlendikleri işler ve roller arasındaki geçiş süreçlerinin kısalarak iç içe geçtiğini ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte salgın öncesindeki gibi hane içi iş ve sorumlulukların ücret karşılığında bir başkasına ya da aile efradına devredilmesi durumu da sınırlanmıştır. Dolayısıyla bir yandan sorumlulukları ve iş yükü artan, hane içi işleri ve bakım sorumluluklarını bir başkasına devredemeyen kadınların yaşadıkları sorunlar gündeme gelmekte; diğer yandan ev ve bakım işlerine gidemeyen kadınların yoksulluk ile karşılaşma ihtimali ya da var olan yoksulluklarının kronikleşme ihtimali artmaktadır. Benzer bir risk mikrokredi kullanan yoksul ama girişimci kadınların kredileri geri ödeyememe ihtimalinde de mevcuttur. Her iki konu da mücbir sebeplerle değişen emek arz ve talebi ile ilgilidir.

Salgın sürecinde kadınların hane içindeki emeğine dair değişimleri temel olarak; hanedeki çocukların uzaktan eğitim süreçlerine, sokağa çıkma kısıtlaması olan aile efradına ait işlere, değişen beslenme tarzına ve gıda maddelerinin takibine, hijyen ve sterilizasyona, evde çalışma ve işin organizasyonuna yönelik emek bağlamında değerlendirmek mümkündür.

Kadınların konumunun kadın emeğinden ayrı düşünülemeyeceği gerçeğinden hareketle; emek bağlamında ele alınabilecek diğer konular ise; rezervasyon ücretleri, tek ebeveynli ailelerin durumu ve şiddettir. Salgın süreci ve beraberinde getirdiği koşullar, kadınların rezervasyon ücretlerinin artmasına sebep olarak çalışma kararlarını etkileyebilecektir. Yine

benzer şekilde tek ebeveynli aile olma durumu rezervasyon ücretlerini etkileyecek ve sorumluluğun artmasına sebep olabilecektir. Yaşam mekânının çoğunlukla ev ile sınırlanması ise kadınlara ve çocuklara yönelik şiddetin artma potansiyelini barındırmaktadır. Dolayısıyla şiddetle mücadele yollarının ve mekanizmalarının da salgın koşullarına göre yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Salgının seyrindeki değişimler, bu çalışma kapsamında ele alınan konuların üzerinde değişken etkilere sahip olacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki, salgın kadın emeğine dair konuları salgın öncesine kıyasla daha görünür ve daha anlaşılır kılmıştır. Tespit edilebilen durumların yanı sıra daha detaylı araştırmalara ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu bağlamda hem kadınlar hem de nüfusun genelini nelerin beklediğini tahmin edebilmek için, tarihteki diğer salgınların (Veba, Ebola, Zika, SARS, MERS, Domuz Gribi, Kuş Gribi vb.) sonrasındaki sosyo-ekonomik süreçlerin detaylarıyla incelenmesi gerekmektedir. Salgının eşitsizlikler üzerinde meydana getirebileceği etkiler tartışılmalı, tahminler geliştirilmelidir.

Eşitsizlikler, gelir ve dezavantajlılık bağlamında salgın öncesi gelir seviyesine kimlerin daha çabuk dönebileceği konusunun (meslek kategorileri, yaş, cinsiyet, eğitim durumu vb. kıstaslarla birlikte) değerlendirilmesinde fayda bulunmaktadır. Bu noktada dezavantaj yaşayacağı tahmin edilen bireylere yönelik sosyal politikaların ve iktisadi programların pro-aktif bir yaklaşımla bir an önce tasarlanması önem taşımaktadır.

Ücretsiz bakım emeğinin ekonomiye hayati bir katkı olarak görülmesi ve değerlendirilmesi gerektiği Birleşmiş Milletler tarafından salgın sürecinde verilen bildirilerde vurgulanmaktadır (UN, 2020). Zira kadınların hane içindeki ücretsiz emeğinin ve yeniden üretimin önemi salgın sürecinde daha açık bir biçimde görünür olmuştur. Bu durumda politika - ihtiyaç dengesi gözetilerek, kadınların hane içindeki emek süreçlerinin gelir destek modelleri ile ilişkilendirilerek iktisadi bir değer kazandırılması ve gelire dönüştürülmesi üzerine çalışmalar gerçekleştirilmesi faydalı olacaktır. Bu tür bir çalışma, hem hane içi ücretsiz emeğin iktisadi bir değer kazanması hem de sosyal politikalar bağlamında uygun bir etkileşim meydana getirebilecektir.

Kaynaklar

Bennholdt-Thomsen, V. (2014). Kadın emeğinin geleceği ve kadına yönelik şiddet. Mies, M., Bennholdt-Thomsen, V., Von Werlhof, C. (Eds.), *Son sömürge: kadınlar*, içinde (s. 177– 202). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bergen, L. (2017). *Havva'nın evsiz kızları.* İstanbul: Yazıgen Yayıncılık.

Biçerli, M. K. (2005). *Çalışma ekonomisi.* İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Brown, H. A. (2015). *Marx'ta toplumsal cinsiyet ve aile.* (G. Rastgeldi, Çeviri). Ankara: Dipnot Yayınları.

Coşan, B. (2018). Dünyada ve Türkiye'de sosyoekonomik bir problem olarak tek ebeveynli aile olgusunun çok boyutlu değerlendirilmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 18, (41), 259–294.

Fraser, E. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on violence against women and girls. Retrieved from http://www.sddirect.org.uk/media/1881/vawg-helpdesk-284-covid-19-and-vawg.pdf

Gürsel, S., Güner, D., Darbaz, B. (2009). Kadınlar daha uzun süre işsiz kalıyor. *Betam Araştırma Notu*, 09/47, 1–5.

Hochschild, A. R. (1989). *The second shift.* London: Penguin Books.

ILO. (2020). Women health workers: working relentlessly in hospitals and at home. Retrieved from https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_741060/lang--en/index.htm

Işık, E.; Serdaroğlu, U. (2015). Kadın emeği: feminist iktisadın yol haritası üzerinden bir okuma. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, (56), 6–14.

Medicana. (2020). Korona virüs riskine karşı 14 kural. Erişim adresi: https://www.medicana.com.tr/haber-detay/10119/ korona-virus-riskine-karsi-14-kural

Omay, U. (2012). Toplum ve çalışma yaşamında cinsiyet. Sungur-Taşdemir, Z. (Ed.), *Çalışma sosyolojisi*, içinde (s. 154–182). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Özden, K.; Özmat, M. (2014). Salgın ve kent: 1347 veba salgınının Avrupa'da sosyal, politik ve ekonomik sonuçları. *İdeal Kent*, (12), 60–87.

Özkaplan, N. (2009). Duygusal emek ve kadın işi/erkek işi. *Çalışma ve Topum*, (21), 15–24.

Sennett, R. (2008). *Ten ve taş: Batı uygarlığında beden ve şehir.* (T. Birkan, Çeviri). 3. B., İstanbul: Metis Yayınları.

Taşkın, S. (2017). XVI. Yüzyıl Osmanlı ahlak felsefesinin köklerini İlkçağ'da aramak: Aristoteles ve Kınalızâde Ali'de aile ahlakı. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, (10), 203–230.

TÜİK. (2019). İstatistiklerle aile, 2018. [Veri dosyası] Sayı: 30726. Erişim adresi: http://www.tuik.gov.tr/

UN. (2020). Put women and girls at the centre of efforts to recover from COVID-19. Retrieved from https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/put-women-and-girls-centre-efforts-recover-covid-19

Varol, A. (2010). Bilgi toplumunda kamusal alan. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 121–129.

4857 Sayılı İş Kanunu. Erişim adresi: https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.12

COVID-19'UN ULUSLARARASI SİSTEM VE TÜRKİYE SİYASETİNE YANSIMALARI

Süleyman GÜDER

Öz

Tarihin hiçbir döneminde hiçbir salgın COVID-19 salgını kadar küresel bir etkiye sahip olmamıştır. Salgın, bireysel açıdan ciddi sorgulamalara yol açtığı gibi devlet yönetimi ve dünya siyaseti açısından da birçok uygulamanın ve politikanın gözden geçirilmesine neden olmuştur. Söz konusu salgının nasıl sonuçlanacağı, dünya ve Türkiye siyaseti açısından ne gibi sonuçları olacağı ve devletlerin bundan sonra atacakları adımlara nasıl bir etkisi olacağı, ne tür bir dönüşümlere yol olacağı vb. sorular makalenin tartıştığı en temel konuları oluşturmaktadır. Yazıda devletlerin, ulusal ve uluslararası örgütlerin ve bireylerin isteseler de istemeseler de öncelikler hiyerarşisinde bir değişiklik yapması gerektiği, hatta yapmaya başladığı ve bundan sonra yeni normal arayışı içerisinde olacakları iddia edilecektir. Çalışmanın salgın ve sonrasına dair değerlendirmelerdeki temel kabulü bundan sonra hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı ve birçok alanda olduğu gibi küresel siyaset ve Türkiye için yeni normallerin oluşacağı iddiasına dayanmaktadır. Ayrıca makalede, salgınla birlikte zorunlu olarak öyle olmak zorunda değilse de siyasette kamu otoritesinin etkisinin ve otoriter eğilimlerin artacağı bir dönemin kapısının aralanacağı öngörüsünde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası sistem, küresel yönetişim ve işbirliği, DSÖ, Türkiye, yeni normal arayışı

S. Güder
Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: sguder@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0254-3976

Giriş

Bundan böyle yapılacak çalışma ve değerlendirmelerde koronavirüs (COVID-19) salgını öncesi ve sonrası diye bir ayrımın yapılması gerekmektedir. İşin doğrusu bunun ne ölçüde gerçekleşeceğini görmek için henüz yeterince vakit geçmemiştir. Ayrıca bu oldukça iddialı bir yargı gibi gözükse de salgının insanlık tarihi açısından önemli bir kırılma noktasını/kilometre taşını işaret edeceği şimdiden yaygın bir kanaate dönüşmeye başladı bile. Zira tarihin hiçbir döneminde hiçbir salgın bu denli küresel bir etkiye sahip olmadı. Yine de birçok kişinin iddia ettiği "bundan sonra hiçbir şey eskisi gibi olmayacak" ve "yeni normallerin" oluşacağı yargısına katılmamak mümkün değil. Çalışma boyunca salgın ve sonrasına dair değerlendirmelerdeki temel kabulümüz buna dayandırılmıştır. Bunun içindir ki içerisinde yaşadığımız şartların normalleşmesini beklemek gerekmeyecek, zira şimdiden atılan adımlar ve alınan tedbirler kısa vadeli olmaktan öte orta ve uzun vadeli periyotları işaret etmektedir. Etrafımıza baktığımızda bunun bireylerin davranışlarından devletlerin politikalarına kadar yansıdığı kolaylıkla görülmektedir. Her ne kadar hiç kimsenin başlangıcı itibarıyla afetin küresel bir salgına dönüşeceğine dair en küçük bir öngörüsü olmasa da gelinen nokta herkesi bu şekilde düşünmeye zorlamıştır. Şimdiden hemen hemen her alandan COVID-19'a dair oluşan yoğun bir literatürün varlığı bunu ispatlamaktadır.

Bununla birlikte bir yandan da COVID-19 sürecinin ne zaman sonuçlanacağı ve nasıl sonuçlanacağı toplumun her kesiminin en önemli gündemleri arasında yer almaktadır. Peki gerçekten bu küresel salgın nasıl sonuçlanacak? Dünya ve Türkiye siyaseti açısından COVID-19'un ne gibi sonuçları olacak? Devletlerin bundan sonra atacakları adımları etkileyecek mi, etkileyecekse nasıl? Bu ve benzeri onlarca kritik soru merakla cevaplanmayı bekliyor. İşin doğrusu, salgın süreci hala devam ettiğinden bunların halihazırda verilebilecek kesin ve tek bir cevabı bulunmamaktadır, olsa olsa bir takım ön görülerde bulunmak mümkün olacaktır. İşte bu çalışma söz konusu soru işaretlerinin neticesinde bunlara dair birtakım açıklamalar ve ön görülürde bulunmak maksadıyla ortaya çıktı. Bu çalışmayla COVID-19'un küresel ölçekte ve Türkiye'de olumlu ve olumsuz hangi siyasi yansımalarının olacağı ve ne türden dönüşümlerin yaşanacağına dair bir değerlendirme yapılacaktır. Elbette henüz gelişmelerin hangi yöne evrildiğini tam olarak görebilmiş değiliz. Fakat gelişmelerin sonuçlanmasını bekleyip gerekli politikaların uygulanması konusunda geriden gelmektense içinde yaşadığımız gelişmeleri değerlendirip geleceğe dair bir projeksiyon sunmak daha sorumlu bir tutum olacaktı. Biz ikincisini seçmiş olduk. Bu çerçevede yazıda öncelikle COVID-19'un siyasi etkilerine temas edilecek ve ardından buradan hareketle geleceğe dair bir öngörüde bulunulacaktır. Makalede ele alınacak tüm başlıklarda COVID-19'un birçok açıdan bir milat

olacağı, devletlerin, ulusal ve uluslararası örgütlerin ve bireylerin isteseler de istemeseler de *öncelikler hiyerarşisi*nde bir değişiklik yapması gerekeceği, hatta yapmaya başladığı ve bundan sonra *yeni normal* arayışı içerisinde olacakları iddia edilecektir. Çalışmanın salgın ve sonrasına dair değerlendirmelerdeki temel kabulü bundan sonra hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı ve birçok alanda olduğu gibi küresel siyaset ve Türkiye için yeni normallerin oluşacağı iddiasına dayanmaktadır. Ayrıca makalede, salgınla birlikte zorunlu olarak öyle olmak zorunda değilse de siyasette kamu otoritesinin etkisinin ve otoriter eğilimlerin artacağı bir dönemin kapısının aralanacağı öngörüsünde bulunulacaktır. Değerlendirmemizde COVID-19'un uluslararası sisteme, küresel yönetişim ve işbirliğine, ulus devletin yükselişine, küreselleşmeye ve stratejik önceliklere olan etkisi söz konusu iddialar ve temel kabuller çerçevesinde incelenecektir.

Uluslararası Sisteme Etkisi Açısından COVID-19: Artarak Devam Eden Belirsizlik, Düzensizlik ve İlkesizlik Hali!

Mart 2020'de küresel siyasetin gündemine gelen salgın uluslararası sistem açısından bir milat niteliği taşıdığı hemen hemen herkesin kabulü haline gelmiştir. Zira uluslararası sistem genelde devletlerin her türlü normatif değerden arındığı ve gerçek yüzlerinin en iyi görüldüğü yerdir. Bu açıdan özellikle incelenmeyi hak etmektedir. Fakat bilinmeli ki uluslararası sistemdeki değişiklik ve yapısal değişimler salgın sonrasıyla başlamamıştır. Son yıllarda uluslararası toplumda geçmişten gelen birtakım normların hatta üzerinde uzlaşılan uluslararası hukukun ilke, teamül ve uygulamalarının açıkça ihlal edildiği bir süreç yaşanmaktadır. Uzunca bir süredir birçok yazarın da ifade ettiği gibi küresel eğilimler açısından bakıldığında dünya siyasetinde *belirsizliğin, düzensizliğin ve ilkesizliğin* arttığı bir dönem yaşanmaya başlanmıştı (Güder vd., 2020, s. 165; Kut, 2019). Bahsedilen süreç teknik olarak Sovyetlerin çöküşüyle başlatılabilecek olsa da fiili olarak süreci 11 Eylül Saldırıları'yla başlatmak daha isabetli olacaktır. Son yıllara gelindiğindeyse bu durum, özellikle de 2008 sonrası ekonomik krizle yükselen sağ ve popülist liderlerin bir bir iktidara gelmeleriyle çok daha belirgin bir hal almıştır. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Donald Trump'ın başkan olarak seçildiği 2017'den bu yana bile ABD'nin onlarca uluslararası hukuk kuralını açıkça ihlal ettiği görülmüştür. Trump'ın Suriye'ye ait Golan Tepeleri ve Kudüs'ün uluslararası statüsünü ihlal eden kararları bunların en fazla bilinenleri arasındadır. Diğer yandan Rusya Federasyonu'nun SSCB döneminde alınan karara ve imzaladığı Budapeşte Memorandumu'na rağmen 2014 yılında Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti'ni uluslararası hukuku ve toplumun tepkilerinin hiçe sayarak ilhak etmesi söz konusu duruma verilebilecek başka bir örnektir. Şüphesiz ihlalleri yapan ülkeler sadece ABD ve Rusya ile sınırlı da değildir. Bunlar

dışında özellikle ABD'nin her hal ve şartta desteklediği İsrail'in Filistin'deki uygulamalarının neredeyse tamamı uluslararası hukuka aykırı bir şekilde cerayan etmektedir.

Şüphesiz geçmişte de çok fazla ihlallerin olduğu bilinse de bunun aleni bir şekilde ve özensizce ihlali geçtiğimiz on yıl içerisinde meydana geldiği şekliyle gündeme gelmemiştir. Bilhassa, küresel güçler sıkça uluslararası hukuk ve teamülleri göz ardı ederek diğer devletlerin iç işlerine müdahale etmekten imtina etmemektedirler. Dolayısıyla uluslararası arenada daha önce başlayan *belirsizliğin, düzensizliğin* ve *ilkesizliğin* yaygın bir hal alması COVID-19'un yaşandığı bugünlerde ve sonrasında artarak devam etmesi öngörülmektedir. Açıkçası sistemin işleyişine dair küresel aktörler tarafından yeni bir mutabakat sağlanmadığı müddetçe de bu durum sürmeye devam edecek gibi gözükmektedir (Güder, 2020). Zira devletler arasında varsayılan ve özellikle de ikili ve çoklu ilişkilerin zeminini teşkil eden "eşit egemenlik" ilkesi soyut bir ilkedir. Küre ölçeğinde yer alan ulus devletlerin birçoğu aralarındaki eşit olmayan şartlar ve durum itibarıyla mütemadiyen küresel devletlerin meydan okumalarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Hal böyle olunca uluslararası hukukun tüm devletler için garanti ettiği "eşit egemenlik" veya "mütekabiliyet" ilkesi otomatik olarak yürürlüğe girmez. Bilakis, sözü edilen egemen devletler "eşit egemen" konumlarını sağlamlaştırmak adına güçlerini daha da artırmanın ve muhatapları nezdinde itibar ve baskılarını arttırmanın yollarını ararlar. Buna rağmen uluslararası sistemde istikrarın sağlanması, güçlü ülkelerin keyfî davranışlarının engellenmesi, uluslararası hukukun işletilmesi uluslararası toplumun harekete geçirilmesini sağlamakla mümkün olur, çünkü uluslararası toplumun baskısı hiçbir gücün sonsuza dek göz ardı edebileceği bir unsur değildir.

Uluslararası sistemin bir ferdi olan Türkiye'nin korona sonrasında mevcut durumu dikkate alarak bir pozisyon alması uygun bir tutum olacaktır. Söz konusu artarak devam eden belirsizlik, düzensizlik ve ilkesizliğin bertaraf edilmesinde uluslararası toplumun tepki vermekte yetersiz kaldığı gözlemlenmektedir. Uluslararası hukukun ve devletler arasında mütekabiliyet ilkesinin aşındığı böylesi bir yaklaşımı Türkiye'nin kabul etmesi ve bu şekilde davranması geçmişten gelen ve halihazırda sahip olduğu iddiaları açısından uygun düşmemektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin reel-politiğe teslim olmadan uluslararası sistemin işleyişine dair yeni bir yaklaşım sergilemesi tarihi bir sorumluluk olarak kendisinden beklenmektedir. Türkiye'nin uluslararası sistemdeki *belirsizliği, düzensizliği* ve *ilkesizliğ*in menfi tesirlerinden kurtulmak için *güç dengesi*ni iyi okuyup kuracağı ittifaklar ile kurumsal/örgütsel bir çatı altında varlığını sürdürmesi en makul yol olarak görünmektedir. Türkiye'nin hâlen üyesi olduğu AB, BM, NATO, İİT, Kuala Lumpur Zirvesi ve diğer bölgesel ve

uluslararası örgütlerde çok daha fazla aktif bir rol alması yararına olacaktır. (Güder vd., 2020, ss. 165-66). Böylelikle kendini, uluslararası sistemde özensizce gözetilen *ulusal çıkar* cenderesinden kurtarabilme imkânı bulacaktır.

Meseleye başka bir zaviyeden bakıldığındaysa Türkiye'nin uluslararası sistemin gayri adil işleyişine dair son yıllarda dile getirdiği "Dünya beşten büyüktür" söylemi "daha adil" yeni bir dünya sistemi arayışını hızlandıracaktır. Normal şartlarda uluslararası gündemde yer bulması zor olan bu rahatsızlıklar COVID-19 salgını gibi tüm insanlığı tehdit eden olağanüstü durumlarda kendine genişçe yer bulabilecektir. Yeterli şartlar oluşmadığında bir söylemden öteye geçmeyecek olsa da Türkiye'nin bilhassa benzer durumdan rahatsız olan Hindistan, İran, Güney Afrika, Brezilya vb. ülkelerle tesis edeceği güçlü ve kalıcı ilişkilerle mevzubahis olumsuz tablonun yüksek sesle gündeme getirilmesine fırsat tanıyacaktır. Böylelikle uluslararası sistemin yapısı, işleyişi ve meşruiyeti her zamankinden çok daha fazla sorgulanabilecektir. Üstelik, her ne kadar yüksek sesle dile getirilmemiş olsa da dünyanın güvenlik ve barıştan sorumlu olan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) de yapması gerekenler konusunda çaba göstermediği bir kenara not edilmiştir. Lakin bunca yerleşik kurum ve politikalar varken yeni bir düzene geçmek ve sistemde köklü değişiklikler beklemek çok da kolay olmayacaktır. Günün sonundaysa mevcut durumdan kimin kazançlı kimin kaybedeceğini görmek için biraz daha zamana ihtiyaç duyulmaktadır (Wintour, 2020; Sarıbay, 2020).

Küresel Yönetişim ve İşbirliği Açısından COVID-19: Uluslararası ve Bölgesel Örgütler Sorgulanıyor!

COVID-19 salgını bireysel açıdan yoğun sorgulamalara yol açtığı gibi devlet yönetimi ve dünya siyaseti açısından da birçok uygulamanın ve politikanın gözden geçirilmesine fırsat sağlamıştır. Küresel yönetişim ve küresel iş birliği yönünden COVID-19 sonrası süreçte uluslararası ve bölgesel örgütlerin varlık ve işlevleri daha fazla sorgulanmaya başlanmıştır. Ortada küresel kurumlar açısından yönetişim zaafının olduğu da açık seçik ortada durmaktadır (Babacan, 2020). Fakat bu durum henüz bir sorgulama merhalesindedir. Süreç sonunda söz konusu örgütlerin zayıflaması bir yana güçlenerek yoluna devam edeceği tahmin edilmektedir. Zira herhangi bir ülkenin COVID-19 ve benzeri krizlerin tek başına üstesinden gelemeyeceğinin anlaşılması korona günlerinde net bir şekilde anlaşılmıştır. Günümüzde insan, sermaye akışının bu kadar girift olduğu dünyada meselenin sınır aşan boyutunun dikkate alınması gerekmektedir, bölgesel ittifaklar ve uluslararası kurum / kuruluşlar olmadığı veya zayıf olduğu bir çözüm gerçekçi görünmemektedir. Bu çerçevede, küresel bir örgüt olan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) ile bölgesel bir örgüt olan Avrupa Birliği (AB) örnek olarak daha detaylı incelenerek iddiamız açıklığa kavuşturulacaktır

Salgın Günlerinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ): Aranan Günah Keçisi (Mi)

COVID-19 ile birlikte küresel yönetişimin önemi bir kez daha farkedilmeye başlanmıştır. Sorun küresel olunca başarılı da olsa yerel çözümler ve yerel bazda sorunların üstesinden gelmek uluslararası sistemin istikrarı ve güveliği için yeterli olmamaktadır. Zira süper güç konumundaki ABD bile küresel ölçekli bu krize katkı vermediği görülmektedir. Üstelik süper güç gerekli tedbirleri almakta geç kaldığı için kendi sorunlarını bile çözmekte yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir. Bu durum, bir acziyet göstergesi olup eninde sonunda ABD'nin dünya liderliğini de sorgulamaya açacaktır. COVID-19 Salgının istatistiklerinin güncel bir şekilde takip edildiği *Worldometers*'e göre 21 Mayıs 2020 itibarıyla ABD toplam 1 milyon 601 bin 466 vakayla ve 96 bin 75 ölüm ile COVID-19'dan en fazla etkilenen ülke konumundadır. Dünyada 5,1 milyonu aşan vaka ve 332 bini geçen ölüm sayısı küresel yönetişime her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir (Worldometer, 2020).

Şekil 1. Dünya Ölçeğinde COVID-19 Toplam Vaka ve Ölüm Sayısı
Kaynak: (Worldometer, 2020).

COVID-19 süreciyle de bağlantısı olması nedeniyle süper güç olarak ABD'ye dair şu tespit küresel yönetişimin krizine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Esasında uluslararası sistemdeki söz konusu belirsizlik ve düzensizliğin ortaya çıkmasında küresel lider rolünü oynayan ABD'nin ciddi etkisi olduğu bir gerçektir. Washington yönetimi uzunca bir süredir

küresel anlamda süper güç olmanın avantajlarından yararlanmada herhangi bir hudut tanımazken, küresel sorunların külfetini üstlenmekten sürekli geri durmaktadır. Küresel sorunlar az biraz ülkeyi zorladığında yalnızca "Amerikan ulusunun çıkarını" gözetmekte küresel süper güç olarak üzerine düşen sorumlulukları ise yerine getirmekten kaçınmaktadır. ABD daha önce Kyoto Protokolü'nde imza atmayarak gösterdiği yaklaşımı şimdi de DSÖ'ye sağladığı maddi desteği dondurarak göstermiştir. ABD bu ve benzeri durumlarda "Önce Amerika" (*America First*) mottosuyla dünya liderliğinde ciddi bir düşüşe yol açmaktadır.

COVID-19 salgınına karşı yapılan mücadelede küresel yönetişim zafiyetinin dışında Birleşmiş Milletler'e bağlı ve toplum sağlığıyla ilgili uluslararası çalışmalar yapan DSÖ'nün de varlığı daha fazla sorgulanır hale gelmiştir. Salgın dönemindeki performansına bakıldığında DSÖ'ün çok başarılı bir profil çizmediği, sürece dair çok fazla çelişki ve soru işaretleri bulunmaktadır. Konu sağlıkla alakalı olduğu için de dünya kamuoyunun haklı olarak en fazla gündeme getirdiği uluslararası bir örgüt haline gelmiştir (Kalın, 2020). Örgütün ihmallerine ve salgına verdiği tepkisine dair eleştiri hakkı mahfuz olmakla birlikte DSÖ'nün mevcut yapısı ve işleyişini dikkate aldığımızda yapabileceklerinin sınırlı olduğunun altı çizilmesi gerekmektedir. Ayrıca yapılacak değerlendirmelerin ve eleştirilerin Örgütün varlık sebebine dair olmaması sorunun tespiti açısından önemlidir.

Örgütün çok fazla eleştirilmesinde ABD'nin de ciddi etkisi olmuştur. İşin doğrusu meselenin can alıcı noktası da tam olarak burasıdır. Trump yönetimi COVID-19 sürecini yönetmede ve gerekli tedbirleri almada ciddi başarısızlıklar göstermiş ve salgınla mücadelede ABD'de ihmaller silsilesine sebep olmuştur. Bu açıdan Trump Amerikan kamuoyunda çok yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. ABD yönetimi hem yaklaşan başkanlık seçimleri hem de salgının üstesinden gelmedeki başarısızlıkları için günah keçisi bulmakta çok fazla zorlanmamıştır. ABD sorumluluğun bir kısmını salgını geç haberdar ettiği gerekçesiyle Çin Halk Cumhuriyeti'ne, diğer kısmınıysa Çin yanlısı hareket ettiği iddiasıyla DSÖ'ye yükleyerek kendisine yöneltilen eleştirilerden sıyrılmak istemiştir. Trump yönetimi hem dünya ölçeğinde kaybettiği itibarını örtbas etmek hem de Amerikan kamuoyunu teskin etmek için dikkatleri kendi toprakları dışına çekmiştir. Bu konuda şimdilik başarılı olduğu da söylenebilir.

Kanaatimce DSÖ'nün de bu denli eleştirilmesinin ardından ABD'nin uzunca bir süredir Çin'in yükselişine dair verdiği mücadele etkili olmuştur. Çin de bu durumun farkında olarak bir siyaset izlemiş, örneğin ABD'nin DSÖ'ye katkı yaptığı fonu durdurmasından kısa bir süre sonra 30 milyon dolar fon vaadinde bulunmuştur (Shih, 2020). Yine de salgını dünyadan sakladığı iddiası dikkate alınıp uluslararası toplumca iyi takip edilmesi gerekmektedir.

Salgının yoğun etkisi geçer geçmez başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülkenin Çin'in üzerinde baskı kuracağı ve salgının faturasını Çin'e keserek komünist rejimi zorlayacağı düşünülmektedir. Çin'e karşı yapılacak söz konusu muhtemel baskı politik mülahazalardan arındırılarak tatbik edilmelidir.[1] Zira Çin'e karşı yapılacak mesnetsiz her türden iddianın Çin'in olayı manipüle etmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

İçerisinde siyasi mülahazalar barındıracağı endişesiyle DSÖ'ye yapılan eleştiriler konusunda daha ihtiyatlı olunması gerekmektedir. Kabul edilsin ya da edilmesin sorunların küresel olduğu bir yerde yerel çözümler sonuç almada yetersiz kalacaktır. Bu sebeple, meşruiyet sorunu olmayan bu kurumları birtakım eksiklikler ve ihmalleri yüzünden topyekûn işlevsiz kurumlar olarak ilan etmek yerine yapısal düzenlemeler ve kurumsal anlamda daha işlevsel bir hale getirilmesi daha isabetli olacaktır. Zaten salgın sonrasında tüm devletlerin ortak akılla varacağı yer de muhtemelen DSÖ gibi örgütlerin daha işlevsel hale getirilmesi olacaktır. Türkiye gibi salgını yönetmede daha başarılı ülkelerin Örgüt'e yaklaşımı eleştirel olmakla daha yapıcı bir düzeyde kalmıştır. İlaveten, küresel iddiaları olan ve küresel güç olmaya çalışan orta büyüklükteki bir aktör olarak Türkiye küresel güçlerin aksine, söz konusu felaketle mücadelede çok daha fazla sorumluluk almıştır. Tıbbi malzeme yardımı konusunda onlarca ülke Türkiye'den talepte bulunmuştur. Türkiye, kendisinden beklenmediği halde sayıları onları bulan -sanayi olarak çok gelişmiş ülkelerin de aralarında yer aldığı- ülkeye yüklü miktarlarda tıbbi malzeme ve sağlık ürünleri yardımı yapmıştır.[2] Bunlara ilaveten Türkiye'nin sahip olduğu güçlü sağlık alt yapısıyla DSÖ'de yapılacak bir reformda öncü bir rol alması dünya siyasetindeki güvenilirliğini arttıracaktır. Özetle, Kısaca, meselenin uluslararası örgüt ve yönetişim açısından sorgulanması sadece DSÖ ile sınırlı tutulursa gelecekte benzer felaketlerin yaşanmasına davetiye çıkaracaktır. Geleceğe dair belirsizliğin yanı sıra normal yaşamın altüst olduğu bu krizin niteliği sağlıkla ilgiliyken gelecekte başka alanlarda olması yüksek olasalıklar içermektedir. Uluslararası toplumun şimdiden salgın sonrası için bile karşı karşıya kalacağı bir takım riskler bulunmaktadır. Bunların üstesinden gelmek için ortak aklı devreye koymalı ve sorunlara yapıcı bir şekilde katkı sağlanmalıdr. Örneğin yakın gelecekte küre ölçeğinde bir siber tehtidin, ekonomik kirizn olmayacağına dair hiç bir uluslarası örgüt/ülke garanti veremeyeceği gibi hiç bir ülke tıpkı COVID-19 gibi tek başına üstesinden gelemeyecektir.

1 Çin'in Londra Büyükelçi Vekili Çen Ven BBC'ye verdiği röportajda soruşturma talebinin siyasi hedefleri olduğu ve dikkatleri salgınla mücadeleden uzaklaştıracağı gerekçesiyle reddettiklerini söyledi (Landale, 2020). Bu sebepten dolayı olmasa da Çin'in böyle bir soruşturmaya yeşil ışık yakmayacağını düşünmekteyim.

2 14 Nisan itibarıyla Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu İngiltere, İtalya ve İspanya gibi ülkelerin de aralarında bulunduğu 34 ülkeye yardım yapıldığını ve 104 ülkeden tıbbi malzeme yardımı talebinde bulunulduğunu ifade etti (Baykan ve Allahverdi, 2020).

Krizi Yönetmede Başarısız Olan Avrupa Birliği: Gerekli Notlar Alınmıştır!

İlk kez Aralık 2019'da Çin'in Vuhan kentinde görülen COVID-19'un bir sonraki merkez üssü Avrupa olmuştur. Birçok ülke gibi hazırlıksız yakalan Avrupa Birliği (AB) ülkeleri salgını yönetmede sınıfta kalmıştır. Sadece üye ülkeler değil AB tüm kurumlarıyla salgınla mücadelede yetersiz kalmış ve AB kurumları üye ülkelere ihtiyaç duyduğu desteği sağlayamamıştır. Bu durum İtalya'da krizin en yoğun yaşandığı günlerde Avrupa Parlamentosu Genel Kurulunda konuşan AB Komisyon başkanı Ursula von der Leyen tarafından itiraf edilmiştir. Leyen yeni tip koronavirüs salgınına hazırlıksız yakalandıkları için "İtalya'nın en çok ihtiyaç duyduğu zamanda da kimse yoktu. Bu nedenle tüm Avrupa adına kalpten özür diliyorum." şeklinde bir açıklama yapmıştır (Çetin, 2020). Ayrıca AB'ye mensup üye ülkelerin de kendi aralarında "Avrupa ruhu"na uygun bir şekilde dayanışma içerisinde hareket etmedikleri gözlemlenmiştir. Özellikle salgının başlangıcında başta İtalya, İspanya olmak üzere sonraki günlerde Birleşik Krallık ve Fransa vd. ülkelerde hemen hemen her konuda yüksek standart düzenlemeleri yapan AB'nin çok temel tıbbi ve sağlık malzemelerin temininde ciddi sıkıntılar yaşadığı görülmüştür. Fotoğrafa buradan bakıldığında salgının zirve yaptığı günlerde AB adına dayanışma ve iş birliğine dair olumlu sayılabilecek çok az şey görülmüştür. Bu sebeple Avrupa'da salgının şiddetli geçtiği günlerde (ve hala) birçok analist AB vizyonu ve idealinin çöktüğüne dair olumsuz senaryolar çizmeye başlamıştır (Babacan, 2020). Özellikle de entegrasyonuna karşı olan Avrupalı yazarlar ve Amerikan medyası bu konuda kötümser bir tavır sergileyerek fırsatı kaçırmamışlardır. Birliğin salgın sonrası (dağılmasa bile) ciddi bir hasar alacağı şeklinde yaklaşım sıkça dile getirilen söylem olmuştur. Peki durum gerçekten böyle mi? Bu iddiayı ciddiye alıp, incelemek gerekir.

Yukarıda çizilen tablodan da anlaşılacağı üzere AB'nin vermiş olduğu sınavın savunulacak bir tarafı bulunmadığı ve söz konusu krizi yönetemediği gün gibi aşikardır. Zaten AB yetkilileri farklı platformlarda bu konudaki yetersizliklerinin altını çizmiştir. AB, kurulduğu II. Dünya Savaşı'ndan bu yana en zor günlerini yaşadığı bir dönemden geçmektedir ve ayrıca Birliğin daha önce böyle bir krizle yüzleştiği vaki değildir. Avrupa en son 1918-1920 yılları arasında İspanyol gribi (*flue pandemic*) olarak bilinen ve 500 milyondan fazla kişiye bulaşmasıyla 18 ay gibi bir sürede 50 ile 100 milyon arası insanın ölümüne sebep olan salgınla insanlık tarihinde bilinen en büyük salgınını yaşamıştı (Rosenwald, 2020). Fakat kriz geçer geçmez AB tüm kurumlarıyla ve siyasi iradeleriyle, tıpkı İspanya Başbakanı Pedro Sánchez'in *The Guardian* gazetesinde kaleme aldığı yazıda ve Sarıbay'ın belirttikleri gibi gelecekte benzeri krizlerin yaşanmaması için ciddi bir yol haritası çıkaracaktır (Sánchez, 2020; Sarıbay, 2020). Felaket senaryolarının aksine AB üyeleri arasında Avrupa anlaşmalarının mihenk taşı, nirengi noktasını

oluşturan işbirliği ve dayanışmanın daha da artacağı yeni bir döneme girilecektir. Zira ortada, Birliğin meşruiyetini sorgulayacak herhangi bir durum henüz söz konusu olmamıştır. Bu durum kendi çıkarları dışında sadece "Avrupa dayanışması" nın ötesinde bir şeyi ifade etmektedir. AB ülkeleri kendi ulusal çıkarları gereği böyle hareket etmek zorundadırlar. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere COVID-19 sonrası dünya siyasetinde ve uluslararası düzende artarak devam eden belirsizlik ve düzensizliğin yaşandığı bir süreç yaşanmaktadır. AB ülkeleri bu "kaos ortamında" menfaatlerini ve güvenlikleri en üst düzeyde tutabilmeleri ancak Birliğin güçlü bir şekilde var olmasına borçlular. Sistemdeki tüm belirsizliğe rağmen AB, üye ülkeler için güvenli ve korunaklı bir ada konumundadır. Bu sebepten ötürü, AB kurum olarak salgın boyunca eksikleri ve yetersizliklerine dair gerekli notları almış ilk fırsatta da bunları telafi etmenin yollarını arayacaktır. Bu süreçten güçlenerek çıkacağı tahmin edilmektedir. Daha şimdiden AB cenahından geleceğe dair izlenecek politikaların değişeceğine dair sinyaller gelmeye başlamıştır. Almanya Şansölyesi Angela Merkel "İspanya ve İtalya gibi bazı ülkeler çok daha fazla etkilendi. Bu konuda ortak cevaplar bulmamız lazım. Avrupa böyle bir durumda normal zamanlardan daha önemlidir." diyerek Almanya'nın 2020 Temmuz'da başlayacak AB dönem başkanlığında salgınla mücadelenin önemli yer alacağını vurgulamış ve sosyal dayanışmanın artırılmasını sağlayacaklarını belirtmiştir (Başay, 2020). Bunun dışında AB kurumlarındaki yetkili kişilerden de benzer nitelikte söylemler dile getirmiş, salgın sonrası hayatın normalleşmesi için çok ciddi ekonomik paketleri hayata geçirmenin eşiğinde olduklarını bildirmiştir.

Özetle, küresel yönetişim ve işbirliği açısından COVID-19 sonrasında hem DSÖ hem de AB örnek olaylarında görüleceği gibi gelecekte bu örgütlerin ciddi bir meşruiyet krizi içerisine girmesi çok düşük bir ihtimal olarak görünmektedir. Şüphesiz bu iki örgüt dışından en kısa süre zarfında BMGK ve (Uluslararası Para Fonu) IMF gibi kurumlar da masaya yatırılacaktır. Özellikle de BMGK'ın yukarıda ifade edildiği üzere gelecekte geçmişe oranla çok daha zor bir süreçle karşı karşıya kalacağı aşikâr. IMF ise uzunca bir süre sonra salgından etkilenen ülke sayısının çokça olması ve krizin çok ciddi bir hasar bırakması nedeniyle yakın gelecekte daha yoğun bir şekilde gündeme gelecektir. Türkiye için henüz böyle bir zorunluluk başgöstermese de birçok ülkenin IMF ile ilişkilerini zorunlu olarak tekrar gündeme alması gerekecektir. IMF Başkanı Kristalina Georgieva'nın belirttiğine göre 23 Mart itibarıyla 80'e yakın ülke COVID-19'e karşı mücadele için kurumdan destek talebinde bulunmuştur (Elliott, 2020).

Kutsal Devletin Geri Dönüşü (mü?): Salgının Kazananı Devletler (mi?)

COVID-19 ile birlikte devletler kendi kapasiteleri ölçüsünce salgına karşı ciddi bir mücadele içerisinde olmuştur. Yurttaşlar genel olarak bu yaklaşımda memnun olsa da salgın sonrası günleri de düşünerek devletin bu denli güçlü bir varlık göstermesi bazı soru işaretlerin

oluşmasına neden olmuştur. Bireysel özgürlük-güvenlik dengesinin nasıl olacağı, son yirmi yılı aşkındır küreselleşmeyle birlikte aşınan ulus-devletin itibarı ve ulusal sınırların yeniden düşünülmesine neden olup olmayacağı merak edilen soruların başında gelmektedir.

Salgınla birlikte neredeyse toplumun birçok kesimi sağlık kadar ekonomik olarak da durumdan etkilenmektedir. Özellikle kazancı belli düzeyin altında olanların ve KOBİ'lerin (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler) devletin sağladığı destek paketlerine bağımlılığı daha fazla artmıştır. Korona günlerinde yurttaşların en önemsediği iki husus önce sağlık sistemi sonra ekonomik şartlardır. Bunun dışındaki her şey ikinci planda yer almaktadır. Bu durum bireyler nezdinde özgürlük-güvenlik dengesinde kantarın topuzunun güvenlikten (gıda, sağlık ve siber güvenlik de dahil) yana ağır bastığı görülmektedir. İlginç bir şekilde yurttaşlar da (liberal yahut muhafazakâr olsun) devlet desteğini sürecin ana aktörü olmasını tereddütsüz talep etmektedirler. Pamuk'un ifade ettiğine göre geçmişte devlet gücüne bu kadar hızlıca başvurulduğu vaki değildir (Pamuk, 2020). Öyle gözüküyor ki ulus devletlerin uzunca bir süredir beklediği bu *iş yapma biçimi*nin COVID-19 sonrasında da devam etmesi muhtemel gözükmektedir. Devlet yönetimlerinde bilhassa karar alma süreçlerinde otoriter eğilimlerin artacağı bir dönemin içerisine girilmektedir. Esasında bu süreç beraberinde kaçınılmaz olarak otoriterleşmeyi getirmesi gerekmez fakat devletlerdeki bu eğilimler salgın öncesi dönemde çoktan ortaya çıkmıştı. Devletler bu süreci yönetmede başarılı da olsa başarısız da olsa gidişatın kamu otoritesinin gücünün artacağı beklenmektedir. Sonuçta görünen o ki, COVID-19 sonrasından küreselciler ile ulus-devletçi ve popülist hareketler yeni güç mücadelesinin temel aktörleri olacaktır (Kalın, 2020). Ulus devlet kısa vadede küreselleşmeye karşı mevzi kazanmıştır. Sonuçta en liberal gibi görünen devletlerin bile güvenlik perspektifinden meselelere bakacağı veya otoriter eğilimler göstereceğinin sinyalleri verilmektedir. Ayrıca devletlerin uluslararası sistemin ana aktörü olmaya güçlenerek devam edeceği tahmin edilmektedir.

Küreselleşme Tartışmaları ve Stratejik Öncelikler Açısından COVID-19: Radikal Yargılara Varmak İçin Henüz Çok Erken!

COVID-19 salgını sonrasına dair hemen hemen her alanda kesin ve iddialı cümlelerin sıkça kullanıldığı görülmüştür. Bunlardan en yaygın olanları arasında küreselleşmenin gerileyeceği iddiası bulunmaktadır. Böylesi iddialı yargıların kurulması ve genellemelerin yapılması içerisinden geçtiğimiz şartlardan kaynaklanmaktadır ve zaten kriz anlarında hayata dair varoluşsal kaygılarının artmasıyla analitik düşünme becerileri zayıflamaktadır (Bozkurt, 2020).

Küreselleşmeyle ilgili yapılan yargılara gelince, kurumlarında ve süreçte geçmişe oranla gözle görülür bir azalma görülmese de küreselleşme söyleminin kendisinde epey bir süre öncedir başlayan düşüş trendinin hızlanarak devam ettiği görülmektedir. COVID-19 ile birlikte küreselleşme tartışmaları tekrardan 1990 ve 2000'li yıllardaki gibi artış göstermiştir. Belki de COVID-19 hastalığının eşsiz kılan en önemli unsurun / ayırt edici özelliği bunun küresel bir salgın olması, yani küreselleşme olgusu yüzünden çok daha fazla ölümlerin / kayıpların yaşanmış olmasıdır. Salgında en ağır bilançonun yaşandığı şehirler küreselleşmenin en yoğun yaşandığı şehirlerden oluşmaktadır. Bu açıdan bakıldığında küreselleşmenin izlenebileceği güncel verilerde (uçuş sayıları, ithalat- ihracat rakamları, insan hareketliliği, sermaye dolaşımı vb.) dramatik bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere devletlerin bundan böyle gıda, enerji, ulaşım ve siber güvenlik gibi alanlarda daha korumacı ve sıkı bir süreç takip edeceği de artık gün gibi aşikardır. Fakat küreselleşmenin kısa vadedeki bu düşüşünün hemen ardından orta ve uzun vadede en azından geçmişte kaldığı yerden, hatta kimi yazarlara göre derinleşerek devam edecektir (Çemrek, 2020: 5). Zira küreselleşme tıpkı Alman sosyolog Ulrich Beck'in ifade ettiği gibi modernleşme gibi devam eden ve geriye dönüşü olmayan bir süreçtir (1992, s. 79). Başlangıcındaki gibi bugün de gelecekte bir tercih değil, bir zorunluluktur. Dolayısıyla daha doğru cümle, belli alanlarda devletlerin ürün ve hizmetleri *güvenlikleştirildiği* bir süreç yaşanacak, ki bu da ülkeden ülkeye farklılık gösterecektir. Geri kalan tüm ilişki biçimleri salgın öncesi kaldığı yerden devam edecektir. Nasıl ki hiçbir ülke küresel sorunların üstesinden tek başına gelemeyeceği gibi ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmetleri de tek başına tedarik edemeyecektir. Özetle, COVID-19 sonrası süreçte küreselciler mi yoksa ulusalcılar mı kazanacak sorusu belirttiğimiz bakış açısından ötürü anlamını büyük ölçüde yitirecektir. Zira Atlı'nın da ifade ettiği gibi "Küreselleşme şu anda yoğun bakımda, ancak taburcu olduğu zaman, daha güçlü ve sadece virüsten değil kendi bağışıklık sistemini virüs öncesinde de düşüren sorunlarından arınmış olarak çıkacak." (2020, s. 55).

Ayrıca COVID-19 risk tanımını da değiştirmiştir. Koronavirüs salgınıyla Beck'in "risk toplumu" kavramsallaştırması arasında ilişki kurulması salgının gelişimi ve yayılımında küreselleşmenin oynadığı rolün anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Önceleri aşırı kötümser bir bakış olarak ifade edilen Beck'in günümüz modern toplumların sorunlarını anlamak ve çözüm önerileri sunmak için kullandığı "risk toplumu" kavramı son günlerde sık müracaat edilen kavramlar arasına girmiştir. Beck'in bu kavramının rağbet görmesinin en önemli nedeni birçok açıdan bireylerin gündelik hayatını etkileyecek muhtemel riskleri işaret

etmesinden kaynaklanmaktadır (Kaya, 2020; Erşen, 2020, s. 58). Özellikle yazarın risk toplumu kavramsallaştırması bugün COVID-19 ile karşı karşıya kaldığımız tehdit ile bir benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Beck'in ifade ettiği risk toplumundaki tehlikenin küresel çapta olması ve çok geniş bir insan kitlesini etkilemesi en gelişmiş haliyle modernleşmenin rasgele, bilinçsiz ve denetimsiz bir şekilde yaşanmasından ileri gelmiştir. Bunun için ona göre riskler belirsiz, öngörülemez, tahmin edilemezdir, bu sebeple risklere karşı önlem almak zordur. Yine yazara göre riskler (tıpkı korona sonrasında olduğu gibi) belirli bir coğrafyada ortaya çıkmasına rağmen tüm dünyaya yayılarak herkesi etkisi altına alır. İlginç bir şekilde sanayi toplumuyla ortaya çıkan bilimsel, teknolojik, toplumsal, ekonomik gelişmelerin gerektiği gibi sorgulanmadan uygulanması sonucunda ve otorite ve denetim eksikliğinden beslenen riskler tıpkı bir "bumerang" gibi dönüp dolaşıp onları oluşturan, onlardan fayda sağlayanlara da sirayet eder. Buna karşı yazarın "kendi üstünde düşünen modernleşme" olarak adlandırdığı şey söz konusu riskler ve tehditlerin üstesinden gelmenin yolu olarak ortaya koydukları çabayı ve onların etkileri karşısında bilinçlenmeyi ifade eder (Beck, 1992, ss. 21-22, 27).[3] Tüm bunlarla birlikte ulus devletlerin *stratejik önceliklerde* ve *yeni risk* tanımlarında yapılacak değişikler yabana atılacak cinsten olmayacaktır. Korona günlerinde bu hususların en fazla konuşulan başlıklardan olması zaten bunun önemini göstermektedir. Devletlerin salgın öncesinde de belli ürün ve hizmetlere dair "güvenlik" ve "öncelikli" etiketli belli listeleri vardı. Kimileri için enerji kritik bir meta olduğu için "enerji güvenliği", kimileri içinse veri ve siber daha kritik olduğu için "veri ve siber güvenlik" meselelerine daha fazla ehemmiyet verilmiştir. Salgının da içeriğinden ve karşı karşıya bıraktığı meydan okumalardan da kaynaklı olarak belli başlı yeni başlıkların da söz konusu güvenlik şemsiyesi altına alındığı ve öncelikler konusunun tekrar gözden geçirildiği bir dönem yaşanmaktadır/yaşanacaktır. Başta Adam Smith olmak üzere liberal iktisat zihniyetinin küresel ekonomileri büyük ölçüde ikna ettiği, her bireyin/şirketin/devletin her şeyi ürettiği ve hizmeti sunmak yerine en iyi olduğu ürün ve hizmetlere odaklanması ilkesinde (mutlak üstünlük/*absolute advantage*) küçük bir revize yapılacaktır. Zira COVID-19'un bize açıkça gösterdiği durum, üretimin veya ürün tedarikinin kar-zararın ötesinde ölüm-kalım meselesiyle da alakası bulunmaktadır. Şüphesiz sağlık, gıda ve siber güvenlik meseleleri istisnasız tüm devletin öncelikleri arasında girmeye başlamıştır. Zira COVID-19 sürecini en az hasarla atlatan ülkeler daha müreffeh ve sanayi olarak daha gelişmiş ülkeler değil; sağlık, gıda ve siber güvenlik alt-yapısı en sağlam ülkeler olmuştur. Örneğin ekonomik ve maddi gelişmişlik göstergeleri

3 Detaylı bilgi için bkz, (Beck, 1992).

açısından Türkiye'nin fersah fersah üstünde yer alan ABD, Belçika, Büyük Britanya, Fransa, İspanya, İtalya vb. ülkelerin salgın sürecinde Türkiye'nin oldukça gerisinden geldiği görülmektedir. Beklenenin aksine söz konusu devletleryerine Türkiye'nin bu ülkelere belli konularda yardım etmesi sanırım buraya kadar tartışılan bir çok konun anlaşılması açısından altı çizilmesi gereken bir husustur.

Değerlendirme ve Gelecek Dair Projeksiyon

2019 yılının sonunda Çin'in Vuhan kentinde ortaya çıkan ve küresel salgın haline gelen yeni tip koronavirüs bütün dünyayı etkiledikten sonra dünyadaki tüm gündem maddelerini ikinci plana itmiştir. Neredeyse hiç kimse korona öncesi küresel siyasetteki en sıcak tartışmaları bile hatırlayacak durumda değildir. Bu durum insanlığın karşı karşıya kaldığı COVID-19 felaketin altının çizilmesi açısından önemli bir göstergedir. Dolayısıyla salgının birçok açıdan etkileri oldu, olmaya da devam edecektir. Bilhassa geleceğe dair belirsizliğin ve *normal* hayatın ters düz edildiği bir süreç yaşanmıştır. Bunun küresel siyaset ve uluslararası sistem açısından çok ciddi etkisi olmuştur. Küresel güçlerin ve küresel aktörlerin salgına dair yaklaşım ve kapasiteleri korona sonrası dünya açısından belirleyici olacaktır. Uzunca bir süredir devam eden sisteme dair belirsizlik, düzensizlik ve ilkesizlikten kaynaklı (*anarşi durumundan*) hoşnutsuzluk katlanarak devam edecektir. Ama mevcut durumun *bir şekilde* sonuca bağlanması ve yeni dünya düzeni söylemin de şekillenmesi gerekmektedir. Bir yandan tüm küreyi çevreleyen COVID-19 salgını karara giden bu süreci biraz daha hızlandırmış; uluslararası sistemin yapısı, işleyişi ve meşruiyeti ve ABD liderliğini de her zamankinden daha fazla sorgulanabilir bir hale getirmiştir. Diğer yandan ABD-Çin çekişmesinin bundan sonra artarak ve daha öncekilerden çok daha sert bir şekilde devam edeceği tahmin edilmektedir. Bu çekişmenin sonucu muhtemeldir ki korona sonrası uluslararası sistemin işleyişine dair önemli etkilere de yol açacaktır. Yine de kısa süre içerisinde sistemde sert kırılmalar yaşanması beklenmemektedir.

Sıkça gündeme gelen küresel ve bölgesel örgütlerin durumu ise salgından hemen sonra ciddi bir tartışma konusu olacaktır fakat netice olarak daha meşru, güçlü ve olayları hızlı tepki veren işlevsel örgütler haline dönüşeceği öngörülmektedir. Bu yönde yapılacak tartışmaların başında mevcut küresel işbirliği modellerinin neden başarısızlıkla sonuçlandığı yer alacaktır. Bu sayede insanlık bundan sonra yaşayacağı küresel salgına karşı daha hazırlıklı olacaktır. Küresel etkileşimin bu denli yoğun olduğu bir dönemde başka türlüsünün olması beklenmemektedir.

Uluslararası toplum tarafından salgının faturasının Çin'e kesileceği muhakkak. Gerçekte bir sorumluluğu bulunsun bulunmasın Çin'in dizginlemeye yönelik bir hamle olarak kullanılacaktır. Çin'in bu baskıyı nasıl bertaraf edeceğini şimdiden öngörmek zor gözükmektedir. Zira Çin Rusya ve İran gibi ülkeleri ikna etmeyi başarırsa salgından daha da az hasarla çıkması muhtemel senaryolar arasındadır. İşin aslı, salgının yayılmasında Çin'in ne kadar sorumlu olup olmadığını görmek için biraz zamana ihtiyaç duyulacak olsa da felaketin dünyaya yayılmasındaki rolü ve krizi bir menfaate çevirme çabasının ivedilikle aydınlatılması gerekmektedir. Çin kendisine yönelik uluslararası toplumda var olan kuşkuları gidermek zorundadır. Eğer Çin'in salgının yayılmasındaki sorumluluğu tespit edilip ifşa edilirse Çin'i zor günler bekliyor olacaktır. Bilhassa Çin'in son yıllarda Kuşak ve Yol Girişimi (KYG) gibi alternatif küreselleşme teklifleri kesintiye uğrayabilecektir (Temiz, 2020, s. 131). Fakat Çin'in uluslararası denetimcilere kapılarını açmayacağı gibi, düşük de olsa Çin'i köşeye sıkıştırmanın küresel bir çatışmaya dönüşme ihtimali bulunmaktadır.

Salgının getirdiği en önemli değişim öncelikler meselesinde kendini gösterecektir. İstisnasız bütün ülkeler neyin güvenlikleri açısından gerekli oldukları konusunda güvenlik hiyerarşisini gözden geçirecektir. Bu hiyerarşide sağlık, gıda ve siber güvenlik mevcut konumlarından çok daha üst düzeylere taşınacaktır. Ürün ve hizmetlerde kapital değeri dışında da bir *değerlendirme* yapılacaktır. Bu değerlendirme süreçlerinde kendi kendine yeten devlet vurgusu ve güçlü devlet teması çok daha sık gündeme gelecektir. Her şeye rağmen küreselleşme trendlerinde orta ve uzun vadede bir gerileme olması beklenmemektedir. Zira zaman nehrinde tersine bir yolculuk için COVID-19 salgınından çok daha büyük/güçlü motivasyonlara/dalgalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynaklar

Atlı, A. (2020). COVID-19 Küreselleşmenin Sonunu Mu Getirecek? İçinde U. Ulutaş (Ed.), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler* (ss. 54-57). Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.

Babacan, A. (2020, Nisan 22). Bildiğimiz dünyanın sonu: COVID-19 ve küresel siyaset. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bildigimiz-dunyanin-sonu-KOVİD-19-ve-kuresel-siyaset/1814134

Başay, E. (2020, Nisan 25). Merkel: Almanya'nın AB dönem başkanlığı planladığımızdan farklı geçecek. Anadolu Ajansı. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/merkel-almanyanin-ab-donem-baskanligi-planladigimizdan-farkli-gececek/1818472

Baykan, D., ve Allahverdi, S. (2020, Nisan 14). Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: BMGK yeni tip koronavirüs meselesini ele almada çok geç kaldı. Anadolu Ajansı. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/disisleri-bakani-cavusoglu-bmgk-yeni-tip-koronavirus-meselesini-ele-almada-cok-gec-kaldi/1804795

Beck, U. (1992). *The Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage.

Bozkurt, V. (2020, Nisan 23). Salgının belirsizliği huzursuzluğu artırdı (Sibel Bağcı Uzun) [Hürriyet]. Erişim adresi: https://www.hurriyet.com.tr/amp/yazarlar/sibel-bagci-uzun/salginin-belirsizligi-huzursuzlugu-artirdi-41501744

Cemrek, M. (2020). *Covid-19 Salgını Karşısında Küreselleşme ve Milliyetçilik: Söylemlerin Geleceği.* (İLEM Covid-19 Soruşturma Dosyası). Erişim adresi: http://blog.ilem.org.tr/murat-cemrek-covid-19-salgini-karsisinda-kuresellesme-ve-milliyetcilik-soylemlerin-gelecegi

Çetin, Ş. (2020, Nisan 16). AB Komisyonu Başkanı'ndan "İtalya'ya yardım etmedik" itirafı. Anadolu Ajansı. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-komisyonu-baskanindan-italyaya-yardim-etmedik-itirafi/1806901

Elliott, L. (2020, Mart 27). Dozens of poorer nations seek IMF help amid coronavirus crisis. The Guardian. Retrieved from https://www.theguardian.com/world/2020/mar/27/dozens-poorer-nations-seek-imf-help-coronavirus-crisis

Erşen, E. (2020). Koronavirüs, Küreselleşme ve Uluslararası Sistem. İçinde U. Ulutaş (Ed.), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler* (ss. 58-61). Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.

Güder, S., Çemrek, M., ve Mercan, M. H. (2020). Geleceğin Türkiyesinde Dış Politika (Politika Raporu Sy 5; *Geleceğin Türkiyesi*). İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı.

Güder, A. (2020, Mayıs 5). Küresel siyasetin geleceği ve Türkiye. Anadolu Ajansı. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kuresel-siyasetin-gelecegi-ve-turkiye/1833745 Kalın, İ. (2020, Nisan 22). KOVİD-19 sonrası dünyanın şifreleri: Milli yeterlilik ve küresel işbirliği. Anadolu Ajansı. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/KOVİD-19-sonrasi-dunyanin-sifreleri-milli-yeterlilik-ve-kuresel-isbirligi/1814327

Kaya, Y. (2020). Virüs Küreselleşmenin Yol Haritasını Takip Ediyor". İçinde L. Sunar (Ed.), *COVID-19 Salgınının Sosyolojik Analizi* (ss. 10-13). Toplumsal Yapı Araştırmaları Programı.

Landale, J. (2020, Nisan 24). Çin koronavirüsün kaynağına dair bağımsız uluslararası soruşturma talebini reddetti. BBC Türkçe. Erişim adresi: https://www.bbc.com/turkce/topics/ckdxn2xknkpt

Pamuk, Ş. (2020, Nisan 13). Geçmişte devlet gücüne bu kadar hızlıca başvurulduğunu görmemiştik (A. Sezen) [Bloomberght]. Erişim adresi: https://www.bloomberght.com/prof-dr-sevket-pamuk-gecmiste-devletin-gucune-bu-kadar-hizlica-basvuruldugunu-gormemistik-2252840

Rosenwald, M. S. (2020, Nisan 7). History's deadliest pandemics, from ancient Rome to modern America. Washington Post. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/graphics/2020/local/retropolis/coronavirus-deadliest-pandemics/

Sánchez, P. (2020, Nisan 5). Europe's future is at stake in this war against coronavirus. The Guardian. Retrieved from https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2020/apr/05/europes-future-is-at-stake-in-this-war-against-coronavirus

Sarıbay, A. Y. (2020, Nisan 10). Bu kriz bittikten sonra AB'nin durumu tartışılacak (Emin İleri) [Mülakat]. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/prof-dr-saribay-bu-kriz-bittikten-sonra-abnin-durumu-tartisilacak/1799938

Shih, G. (2020, Nisan 23). China pledges additional $30 million funding for World Health Organization. Washington Post. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/china-pledges-additional-30-million-funding-for-world-health-organization/2020/04/23/24f9b680-8539-11ea-81a3-9690c9881111_story.html

Temiz, K. (2020). Koronavirüs ve Çin. İçinde U. Ulutaş (Ed.), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler* (ss. 129-138). Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi.

Wintour, P. (2020, Nisan 11). Coronavirus: Who will be winners and losers in new world order? The Guardian. Retrieved from https://www.theguardian.com/world/2020/apr/11/coronavirus-who-will-be-winners-and-losers-in-new-world-order

Worldometers (2020). *Worldometer COVID-19 coronavirus pandemic*. Retrieved from https://www.worldometers.info/coronavirus

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.13

PANDEMİDE KÜRESEL KENTTE YAŞAMAK: İSTANBUL'UN COVID-19 DENEYİMİ

Özgür SAYIN, Veysel BOZKURT

Öz

Yeni tip koronavirüs olarak da bilinen COVID-19 ortaya çıktıktan sonra birkaç ay gibi çok kısa bir süre içinde küresel bir salgına dönüştü. Salgının yayılma rotası, vaka yoğunluğu, sosyoekonomik ve psikolojik sonuçları incelendiğinde, bu küreselliğin merkezinde küresel kentlerin yer aldığı görülmektedir. Bu gerçek, salgın sürecinde küresel bir kentte yaşıyor olmanın diğer kentlerde yaşamaktan farklı bir şey olduğunu düşündürtmektedir. Bu hipotezden hareketle, bu çalışma koronavirüs pandemisinin küresel kent sakinleri üzerindeki çeşitli etkilerini araştırmaktadır. Geniş kapsamlı bir veri setine dayanan çalışma dünyanın önemli küresel kentlerinden biri olan İstanbul'da yaşayan insanların koronavirüs sürecinde yaşadıkları ekonomik, sosyal ve psikolojik deneyimleri ve bu deneyimlerin ülkenin geri kalanından hangi açılardan farklılaştığını incelemektedir. Araştırmanın sonuçları, İstanbul'un koronavirüsün sosyal ve ekonomik etkilerini Türkiye'nin diğer şehirlerine göre daha derinden yaşadığını göstermiştir. Bununla beraber, bulgular daha düşük gelir ve/veya eğitim seviyesine sahip kent sakinlerinin bu sürecin olumsuz etkilerini daha fazla hissettiği sonucunu vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, küresel şehir, istanbul

Ö. Sayın
Dr., Bilecik Şeyh Edibali Üniversitesi, Bilecik, Türkiye
e-mail: sayin.ozgur.sayin@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2111-6152

V. Bozkurt
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: vbozkurt@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7623-3132

Giriş

Richard Florida'nın (2020) hatırlattığı üzere, ''Gılgamış zamanından bu yana şehirler salgın hastalıkların merkez üsleri olmuştur.'' Kara Veba'dan, İspanyol Gribi'ne, Sars'tan Koronavirüs'e kadar hemen hemen bütün salgınlar kent/kentleşme olgusunun önemli bir parçası ve sonucudur. Ancak bugün, dünya nüfusunun yarısından fazlasının şehirlerde yaşadığı ve kentleşmenin gezegen ölçeğinde yaşandığı bir çağda, bu iki toplumsal fenomen belki de daha önce hiç olmadığı kadar iç içe geçmiş durumdadır (Ali and Keil, 2008; Wolf, 2016). Daha ilgi çekici ve önemli olan ise, yayılma dinamikleri, vaka sayıları, vaka yoğunluğu ve sonuçları açısından bakıldığında salgın hastalıkların küresel kent realitesi ile kurduğu yakın ilişkidir;

> ''Neoliberal küreselleşme ve küresel kentler birçok yönden salgın hastalıkların ortaya çıkmasını ve tekrarlamasını kolaylaştıran bir potansiyel taşır; örneğin, küresel dolaşımın hızı ve kolaylığı, uluslararası göç hareketleri, hızlı ve düzensiz kentleşme, artan nüfus yoğunluğu vs.'' (Ali and Keil, 2008; p.36).

Bugüne kadar küresel kent literatürü ve pandemi çalışmaları arasında ciddi bir etkileşim olduğu söylenemez. Ancak, 2019 yılının son günlerinde ortaya çıkan 300 binin üzerinde insanın hayatını kaybetmesine sebep olan COVID-19 salgını, bu iki kavramın tartışılandan çok daha fazla ilişkili olduğunu gösterdi. Küresel kentler, genellikle, dünya ekonomisinin komuta merkezleri (Sassen, 1991), küresel sermaye birikiminin kümelendiği mekânsal formlar (Friedmann, 1986), ve çok çeşitli küresel akışların bağlantı noktaları (Taylor, 1995) olarak tanımlanır. Bu özellikleri sebebiyle, bu şehirler salgın hastalıkların yayılma riskini diğer kentlerden daha fazla taşırlar (Ruan ve diğerleri, 2006; Heng, 2013).

Yakın geçmişte örneklerini gördüğümüz üzere, salgın hastalıkların küresel dolaşımı çoğunlukla New York, Londra, Singapur, Toronto, vb. küresel kentlerin aracığıyla gerçekleşmektedir (Ali and Keil, 2006). Virüs bulaşma riskini arttıran bu eğilim, aynı zamanda, bu kentlerdeki vaka sayılarının da genellikle diğer kentlerden yüksek olmasına neden olmaktadır (Daily Sabah, 2020). Dahası, ekonomik, sosyal ve kentleşme dinamikleri de, hem risk faktörünün yüksekliği hem de pandeminin sonuçları bakımından, küresel kentleri diğer şehirlerden ayrıştırmaktadır (Acuto, 2019). Örneğin, nüfus ve yapılaşma yoğunluğu küresel kentler sakinlerinin bu tarz salgınlarda daha fazla risk altında olmasına neden olurken, mesleki kutuplaşma, gelir dağılımı adaletsizliği, hayat pahalılığı vb. sosyoekonomik faktörler de pandeminin yarattığı ekonomik kayıpların küresel kentlerde daha yoğun hissedilmesine neden olmaktadır. Bu yoğunluk özellikle alt-gelir gruplarında daha belirginleşmektedir (Quinn ve Kumar, 2014).

Kısacası, herhangi bir salgın hastalık sırasında küresel bir şehirde yaşamak ekonomik, sosyal ve/veya psikolojik olarak başka bir şehirde yaşamaktan çok daha farklı sonuçlar doğurmaktadır. Bu argümandan hareketle, çalışmanın temel amacı pandeminin Türkiye'nin tek küresel kenti olan İstanbul'da yaşayan insanların üzerindeki etkilerini ve bu etkilerin ülkenin geri kalan şehirlerinde yaşayan insanların yaşadığı deneyimlerden hangi açılardan farklı olduğunu araştırmaktır. Daha geniş anlamda, çalışmanın küresel kentler literatüründe şimdiye kadar görece geri planda kalmış olan salgın hastalıklar konusundaki tartışmalara ampirik bir katkı yapması hedeflemektedir. Bu niyetler doğrultusunda, geniş çaplı bir anket araştırmasının verileri üzerinden, meslek, gelir dağılımı, eşitsizlikler, ekonomik kaygılar ve enfeksiyon kapma gibi değişkenlerden hareketle, pandemi sırasında küresel bir şehirde yaşamanın avantajları ve dezavantajları incelenecektir.

Makalenin ilerleyen kısımlarında, pandemi ve küresel şehir araştırmalarının birlikte nasıl kavramsallaştırılabileceğini gösteren literatürün kısa bir incelemesini yapılacak, ardından araştırmanın ayrıntılarını açıklamak için metodoloji bölümüne geçilecektir. Bunu sonuçlar ve tartışma bölümleri izleyecektir.

Küresel kentleri ve salgınları birlikte düşünmek

Salgın hastalıklar konusu küresel kent araştırmaları bünyesinde şimdiye kadar kendine pek fazla bir yer bulamamış, ekonomi, politika, planlama ya da mimari gibi ana tartışma alanlarının gölgesinde kalmıştır. Ancak dünyanın son yirmi yılda aralıklarla yaşadığı küresel salgınlar, küresel kentlerin, pek çok yönden, küreselleşme, kentleşme ve pandemi olgularının tam da merkezine oturduğunu göstermektedir (Keil ve Ali, 2008; Wolf, 2016; Connoly ve diğerleri, 2020). Bu bağlamda, son COVID-19 krizi de bu kapsamlı olmayan ama giderek büyüyen literatür için ciddi bir gözlem alanı sunmaktadır.

Küreselleşmenin içinde bulunduğumuz bu son evresinde önemli ölçüde artan politik, ekonomik ve sosyal alışveriş ve hareketlilik, Taylor'un (2013; p. 301) ifadeleriyle, ''şehirler arasında sonsuz sayıda bilgi, yönerge, plan, strateji, komut ve personel akışları'' yarattı. Bu küresel akışların haritası aynı zamanda kentlerin içinde faaliyet gösterdiği, birbirine bağlandığı ve bağlantı sayısına ve çeşitliliğine göre sıralandıkları, dünya kentleri ağı olarak da bilinen, hiyerarşik bir ağın varlığına işaret eder (Derudder ve Taylor, 2019). Ancak bu küresel ağın içerisindeki hareketlilik sadece sermaye, emtia ya da bilgi alışverişi ile sınırlı değildir; küresel kentler arasında artan hava yolu trafiği ve bu şehirlere yönelen küresel göçler, virüslerin de bu şehirler arasında hızlı bir şekilde yayılmasına olanak sağlamaktadır (Connoly ve diğerleri, 2020).

Bu açıdan, küresel kent ağlarının, ‘‘hastalıkların yayılması için de potansiyel bir zemin oluşturduğu (Ali ve Keil, 2008; p. 5)’’ söylenebilir. Dünya genelindeki yayılma haritalarına bakıldığında, yakın geçmişteki Sars ve son COVID-19 deneyimleri de bunu doğrulamaktadır. Ortaya çıkış noktalarından bağımsız olarak, salgınlar, küresel şehirler ağı ve şehirlerin bu ağlardaki bağlantı sayısı ile örtüşen bir rota izlemektedir. Hastalıklar öncelikle ve çoğunlukla hiper-bağlantılı lider küresel şehirlerin arasında yayılırken, onları daha az küresel bağlantıya sahip ikincil küresel kentler ve ulusal sınırlar içinde kalan diğer şehirler takip etmektedir (Ruan ve diğerleri, 2006). Dolayısıyla, küresel kentlerde yaşayan insanlar virüslerin dolaşımı ve vaka sayısının yoğunluğu açısından diğer şehirlerde yaşayanlara nazaran daha fazla risk altındadırlar.

Bunun yanında, küresel kentlerin çok katlı apartmanlar, gökdelenler, mega-alt yapı projeleri ile örülü yapılı çevreleri ve nüfus yoğunlukları da bu şehirlerde yaşayan insanların enfeksiyon kapma riskine karşı daha savunması hale getirmektedir (Acuto, 2019).Kent-banliyö-kır arasındaki sınırların giderek bulanıklaştığı, bu tarz bir genişletilmiş kentleşme modeli, doğal olarak, hastalıkların hem kır-kent arasında hem de kentlerin kendi içinde sirkülasyonunu hızlandıran bir ortam yaratmaktadır (Connoly ve diğerleri, 2020; Keil ve diğerleri, 2020). Bu örüntünün içine kent merkezlerindeki aşırı nüfus yoğunluğu eklendiğinde, virüslerin yayılmasını engellemek için gerekli sosyal mesafenin sağlanması, neredeyse bir ütopya haline gelmektedir (UCL, 2020). Dolayısıyla, küresel kentler, ‘‘bulaşıcı hastalık salgınlarına diğer şehirlerden daha fazla eğilimlidirler’’ (Wolf, 2016; p.2). Ancak bu riskin, küresel Kuzey’deki muadillerine kıyasla, yüksek düzeyde nüfus yoğunluğu ve daha az kaliteli altyapı sistemleriyle karakterize edilen küresel Güney’deki küresel şehirler için daha yüksek olduğunu da söylemek gerekir (McFarlane, 2009; Alirol ve diğerleri, 2010).

Küresel kentler salgınların olası etkileri bakımından da diğer şehirlerden farklılaşmaktadırlar. Hiç şüphe yok ki, bu farklılaşmanın kendini en fazla gösterdiği alanlardan biri ekonomidir. Bilindiği üzere, küresel kentin en temel fonksiyonlarından biri dünya ekonomisinin mali ve idari organizasyonunda oynadığı komuta merkezi rolüdür (Sassen, 2016). New York, Londra, Tokyo gibi lider küresel kentler bu rolü küresel ölçekte üstlenirken; İstanbul, Moskova, Seul gibi ikincil küresel şehirler daha çok bölgesel işlevleri ile öne çıkmaktadır (Csomos, 2017). Ekonomik sistemdeki bu rolleri sebebiyle küresel kentler herhangi bir nedenden kaynaklanabilecek ekonomik çöküşlerden derinden etkilenmektedir (Heng, 2013). Koronavirüs pandemisinde de, ekonomik kayıpların yükünü diğer şehirlerden çok daha fazla taşımaları muhtemeldir.

Ancak, olası ekonomik kayıplar küresel kent sakinlerinin arasında eşit olarak dağılmaz. Sektörel anlamda, küresel şehirler, endüstriden hizmet sektörlerine radikal bir kayma ile karakterize edilir. Bu İşgücünün hizmet sektörlerinin alt ve üst katmanları arasında bölünmesine neden olan bu dönüşüm, farklı sınıflar arasında var olan gelir eşitsizliğinin küresel kentlerde daha keskin olmasına yol açar (Fainstein, 2001; Timberlake ve diğerleri, 2012; Crankshaw, 2017; Dorling, 2019). Salgın hastalıklar ise bu eşitsizliği daha da derinleştiren bir etki yaratır. Şöyle ki, bu tabakalaşmanın üstünde yer alan, çalışanlarının çoğunluğunu yüksek-vasıflı ve yüksek ücret alan işgücünün oluşturduğu, finans ve medya gibi sektörler genellikle, uzaktan çalışmaya uygundur. Bu nedenle, herhangi bir pandemi sırasında, bu sektörlerde çalışan beyaz yakalı profesyoneller kendilerini evden çalışma düzenine kolayca adapte edebilir ve gündelik iş rutinlerini gerçekleştirebilirler (Tanguay ve Lachapella, 2020).

Ancak, bu durum alt sınıflar için geçerli değildir. Restoran, turizm, perakende ticaret, özellikle yerel perakendecilik gibi sektörlerde, işgücünün büyük bir kısmı işgücü güvenliği olmayan düşük vasıflı (genellikle göçmenler), düşük ücretli işçiler tarafından karşılanmaktadır. Bu sektörlerde çalışan işçilerin çoğunluğu fiziksel olarak işyerlerinde bulunmak durumundadırlar. Küresel ve yerel insan hareketliliğinin durması, çok sayıda küçük-yerel işletmenin kalıcı veya geçici olarak kapatılmasına (Bartik ve diğerleri, 2020) ve böylece büyük işten çıkarmalar yaşanmasına neden olmuştur (Frank, 2020). Bu durum küresel kentlerde yaşayan alt gelir gruplarının salgın hastalıkların ekonomik etkilerinden daha fazla etkilendiği anlamına gelir.

Öte yandan, mevcut ekonomik eşitsizlikler alt gelir katmanlarının salgın hastalıkların olumsuz etkilerine daha fazla maruz kalmalarına neden olur (Sparke ve Angelov, 2020; Harvey, 2020). Düşük ücretli ve düşük nitelikli işgücünü oluşturan bireyler, yukarıda bahsedilen sebepler nedeniyle, herhangi bir salgın sırasında ''işe gitmek ya da işten çıkarılmak arasında bir tercih yapmak durumunda kalırlar'' (Quinn ve Kumar, 2014; s. 266). Koronavirüs sürecinde de, düşük gelirli işçiler genellikle işlerini sürdürmek dışarı çıkmak zorunda kalırken, refah seviyesi yükseldikçe insanlar salgın sürecinde evlerinde kalmayı (Cumhuriyet, 2020; Glanz ve diğerleri, 2020; Valentine-DeVries ve diğerleri; 2020) veya daha güvenli tatil beldelerine gitmeyi başarabilmişlerdir (Quealy, 2020). Bu nedenle, ekonomik olarak dezavantajlı sınıfların yaşadığı bölgelerde vaka sayıları daha yüksek olmaktadır (NYC, 2020). Ayrıca, ekonomik kayıplar, enfeksiyon riskleri ve hatta uygun fiyatlı sağlık hizmetlerine erişim eksikliği göz önüne alındığında, salgın hastalıklara bağlı stres ve kaygı düşük gelirli insanlar arasında daha yüksek olması beklenmektedir (Quinn ve Kumar, 2014).

Özetle, küresel bağlantıların, kentleşme modellerinin, ekonomik ve demografik özelliklerin, yani bir şehri küresel kent yapan hemen hemen her şeyin pandemi sırasında hayati bir rol oynadığı söylenebilir. İnsan hareketliliği, nüfus yoğunluğu, ve aşırı kentleşme gibi dinamikler, virüslerin yayılması için çok elverişli ortamlar sağlar ve vaka sayılarını önemli ölçüde arttırır. Derinlemesine hissedilen ekonomik krizler ve eşitsizlikler, özellikle kentsel yoksullar için yıkıcı etkiler yaratabilir ve salgın gerçeğiyle yüzleşen şehir sakinlerinin fiziksel ve zihinsel koşullarını olumsuz yönde etkiler. Kısacası, virüslerin yayılmasından sonuçlarına kadar, salgınlar sırasında küresel bir şehirde yaşamanın, başka herhangi bir şehirde yaşamaktan farklı deneyimler getirmesi muhtemeldir ve bu deneyimlerin göreceli olarak olumlu ya da olumsuz olacağı kesin olarak şehirde yaşayan insanların eşitsizlik spektrumunda nerede bulunduğuna bağlıdır.

İstanbul: Küresel kent ve Salgın Hastalıklar

Bugün dünyanın önemli küresel kentlerinden biri olarak kabul edilen İstanbul tarihin hemen her döneminde benzer bir öneme sahipti. Tarihi İpek Yolu'ndan bu yana, şehir Doğu-Batı ekseninde bir geçiş, ticaret ve finans merkezi işlevi görmüştür. Bu hareketlilik, bugün olduğu gibi geçmişte de, İstanbul'un veba, kolera gibi salgın hastalıkların etkisini derinden hissetmesine neden olmuştur (Boyar ve Fleet, 2010; Varlık, 2015). Özellikle, 19. Yüzyılda savaşların ve kaybedilen toprakların yarattığı göç akınları çoğu zaman şehirde kitlesel salgınların yaşanmasıyla sonuçlanmıştır (Ortaylı, 1986). 1. Dünya Savaşı'nın ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle yaşanan politik çalkantılar, İstanbul'un, küresel sistemdeki avantajlı konumunu ve bağlantılarını yitirmesine neden olmuştur. 20. Yüzyılın büyük bir kısmında kendi ulusal kent sistemi içinde hapsolan şehir için, bu süreç, aynı zamanda, küresel krizlerin ve salgın hastalıkların da görece önemini yitirdiği bir döneme işaret etmektedir.

2000'li yıllar ise, İstanbul'a küresel anlamda pek çok değişikliği yaşattı. Şehir, son birkaç on yılda küresel sistemdeki konumunu hızla yükselterek (Sassen, 2018), bugün küresel ekonominin işleyişine bölgesel anlamda önemli bir koridor (Espon, 2013) ve yönetim (Bhandari and Verma, 2013) işlevleri üstlenmiştir. Bu işlevleri sebebiyle, İstanbul'un ikincil öneme sahip küresel kentler arasında lider şehirlerden biri olduğu kabul edilmektedir (GaWC, 2017). Bununla beraber, İstanbul'un Doğu-Batı arasındaki istisnai konumu, onu küresel insan akışlarında dünyanın önde gelen lider şehirlerinden biri yapmaktadır. Örneğin, COVID-19 salgının hızla yayılmasında en temel faktörlerden biri olan küresel havayolu trafiğinde, İstanbul, dünyada en fazla küresel bağlantıya ve yolcu yoğunluğuna sahip dünyada ilk yirmi Avrupa'da ise ilk beş şehir arasında bulunmaktadır (ACI, 2019; OAG, 2019).

Bu durum, İstanbul'un Koronavirüs salgınından da yoğun olarak etkilenmesine neden olmuştur. 2019 yılının son günlerinde Çin'de baş gösteren salgın inanılmaz bir hızla dünyayı etkisi altına alırken, kısa bir süre içinde İstanbul'a da ulaşmıştır. Türkiye'de virüsün ilk görüldüğü şehir olan İstanbul, toplam vaka sayılarının da yarısından daha fazlasını bünyesinde barındırmaktadır. Salgının yoğunluğunu derinden hissetmesi bir yana, İstanbul'daki ekonomik ve sosyal yaşantının, ülke içindeki diğer şehirlere oranla ayrıcalıklı konumu, şehirde yaşayan insanların, karantina süreçlerinde neler yaşadıkları ve bunun küresel kent kavramı ile ne derece benzerlikler gösterdikleri cevaplanması gereken önemli bir soru olarak ortaya çıkmaktadır.

Data

Araştırma, COVID-19 salgının en hızlı yükseldiği 9-12 Nisan 2020 tarihleri arasında, uygun örnekleme (convenience sampling) yöntemi kullanılarak Google anket yoluyla yapılmıştır. Araştırmacıların bireysel ve akademik iletişim ağları üzerinden, aynı zamanda sosyal medya aracılığıyla yapılan ankete, üç gün içerisinde, 5600'den fazla katılım olmuştur. Gönüllülük esasına göre cevaplandırılan anketlerde, soruların %10'undan fazlasına cevap vermeyenler dışarıda bırakıldıktan sonra, geriye kalan 5338 anket değerlendirmeye alınmıştır. Elimizdeki örneklem, ağırlıklı olarak, yükseköğrenimli, orta ya da orta-üst gelir grubundan kişilerden oluşmaktadır. Sağlıklı bir kıyaslama yapabilmek için data, İstanbul ve diğer şehirler şeklinde kodlanarak karşılaştırma yapılmıştır. İllere göre dağılımı incelendiğinde, anket katılımcılarının 1944'ünün (%38) İstanbul'da yaşadığı, geriye kalanların Türkiye'nin diğer şehirlerine dağıldığı görülmüştür.

Bulgular

Anket sonuçları İstanbul ve diğer şehirler şeklinde ayrıştırıldığında, İstanbul'un pek çok konuda ülkenin geri kalanından ayrıştığı görülmektedir. Bunların arasında en çarpıcı farklılıklardan bir tanesi vaka yoğunluğudur. Verilere göre, İstanbul küresel kent olmanın bedelini her şeyden önce yüksek bir salgın oranıyla ödemektedir. Katılımcılar arasında İstanbul'da yaşayanların %22,3'ü çevresinde koronavirüs tespit edildiğini söylerken, İstanbul dışında bu oran %10'un altına inmektedir (Bkz. Tablo-1).

Tablo 1. Yaşanan ile Göre COVID-19'a Yakalanma Oranı

Yaşanan Şehir	**Hayır**	**Evet**	**Toplam**
İstanbul	77,7%	22,3%	100,00%
Diğer Şehirler	91,10%	8,90%	100,00%
Toplam	86,00%	14,00%	100,00%

(x^2 (1)=177,208, p=,000).

Kendi ulusal sınırları içerisindeki diğer şehirler ile kıyaslandıklarında, küresel kentler genellikle iyi-eğitimli, yüksek-nitelikli beyaz yakalı profesyonellerin istihdamının yoğunluğu ve gelir seviyesinin yüksekliği ile ayrışır. Örneklemin verileri de bu argümanı büyük oranda destekliyor. Örneğin, Türkiye'nin diğer şehirlerinde birincil istihdam alanı kamu sektörü (%29,6) olarak görünürken, İstanbul'da yaşayan insanların çoğunluğu özel sektörde çalışmaktadır (%27,7). Eğitim seviyesi konusunda büyük bir farklılaşma olmamakla beraber, lisansüstü öğrenim seviyesinde İstanbul lehine az oranda bir farklılığın olduğu söylenebilir. Yine, beklenildiği üzere, İstanbul'da gelir seviyesi diğer şehirlerden kayda değer oranda daha yüksek çıkmaktadır.

Sosyal ve ekonomik kısıtlamanın iş hayatında neden olduğu değişiklikler incelendiğinde, sonuçların küresel kent argümanları ile görece uyuştuğu görülmektedir. Salgının ülke genelinde yayılmaya başlamasından sonra İstanbul'da yaşayan insanlar yeni bir çalışma düzenine daha rahat bir şekilde geçebilmiştir (x^2 (1)=6,274, p=,012). Keza, verimlilik kaybının da, İstanbul'da çalışanlar arasında daha az olduğu görülmüştür (x^2 (1)=12,054, p=002). Burada ki temel faktörlerden biri İstanbul'da istihdam edilenlerin işlerinin uzaktan çalışma sistemine (home-office) İstanbul dışında yaşayanlara göre çok daha uygun olmasıdır. İstanbul dışındaki çalışanların % 55,3'ü mesleklerinin bilgi-teknoloji temelli bu iş yapma biçimine uygun olduğunu belirtirken, İstanbul'da yaşayanlar arasında bu aran yüzde 60.4'e yükselmektedir (x^2 (1)=11,119 p=,000).

Tablo 2. İllere Göre Yapılan İşin Uzaktan Çalışmaya Uygunluğu

Yaşanan Şehir	**Evet**	**Hayır**	**Toplam**
İstanbul	60,40%	39,60%	100,00%
Diğer Şehirler	55,30%	44,70%	100,00%
Toplam	57,30%	42,70%	100,00%

(x^2 (1)= 11,754, p=000)

Gelir seviyesi ve çalışma hayatının sürdürülebilmesi gibi alanlardaki pozitif ayrışmasına rağmen, İstanbul'da ekonomik kaygılar ülkenin geneline göre çok daha yüksek çıkmaktadır. Küresel kent olgusunun bir başka gerçeği olan yüksek yaşam maliyetleri, İstanbul halkının geçimlerinin temini konusunda, diğer şehirlerde yaşayanlardan daha fazla kaygılanmalarına neden olmaktadır (x^2 (1)=3,394, p=001). Benzer şekilde, işsiz kalma korkusunun da, İstanbul'da ülkenin geri kalanına oranla daha yüksek olduğu görülmektedir (x^2 (1)= 50,511, p=000). Bu tablo, İstanbul'da yaşayan insanların diğerlerine kıyasla gelecek hakkında daha kötümser düşünmesine neden olmaktadır (x^2 (2)=12,245, p=000). İstanbul dışında

yaşayanların çoğunluğu (%52,7'si) krizin 6 ay içinde aşılacağı konusunda iyimserken, İstanbul'da bu oran (%49,4'e) gerilemektedir (x^2 (4)=13,979, p=007).

Biraz daha detaya inildiğinde, anket sonuçlarının küresel kentlerdeki sınıf gerçeğini de nispeten yansıttığını görüyoruz. Kötümserlik, ekonomik ve sosyal kaygılar, bireylerin sosyo-ekonomik durumu ile paralel bir şekilde değişmektedir. İstanbul'da yaşayan vatandaşları ele aldığımızda, kötümserliğin beklenildiği gibi düşük gelir gruplu bireylerde daha yüksek olduğu görülmektedir (x^2 (4)= 23,331, p=000). Bunun en önemli sebebi, , kendini en düşük gelirli grupta tanımlayanların %90'a yakını, salgın öncesinde veya sırasında işini kaybetmiş, yahut kaybetme riski taşıyan bireylerden oluşmasıdır. Buna karşın, lisans-lisansüstü eğitim seviyesinde eğitim almış, profesyonel beyaz yakalı olarak tabir edebileceğimiz kentli orta ve orta-üst gelir grupta yer alan bireyler gelecek konusunda en iyimser grubu oluştururken işsizlik konusunda da alt gruplara göre çok daha az kaygı duymaktadır.

Salgının ekonomik sonuçları, küresel kent argümanları ile örtüşen bir kutuplaşmaya işaret etmektedir. Eğitim ve gelir seviyesi olarak en altta yer alan bireyler salgının getirdiği ekonomik etkileri belirgin bir şekilde diğer gruplardan daha fazla hissetmektedir. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, orta öğretim ve altında eğitim seviyesinde bulunan İstanbulluların büyük çoğunluğu temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda kaygı yaşarken, karantina sürecinin uzaması durumunda birkaç aydan fazla idare edemeyeceklerini belirtmişlerdir. Ülke genelinde salgın sırasında işsiz kaldığını belirtenlerin arasında en yüksek oranı İstanbul'da yaşayan, ortaöğretim ve altında eğitim almış ve işleri online çalışmaya el vermeyenler oluşturmaktadır. Bu grupta yer alanların sadece %17'si işini kaybetme korkusu yaşamamaktadır. Eğitim seviyesi yükseldikçe, online iş yapma oranı artarken, işsizlik oranı ve işten atılma kaygısı belirgin bir biçimde düşmektedir. Bu tabloda en rahat kesimin online çalışmaya devam eden yüksek öğretimli bireyler olduğu görülmektedir.

Tablo 3. İstanbul'da Eğitim Seviyesine Göre Ekonomik Durum

	Temel İhtiyaçlarını Karşılama Kaygısı Yaşıyor musunuz?		**Hayatınızı çalışmaksızın ne kadar daha sürdürebilirsiniz?**		**Çalışma Durumunuz**		
	Hayır	**Evet**	**Hiç**	**En Fazla Birkaç Ay**	**İş konusunda kaygım yok**	**Salgın Sırasında İşsiz Kaldım**	**Zaten işsizdim**
Orta öğretim ve altı	42,2	57,1	46,1	27,3	23,4	6,5	16,2
Üniversite ve üzeri	61,3	37,9	24,4	34,3	39,7	2,5	13,6

Krizin psikolojik etkilerine gelince, mesleki farklılaşmanın bireylerin bu süreçten farklı etkilenmelerine neden olduğu görülmüştür. Burada, belirleyici faktörü yapılan işin evden çalışmaya uygun olup olmadığı üzerinden yapıldı. Bunun temel sebebi, literatür kısmında değinildiği üzere, küresel kentlerde, çoğunlukla, bilgi alışverişi temelli ileri hizmet sektörleri ile çalışanların işyerlerinde fiziksel olarak bulunması gereken diğer sektörler arsında var olan mesleki kutuplaşmaydı. Bu şekilde analiz edildiğinde, bulgular İstanbul'da işleri uzaktan çalışmaya elverişli olan bireylerin, salgının yarattığı psikolojik sorunları diğerlerine göre daha az hissettiğini gösterdi (Bkz Tablo-4).

Tablo 4. İstanbul Örnekleminde Bireylerin İşlerinin Evden Çalışmaya Uygun Olma Durumuna Göre Yaşadığı Sorunlar

Salgının Psikolojik Etkileri	İşiniz Online Çalışmaya Uygun mu?	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	Sig. (2-tailed P value
Günlük işleri yapmakta zorlanır hale geldim	Hayır	478	3,39	1,283	0,059	**0,03**
	Evet	662	3,21	1,264	0,049	
Daha sinirli/çabuk öfkelenir hale geldim	Hayır	479	3,52	1,328	0,061	**0,000**
	Evet	660	3,27	1,273	0,05	
Sürekli virüs kapma korkusu yaşıyorum	Hayır	473	3,3	1,36	0,063	**0,008**
	Evet	662	3,03	1,308	0,051	
Kendimi değersiz hissediyorum	Hayır	472	2,55	1,342	0,062	**0,001**
	Evet	655	2,34	1,221	0,048	
Geçimimi temin konusunda kaygılarım var	Hayır	474	3,47	1,379	0,063	**0,000**
	Evet	660	2,99	1,373	0,053	
Bu süreçte sağlığım kötüleşti	Hayır	471	2,57	1,269	0,058	**0,040**
	Evet	649	2,37	1,166	0,046	
Kendimi sıkça çaresiz hissediyorum	Hayır	466	3,12	1,384	0,064	**0,000**
	Evet	650	2,88	1,336	0,052	

Tabloda görüldüğü üzere, iki kesim arasındaki en büyük fark geçim temini konusunda yaşanmaktadır. Evden çalışabilir durumda olanlar, ki bunlar aynı zamanda diğerlerinden daha yüksek ücretler almaktadır, işlerine normal zamanlardaki gibi devam edebilirken, ekonomik kaygıları diğerlerinden daha az duymaktadır. Ancak, evden çalışması mümkün olmayan bireyler, hem geçim temini hem de hastalık kapma korkusunu daha fazla yaşamaktadır. İki kesim arasında ki bu temel farkların, diğer psikolojik faktörleri de derinden etkilediğini söyleyebiliriz. Tabloya bakıldığında, işlerinin evden çalışmaya uygun olmayanların, daha fazla huzursuzluk yaşadığı, kendilerini salgın öncesine göre daha sağlıksız ve çaresiz hissettikleri, bireysel ilişkilerinin kötüleştiği görülmektedir. Dolayısıyla,

küresel bir kentte yaşamanın ekonomik ve psikolojik maliyeti, mesleki, eğitim ve gelir dağılımı açısından daha dezavantajlı kesimlerce daha fazla yüklenildiği söylenebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşme, salgın hastalıkların dünya genelindeki yayılımını hızlandırmakta, vaka sayılarını arttırmakta, ekonomik, sosyal ve psikolojik etkilerini daha travmatik boyutlara taşımaktadır. Ancak, bunların dünya ölçeğinde eşit bir biçimde dağıldığı söylenemez. Küreselleşmenin pek çok boyutunun merkezinde bulunan küresel kentler, salgın hastalıkların etkilerini de dünyadaki diğer şehirlere nazaran daha fazla hissetmektedirler (Ali and Keil, 2008).

Koronavirüs salgını İstanbul'u da, Londra, New York vb. diğer küresel kentler gibi, hem sosyal hem de ekonomik anlamda ciddi bir şekilde etkiledi. Türkiye genelindeki vakaların yarısından fazlası İstanbul'da görülürken, hastalığın ülke genelinde yayılması da, yine çoğunlukla, İstanbul üzerinden gerçekleşti. Anket sonuçları da bunu doğrulamaktadır. İncelenen örneklemde, çevresinde hastalık vakası görünen katılımcıların büyük çoğunluğunun İstanbul'da yaşamakta olduğunu görülmüştür.

Salgının sonuçları da İstanbul'un bir küresel kent olarak ülkenin geri kalanından ayrıştığını göstermektedir. Mesleki dağılımda, İstanbul'da yaşayan bireyler, genellikle özel sektör ağırlıklı çalışırken, karantina sürecinde evden çalışmaya olanak sağlayan bilgi temelli istihdamın da yine İstanbul'da yoğunlaştığı görülmüştür. Benzer şekilde, İstanbul gelir seviyesi bakımından da ülkenin geri kalanından pozitif olarak farklılaşmaktadır. Ancak, gelir seviyesinin yüksekliğine rağmen, İstanbulluların gelecek dönemde ihtiyaçlarını karşılayamama korkusu diğer şehirlerde yaşayan insanlardan çok daha yüksektir. Bunun, küresel kentlerdeki yaşam maliyetlerinin yüksekliğinin yanı sıra; belki de daha önemli bir oranda, küresel kentlerin finansal istikrasızlıklara kendi ülkelerindeki ve dünyadaki diğer şehirlerden daha fazla duyarlı olmalarının bir sonucu olduğu düşünülebilir.

Artan ekonomik kaygı küresel kentlerin doğal bir karakteristiğini yansıtır, ancak bu kaygı kent sakinleri arasında eşit olarak dağılmamaktadır. COVID-19 salgını sebebiyle ekonomide yaşanan çalkantılar özellikle düşük nitelikli sektörlerde çalışan bireyleri daha fazla etkilemektedir (Quinn and Kumar, 2014; Sparke ve Angelov, 2020). Buna karşın, daha yüksek nitelikli işgücüne sahip sektörlerde çalışma düzeninin uzaktan çalışmaya izin vermesi, bu sektörlerde çalışanların krizlerden daha az etkilenmeleri sonucunu doğurmaktadır (Tanguay ve Lachapella, 2020). Bu çalışmada da görüldüğü üzere, bu fark, bu iki kesim arasında sadece ekonomik kaygıların değil, aynı zamanda, bireysel ve sosyal huzursuzlukların ve hastalık korkusunun da, ikincisinin aleyhine daha fazla olmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak, bir salgın hastalık sırasında küresel bir şehirde yaşamak bir yandan belirli avantajlar sunarken öte yandan da ciddi maliyetleri beraberinde getirmektedir. Bu maliyetlerin en önemlisi küresel şehirlerde yaşayan insanların hastalık kapma riskini diğer şehir sakinlerinden daha fazla taşımalarıdır. Vaka sayılarının ve bulaşma riskinin fazlalığı, aynı zamanda bireylerin psikolojilerini de etkilemektedir. Buna karşın, özellikle beyaz-yakalı özel sektör çalışanları için, küresel bir kentte yaşıyor olmak, karantina dönemlerinde ciddi bir avantaj sağlamaktadır. Ancak, eğitim ve gelir seviyesi daha düşük olan, çalışmak için iş yerlerine fiziksel olarak gitmek zorunda olanlar içinse, küresel kent, artan ekonomik maliyetler, finansal kayıplar ve işsiz kalma riski doğurmakta, bireysel ve toplumsal açıdan moral çöküntülere neden olmaktadır.

Kaynaklar

ACI. (2019, February 5). *World's 20 busiest airports by Total Passenger Traffic.* Airports Council International. Retrieved from https://aci.aero/wp-content/uploads/2019/03/2486_Top-20-Busiest-Airport_passenger_v3_web.pdf

Acuto, M. (2020). COVID-19: Lessons for an urban(izing) world. *One Earth, 2*(4), 317–319.

Ali, H., & Keil, R. (2006). Global cities and the spread of infectious disease: The case of severe acute respiratory syndrome (SARS) in Toronto, Canada. *Urban Studies, 43*(3), 491–509.

Alirol, E., Getaz, L., Stoll, B., Chappuis, F., & Loutan, L. (2010). Urbanisation and infectious diseases in a globalised world. *The Lancec İnfectious Disease, 10*, 131–141.

Bartik, A. W., Bertrand, M., Cullen, Z., Glaeser, E., Luca, M., & Stanton, C. (2020). *How are small businesses adjusting to Covid-19? Early evidence from a survey.* Cambridge, UK: National Bureau of Economic Research.

Bhandari, A., & Verma, R. P. (2013). *Strategic management: A conceptual framework*. New Delhi, India: McGraw Hill Education (India) Private Limited.

Boyar, E., & Fleet, K. (2010). *A Social history of Ottoman Istanbul*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Connolly, C., Keil, R., & Ali, H. (2020). Extended urbanisation and the spatialities of infectious disease: Demographic change, infrastructure and governance. *Urban Studies*, 1–19.

Crankshaw, O. (2017). Social polarization in global cities: measuring changes in earnings and occupational inequality. *Regional Studies*, *51*(11), 1612–1621. https://doi.org/10.1080/00343404.2016.1222072

Csomós, G. (2017). Cities as command and control centres of the world economy: An empirical analysis, 2006-2015. *Bulletin of Geography*, *38*(38), 7–26. https://doi.org/10.1515/bog-2017-0031

Cumhuriyet. (2020, Mart 25). 'Evde Kal' çağrısına İstanbul'un en çok hangi semtleri katıldı?. *Cumhuriyet.* Erişim adresi: https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/evde-kal-cagrisina-istanbulun-en-cok-hangi-semtleri-katildi-1729340

Daily Sabah. (2020, April 2). Global cities now carry burden of coronavirus pandemic. *Daily Sabah*. Retrieved from https://www.dailysabah.com/world/global-cities-now-carry-burden-of-coronavirus-pandemic/ news

Derudder, B., & Taylor, P. J. (2019). Multiple geographies of global urban connectivity as measured in the interlocking network model. In T. Schwanen & R. van Kempen (Eds.), *Handbook of Urban Geography* (pp. 77–102).

Dorling, D. (2019). *Inequality and the %1*. London, UK and New York, NY: Verso.

ESPON. (2013). *Territorial Dynamics in Europe Gateway: Gateway Functions in Cities*. Luxembourg: ESPON Coordination Unit.

Fainstein, S. S. (2001). Inequality in global city-regions. *DisP - The Planning Review*, *37*(144), 20–25. https:// doi.org/10.1080/02513625.2001.10556764

Florida, R. (2020, May 1). Cities will survive the coronavirus. *Foreign Policy*. Retrieved from https:// foreignpolicy.com/2020/05/01/future-of-cities-urban-life-after-coronavirus-pandemic/

Frank, T. (2020, May 8). Hardest-hit industries: Nearly half the leisure and hospitality jobs were lost in April. *CNBC*. Retrieved from https://www.cnbc.com/2020/05/08/these-industries-suffered-the-biggest-job-losses-in-april-2020.html

Friedmann, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and Change*, *17*(1), 69–83. https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1986.tb00231.x

GaWC. (2017). The World According to GaWC 2016. Retrieved from Globalization and World Cities Network website: http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016t.html

Glanz, J., Carey, B., Holder, J., Watkins, D., Valentino-De-Vries, J., Rojas, R., & Leatherby, L. (2020, April 2). where America didn't stay home even as the virus spread. *The New York Times*. Retrieved from https://www.nytimes.com/interactive/2020/04/02/us/coronavirus-social-distancing.html

Harris, A., & Keil, R. (. (2008). *Networked disease: Emerging infections in the global city.* Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.

Heng, Y.-K. (2013). A global city in an age of global risks: Singapore's evolving discourse on vulnerability. *ISEAS - Yusof Ishak Institute, 35*(3), 423–446.

Keil, R., Connoly, C., & Ali, H. (2020, February 2017). Outbreaks like coronavirus start in and spread from the edges of cities. *The Conversation*. Retrieved from https://theconversation.com/outbreaks-like-coronavirus-start-in-and-spread-from-the-edges-of-cities-130666

McFarlane, C. (2009). Infrastructure, interruption, and inequality: urban life in the global South. In S. Graham (Ed), *Disrupted cities: When ınfrastructure fails* (s. 131–144). New York, NY and London, UK: Routledge.

NYC. (2020, May 10). COVID-19: Data. *NYC.Gov*. Retrieved from https://www1.nyc.gov/site/doh/COVID/COVID-19-data.page

OAG (2019). The OAG Megahubs Index 2019, OAG Aviation Worldwide Ltd: Chicago.

Ortaylı, İ. (1986). *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul: Hil Yayın.

Quealy, K. (2020, May 15). The richest neighborhoods emptied out most as coronavirus hit New York City. *The New York Times*. Retrieved from https://www.nytimes.com/interactive/2020/05/15/upshot/ who-left-new-york-coronavirus.html

Quinn, S. C., & Kumar, S. (2014). Health inequalities and infectious disease epidemics: A challenge for global health security. *Biosecurity and Bioterrorism: Biodefense Strategy, Practice, and Science, 12*(5), 263–273.

Ruan, S., Wang, W., & Levin, S. (2006). The effect of global travel on the spread of SARS. *Mathematical Biosciences and Engineering, 3*(1), 205–218.

Sassen, S. (1991). *The Global city: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Sassen, S. (2016). The global city: Enabling economic intermediation and bearing its costs. *City and Community*, *15*(2), 97–108. https://doi.org/10.1111/cico.12175

Sassen, S. (2019). *Cities in a World Economy*, 5. Edition, Thousand Oaks, CA: SAGE.

Sparke, M., & Anguelov, D. (2020). Contextualizing coronavirus geographically. *Transactions of the Institute of British Geographers*. DOI: 10.1111/tran.12389

Taylor, P. J. (1995). World cities and territorial states: the rise and fall of their mutuality. In P. L. Knox & P. J. Taylor (Eds.), *World cities in a world-system* (pp. 48–62). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Taylor, P. J. (2013), *Extraordinary cities: Millennia of moral syndromes, world-systems and city/state relations*, Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Tanguay, G., & Lachapelle, U. (2020, May 10). Remote work worsens inequality by mostly helping high-income earners. *The Conversation*. Retrieved from https://theconversation.com/remote-work-worsens-inequality-by-mostly-helping-high-income-earners-136160

Timberlake, M., Sanderson, M. R., Ma, X., Derudder, B., Winitzky, J., & Witlox, F. (2012). Testing a global city hypothesis: An assessment of polarization across US Cities. *City and Community*, *11*(1), 74–93. https://doi.org/10.1111/j.1540-6040.2011.01394.x

UCL. (2020, May 1). Bartlett Research suggests most London pavements are not wide enough for social distancing. *UCL*. Retrieved from https://www.ucl.ac.uk/bartlett/architecture/news/2020/may/ bartlett-research-suggests-most-london-pavements-are-not-wide-enough-social-distancing

Valentine-DeVries, J., Lu, D., & Dance, G. (2020, April 3). Location data says it all: Staying at home during coronavirus is a luxury. *The New York Times*. Retrieved from https://www.nytimes.com/interactive/2020/04/03/us/coronavirus-stay-home-rich-poor.html

Varlık, N. (2015). *Plague and empire in the early modern Mediterranean world: The Ottoman experience, 1347-1600.* New York, NY: Cambridge University Press.

Wolf, M. (2016). Rethinking urban epidemiology: Natures, networks and materialities. *International Journal of Urban and Regional Research, 40*(5), 958–982.

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.14

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA SALGIN VE SALGIN SONRASI DÜNYADA KÜRESELLEŞME

Yunus KAYA

Öz

Koronavirüs (COVID-19) salgını hakkında yürütülen tartışmalarda sıklıkla gündeme gelen bir husus, salgının küreselleşme olarak adlandırdığımız sürece etkisidir. Salgının küreselleşmeye etkisinin değerlendirilebilmesi için bu bölümde öncelikle küreselleşmenin kavram ve tarihsel bir süreç olarak serüveni ele alınmıştır. Sonrasında ise salgın sürecinde küreselleşmenin rolü irdelenmiş ve salgının küreselleşmeye muhtemel etkileri tartışılmıştır. Artan karşılıklı bağımlılık ve bağlantılılık olarak tanımlanabilecek olan küreselleşme süreci beraberinde küresel bir risk rejimini de ortaya çıkarmıştır. COVID-19 salgını dünyada sınırlar arası mal, sermaye ve insan akışlarının en yoğun olduğu bölgelere çok daha hızlı ve çok daha büyük bir şekilde etki etmiştir. Bu bağlamda, dışarıya bağımlılık ve dışarı ile bağlantılılık arttıkça salgının ülkeler üzerindeki etkisi de artmıştır. Bu durumun kısa vadede içe kapanma gibi refleksleri ortaya çıkacağı ama orta ve uzun vadede çözüm arayışlarının yine küresel ölçekte olacağı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, küresel risk rejimi ve küreselleşmenin geleceği

Y. Kaya
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: yunus.kaya@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6624-2884

Giriş

Koronavirüs (COVID-19) salgını hakkında yürütülen tartışmalarda sıklıkla gündeme gelen bir husus, salgının, küreselleşme olarak adlandırdığımız sürecin sonunu getirme veya en azından bir kesintiye uğratma ihtimalidir. Zaten bir süredir gelir adaletsizliği, kaynak bölüşümü ve göç gibi sorunlar bağlamındaki muhtemel olumsuz rolü hem akademik çalışmalarda hem de kamuoyundaki tartışmalarda irdelenen bu süreç, salgın sonrası dünyada kaldığı yerden mi devam edecek yoksa ciddi bir kesintiye mi uğrayacak? Bu bölümde bu soruların cevabını arayacağız.

Salgın sonrasında küreselleşmenin akıbetinin değerlendirilebilmesi için öncelikle küreselleşmenin ne olduğunun tanımlanması ve salgın sürecinde küreselleşmenin rolünün irdelenmesi gerekiyor. Küreselleşme konusunda kafa yoran herkesin kolaylıkla işaret edebileceği gibi küreselleşmenin üzerinde ittifak edilen bir tanımı ve kronolojisi yoktur. Ne olduğu ile ilgili akademik çalışmalarda bile kendini gösteren kafa karışıklığı, küreselleşme tartışmalarını politik arenada ve kamuoylarında neoliberalizm vurgulu bir indirgemeciliğe veya 'küreselci' olarak adlandırılan ama asla kim oldukları tanımlanmayan karanlık odaklara işaret eden bir komploculuğa evirilebilmektedir.

Bu sebeple takip eden kısımlarda öncelikle küreselleşmenin kavram olarak ortaya çıkışı ve küreselleşmenin temel dinamikleri ile tarihçesi konusundaki hakim görüşler ele alınacaktır. Bu şekilde küreselleşmenin bir tarifi yapıldıktan sonra ise salgındaki rolü ve salgın sonrası dünyadaki akıbeti tartışılacaktır. Bireyler ve topluluklar arası bağlantılılık ve bağımlılık üzerinden yapacağımız küreselleşme tanımı, insanlık tarihi boyunca kesintilerle de olsa artan ve niteliği değişen bir karşılıklı bağımlılık ve bağlantılılık durumu ve buna bağlı olarak dönüşen risk rejimini ortaya koymaktadır. 2020 başından itibaren insanlığın tecrübe ettiği COVID-19 krizinde günümüz dünyasının yüksek bireyler ve toplumlar arası entegrasyon seviyesinin etkileri kendini açık bir biçimde göstermektedir. Bu bağlamda, karşı karşıya kaldığımız risklerin ortaya çıkışı ve gelişiminde önemli bir ol oynayan küreselleşme sürecinden dönüşün mümkün olup olmadığı da ele alınacaktır.

Küreselleşmenin Kısa ve Uzun Serüveni

Yukarıda işaret edildiği gibi sosyal bilimlerde ve entelektüel çevrelerde küreselleşmenin tanımı ve tarihçesi hakkında çok büyük fikir ayrılıkları mevcuttur. Burada hepsini listeleyemediğim Held, McGrew, Goldblatt ve Perraton (1999), Guillen (2001) ve Lechner ve Boli (2015) gibi araştırmacılar tarafından yapılan geniş literatür taramalarına ve derlemelere bakıldığında bu açıkça görülebilir. Küreselleşme kavramının etimolojisine

baktığımızda ise görece yeni bir kavram olduğunu görüyoruz. Küreselleşme literatürüne katkıda bulunan birçok araştırmacı ve düşünür, küreselleşme kavramının kökenini Marshall McLuhan'ın 1960'larda ortaya attığı "küresel köy" kavramsallaştırmasına dayandırmaktadır. McLuhan 1962'de yayımladığı *Gutenberg Galaksisi* adlı kitabında, kitle iletişim araçlarının mesafelerin etkisini ortadan kaldırarak insanlığı bir "küresel kabile", insanlığın üstünde yaşadığı dünyayı ise bir "küresel köy" haline getirdiğini iddia etmiştir. Kitapta "küresel ölçek" ve "küresel bağlam" kavramlarını da kullanan McLuhan (1962), bugün anladığımız şekilde bir küreselleşme tanımlamasını ise yapmamış ve küreselleşme ifadesini hiç kullanmamıştır. Kavram, akademik ve entelektüel çevrelerde de 1990'ların başlarına kadar yaygın biçimde karşımıza çıkmaz (Robertson, 1992).

Küreselleşme, kavramsal olarak bu yeniliğine rağmen, hem akademik ve entelektüel dünyada hem de iş çevrelerinde en çok tartışılan ve kullanılan olgulardan biri haline gelmiştir. Akademik dünyada 1990'ların başında bir elin parmakları sayısınca olan küreselleşme çalışmaları kısa sürede hızla ve devamlı artarak 1990'ların sonundan itibaren takip edilmesi ve hâkim olunması imkânsız bir genişliğe kavuşmuştur (Robertson, 1992). Artan rağbet ile birlikte son 40-50 yılda yaşanan bütün ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel değişimleri içeren ve/veya açıklayan bir kavram haline gelmiştir. Küreselleşme üzerine yaptığı genel değerlendirmede Bauman (1998, s. 1), "Bütün popüler terimler aynı kaderi paylaşır. Ne kadar çok tecrübeyi açıklar gibi görünürlerse kendileri de o kadar anlaşılmaz hale gelirler" demektedir.

Küreselleşmenin en yaygın başvurulan tanımlamalarına baktığımızda ciddi bir çeşitlilik gözlemliyoruz. Günümüz dünyasının en çok tanınan sosyal bilimcilerinden biri olan Giddens (1991), küreselleşmeyi toplumsal ilişkilerin cihanşümul bir biçimde yoğunlaşması ve birbirinden binlerce kilometre uzakta yaşayan insanların kaderlerinin birbirine bağlı hale gelmesi olarak açıklıyor. Küreselleşme tartışmalarında öncü isimlerden biri olan Robertson (1992, s. 8) ise küreselleşmeyi tanımlarken, "Bir kavram olarak küreselleşme, hem dünyanın küçülmesine hem de bir bütün olarak dünya bilincinin güçlenmesine gönderme yapar" diyor.

Küreselleşme konusunda öncü ve etkili çalışmalara imza atan başka bir isim olan antropolog Appadurai (1996), küreselleşmeyi beş alandaki akışın artışı ve yaygınlaşması şeklinde tarif ediyor. Bu alanları; etno alan, medya alan, tekno alan, finans alan ve ideo alan olarak tanımlayan Appadurai'ye göre etno alan insanların sınırlar arasında turizm ve göç ile artan hareketliliğine, medya alan internet ve diğer iletişim araçları vasıtası ile bilginin sınırlar arasında artan akışına, tekno alan yeni teknolojilerin insanları birbirine bağlayan ve bağımlı hale getiren etkisine, finans alan sermayenin giderek çeşitlenen şekillerde artan hareketliliğine

ve ideo alan ise insan hakları ve demokrasi gibi fikirlerin yayılmasına işaret etmektedir. Bauman'ın "akışkan modernlik" fikrinden esinlenen Ritzer ise Appadurai'ye benzer bir biçimde küreselleşmeyi insanların, nesnelerin, bilginin ve mekânın tüm dünyayı kapsayan ve çok yönlü ve artan akışı olarak tanımlıyor (Ritzer ve Dean, 2015).

Held ve Mcgrew (2003) ise küreselleşmeyi sınırlar arasındaki mal, sermaye, bilgi ve insan akışları ve bunu sağlayan fiziksel (yeni iletişim ve ulaştırma teknolojileri gibi), normatif (serbest ticaret ve yatırım düzenlemeleri gibi) ve sembolik (İngilizcenin küresel dil haline dönüşmesi gibi) altyapı üzerinden açıklamaktadırlar. Onlara göre küreselleşmeyi asıl tanımlayan olgu ise bu akışların ve bağlantıların rastlantısal olmaktan ziyade birbirine bağlı ve bağımlı hale gelmiş ülke ve toplumlar arasında yerleşik ve devamlı hale gelmiş olmasıdır.

Steger (2003) burada sadece birkaçını paylaştığımız farklı küreselleşme tasvirlerini analiz ettiği çalışmasında, tasvirler arasındaki farklılıklara rağmen bazı ortak noktaların tespit edilebileceğini ifade ediyor. Bunlar, yeni toplumsal ağların oluşması, toplumsal ilişki, eylem ve bağımlılıkların genişlemesi, toplumsal ilişkilerin ve eylemlerin şiddetinin artması ve hızlanması ve insanlar arasındaki ussal bağların ve buna ait bilincin genişlemesidir. Held, McGrew, Goldblatt ve Perraton'a (1999) göre ise küreselleşme tanımlarındaki ortak noktalar birbirinden coğrafi olarak uzakta olan aktörlerin eylemlerinin birbirine etkisi, zaman-mekân sıkışması, artan karşılıklı bağımlılık ve bağlantılılık, küçülen dünya ve ortak dünya bilincidir.

Küreselleşmenin tarihçesi ile ilgili tartışmalara baktığımızda ise en büyük fikir ayrılığının küreselleşme tartışmaları bağlamında vurgulanan 1970'ler veya 19980'ler sonrası dönemin önceki dönemlerden farkı üzerinde olduğunu görüyoruz. Küreselleşme kavramının ortaya çıkışından itibaren şüphe ile yaklaşan ve küreselleşme tartışmalarını yanılsama veya aldatmaca olarak nitelendiren birçok entelektüel ve düşünür bulunmaktadır. Held, McGrew, Goldblatt ve Perraton (1999) küreselleşme literatürü üzerine 1990'ların sonunda yaptıkları değerlendirmede, 1970'lerde başlayan dönemin önceki dönemlere göre ne kadar farklı görüldüğü üzerine üç farklı tutum gözlemlemiştir. Bunlar yepyeni bir dünya ve tarihsel gerçeklikle karşı karşıya olduğumuzu iddia eden "aşırı küreselleşmeci (hyperglobalist)" tutum, küreselleşme diye bir sürecin varlığını sorgulayan "kuşkucu (sceptic)" tutum ve küreselleşmeyi uzun bir tarihsel süreç olarak gören "dönüşümcü (transformationalist)" tutumdur.

Aşırı küreselleşmeci olarak nitelendirilen ilk tutum, son 40-50 yılda bilgi, iletişim ve ulaştırma teknolojilerindeki gelişmelerin de zemin hazırlaması ile siyasi, ekonomik ve kültürel olarak yepyeni bir dünyanın kurulduğunu iddia etmektedir. Daha çok iş dünyası,

medya ve "think thank" ağlarında hakim olan bu bakış açısı ekonomik olarak yepyeni ve dinamik bir küresel ekonomi kurulduğunu varsaymakta ve ulusal ekonomilerin ve ulusal şirketlerin önemini yitirdiğini ve ulus ötesi şirketlerin yönettiği yatırım, finans ve ticaret ağlarının yeni bir ekonomik coğrafya oluştuğunu iddia etmektedir. Ayrıca, siyasi alanda küreselleşmenin liberal demokrasiyi dijital teknolojilerin yardımıyla yayarak yeni bir küresel vatandaş (veya dünya vatandaşı) tipini ortaya çıkardığını iddia etmektedirler. Küreselleşmenin bireylere ve toplumlara ve bunların arasındaki ilişkilere etkisi konusunda genelde oldukça iyimser olan bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden New York Times yazarı Thomas Friedman, "İkisinde de McDonalds olan iki ülke ikisinde de McDonalds açıldıktan sonra birbiri ile savaşmamıştır" demiştir (1999, s.195)

Kuşkucu bakış açısını savunanlara göre ise içinden geçtiğimiz dönem, tarihsel olarak birçok bütünleşme ve parçalanma evresinden geçen dünya ekonomi ve siyasi coğrafyasının yeni bir bütünleşme evresine girmesinden ibarettir. Son yıllarda yaşananlar ne yenidir ne de eskiye göre daha fazla bütünleşme içerir. Dünyanın, Britanya Krallığı'nın siyasi ve askeri olarak hâkim güç olduğu ve ekonomik olarak Altın Standardı Dönemi olarak bilinen 1870 ve 1914 yılları arası dönemde siyasi ve askeri olarak bugünkü gibi hatta daha fazla bütünleşik olduğunu iddia eden bu görüştekiler, günümüze atfedilen küçülen dünya veya zaman-mekân sıkışması nitelendirmelerini reddetmektedirler. 1870 ve 1914 yılları arası dönemde ortaya çıkan telgraf, telefon ve buharlı gemi gibi iletişim ve ulaştırma teknolojilerinin etkisine dikkat çekmektedirler (Bairoch, 1996, Hirst ve Thompson, 1996, Obstfeld ve Taylor, 2003).

Uluslararası ekonomi-politik alanındaki hâkim bakış açılarından biri olan Dünya Sistemi Okulu'nun da küreselleşme olgusuna kuşku ile yaklaştığı görüyoruz. Dünya Sistemi okuluna göre merkez ülkeler olarak adlandırılan sanayileşmiş ülkelerin kendileri dışındaki ülkeleri (çevre ülkeler) sömürüye tabi tuttukları bir Dünya Sistemi, Batı'da yayılmacılığın başladığı on beşinci yüzyıldan beri süregelmektedir (Wallerstein, 1974, 1980, 1989). Dönemsel kırılmalar ve iniş çıkışlar yaşanmışsa ve Japonya gibi birkaç ülke çevre ülke konumundan merkez ülke konumuna geçmiş olsalar da Dünya Sistemi, Batı'nın ekonomik ve askeri hâkimiyeti altında devam etmiştir. Rus iktisatçı Nikolai D. Kondratieff'in fikirlerinden esinlenen Dünya Sistemi Okulu, dünya ekonomisinin genişleme ve daralma içeren döngüler halinde ilerlediğini iddia etmektedir. Bu bağlamda, küreselleşme Dünya Sistemi'nin yeni bir şekli veya safhasıdır. Dünya Sistemi Okulunun kurucusu olan Wallerstein (2000), küreselleşme terimini dünyadaki güncel durumun yanlış okunması olarak niteler. Ona göre küreselleşme dünya sistemine hâkim olan güçler tarafından dayatılan bir projedir ve küreselleşme olarak adlandıran süreç dünya sisteminin yeni bir döngüye girmesinden başka bir şey de değildir.

Güncel tarihsel bağlamımızın geçmiş dönemlerden farklılığını tamamen reddeden veya abartan bu iki uç yaklaşıma karşın birçok küreselleşme teorisyeni küreselleşmenin kökenlerinin son 40 veya 50 yıldan çok daha önceye gittiğini kabul etmekte ama günümüzün ayırt edici özelliklerine de dikkat çekmektedirler.

Ekonomik alanda kuşkucuların Altın Standardı Dönemi ile ilgili iddialarına cevap veren küreselleşme teorisyenleri, iki dönem arasında ciddi farklılıklar olduğunu belirtmişlerdir. Yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde ulaşım ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelere dikkat çeken Baldwin ve Martin (1999, s.4), Altın Standardı Dönemi ve günümüz dünya ekonomisi için "… görünürde benzerlikleri ama esasına dair farklılıkları vardır" iddiasındandırlar. Baldwin ve Martin'e (1999) göre bugünkü uluslararası ticaret ve dış yatırım değerleri dünya ekonomisinin ve ülke ekonomilerinin büyüklüklerine oranları açısından on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına benzerlik gösterse de iki dönem, ulaştırma ve iletişim teknolojilerinin hızı ve maliyetlerinin düşüklüğü, ticaret ve yatırımlarda önemli rol oynayan ülkelerin sayısının çokluğu ve çeşitliliği açısından birbirinden ayrılmaktadır. Dikkat çekici bir çalışmada Levinson (2006), aslında sadece bir metal kutu olan konteynırların 1960'lardan itibaren gemi taşımacılığında ve uluslararası ticarette nasıl devrim niteliğinde bir etki yaptığını anlatmıştır. Konteynır sistemi ile gemilerin taşıma kapasitesi artmış, yükleme ve boşaltma zamanları azalmış, mal göndermek için bir geminin tamamını veya yarısını kiralama zorunluluğu ortadan kalkmış ve böylece taşıma masrafları ciddi bir biçimde azalmıştır.

Held, McGrew, Goldblatt ve Perraton (1999), finans sektöründeki yatırım araçlarının çokluğunun, yatırımcıların dünyanın her yerinde gerçek zamanlı yatırım yapma kabiliyetinin ve yatırımların yaygınlığının ancak bugün ortaya çıkmış bir durum olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, Altın Standardı Dönemindeki yatırımların genelde sömürgelerde ham madde ihtiyacına yönelik tekil yatırımlar olduğunu iddia etmişlerdir (Held, McGrew, Goldblatt, Perraton, 1999). Benzer biçimde O'Rourke ve Williamson (1999), on dokuzuncu yüzyıldaki uluslararası yatırımların günümüzün aksine emek fazlası olan Asya'ya değil, kaynak zengini ama emek fakiri olan Latin Amerika'ya yoğunlaştığını belirtmişlerdir.

Robertson (1992) bugün küreselleşme olarak adlandırdığımız süreçlerin ve olayların arada kesintiler yaşamakla beraber, yüzyıllardır sürdüğünü belirtmiş ve tek dünya düşüncesinin ilk defa 15. yüzyıldan 18. yüzyılın ortasına kadar devam eden birey ve insanlık düşüncelerinin ortaya çıktığı "tohum evresi" olarak adlandırdığı dönemde ortaya çıktığını ifade etmiştir. Tek dünya bilincinin kristalleşmesin ise son dönemden yaşanan teknoloji yeniliklerle mümkün olduğunu iddia etmiştir. Karşılıklı bağımlılığın tarih boyunca dönemsel

olarak azaldığını ve arttığını kabul eden Keohane ve Nye'a (2000) göre, içinde bulunduğumuz dönemi ayıran üç etken vardır. Bunlar daha çok sayıda katılımcının daha karmaşık ilişkilere girmesi ile küresel ağların artan yoğunluğu, artan değişim ve çok fazla sayıda ve farklı karakterdeki aktörün ulus ötesi katılım ve karşılıklı bağımlılık ilişkileri içine girmesidir. Giddens'a göre ise günümüzü eski dönemlerden ayıran yenilikler, 1960'larda başlayan iletişim devrimi, ağırlıksız ekonominin ortaya çıkışı ve bireylerin güncel hayatlarında bilgi ve fikir akışından çalışma tecrübelerine kadar bir dizi değişim yaşanmasıdır (Hutton ve Giddens 2000).

Toparlamak gerekirse küresel entegrasyonun tarihçesi çok daha eskiye gitse ve döngüsel bir karaktere sahip olsa da küreselleşmeyi 1970'lerde başlayarak Soğuk Savaş sonrası dönemde iyice hızlanan ve artan mal, sermaye, insan, bilgi ve veri akışları ve tüm dünyayı ve toplumları içine alan bir karşılıklı bağlantılılık ve bağımlılık durumu üzerinden tanımlamak mümkündür.

Küreselleşme sürecinin en belirgin olduğu ve yukarıda son 100-150 yıldaki dönüşümü konusundaki farklı fikirleri kısaca sunduğumuz ekonomiyi ele aldığımızda yaşanan en önemli değişimin Eski Uluslararası İşbölümünün yerini Yeni Uluslararası İşbölümüne bırakması olduğunu gözlemliyoruz. Bu, Fordist bütüncül üretim yapılarından parçalanmış ve dünya üzerine dağılmış bir yapıya geçişidir (Fröbel, Heinrichs ve Kreye, 1980). Bu süreçte, Dünya Sistemi ve Bağımlılık okullarınca ayrıntılı bir biçimde resmedilmiş olan ve merkez (sanayileşmiş) ülkelerin çevre ve yarı çevre (gelişmekte olan) ülkelerden gelen ham maddeyi ürüne çevirerek diğer merkez ülkelere ve çevre ülkelere sattığı sistem 1970'lerden başlayarak yerini üretimin parçalandığı ve bütün dünyaya yayıldığı bir sisteme bırakmıştır. Ekonomik coğrafyacı Dicken'ın (2011) ifadesi ile önceki dönemlerin yüzeysel entegrasyonundan derin ve işlevsel bir entegrasyona geçilmiştir.

Bu yeni sistemde üretim, ciddi oranda sanayileşmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere kaymıştır. 1970'lerden itibaren gelişmiş ülkelerdeki birçok firma artan işçi maliyetleri, yüksek vergiler ve çevre kirliliği düzenlemelerinden kurtulmak ve kârlılıklarını artırmak amacıyla özellikle emek yoğun sektörlerdeki üretim faaliyetlerini gelişmekte olan ülkelere taşımışlardır. Kendi ülkelerinde ise sadece yönetim, pazarlama, araştırma ve geliştirme ve tasarım gibi stratejik ve yüksek nitelikte iş gücü gerektiren faaliyetleri bırakmışlardır (Gereffi, 1994). Üretim gelişmekte olan ülkelere iki şekilde kaymıştır. Bunlardan birincisi gelişmekte olan ülkelere doğrudan yatırım, öteki ise taşeronlaşma ve fason üretimdir. Bu şekilde, gelişmiş ülkeler sanayi üretiminden çekilerek hizmet sektörü ağırlıklı ekonomilere dönüşmüşlerdir (Brady ve Denniston, 2005). Gelişmekte olan ülkelerde ise emek yoğun

sektörlerde önemli büyümeler olmuştur (Kaya, 2008, 2010). 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında Güney Kore, Tayvan ve Singapur gibi Uzak Asya ülkelerinden başlayarak gelişmekte olan ülkeler emek yoğun ürünlerin imalatçısı hâline gelmişlerdir. İlerleyen kısımlarda inceleneceği gibi, ülkemiz bu sürece 1980 yılından dahil olmuştur. 1990'ların ortasında Çin'in küresel ekonomiye entegrasyonu ve dünyanın imalat merkezi haline gelmesi ile bahsettiğimiz bu dönüşüm, iyiden iyiye olgunlaşmıştır.

Ekonomide yaşanan bu dönüşümde iki etken göze göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki iletişim ve taşımacılık gibi alanlarda yaşanan ve sürecin altyapısını ortaya çıkaran gelişmelerdir. Özellikle bilgisayar, faks, telex ve daha sonraları internet gibi araçlar, değişik bölgelere yayılan üretim ve pazarlama gibi faaliyetlerinin koordinasyon ve takibini mümkün kılmıştır (Dicken, 2011, Levinson, 2006). İkincisi ise devletler ve uluslararası yapılar tarafından ortaya konan spesifik politika tercihleridir. Bu bağlamda, neoliberal olarak nitelendirilen ekonomik model, 1970'lerin sonu ve 1980'ların başından itibaren bütün dünyada hakim olmuştur. IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) uygulanmasında öncü olduğu ve Washington Konsensüsü olarak da adlandırılan bu model, uluslararası ticaret ve yatırımların üstündeki kısıtlamaların kaldırılması ve devletlerin ekonomideki doğrudan varlıklarının ve etkilerinin azaltılması gibi politikaları içerir.

Ekonomik alanda yaşanan değişimi ortaya çıkaran bu iki etkeni birbirinden kesin olarak ayrıştırmak mümkün olmasa da ayrı ayrı ele almak, salgının küreselleşme sürecine etkisinin anlaşılması açısından da önemlidir. Bu iki etkenden ilki, tartışmalarda zaman zaman kullanılan ifade ile insanın durumunda (human condition) ve yaşam biçimimizdeki kalıcı bir değişime işaret ederken diğeri ise daha bağlamsal ve değişken politika tercihlerine işaret eder. Robertson (1992) yukarıda bahsedilen ve ilk etkene vurgu yaptığı tasvirinde küreselleşmeyi, dünyanın sıkışarak ve küçülerek tek bir mekân haline gelmesi ve tek bir dünya bilincinin ortaya çıkması olarak açıklamıştır. Klasik sosyal teorideki yapı ve fail tartışmasını da çağrıştıran bu ayrım, salgın sonrası dünyada neyin kalıcı olacağı ve neyin değişebileceğini anlamak açısından önemlidir.

Salgında Küreselleşmenin Rolü

Sosyolog Ulrich Beck'in (1992, 2007) önce modernite tartışmaları bağlamında ortaya attığı ve sonra küreselleşme tartışmaları bağlamında ele aldığı attığı "risk toplumu" ve küresel risk kavramları, salgının gelişimi ve yayılımında küreselleşmenin oynadığı rolü tartışmak açısından iyi bir başlangıç noktasıdır. Burada yukarıda aşırı küreselleşmeci ve kuşkucu bakış açıları arasında orta yol olarak tanımladığımız bakış açısının vurguladığı ve

insanlık tarihi boyunca izini sürebildiğimiz bağlantılılık ve bağımlılık olgusunu öne çıkmaktadır. Kesintilerle de olsa insanlık tarihi boyunca artan ve nitelik değiştiren bireyler ve topluluklar arası bağımlılık ve bağlantılılık insanlığın karşı karşıya kaldığı riskler konusunda da belirleyici olmuştur.

Bu duruma dikkat çeken Cockerham'a (2016) göre insanlık 3 epidemiyolojik evreden geçmiştir. Bunlardan ilki ilk salgın hastalıkların ilk ortaya çıktığı M.Ö. 10000'den modern toplumların ortaya çıkmasına kadar olan evre, ikincisi modern toplumlarda salgın hastalıkların ortadan kalkması ile kronik sağlık sorunlarının temel ölüm sebebi haline geldiği evredir. Sonuncusu ise son yıllarda karşı karşıya kaldığımız ve ortadan kalktığı düşünülen hastalıkların yeniden baş gösterdiği ve küresel salgınların ortaya çıktığı güncel evredir.

İnsanlık tarihine bakıldığında insanların genelde küçük nüfuslu göçebe topluluklarda yaşadığı tarih öncesi dönemlerde salgın hastalık riski oldukça düşüktür. Yüksek coğrafi hareketlilik ve düşük nüfus riski düşük tutmuştur. Yukarıda işaret edildiği gibi, salgın hastalık olgusunun M.Ö 10000 yılına kadar görülmediği düşünülmektedir (Cockerham, 2016). Tarım toplumu ve yerleşik hayat geçişle birlikte ise belirli bir coğrafyaya bağlı yaşam belirmiş ve nüfus yoğunlukları oluşmaya başlamıştır. İhtiyaç fazlası üretim ile ortaya çıkan ticaret birbirinden uzak yaşayan toplumlar arasında düzenli etkileşimi doğurmuştur. Devam eden göç, savaş ve fetihlerin de katkısı ile küreselleşme olarak adlandırdığımız ve birbirinden uzak diyarları birbirine bağlayan sürecin ilk temelleri atılmıştır. Salgın hastalıklar üzerine tarihsel bir değerlendirme yapan McNeill'e (1976) göre bir Avrasya ortak salgın hastalık havuzu MÖ 500'den başlayarak oluşmuştur. Çin'den başlayarak ticaret yollarını takiben Orta Asya üzerinden Karadeniz kıyısına ulaşan ve sonrada Venedik ticaret gemileri ile Avrupa'ya taşınan 1350 Veba salgını buna iyi bir örnektir.

Takip eden tarihsel süreçte insan yaşamında ve risk rejiminde yaşanan en önemli değişimlerden biri ise içinde coğrafi keşifler, sömürgecilik, endüstrileşme ve pozitif bilimlerin yükselişini taşıyan modern toplum yapısının ortaya çıkışı olmuştur. Doğa bilimleri ve mühendislik alanında yaşanan gelişmeler doğanın boyunduruk altına alınması ve evcilleştirilmesi olarak da görülen durumu ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte tıp alanında yaşanan gelişmelerle salgın hastalıklardan kızamık ve tifüs kontrol altına alınmış, mühendislik projeleri ile nehirler ve su kaynakları kontrol edilerek taşkınlar engellenmiş ve yeni alanlar tarıma açılmış, gübre ve ilaç kullanımı ve makineleşme ile tarımda üretim artmış ve insan ömrü uzamıştır. Madalyonun öbür yüzüne baktığımızda ise modernleşmenin bir yandan eski riskleri ortadan kaldırırken bir yandan yeni riskleri ortaya çıkardığını görüyoruz. Modern toplum ile ortaya çıkan bir diğer olgu ise insan kaynaklı afet riskinin artışıdır. Çevre kirliliği,

küresel ısınma, aşırı antibiyotik kullanımına sebebiyle ortaya çıkan süper-bakteriler, kimyasal ve biyolojik saldırılar ile Çernobil ve Fukushima gibi nükleer felaketler endüstrileşme ve bilim alanında yaşanan gelişmeler sonucu ortaya çıkan yeni risklerdir. Modernitenin ortaya çıkardığı risk rejimine dikkat çeken Beck (1992), modern toplumları "risk toplumu" şeklinde tanımlamıştır.

Modern toplumu ortaya çıkaran teknolojik yenilikler dünyanın entegrasyonunu da hızlandırmıştır. Bunun ise risk rejimi açısından önemli etkileri olmuştur. Avrupa'dan Güney ve Kuzey Amerika'ya taşınan virüs ve bakterilerin buralarda yaşayan yerli halk üzerindeki ölümcül etkileri hepimizin malumudur (Diamond, 1997). Tabii, bu etki tek yönlü olmamış ve bu bölgelerden frengi gibi daha önce görülmeyen hastalıklar Avrupa'ya taşınmıştır. Buna işaret eden McNeill (1976) 1700'lerden itibaren artık küresel bir salgın hastalık havuzunun oluştuğunu belirtmektedir.

1970'li yıllardan itibaren iyiden iyiye artan karşılıklı bağlantılık ve bağımlılığın insanlığın karşı karşıya olduğu risklerin çoğunluğuna küresel bir karakter kazandırdığını söylemek mümkündür. Risk kavramını küreselleşme tartışmalarının merkezi kavramlarından haline getiren Beck (2007), bir anlamda küreselleşmeyi eski dönemlerde yerel nitelikte olan riskin küresel bir mahiyet kazanması olarak tanımlar. Beck'e göre savaş, terörizm, ekonomik kriz, salgın hastalık veya çevresel kirlenme gibi sorunların etkisi yerel olmaktan çıkıp küresel hale gelmiştir. Bu bağlamda, devlet otoritesinin çöktüğü bir ülke, küresel ölçekte herhangi bir askeri veya ekonomik gücü olmasa bile terör ve organize suç örgütleri için bir üs haline gelerek dünyanın öbür ucunda yaşayan ve bu ülkenin dünya üzerindeki yerinden hatta varlığından bile haberi olmayan insanların hayatını etkileyebilmektedir (Beck, 2007). Benzer şekilde tek bir ülkede başlayan bir salgın hastalık, göç, turizm ve ticaret gibi ağlar üzerinden kısa sürede tüm insanlığı tehdit eder hale gelme potansiyeline kavuşmuştur. Beck'in (1992, s. 44) kendi ifadesi ile "pazarların karşılıklı bağlantıları çevre ülkelerdeki fakir mahalleleri zengin endüstriyel merkezlerin kapı eşiğine taşımıştır."

COVID-19 salgınının gelişimine baktığımızda küreselleşmenin tanımı içinde vurguladığımız mal, sermaye ve insan akışları bağlamında istikrarlı ve hızlı biçimde artmış olan yatırımcı, profesyonel, işçi, turist ve göçmen akışlarının önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Mesela, İtalya'da salgının merkezi olan Lombardiya bölgesi ve Milano kenti tekstil ve moda sektörlerinde faaliyet gösteren binlerce Wuhan kaynaklı Çinli yatırımcı ve göçmene ve çok sayıda ortak yatırıma ev sahipliği yapıyordu. Almanya'daki ilk COVID-19 vakaları da Wuhan bölgesinde fabrikası olan bir Alman firmasının Çinli bir çalışanın Almanya'ya yaptığı iş ziyareti sonucunda ortaya çıkmıştır.

Tablo 1, Çin'de Ocak ve Şubat aylarında başlayarak Mart ayında dünyada yayılmaya başlayan COVID-19 salgınında 31 Mart 2020 itibarı ile en az 10,000 pozitif tanıya sahip olan ülkelerin dünyadaki toplam ihracat ve ithalat ile toplam ürün ihracatını ve ithalatı (petrol ve hammadde ticaretini kapsamıyor) içindeki paylarını göstermektedir. Tanı sayıları ülkelerin test kapasitesi, test stratejileri ve pozitif tanı tanımlamalarından etkilense ve veri paylaşımı şeffaflığı ile ilgili ciddi soru işaretleri olsa da koronavirüsün öncelikli ve en çok yayılım gösterdiği bu 13 ülkenin aynı zamanda dünya ticaretinin yarıdan fazlasını yapıyor olmaları dikkat çekicidir. Bağlantılılık arttıkça artan risk burada kendini göstermektedir.

Tablo 1. 31 Mart 20120 İtibarı ile 10,000 COVID-19 Tanısına Sahip Ülkelerin 2018 Yılı İthalat ve İhracat Rakamlarının Dünya Toplamlarına Oranları

	İhracat (%)	**Ürün İhracatı (%)**	**İthalat (%)**	**Ürün İthalatı (%)**
Çin	10,6	12,7	10,3	10,7
ABD	10,1	8,5	12,9	13,2
Almanya	7,4	8,0	6,6	6,5
Fransa	3,5	3,0	3,6	3,4
Birleşik Krallık	3,4	2,5	3,7	3,4
Hollanda	3,1	3,8	2,7	3,2
Güney Kore	2,9	3,2	2,6	2,7
İtalya	2,6	2,8	2,4	2,5
İspanya	2,0	1,8	1,9	2,0
İşviçre	1,9	1,6	1,6	1,4
Belçika	1,8	2,5	1,8	2,3
Türkiye	0,9	1,0	1,0	1,1
İran	0,5	0,5	0,4	0,2
Toplam	**50,7**	**51,9**	**51,5**	**52,6**

Kaynak: Dünya Bankası (2020), Worldometer (2020)

Salgının en yoğun olarak kendini gösterdiği bölgeler ise küresel ekonomide mal ve sermaye akışlarının en yoğun olduğu bölgeler olan ve küresel üçlü (global triad) olarak da adlandırılan Güneydoğu Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika. Farklı zamanlarda yapılan hesaplamalara göre dünyadaki toplam uluslararası ticaret ve yatırımın (doğrudan ve parasal yatırımlar) üçte ikisi ile %80'i arası bu bölgeler arasında gerçekleşiyor (Dicken, 2011). Bu bağlamda, bahsi geçen akışlar ve karşılıklı bağlantılılık ve bağımlılık durumu arttıkça riskin de arttığını bu üç bölge örneğinde de görüyoruz. Bu bölgeler arasındaki akışların yönetim merkezleri ve bağlantı noktaları olan New York, Londra ve Milano gibi küresel şehirlerin de

salgının merkez üsleri olduklarını hatırlamak faydalı olacaktır. Örnek vermek gerekirse, yine salgının ilk yayılım gösterdiği Mart 2002 sonu itibarı ile ABD'deki tanıların yaklaşık %40'ı ve COVID-19 kaynaklı ölümlerin de yaklaşık %50'si New York kentini içinde barındıran New York eyaletindedir (NYC Health, 2020, Worldometer, 2020).

Bunun yanı sıra, günümüzde artan bağlantılılığın ve onu ortaya çıkaran teknolojik yenilikler ve kurumsal yapıların etki etme hızını da artırdığını görüyoruz. Orta Asya veya Çin'de başladığı varsayılan 1347 Veba salgınının dünyaya Avrasya bölgesinde yayılması yıllar sürmüştür. Son salgın ise tüm dünyaya haftalar içinde yayılmıştır.

Tecrübe ettiğimiz hali ile küreselleşme sürecinin salgınla baş etme hususundaki en önemli etkisi veya eksiği, riski küresel hale getirirken risk ile mücadele için gerekli olan küresel yönetim ve işbirliği mekanizmalarını ortaya çıkaramamasıdır. Bu noktaya 2000'lerin başında işaret eden sosyolog Gereffi (2006), küreselleşmenin ciddi bir yönetim açığına sebep olduğunu savunmuştur. Yönetim olgusunun farklı boyutlarını ele alan Gereffi (2006), üç yönetim biçimi tanımlamıştır. Bunlar, mülkiyet hakları ve serbest rekabet gibi piyasanın işleyişini sağlayan kolaylaştırıcı (facilitative) yönetim, işçi hakları ve çevresel düzenlemeler gibi piyasa faaliyetlerinin sınırlarını çizen düzenleyici (regulatory) yönetim ve son olarak sosyal harcamalar, emeklilik ve sağlık hizmetleri gibi insanları piyasanın olası yetersizliklerine ve olumsuz etkilerine karşı koruyan paylaşımcı (redistributive) yönetim biçimidir.

Ulusal düzeyde bu üç yönetim biçiminin bugüne kadar devletler tarafından sağlandığını belirten Gereffi (2006), küresel seviyede ise önemli açıklar olduğunu ifade etmiştir. Küresel seviyede yönetim ve işbirliği zemini sağlama görevini üstlenmiş görünen uluslararası örgütler bugüne kadar genellikle kolaylaştırıcı yönetim rolünü oynamışlardır. Uluslararası örgütler içinde en güçlüleri olan IMF ve DTÖ'nün Washington Konsensüsü politikalarının uygulanmasındaki rolleri buna örnektir. Düzenleyici ve paylaşımcı yönetim görevlerini üstlenebilecek Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) veya Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi diğer uluslararası örgütler ise IMF ve DTÖ'ye göre oldukça zayıftır ve kayda değer bir yaptırım güçleri söz konusu değildir.

Sonuç: Salgın Sonrası Dünyada Küreselleşme

Küreselleşmenin salgın sonrası dönemdeki akıbeti ile ilgili en önemli husus ise yukarıda ifade edilen insanın durumundaki değişim olarak ifade ettiğimiz olgudur. Asıl sorulması gereken uzun vadeli bir dönüşümü işaret eden bu durumda bir değişiklik olup olmayacağıdır. Tarihteki salgınlara ve felaketlere baktığımızda kısa ve uzun vadeli etkilerin farklı olabileceği görülmektedir. Mesela 1347 Veba salgını kısa vadede olumsuz etkiler oluşturmuşsa da uzun

vadede insan sayısının azalışı ile emeğin kıymetlenmesi ve bu şekilde sağ kalanların hayat standartlarının yükselmesi, hijyene verilen önemin artması ile çevresel koşullarda yaşanan iyileşme gibi olumlu etkileri olmuştur. Bunun yanı sıra Veba salgınının Reformasyon, Bilim Devrimi ve ulus devlete zemin hazırladığı ilgili birçok iddia da mevcuttur (Lindenbaum, 2001). Bu bağlamda, özelde küresel ekonomi ve ulus devlet ve genelde küreselleşme konusunda yürütülecek tartışmalarda kısa ve uzun vadeli etkilerin ayrıştırılması zorunludur.

Salgının seyrine, devletlerin ve toplumların salgınla baş etme süreçlerini ele aldığımızda küreselleşme sürecinde yeni uluslararası işbölümü bağlamında belli ürünlerin ve hizmetlerin üretimine yoğunlaşırken diğer hizmet ve ürünler için diğer ülkelere bağımlı hale gelen ülkeler için olumsuz sonuçlar ortaya çıktığını gözlemliyoruz. AB üyeleri veya ABD gibi ülkelerin yüksek sermaye ve alım gücüne rağmen birçoğu düşük teknolojili ürünler olan sağlık ve korunma ekipmanlarının tedarikinde ciddi sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Bu bağlamda, mukayeseli üstünlük temelli bir uluslararası işbölümünün, salgın sürecinde gelen ihracat yasakları sebebi ile birçok ülkeyi açıkta bıraktığını ve piyasanın gizli elinin küresel bir krizde herkese ihtiyacı olanı sağlama konusunda yeterli olmadığını söylemek mümkündür.

Uluslararası örgütleri ele aldığımızda ise sağlık alanında yaşanan bir küresel krizin ana muhatabı olan Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ), düzenleyici ve öncü bir rol yerine kısıtlı ve sonuç olarak etkisiz bir rol oynadığını görüyoruz. DSÖ'nün salgın sürecinde aciz görünen durumu, uluslararası örgütlerin yukarıda işaret edilen güç ve yönetim biçimleri asimetrisi sorununu göz önüne sermektedir. DTÖ, salgının başından itibaren kamuoylarına güven veren ve ulusal mücadelelere destek vererek koordinasyon ve yol göstericilik yapan bir görüntüde olmamıştır. COVID-19 bağlamında DTÖ ve uluslararası toplum hakkında dile getirilen şikâyetlerin benzerleri 2013 Ebola salgınında dile getirilmiş ama salgının kontrol altına alınmasıyla kayda değer bir iyileşme olmadan rafa kaldırılmıştır (Abromovitz, 2017). Devam eden bu problemler önümüzdeki süreçte bu örgütlerle ilgili ciddi tartışmalara sebep olacaktır.

Bu bağlamda, salgının ortaya çıkardığı olumsuzlukların ve önümüze serdiği yetersizliklerin önümüzdeki günlerde devletlerin ve kamuoylarının gündeminde önemli yer tutacağı ve farklı arayışları gündeme getireceğini tahmin etmek pek de zor değildir. Bu süreçte en azından bazı ülkelerin temel sağlık ve gıda gibi sektörlerdeki ürünleri stratejik olarak tanımlaması ve ülke içinde üretim kabiliyetlerini artırma ve muhafaza etme gibi arayışlara girmesi beklenebilir. Bu sektörlerin savunma sanayi gibi görülmeye başlanması ve güvenlikleştirme girişimlerinin ortaya çıkması da söz konusu olabilir. Devletler bu tür girişimlere en azından salgın sürecinde ürken kamuoylarını yatıştırmak için kalkışacaklardır. ABD başkanı Donald Trump'ın ABD'ye göçü geçici olarak askıya alma girişimi buna örnek verilebilir (Jansen, 2020).

Bu durum, kısa vadede içe dönme ve dünyadan izolasyon gibi bir görünüm oraya çıkarsa da küreselleşme sürecini durduracak veya tersyüz edecek bir etkisi olmayacaktır. Öncelikle yüksek oranda kendine yeterlik çoğu ülkenin başarabileceği bir şey değildir. Nüfusu az, ekonomisi küçük, doğal kaynakları yetersiz ve coğrafi ve iklimsel kısıtları olan ülkeler için böyle bir seçenek yoktur. Yeterli büyüklüğe, kaynak zenginliğine, uygun coğrafi konuma ve iklimsel çeşitliliğe sahip az sayıdaki ülke için bile kapsamlı bir içe dönüş çok ciddi sorunlar ortaya çıkaracaktır. Şirketlerin bağımlı oldukları dış pazarları kaybetmesinin ortaya çıkaracağı ekonomik sıkıntılar ve yükselen isçilik maliyetlerinin sebep olacağı fiyat artışları ve enflasyon ortaya çıkabilecek olumsuz etkilerden sadece bazılarıdır. Küreselleşmenin olumsuz etkilerinin uzunca süredir iç politikayı meşgul ettiği ve Donald Trump gibi bir lideri iktidara taşıdığı ABD'de ülkenin kendisi ile özdeşleşmiş McDonalds, Starbucks ve Apple gibi devasa firmaların yıllık cirolarının yarıdan fazlasının ABD dışındaki pazarlarda üretildiği unutulmamalıdır.

Salgının insanın durumunda bir değişikliğe sebep olacağı ile ilgili ise herhangi bir işaret yoktur. Böyle bir sonuç ancak distopya temalı kurgu kitap ve filmlerde görülen teknolojik altyapının nerede ise tamamen ortadan kalktığı ve insanların birbirinden habersiz toplumcuklarda yaşadıkları bir durumda ortaya çıkabilir. Basitçe ifade etmek gerekirse, bu kriz o kriz değildir. Vaktinin önemli bir kısmını internet ve sosyal medyada geçiren ve ideal hayat anlayışı farklı kültürel ögeleri ve tatları ve uzak mekânları tüketmek üzerine kurulu bireylerin olduğu bir dünyada toplumların içe kapanmasını tahayyül etmenin ne kadar gerçekçi olduğu tartışmalıdır.

Salgının küreselleşme sürecine etkisi ile ilgili daha gerçekçi olacak senaryo ise bahsi geçen küresel yönetim ve işbirliği sorunlarını ortadan kaldırmaya yönelik arayışların yoğunluk kazanmasıdır. Bu bağlamda, tecrübe ettiğimiz hali ile küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı sorunların çözümüne yönelik arayışlar da yine uluslararası alanda ve küresel olacaktır. Yaşanan şoka bağlı olarak içe kapanmacı ve izolasyoncu söylemler kısa vadede öne çıksa da, orta ve uzun vadede kamuoylarının tercihi de büyük ihtimalle bu yönde olacaktır.

Kaynaklar

Abromovitz, S. (2017). Epidemics (especially Ebola). *Annual Review of Anthropology,* 46: 421-445.

Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bairoch, P. (1996). Globalisation myths and realities: One century of external trade and foreign investment. Boyer, R., Drache, D. (Ed.), *States against markets,* içinde (s. 173-192). New York: Routledge.

Baldwin, R. E., Martin, P. (1999). Two waves of globalization: Superficial similarities, fundamental differences. Siebert, H. (Ed.), *Globalization and Labor,* içinde (s. 3-58). Kiel: Institutut fur Welwirtschaft an der Univesitat Kiel.

Bauman, Z. (1998). *Globalization: the human consequences*. Cambridge: Polity Press.

Beck, U. (1992). *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage.

Beck, U. (2007). *World at risk*. Cambridge: Polity Press.

Brady, D, Denniston, R. (2006). Economic globalization, industrialization and deindustrialization in affluent democracies, 1960-2001." *Social Forces,* 85: 297-329.

Cockerham, W. C. (2016). *Medical sociology*. London: Routledge.

Diamond, J. (1997). *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*. New York: W. W. Norton.

Dicken, P. (2011). *Global shift: mapping the changing contours of the world economy, 6th Edition*. New York: The Guilford Press.

Dünya Bankası. (2020). World development indicators. Retrieved from https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

Gereffi, G. (1994). The international economy and economic development. Smelser, N. J., Swedberg, R. (Ed.), *The handbook of economic sociology*, içinde (s. 160-182). Princeton: Princeton University Press.

Gereffi, G. (2006). *The new offshoring of jobs and global development*. Geneva: International Institute for Labour Studies.

Friedman, T. (1999). *The lexus and the olive tree: Understanding globalization*. New York: Farrar, Straus & Giroux.

Fröbel, F., Heinrichs, J., Kreye, O. (1980). *The new international division of labor*. Cambridge: Cambridge University Press.

Giddens, A. (1991). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.

Guillen, M. F. (2001). Is globalization civilizing, destructive or feeble? A critique of five key debates in the social science literature. *Annual Review of Sociology*, 27, 235-260.

Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (1999). *Global transformations*. Stanford: Stanford University Press.

Held, D., McGrew, A. (2003). *Global transformations reader: An introduction to the globalization debate, 2nd Edition*. Cambridge: Polity Press.

Hirst, P., Thompson, G. (1996). *Globalization in question*. Cambridge: Polity Press.

Hutton, W., Giddens, A. (2000). *Global capitalism*. New York: The New Press.

Jansen, B. (2020, 22 Nisan). Trump's vow to suspend immigration over coronavirus has certain industries on edge. USA Today, Retrieved from https://www.usatoday.com/story/news/politics/2020/04/22/coronavirus-trumps-vow-suspend-immigration-sounds-alarms/2997628001/

Kaya, Y. (2008). Proletarianization with polarization: Industrialization, globalization and social class in Turkey, 1980-2005. *Research in Social Stratification and Mobility,* 26(2): 161-181.

Kaya, Y. (2010). Globalization and industrialization in 64 developing countries, 1980-2003. *Social Forces*, 88(3): 1153-1182.

Keohane, R. O., Nye, J. S. (2000). Globalization: what's new? What's not? (And so what?), *Foreign Policy,* 118, 104-119.

Lechner, F. J., Boli, J. (2015). *The globalization reader, 5th edition*. West Sussex: John Wiley & Sons.

Levinson, M. (2006). *The box: How the shipping container made the world smaller and the world economy bigger?* Princeton: Princeton University Press.

Lindenbaum, S. (2001). Kuru, prisons, and human affairs: Thinking about epidemics. *Annual Review of Anthropology,* 30: 363-385.

McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg galaxy: the making of typographic man*. Toronto: The University of Toronto Press.

McNeill, W. H. (1976). *Plagues and Peoples*. New York: Anchor.

NYC Health. (2020). COVID-19: Data. Retrieved from https://www1.nyc.gov/site/doh/COVID/COVID-19-data.page

Obstfeld, M., Taylor, A. M. (2003). Globalization and capital markets. Bordo, M.D., Taylor, A. M., Williamson, J. G. (Ed.), *Globalization in historical perspective*, içinde (s. 121-188). Chicago: The University of Chicago Press.

O'Rourke, K. H, Williamson, J. G. (1999). *Globalization and history: The evolution of a nineteenth-century Atlantic economy*. Cambridge: MIT Press.

Ritzer, G., Dean, P. (2015). *Globalization: a basic text*. West Sussex: John Wiley & Sons.

Robertson, R. (1992). *Globalization: social theory and global culture*. London: Sage.

Steger, M. B. (2003). *Globalization: a very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system*, vol. 1: *Capitalist agriculture and the origin of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (1980). 1980. *The modern world-system*, vol. II: *Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750*. New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (1989). *The modern world-system*, vol. III: *The second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840s*. New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (2000). Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the World-system, *International Sociology,* 15 (2): 249-265.

Worldometer. (2020). COVID-19 coronavirus pandemic. Retrieved from https://www.worldometers.info/coronavirus

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.15

COVID-19 PANDEMİSİ VE YÜKSEK ÖĞRENİMDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM: ENDÜSTRİ 4.0 VE TOPLUM 5.0 PERSPEKTİFİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Metin TOPRAK, Yüksel BAYRAKTAR, Ayfer ÖZYILMAZ

Öz

COVID-19 pandemisinden dolayı, YÖK kararıyla Türk üniversiteleri 16-22 Mart 2019 haftasında tatil edilmiş ve akabinde 23 Mart 2020 tarihinden itibaren online eğitime geçmiştir. YÖK Başkanının katıldığı 14 Mayıs 2020 tarihli Üniversitelerarası Kurul toplantısındaki görüşmeler üzerine, birçok üniversite her ihtimale karşı 2020-2021 güz döneminin de online olarak sürdürülebileceği yönünde, gelişmiş ülkelerdeki bazı üniversitelerin kararlarıyla paralel olarak, senato kararı almaya başlamıştır. Bu durum, Türkiye'de uzaktan ve kısmen online sunulan merkezi açık ve uzaktan öğretim programlarının kalite sorununu gündeme getirmiştir. Ancak, açık öğretim eğitiminin bilgi, beceri ve yetkinlik boyutlarında daha çok bilgi boyutunda ve Bloom taksonomisinin ilk iki basamağında yoğunlaşması, açık öğretime yönelik değerlendirmeleri de olumsuz etkileyegelmektedir. Ne var ki, online eğitimin sistemik ve sistematik olarak gündeme gelmesi, bu yöntemin eksikliklerinin giderilmesini ve ölçme ve değerlendirme boyutunun uygulama ve laboratuvarı da kapsayacak şekilde yeniden tasarımını gerektirmektedir. Bu çalışmada, yeni nesil dijital üniversite konseptiyle uyumlu bir model geliştirilmiş, üniversitelerin dijital hazır-bulunuşluk düzeyleri web sayfaları üzerinden değerlendirilmiş (10 üzerinden 4,1), dijitalleşme endeksi geliştirilmiş ve dijital üniversite yol haritası önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, yükseköğreninde dijitalleşme, endüstri 4.0 ve toplum 5.0

M. Toprak
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: metin.toprak@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9217-6318

Y. Bayraktar
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: ybayraktar@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3499-4571

A. Özyılmaz
İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: ozyilmazayfer@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9201-2508

Giriş: Üniversite 4.0

Türkiye'deki üniversiteler, 16 Mart 2020 tarihinden itibaren, Yükseköğretim Kurulunun kararıyla eğitime ara verdiler ve daha sonra da online eğitime geçme kararı aldılar. Yaklaşık bir aylık bir süre içinde, üniversiteler öğrenme yönetim sistemlerine ders kitapları (notları) ve sunumları yükleme, videoları asenkron olarak yükleme, canlı ders verme gibi farklı seçenekleri deneyimlediler. Geldiğimiz noktada, üniversitelerin önemli bir kısmında derslerin kayda değer bir kısmı canlı olarak yapılmaktadır. Ancak, henüz ülke çapında, online eğitimin nasıl bir yöntemle uygulandığı konusunda bir istatistik bulunmamaktadır. Muhtemelen 2019/2020 bahar dönemi, bir tür deneme yanılma ile geçecek ve önümüzdeki akademik yılda, online eğitim kurumsal bazda önemli ölçüde istikrar kazanacaktır.

Aslında, üniversitelerin sürekli eğitim merkezleri (SEM) bir süredir online eğitim yoluyla sertifika programları düzenlemekteydi. Gelişmiş ülkelerde SEM eğitimlerinin online sunulmasının tarihi ise çok daha eskiye gitmektedir. Ancak üniversite hocalarının birçok gerekçeden dolayı geleneksel sınıf ortamında ders işleme yönteminde ısrar etmeleri nedeniyle örgün eğitimde SEM düzeyinde dahi teknolojik gelişmelerden yararlanılmamaktaydı. Son yirmi yıllık süre içinde Türkiye'deki üniversitelerde, piyasaya sunuluş tarihleri farklı olmakla birlikte Moodle, Blackboard, Microsoft Teams, Adobe Connect, Canvas, Google Classroom, Zoom, TeamLink gibi online sınıf eğitimine imkân veren yazılımlar kısmen kurumsal düzeyde ama önemli ölçüde bireysel düzeyde kullanılagelmektedir (Elton, 1999; Moodle, 2020; Setzekorn, 2020). Yine, Skype, WhatsApp, Viber vs. programlar, sadece üniversiteli kesimi değil hemen her kesimden insanı telefonla iletişimin dışında canlı konferanslar yapmaya aşina kılmıştır. Eğitimli-eğitimsiz her kesimin etkin ve yaygın olarak kullandığı bu teknolojik imkanların, sadece Türkiye'de değil bütün dünyada farkındalık oluşturmanın ötesinde bir teknolojiye yatkınlık kazanımı sağladığı açıktır.

Madem, yeni teknolojilerin eğitime uygulanması bu kadar kolay ve etkin kullanıma uygunsa, neden şimdiye kadar üniversiteler ve öğretim kadrosu topyekûn bu doğrultuda bir eğilime yönelmediler? Bu sorunun cevabı, MEB ve YÖK gibi ulusal düzenleyici otoriteler, senatolar gibi kurumsal düzenleyiciler, öğrencilerin, çeşitli gerekçelerle geleneksel sistemi tercih etmeleri ve en önemlisi öğretim kadrosunun tercihini geleneksel sınıf sisteminden yana kullanmasında yatmaktadır.

Şimdiye kadar el yordamıyla yürütülen, ancak Nisan başından itibaren bütün üniversitelerde hibrit online yöntemlerle yürütülmeye başlanan eğitimin kurumsal yönetim ilkelerini sağlama bakımından geleneksel yöntemlere göre çok daha şeffaf ve hesap verebilir

olduğu tespitini yapmak mümkün. Bugünkü salgının etkisini önemli ölçüde yitirmesi durumunda, online eğitim ortamlarının sağladığı imkanları terk ederek geleneksel yöntemlere dönme, muhtemelen "çağı ıskalama" kavramıyla en iyi izah edilebilir. Günlük sohbetlerde ve tespitlerde, herkesin her şeye Google veya Youtube üzerinden rahatça erişebildiği, bütün bilginin fazlasıyla internette bulunduğu sıkça geçiyor. Şimdi geldiğimiz noktada, bilgiye erişim ve bilgi edinme becerisini öğrenciye sistematik olarak kazandırmak, öğrenciye bu yönde rehberlik ve koçluk yapmak öne çıkıyor.

Bir ders izlence formundaki öğrenme kazanımları, üniversitenin öğrenciye kazandırmaya söz verdiği taahhüdüdür. Ancak, öğretim elemanının, ders materyalinin ve ölçme-değerlendirme yöntemlerinin ve içeriklerinin kalitesi konusunda bugün geldiğimiz noktada daha şeffaf ve hesap verebilir bir durumun ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Kalite güvencesi ve akreditasyon bakımından, üniversite ziyareti yapmadan üniversitenin, programın ve dersin internet sayfası üzerinden ders ve hoca bazında yeterli değerlendirme ve denetimini yapmak mümkündür.

1. Üniversite Kurumunun Gelişimi

Genel kabul görmüş görüşe göre, dünyanın ilk üniversitesi 859 yılında Fas'ta kurulan Karaviyyin Üniversitesidir. Bunu takiben 972 yılında El-Ezher Üniversitesi, 1067 yılında Nizamiye Medreseleri ve daha sonra Avrupa'da 1088 yılında Bologna Üniversitesi kurulmuştur. Avrupa'daki diğer üniversitelerin tamamının kuruluşu daha sonraki tarihlere rastlamaktadır (Toprak et al., 2020).

Günümüzde, üniversite eğitiminde Anglo-Sakson ve Kıta Avrupası modellerinin öne çıktığı söylenebilir. Uzak-Doğu ülkelerindeki gelişmiş üniversite modeli de önemli ölçüde Anglo-Sakson karakterine sahiptir. Anglo-Sakson modelinde üniversite kurumunun bütün paydaşlarının karar alma, uygulama ve gözden geçirme süreçlerine aktif katılımı sözkonusudur. Kıta Avrupası geleneği de Bologna Süreci ile bu yola girmiştir. Türkiye, yüksek öğrenim reformunu önemli ölçüde Bologna Sürecinde geliştirilen mekanizma ve araçlarla gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Avrupa Birliğinin bilgi toplumunu gerçekleştirme amacı üniversite reformunu odak noktası yapmaktadır (Canton et al., 2001). Mesleki eğitim standartları, kalite güvencesi, önceki öğrenmenin tanınması, yetişkin eğitimi ve nihayet kapsayıcı bir çerçeve olarak yaşamboyu öğrenme paradigması (Toprak & Erdoğan, 2012), sadece yükseköğrenimin değil mesleki eğitimin her kademesi için önemli içerimlere sahiptir. Yaşanan ekonomik krizler sonrası, mesleki eğitim ve üniversitede reform gerektiği konusunda giderek pekişen bir değerlendirme de dikkat çekmektedir (Jordan & Picciano, 2020).

Üniversite kurumu, başlangıcından bu yana çeşitli dönüşümlere uğramış ve fonksiyon çeşitlenmesi yaşamıştır. Üniversitenin bulunduğu ülke veya bölgenin koşullarına bağlı olarak, aynı zaman diliminde fonksiyonlardan öncelik kazananlar farklı olabilmektedir. Üniversiteye yüklenen misyonun gerektirdiği organizasyonel yapıdaki güncellenme ihtiyacı genelde pek dillendirilmemekte, bir yerde misyon ve fonksiyonlardaki tanımlamanın peşinden örgütsel yapı ve işleyişi de getireceği varsayılmaktadır. Farklı misyon ve fonksiyon önceliklerine göre üniversite kurumu aşağıdaki şekilde evrilmiştir (Schuller, 1995; Toprak et al., 2020).

Buna göre, dört farklı paradigmadan söz etmek mümkündür: İlk olarak, bir mesleği icra eden sınırlı sayıda seçkin bir kesime hitap eden, sınırlı alanlarda eğitim veren ve eğitimin ana odak olduğu birinci nesil üniversite (örneğin Bologna Üniversitesi). İkinci olarak, araştırmanın da eğitimin yanısıra öne çıktığı, ulusal dillerde de eğitim veren, bilim adamı unvanının ortaya çıktığı ikinci nesil üniversite (örneğin Humboldt Üniversitesi). Üçüncü olarak, üniversitenin fonksiyonları arasında topluma hizmet boyutunun da eklendiği, ekonomik sektörlere insan kaynağı yetiştirmenin öne çıktığı, İngilizcenin eğitim dili olarak pekiştiği, bugünkü klasik üniversite organlarının oluştuğu, dış paydaşların fikirlerinin de sürece katıldığı üniversite (örneğin Cambridge Üniversitesi).

Dördüncü olarak, üniversitenin endüstriler ile bütünleştiği, bilgi üretiminin ilke olarak Ar-Ge ve projeye dayandığı, eğitim, araştırma ve ürün geliştirmede dijital ağların etkin kullanıldığı, tam zamanlı tek işyeri anlayışının etkinsizlik olarak değerlendirildiği ve bu bağlamda esnek çalışmanın öne çıktığı, yeni yönetişim modelinin üniversite ve dış paydaşlar arasında eğitim, araştırma ve topluma hizmet faaliyetlerinde işbirliği ve eşgüdüm düzeyinde bir senkronizasyonu getirdiği (Loveless, 2017), ileri analitik ve bulut tabanlı IT'nin yaygın kullanıldığı, organizasyonel ve fonksiyonel mimari bakımından dijitalleşmeyi ve dijital kampüsü hedefleyen üniversite 4.0 (ABD, İngiltere ve Kıta Avrupa'sındaki birçok öncü üniversite).

2. Üniversite 4.0 Veya Dijital Üniversite

Türkiye'de başta Cumhurbaşkanlığı ve YÖK olmak üzere birçok kurum "Yeni" ve "dijital" sözcüklerini kurumlarının başına ekleyerek kullanmayı tercih etmekte ve bununla, çağı yakaladıklarını, hatta öncülük ettiklerini ima etmektedirler. Nitekim e-devlet yoluyla erişim sağlanan hizmetlerin sayısı giderek artmaktadır. Üniversite 4.0 veya dijital üniversitenin öne çıkan boyutları aşağıdaki gibi sıralanabilir (PWC, 2018; Toprak et al., 2020):

a. Üniversite, içinde bulunduğu ekosistemin tamamlayıcı bir unsuru olarak organizasyonel ve fonksiyonel mimarisini ve yönetişim modelini kurgular.

b. Yeni işler ve yeni becerilerin müfredata içerilmesinde paydaşların konsensüsü sözkonusudur.

c. Eğitim, araştırma ve uygulama fonksiyonlarında ticarileşme mihenk taşıdır.

d. Diploma ve sertifika eğitimlerini alanların yaşamları boyunca güncelliklerini korumaları için serbest öğrenme ile yaygın ve örgün eğitimlerin tanınması sözkonusudur.

e. Üniversite, bulunduğu ekosistemde girişimci ve yenilikçi insan kaynağı ve araştırma altyapı kaynağıdır.

f. Uygulamalı eğitim yoluyla, girişimcilik, yenilik ve liderlik becerileri, eğitim, araştırma ve uygulama uzlaştırılarak geliştirilmektedir.

g. Uygulamalı eğitim sayesinde, mezunlar çalışma hayatına üretmeye hazır olarak başlar.

h. Dijitalleşme sayesinde, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri daha etkin uygulanır.

i. Dijital üniversitede öne çıkan yetkinlikler şunlardır: tasarım (yenilikçi düşünme, çok boyutlu düşünme), algoritma ve kodlama (bilgi ve iletişim teknolojileri), bulut bilişim (veri 'tabanı' analizi), proje/süreç kurgulama ve yönetimi (ürün bazlı Ar-Ge: fikirden ürüne süreç; patent, marka, lisans), girişimcilik (iş dünyasına hazırlık), liderlik ve yeniliğe yatkınlık, yerel / ulusal kalkınma (sanayi bölgelerinde kümeler / firmalar analizi), dijital medya araç tasarımı ve içerik üretme ve kalite güvencesi.

3. Toplum 5.0 Veya Dijital Toplum

Toplum 5.0, siber alanı ve fiziksel alanı bütünleştiren bir sistem yoluyla, toplumsal sorunların çözümü ile ekonomik gelişme arasında denge kuran insan merkezli bir toplum olarak tanımlanabilir. Toplum 5.0, daha önceki dört toplum betimlemesinin ardından gelen ve daha sentetik ve eklektik içerimleri olan bir kavramdır. Toplumlar, tarihi süreç içinde avcı ve toplayıcı toplum (Toplum 1.0), tarım toplumu (Toplum 2.0), sanayi toplumu (Toplum 3.0) ve bilgi toplumu (Toplum 4.0) aşamalarını takip etmiştir (Cabinet Office, 2020; Toprak, 2018).

Almanların Endüstri 4.0 konsepti, Japonya'da Toplum 5.0 olarak tezahür etti. Uzakdoğu'nun demokrasi ve rekabetçi ekonomi şampiyonu olarak konumunu hala sürdüren Japonya uzun bir süredir, ekonomik büyümesinin kalitesi ve seviyesindeki kötüleşmeyi

düzeltme için Toplum 5.0 şemsiyesi altında bir perspektif geliştirdi. Japonya 1980-2019 aralığında, yaşadığı üç küresel ve bölgesel ekonomik kriz nedeniyle, giderek daha düşük ortalama büyüme yaşamış ve ekonomik büyüme giderek daha fazla dalgalı seyretmiştir. Japonya, ekonomik büyümedeki bu gidişatı, toplumsal ve ekonomik boyutları itibariyle topyekûn bir programla yeni bir düzleme oturtmayı amaçlamaktadır.

Tablo 1. Japonya'da Ekonomik Büyüme Düzeyi ve Oynaklığı

	1980-1991			1992-2007			2008-2019		
	Ortalama	Standart sapma	Değişim katsayısı	**Ortalama**	Standart sapma	Değişim katsayısı	**Ortalama**	Standart sapma	Değişim katsayısı
Japon Yeni, sabit fiyatlar, % değişme	**4,4**	1,0	22,6	**1,2**	1,2	101,8	**0,6**	2,2	380,4
USD, cari fiyatlar, % değişme	**12,1**	14,2	117,1	**1,8**	8,9	481,6	**1,5**	8,4	570,5

Kaynak: IMF veritabanı

Japonya, sanayileşmiş dünyanın gördüklerinden daha radikal bir dönüşümü hedefliyor. Japonya "Toplum 5.0" inisiyatifini, dördüncü sanayi devriminin teknolojik yeniliklerini tam olarak birleştirerek yeni bir sosyal sözleşme ve ekonomik model yaratmak için amaçlı bir çaba olarak tanımlıyor. Bu yeniliklerin yaşlanan toplumunun her köşesine yerleştirilmesini öngörüyor. Japonya, dünyaya yol haritası görevi görecek bir "süper akıllı" toplum yaratma idealindedir.

Toplum 5.0 bağlamında büyük veri analizi, yapay zekâ uygulamaları, siber güvenlik, nesnelerin interneti, robotik çözümler, endüstri 4.0, sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, ekonomik ve toplumsal hayatta köklü değişiklikler getiriyor. Bu yapısal değişiklik trendini başarıyla yürütmek için, devlet, özel sektör ve STK'ların işbirliği ve gerektiğinde eşgüdüm içinde iş tutması gerekiyor (NCPPHE, 2008; Weber, 2005). Ekosistemdeki bütün aktörlerin ve paydaşların karar alma, uygulama ve gözden geçirme süreçlerinde efektif olmaları öngörülüyor. Toplum 5.0'ın mottosu ise "insan merkezli toplum"dur. İleri teknoloji imkanlarının bireysel ve toplumsal kalkınma ile ekonomik gelişmeye katkı sunması öngörülüyor.

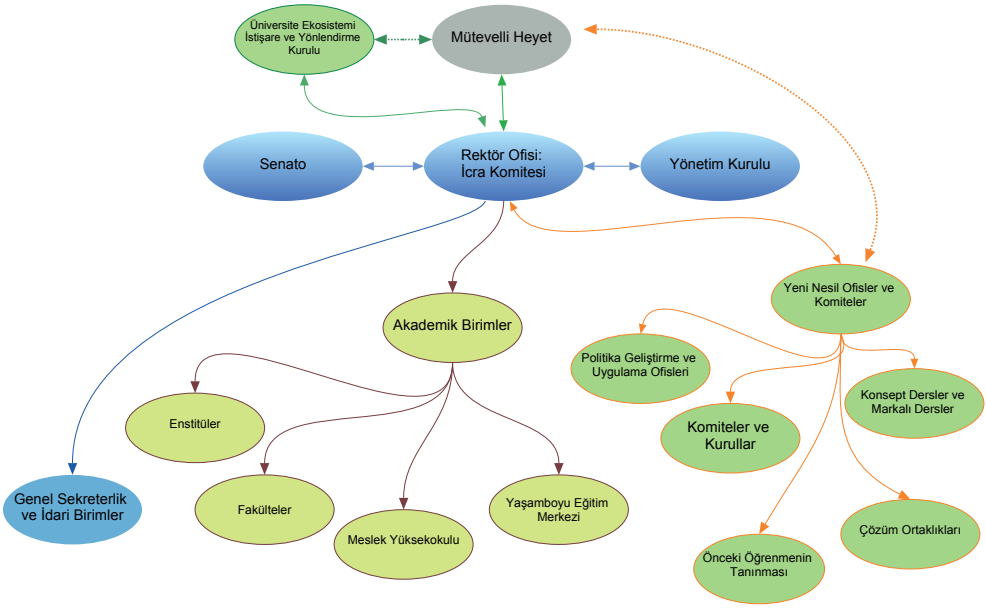
Bu doğrultuda, üniversiteler, dijital dönüşümün koordinatör bakanlığı, teknokentler, teknoloji transfer ofisleri, Ar-Ge ve proje fonları, araştırma altyapıları ve üniversite dışında araştırma ve proje kuruluşları, meslek liseleri ve fen liseleri, ulusal çapta Toplum 5.0'ın "bilim ve teknoloji araştırma" ekosistemindeki aktörleri olarak tasarımı yapılmalıdır. Halihazırda Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisinin ülke düzeyinde ilave bir koordinasyon görevi görmesi mümkündür.

4. Toplum 5.0 ve Üniversite Eğitimi

Toplum 5.0, siber uzay (sanal alan) ve fiziksel alan (gerçek alan) arasında yüksek derecede yakınsama sağlar. Toplum 4.0'da, insanlar siber alanda bir bulut hizmetine (veri tabanlarına) internet üzerinden erişmekte ve bilgi veya veri arayarak analiz etmektedir. Oysa, endüstri 4.0'da insanlar, nesneler ve sistemlerin hepsi siber alanda birbirine bağlıdır. Toplum 5.0'da, siber alanda fiziksel alandaki sensörlerden çok miktarda bilgi birikir. Siber alanda, bu büyük veriler yapay zekâ (AI) ile analiz edilir ve analiz sonuçları çeşitli şekillerde fiziksel alanda insanlara geri besleme yoluyla iletilir. Yapay zekanın bilgi derleme ve değerlendirmesi insan kapasitesinin çok ötesindedir. Örneğin, borsa ve finans eğitimi, tıp eğitimi, sınıf öğretmenliğinde uygulamalı öğretim ve öğrenme teknikleri, yapay zekâ yoluyla öğrencinin ve öğretmenin yararlanabileceği örnekleri en etkili şekilde temin eder.

5. Ortak Eğitim Veya İşbirlikli Öğrenme

Endüstri 4.0 veya Toplum 5.0 perspektiflerinin gerektirdiği üniversite modelinde ortak eğitim, işbirlikli eğitim, bütünleşik öğrenme, sandviç öğrenme, intörnlük, tecrübi öğrenme ve işle entegre öğrenme gibi kavramlar öne çıkmaktadır. Üniversitenin geleneksel bilim dalı-anabilim dalı-program (bölüm)-dekanlık-rektörlük gibi hiyerarşik yapılanması ile bölüm kurulu-fakülte (yönetim) kurulu-üniversite senatosu ve yönetim kurulu gibi karar alma ve yürütme organlarının ya oluşum ve bileşimlerinin güncellenmesi veya bunların yanısıra paralel yeni organizasyonel ve fonksiyonel birimlerin mevcut mimariye içerilmesi gerekecektir. Aşağıda, üniversite 4.0 için, Türkiye'nin mevcut yükseköğrenim kanununda değişiklik gerektirmeden uygulanabilecek bir organizasyonel ve fonksiyonel mimari tasarım yer almaktadır (Toprak, et al., 2020; Yuan & Powel, 2013).

Şekil 1. Üniversite 4.0: Organizasyonel ve fonksiyonel mimari
Kaynak: Toprak et al., 2019.

Not. Devlet üniversitesi durumunda, mütevelli heyet bulunmayacak, yeni nesil ofisler ve komiteler "Üniversite Ekosistemi İstişare ve Yönlendirme Kurulu" ile de irtibatlandırılacaktır.

6. Çözüm Ortaklıkları

Toplum 5.0 veya Endüstri 4.0 yaklaşımlarında üniversitenin içinde bulunduğu ekosistemin diğer unsurlarıyla entegre bir yaklaşım içinde olması, üniversitenin rutin işleyişinde söz konusu paydaşların da eğitim, araştırma, proje ve uygulama süreçlerine aktif katılımını da beraberinde getirir. Üniversitenin entegre bir yaklaşımla toplumsal yapılarla uyum içinde bir işlerlik kazanması, sırf kendi imkanlarıyla pek mümkün olmayacaktır. Bu nedenle, aşağıda yer alan çözüm ortaklıklarını ilgili paydaşlarla birlikte icra etmesi gerekecektir: (i) Derslik, (ii) Laboratuvar, (iii) Multimedya laboratuvarı, (iv) Yabancı dil, (v) Atölye / işlik, (vi) Uygulama (İşyeri: 'endüstri'), (vii) Beceri geliştirme (İşyeri: Üniversite garajı / hangarı), (viii) İstihdam, (ix) Proje geliştirme, (x) Ürün ve hizmet geliştirme, (xi) Ar-Ge ve inovasyon, (xii) Müfredat güncelleme ve program geliştirme, (xiii) MYK standartları ve yeterlilikleri, (xiv) 21'inci yüzyıl becerileri, (xv) Ulusal ve küresel ağ tasarımı ve yönetimi, (xvi) Girişimcilik ve liderlik, (xvii) Yayın geliştirme, (xviii) Fırsat eşitliği ve etik meseleler, (xix) Dezavantajlılar, (xx) Dijital gündem, (xxi) Kalite güvencesi ve akreditasyon, (xxii) İç kontrol ve iç denetim (Toprak, et al., 2020).

7. Başlangıç Donanımındaki Farklılık ve Kurumsal Düzeyde Politika Çerçevesi

Türkiye'de vakıf üniversitelerindeki öğrenci sayısının artmasıyla birlikte daha belirgin hale gelen bir soruna işaret etmekte fayda var. Vakıf üniversiteleri kurulmadan veya sayıları birkaç tane olduğu yıllarda, üniversiteye yerleşen öğrenciler üniversite bazında, bilgi ve yetkinlik düzeyleri itibariyle oldukça homojen bir özelliğe sahipti. Ancak vakıf üniversitelerindeki artış ve her ile üniversite açılmasından sonra, taban puan veya sıralama olmaksızın yerleştirme alan programlarda öğrencilerin bilgi ve yetkinlik düzeyleri çoklukla o programlarda eğitime başlama için yeterli düzeyin çok altında kalmaktadır. Yine, vakıf üniversitelerinde, burslu öğrenim gören öğrencilerle ücretli öğrenim gören öğrenciler arasında bilgi ve yetkinlikte büyük farklılıklar olabilmektedir.

Mevcut durumda, üniversitelerin, aynı programa yerleşmiş ve yerleşme puanları arasında büyük farklılıklar bulunan öğrenciler arasındaki bu başlangıç donanım farklılığını nasıl gidereceklerine yönelik açıklanmış kurumsal bir politikaları yoktur. Başlangıç donanımındaki farklılığı giderme daha ziyade bireysel olarak öğrenci ve öğretim elemanına bırakılmış durumdadır. Ancak kalite güvencesi ve akreditasyon süreçlerinde hem programda eğitim görmek için gereken donanımın yetersiz olması hem de aynı sınıfa yerleşen ancak donanım bakımından büyük farklılıkları bulunan öğrencilerin durumlarının göz önüne alınması ve eksiklikleri gidermede tasarlanan kurumsal düzeydeki politika çerçevesinin aranması gerekmektedir. Politika çerçevesi hem programda eğitime başlamadan önce eksiklikleri tamamlama hem de eğitim esnasında destekleyici ve telafi edici bir yaklaşımı barındıracak mahiyette olacaktır.

Meslek standartları, Mesleki Yeterlilik Kurumu (MYK) tarafından paydaşların aktif katılımıyla geniş bir konsültasyondan sonra belirlenmektedir. Dolayısıyla, eğitim müfredatlarının MYK meslek standartlarını içermesi ve imkân verdiğinde, sertifika bazlı olarak diploma programlarının içinde yer alması önemli bir açılım getirecektir. Yine konsept ve markalı derslerin eğitim müfredatında yer almasının önemli bir yenilik ve akreditasyon bakımından da yeni bir açılım getireceği söylenebilir. Örneğin, Microsoft Academy IT konusunda birçok ders sunmaktadır. Bu dersleri başarıyla tamamlayan öğrenci bir yandan diploma programındaki dersleri başarmış, diğer yandan uluslararası geçerliliği olan Microsoft başarı belgesine sahip olmuş olacaktır. Üniversitenin önceliğini konseptlere yönelik derslerin tasarımı ve standartları, kalite güvencesi ve akreditasyon bakımından yenilik olarak görülebilir.

Yeni nesil üniversitenin Endüstri 4.0 veya Toplum 5.0 perspektiflerine göre tasarım ve işletimi ile, bir üniversite kendine özgü perspektif ve mezun yetkinliklerine sahip olabileceği

gibi, uluslararası standartlarda eğitim verme ve yetkinlik kazandırma bakımından genel geçer üniversite eğitimini de sunabilir. Özellikle, İngilizcenin üniversite eğitiminde ulusal dilin yanısıra etkin kullanılması, kaynaklara erişim, meslekle ilgili olarak uluslararası toplumla iletişim halinde olma, kendini güncelleme ve yetkinliğini uluslararası işgücü pazarlarına taşıma bakımından yaşamsal önemdedir. Denebilir ki, yeni nesil üniversitenin başat özelliği, İngilizcenin etkin kullanımıdır. Her ne kadar, çevrimiçi tercüme yoluyla etkin iletişim kurulabilirse de, lisans ve özellikle lisansüstü düzeydeki eğitim ve araştırmalarda doğrudan İngilizce kullanımı, beşerî sermayenin alternatif yönelimleri bakımından kritik önemdedir.

COVID-19 ile karantina ve sokağa çıkma yasaklarının yaygınlaşması üzerine, kamu ve özel sektörde işlerin evden yürütülmesi, Türkiye'de daha çok tartışma ve sohbet arasında geçen bir modelin uygulamada önemli ölçüde karşılık bulduğunu da ortaya koymuştur. Ofis ve masa başı işlerin önemli bir kısmının teknolojinin elverdiği imkanlar doğrultusunda uzaktan da yürütülebileceği ve bunun en az yüzde 50 düzeyinde olduğu yönünde, karantina ve sokağa çıkma yasaklarının olduğu günlerde yapılan birçok online anket sonuçları mevcuttur.

Üniversitede, hocanın anlattığı dersin kayda alınmasına izin vermesi bir yana öğrenciye ders kaynağından okuyarak ders anlatması, ders notlarını ve sunumlarını öğrenciye vermemesi, varsa üniversitenin öğrenme yönetim sistemine yüklememesi, ders izlence formunu hazırlamaması veya varsa bu formu takip etmemesi, derslerin daha çok monolog şeklinde geçmesi, hocaların öğrencilerle görüşmede ofis saatlerine riayet etmemesi, hesap veren bir öğretim elemanı veya kurum yerine sadece sınavlarda hesaba çekilen bir öğrenci anlayışının hala güçlü şekilde devam etmesi, ne yazık ki, hala yaygın olarak gözlenmektedir.

Öğrenciler arasındaki seviye farklılığını giderecek kurumsal politikalar yerine, göz yumarak, kolaylaştırarak ancak program anahtar öğrenme kazanımlarını kazanıp kazanmadığına aldırış etmeden öğrenciyi bir şekilde mezun etme yoluyla yeni öğrenci çekmeyi garantiye alması ulusal düzeyde politika geliştirilmesi gereken acil durumlardır (Staat, 2020). Çevrimiçi eğitimler yoluyla, öğrenciler arasında eksiği bulunanlara hocaların daha fazla zaman ayırarak rehberlik etmesi mümkün olabilir. Kişiye özelleştirilmiş eğitim konseptinin online eğitimle daha olanaklı olduğu söylenebilir (Kang, Shin, & Cimasko, 2020; Kyei-Blankson, Ntuli & Blankson, 2020). Yine uygulamalı ve grup bazlı eğitim modeliyle birlikte çalışmaya ilişkin yetkinliklerin kazandırılması ihtimali yükselecek, gruptaki öğrencilerin birbirinden öğrenmesi artacaktır.

8. Kalite Güvencesi ve Akreditasyon

Dijital üniversitede online platformlar vazgeçilmez bir bileşendir. Öğrenci veya katılımcı (yaşamboyu öğrenme çerçevesinde), yüz-yüze sınıf ortamının dışında erişebileceği senkron veya asenkron videolara, sunumlara, izlence formlarına, öğretim elemanı ile görüşme saatlerine ve kendi kendine öğrenmeye yönelik materyal ve rehberlere kolay ve efektif olarak erişebilmelidir. Bu noktada öğrencinin "öğrenmeyi öğrenme becerisini" geliştirmesi önemlidir.

Mevcut kalite güvencesi ve akreditasyon standartları ve metriklerinin tamamı dijital üniversite için de geçerli olacak, ilave olarak dijital platformların geleneksel platformları karşılayıp karşılamadığı da değerlendirilecektir (Milakovich & Wise, 2019). Toplum 5.0'ın gerektirdiği paydaşlar arası etkileşim ve süreçlere aktif katılım da kalite güvence ve akreditasyonun bir boyutu haline gelecektir. Önceki öğrenmelerin tanınması ve denklik konuları da kalite güvencesi ve akreditasyonun önemli bir boyutu olacaktır. Üniversitenin tanıma ve denklikte ayrıntılı ve kanıta dayalı mekanizma ve araçları tanımlaması ve kurgulaması gerekecektir. Stanford, Harvard, Michigan, California, Yale, Duke, UC San Diego, Princeton, UC Berkeley, MIT, Johns Hopkins, Washington, Virginia, Toronto, gibi üniversiteler ile LinkedIn, Coursera, Udemy, edX, Skillshare, Udacity, Creative Live, IBM, Microsoft Learn, Microsoft, Khan Academy, TedEd ve Alison gibi kuruluşlar daha ziyade yeni işler için yeni beceriler olarak nitelenebilecek 21'inci yüzyıl becerileri kapsamındaki ücretsiz kursları sunarak bunları başarıyla tamamlayanlara sertifika vermektedir (Acemoglu & Autor, 2010; Knyazeva, 2016; Tong, Standen & Sotiriou, 2018). Bu kurslardan başarı sertifikası alanların kazanımlarının öğrenim gördükleri üniversitede ilgili olduğu derslere veya uygulamalara karşılık saydırılması için üniversitenin gerekli altyapıyı kurması veya bu altyapıya sahip paydaşlar ile işbirliğine gitmesi gerekecektir.

Başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerde online diploma ve sertifika programlarını akredite eden birçok meslek kuruluşu ve özel kuruluş vardır. Kurumsal düzeyde, bir bütün olarak yerleşkenin altyapı yeterliği, akademik programlar, finansal sağlamlık, kaynak yeterliği, yönetişim modelinin yeterliği gibi boyutlar değerlendirilmektedir. Program akreditasyonunda ise geleneksel kalite güvencesi ve akreditasyon ölçütleri değerlendirilmekte ve online ortamdaki kaynakların ve işletim modelinin yeterliği ve tutarlılığı puanlanmaktadır. Örneğin ABD'de Uzaktan Eğitim Akreditasyon Komisyonu (DEAC) 1926 yılında kurulmuş kâr amaçsız özel bir akreditasyon kuruluşudur. DEAC, lise düzeyinden mesleki doktora düzeyine kadar olan bütün online programları akredite edebilmektedir (DEAC, 2020).

COVID-19 gibi salgınlar, üniversitelerin finansal yapıları üzerinde orta vadede olumsuz yönde önemli sonuçlar doğuracaktır (Bothwell, 2020). Son pandemi, üniversitelerin online platformları sistemlerinin ayrılmaz bir parçası olarak göz önüne almalarını zorunlu kılmıştır. Değişim karşısında kaygı duyan akademisyenlerin ve akademik yöneticilerin eğitim sistemini yeniden tasarlama ve yenilenmiş bir işletim ve yönetişim modeli uygulama gerekliliği ile karşı karşıya olduklarını ve bunun geçici olmadığını kabul etmeleri gerekiyor. Üniversite binalarının, sınıflarının, laboratuvar ve proje atölyelerinin yeni baştan ele alınması gerekiyor. Teorik ders, laboratuvar, uygulama ve proje bakımından ders müfredatlarının yeni baştan tasarlanması ve uygulamalı ders konseptinin bütün dersler bakımından yeniden kurgusu gerekiyor. Bu yeni kurgunun uygulama ve teknoloji yoğun olacağı açıktır. Üniversite eğitiminin uygulama ve laboratuvar ağırlıklı olması bir yandan eğitim maliyetini artırma ve ilgili paydaşlarla çözüm ortaklığı konseptini zorunlu kılarken, diğer yandan mezunların işgücü piyasasına hazır halde çıkmalarını da mümkün kılarak hizmetiçi eğitim maliyetini düşürecektir (Welsh Government, 2013; Rakovska, Pavlin & Melink, 2012).

9. Üniversite İçin Dijitalleşme Endeksi

Avrupa Komisyonu, dijital ekonomi ve toplum endeksini (DESI) yayımlamaktadır. DESI'nin beş boyutu sözkonusudur: (i) Bağlantı (sabit geniş bant, mobil geniş bant, hızlı ve ultra hızlı geniş bant ve fiyatlar); (ii) Beşerî sermaye (internet kullanıcısı becerileri ve ileri düzey becerileri); (iii) İnternet kullanımı (vatandaşların internet hizmetlerini kullanımı ve online işlemler); (iv) Dijital teknolojinin entegrasyonu (iş dünyasının dijitalleşmesi ve e-ticaret); (v) Dijital kamu hizmetleri (e-Devlet ve e-sağlık). En yüksek performansı sırasıyla Finlandiya, İsveç, Hollanda ve Danimarka gösterirken, en düşük performans sırasıyla Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'a aittir. Türkiye henüz AB üyesi olmadığı için karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır.

BBVA Research kuruluşunun yaptığı çalışmaya göre, Türkiye'nin ülke olarak dijitalleşme skoru 99 ülke arasında 100 üzerinden 50 puandır (BBVA Research, 2019). Türkiye'nin dijitalleşmedeki sıralaması 61'dir. Bu oranın oldukça yetersiz olduğu söylenebilir.

IMD'ye göre ise dijital rekabetçilikte Türkiye'nin 2019 yılı skoru 52 olup, 2015 yılındaki seviyesindedir (IMD, 2019). IMD endeksinde üç boyut bulunmaktadır: bilgi (yetenek, eğitim ve öğretim, bilimsel yoğunlaşma), teknoloji (düzenleyici çerçeve, sermaye ve teknolojik çerçeve) ve geleceğe hazır olma (uyarlanabilir tutumlar, iş dünyasının çevikliği ve IT entegrasyonu).

Bu çalışmada dijitalleşme endeksi veya dijital hazır-bulunuşluk performansı hesaplanırken, dört aşamalı bir yaklaşım takip edildi. Dijitizasyon, dijitalleşme, dijital dönüşüm ve dijital hazır-bulunuşluk. Dijital hazır-bulunuşluk perspektifinde, Endüstri 4.0 veya Toplum 5.0 yaklaşımları dijital devrim olarak da nitelenebilir.

Dijitizasyon, bilginin fiziksel ortamdan dijital ortama aktarımı iken, dijitalizasyon, dijital ortamdaki bilginin işlenerek iş süreçlerini güçlendirmesidir. Dijital dönüşüm, dijital teknolojilerin değişim ve fırsatlarından stratejik bir yaklaşımla ve önceliklendirilmiş bir şekilde azami düzeyde yararlanmak için; bunların toplum üzerindeki mevcut ve gelecekteki olası etkilerini göz önünde bulundurarak; iş faaliyetleri, süreçleri, yetkinlikleri ve modellerinin esaslı ve hızlandırılmış dönüşümü anlamına gelmektedir. Dijital hazır-bulunuşluk, teknolojik veya dijital dönüşümü yaşayan bir organizasyonun iç paydaşları itibariyle kurumsal ve kişisel düzeyde dijital süreç ve işleyişe hazır olma düzeyidir (Burkett, 2017; Karatzogianni, Nguyen & Serafinelli, 2016; Woodsworth, 2010).

Aşağıdaki tabloda bir üniversitenin dijitalleşme düzeyini gösteren bir skala geliştirilmiştir. 20 gösterge üzerinden yapılacak değerlendirmede, dijitalleşmeyi en üst düzeyde gerçekleştiren üniversitenin skoru azami 200 puan olacak, ancak yorumlamada kolaylık sağlaması bakımından puanlar 100'lük ölçeğe dönüştürülerek değerlendirme yapılacaktır. Bu ölçek, dijitalleşme seviyesini belirlemede üniversitelere önemli bir kolaylık sağlayacaktır.

Tablo 2. Dijitalleşme Endeksi Göstergeleri

No	Üniversitede Dijitalleşme Göstergeleri
1	Üniversitenin vizyonu ve amacı, dijitalleşmeyi ne ölçüde destekliyor?
2	Mezun profilinin, uygulamalı eğitim modeliyle uyumlu olarak belirlenmesinde dijitalleşme ne düzeyde kullanılıyor?
3	Müfredatın teori, uygulama ve yetkinlik itibariyle boyutlandırılmasında dijitalleşme imkanları her bir boyutta ne ölçüde içkindir?
4	Derslerin işlenme şeklinde dijitalleşme ne ölçüde içkindir?
5	Yeterlilik Formunda uygulamalı eğitim tasarımının Üniversite vizyon ve amacıyla uyumu değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
6	Fiziki, mali ve altyapı imkânları ile akademisyen / araştırmacı kapasitesinin uygulamalı eğitim modeliyle uyumu değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
7	Türkiye Yükseköğretim Yeterlilikler Çerçevesi (TYYÇ) tasarımının, Üniversite uygulamalı eğitim modeline ne düzeyde imkân verdiği değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
8	Program Anahtar Öğrenme Kazanımları (PAÖK) tasarımının uygulamalı eğitim modeline ne düzeyde imkân verdiği değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
9	PAÖK & TYYÇ ilişkisinin uygulamalı eğitim modeli bağlamında tutarlılığı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?

Tablo 2. Dijitalleşme Endeksi Göstergeleri	
No	**Üniversitede Dijitalleşme Göstergeleri**
10	Ders Öğrenme Kazanımları (DÖK) tasarımının uygulamalı eğitim modeline ne düzeyde imkân verdiği değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
11	DÖK & PAÖK ilişkisinin uygulamalı eğitim modeli bağlamında ne düzeyde tutarlı olduğu değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
12	Zorunlu ve seçmeli ders oranlarının uygulamalı eğitim modeliyle uyumluluğu değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
13	Zorunlu & Seçmeli Dersler ilişkisinin uygulamalı eğitim modeli bağlamında ne düzeyde tutarlı olduğu değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
14	Çözüm Ortaklıkları Tasarımı ve Yapılabilirliğinin, kapsam ve içerik itibariyle, uygulamalı eğitim modeli bağlamında uygun şekilde tasarlanıp tasarlanmadığı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
15	Müfredat içinde konsept ve markalı derslerin oranı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
16	Üniversite Konsept Dersleri Çözüm Ortaklıkları tasarımının uygulamalı eğitim modeline ne düzeyde katkı sağladığı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
17	Üniversite Markalı Dersler Çözüm Ortaklıkları tasarımının, uygulamalı eğitim modeline ne düzeyde katkı sağladığı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
18	Kurul ve Komitelerin tasarımının, uygulamalı eğitim modeline ne düzeyde katkı sağladığı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
19	Politika Geliştirme ve Uygulama Ofisleri tasarımının, uygulamalı eğitim modeline ne düzeyde katkı sağladığı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
20	Üniversite yönetişim modelinin (organizasyon, koordinasyon ve liderlik), uygulamalı eğitim modelinin işletilmesine ne düzeyde katkı sağladığı değerlendirilirken, dijital teknoloji imkanları ne düzeyde kullanılıyor?
Kaynak: Toprak (2019)'dan uyarlanmıştır. *(1: Oldukça düşük düzeyde 10: En üst düzeyde)*	

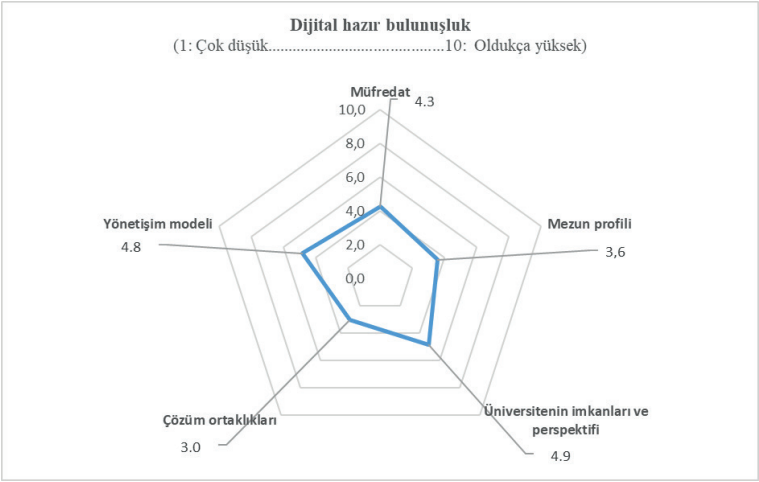
Türkiye'deki devlet ve vakıf üniversitelerinin Bologna Sürecine uyumluluk düzeyleri, 2013 yılı sonuna kadar, ulusal yükseköğrenim otoritesi YÖK tarafından sürekli olarak, Avrupa Komisyonu tarafından ise üniversitelerin AKTS ve Diploma Eki etiketleri başvurusu yapmaları durumunda değerlendirilmekteydi. Değerlendirme üniversitelerin web siteleri üzerinden yapılmaktaydı. Bu çalışma için, benzer bir yöntem kullanılarak, COVID-19 nedeniyle üniversitelerin online eğitime geçmelerinin hemen başında web siteleri incelenmiş ve dijitalleşme ölçeğine göre dijital hazır-bulunuşluk performansları aşağıdaki gibi hesaplanmıştır. Online eğitime geçişin üzerinden bir ay kadar bir zaman geçmiş ve üniversitelerin önemli ölçüde ders işleme operasyonlarını senkron, asenkron veya hibrit olarak online platformlar üzerinden yürüttükleri gözlenmiştir.

Aşağıdaki şekilde, dijitalleşmeyi oluşturan 20 gösterge, beş boyut altında toplanmıştır. Az sayıda da olsa bazı göstergeler birden fazla boyutun altında kategorize edilmiştir. Bunda, her bir göstergenin kendi başına diğer göstergelerden bağımsız olarak değerlendirmeye imkân

vermesi amaçlanmıştır. Buna göre, Türk üniversitelerinde, dijital hazır-bulunuşluk performansı, 10 puan üzerinden ortalama 4,1'dir. Beş alt boyut itibariyle puanlanan dijital hazır-bulunuşlukta en yüksek puanlar sırasıyla üniversitenin imkanları ve perspektifi (4,9), üniversite yönetişim modeli (4,8), müfredat (4,3), mezun profili (3,6) ve çözüm ortaklıkları (3,0) bileşenlerine aittir. Dijital hazır-bulunuşluğun bağımsız bir boyut olarak yükseköğrenimin gündemine girmesi, üniversitelerdeki dönüşümü hızlandıracaktır. Yükseköğrenim otoritesinin Bologna Sürecinin geleneksel boyutlarına dijital hazır-bulunuşluğu da ekleyerek üniversiteleri periyodik izleme ve değerlendirmeye tabi tutması, yükseköğrenim alanındaki uluslararası reformların Türk üniversitelerine daha hızlı aktarılmasında önemli bir motivasyon olacaktır.

Tablo 3. Üniversitede Dijital Hazır-Bulunuşluğun Beş Boyutu

	Boyutlar / Maddeler	**Ağırlık (%)**
I. Boyut	**Müfredat**	**20**
	3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13	
II. Boyut	**Mezun profili**	**20**
	2, 10	
III. Boyut	**Üniversitenin imkanları ve perspektifi**	**20**
	1,5, 6, 7	
IV. Boyut	**Çözüm ortaklıkları**	**20**
	13, 14, 15, 16, 17, 18	
V. Boyut	**Yönetişim modeli**	**20**
	18, 19, 20	
Toplam (%)		**100**

Şekil 2. Türkiye Üniversitelerinde Dijital Hazır-Bulunuşluk Düzeyi
Kaynak: Türk üniversitelerinin web sayfaları üzerinden yapılan tarama

Sonuç: Teknolojik imkanları bütüncül bir yaklaşımla sistematize etmek

Türkiye'de üniversite eğitiminde meslek standartları, uluslararası akademik standartlar ve eğitim standartları bakımından referans çerçeve halihazırda Avrupa Birliğinin yükseköğrenim gündemini oluşturan Bologna Sürecidir. YÖK Kalite Kurulu (YOKAK), Mesleki Yeterlilik Kurumu ve düzenlenmiş mesleklerle ilgili olarak ilgili Bakanlıklar ve meslek kuruluşları ulusal düzeyde ve profesyonel bazda otorite görevi görmektedir. YÖK Kalite Kurulu, program bazında akreditasyonun oldukça pahalı olması nedeniyle dünyadaki trende paralel olarak kurumsal bazda akreditasyonu giderek daha çok dillendiriyor. 13 Nisan 2020 itibariyle 16 farklı meslek kuruluşuna akreditasyon yetkisi verilmiştir (YOKAK, 2020). YÖKAK rehberleri, Avrupa yükseköğrenim alanındaki standart ve rehberlerle uyumludur. Bu nedenle, Türkiye üniversitelerinin kurum ve program bazında değerlendirme ve akreditasyon uygulamaları uluslararası uygulamalara paralellik göstermektedir. Ne var ki, dijitalleşme henüz bağımsız bir boyut olarak kurumsal değerlendirme ve program bazlı akreditasyonda yer almamakta, bunun yerine organizasyonel ve fonksiyonel yapılanma ve işleyişte bir özellik olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada, uygulama tabanlı yeni nesil bir üniversite için dijitalleşme endeksi geliştirilmiştir. Buna göre, 20 farklı gösterge, 5 boyut altında gruplandırılmıştır: müfredat, mezun profili, üniversite imkanları ve perspektifi, çözüm ortaklıkları ve yönetişim modeli. Buna göre, 20 gösterge üzerinden veya 5 boyut üzerinden aynı sonucu veren iki farklı yöntem izlenebilir. 20 gösterge üzerinden, toplamda 100 tam puan alan üniversitenin, dijitalleşmeyi tam olarak sağladığı değerlendirmesi yapılacaktır. Veya 5 boyut üzerinden 10 tam puan alan üniversitenin dijitalleşmeyi tam olarak gerçekleştirdiği söylenebilir. Üniversite web siteleri üzerinden yapılan değerlendirmede, Türk üniversitelerinin ortalama dijital hazır bulunuşluk skoru 10 üzerinden 4,1'dir. Bu skorun yetersiz olduğu söylenebilir. COVID-19 salgını sonrasında üniversitelerimizdeki online uygulamaların, muhtemelen skorda sistematik olmasa da bir iyileşmeye yol açtığı söylenebilir. Halihazırda, karar alıcı ve düzenleyici otoriteler başta olmak üzere sosyal tarafların, üniversiteleri bu çalışmada geliştirilen metriğe göre değerlendirmesi mümkündür.

Kaynaklar

Acemoglu, D., & Autor, D. (2010). Skills, tasks and technologies: implications for employment and earnings. In *Handbook of Labor Economics*. 4b, 1043-1170.

BBVA Research. (2019). *Digital economy watch*. Retrieved from https://www.bbvaresearch.com/en/publicaciones/digix-2019-tracking-digital-evolution/

Bothwell, E. (2020). *Coronavirus could be 'make or break' for universities' finances*. Retrieved from https:// www.timeshighereducation.com/news/coronavirus-could-be-make-or-break-universities-finances

Burkett, D. (2017). *Digitisation and digitalisation: what means what?* Retrieved from https://workingmouse.com.au/innovation/digitisation-digitalisation-digital-transformation

Cabinet Office. (2020). *Society 5.0*. Retrieved from https://www8.cao.go.jp/cstp/english/society5_0/index.html#container

Canton, E., et al. (2001). *Higher education reform: getting the ıncentives right*. Retrieved from http://www.finhed.org/media/files/07-CHEPS-PBS_Higher_Education_Reform_Getting_the_incentives_Right.pdf

DEAC. (2020). *DEAC History*. Retrieved from https://www.deac.org/Discover-DEAC/DEAC-History.aspx

Elton, L. (1999). New ways of learning in higher education: managing the change. *Tertiary Education and Management, 5*, 207–225.

IMD. (2019). *World digital competitiveness ranking 2019*. Retrieved from https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/

Jordan, C., & Picciano, A. G. (2020). *Post-recession community college reform : a decade of experimentation*. New York, NY: Routledge.

Kang, H. S., Shin, D., & Cimasko, T. (2020). *Online education for teachers of English as a global language*. New York, USA: Taylor & Francis.

Karatzogianni, A., Nguyen, D., & Serafinelli, E. (2016). *The digital transformation of the public sphere: conflict, migration, crisis and culture ın digital networks*. London, UK: Palgrave Macmillan.

Knyazeva, S. (2016). *Futures for higher education and ICT: changes due to the use of open content*. Retrieved from https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2017/09/Futures_for_Higher_Education_and_ICT.pdf

Kyei-Blankson, L., Ntuli, E., & Blankson, J. (2020). *Handbook of research on creating meaningful experiences in online courses*. Hershey, USA: Information Science Reference.

Loveless, D. J. (2017). *Deconstructing the education-ındustrial complex ın the digital age*. Hershey, USA: Information Science Reference.

Milakovich, M. E., Wise, J.-M. (2019). *Digital learning : the challenges of borderless education*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Moodle. (2020). *Online learning history*. Retrieved from https://docs.moodle.org/23/en/Online_Learning_History

NCPPHE. (2008). Partnerships for public purposes: engaging higher education in societal challenges of the 21st century. 11. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED501339.pdf

PWC. (2018). *The 2018 digital university: staying relevant in the digital age*. Retrieved from www.pwc. co.uk/publicsector

Rakovska, N., Pavlin, S., & Melink, M. (Eds). (2012). *Assessment of cooperation between higher education ınstitutions and employers in europe*. Retrieved from https://www.eurashe.eu/library/mission- phe/EMCOSU_Assessment%20of%20cooperation%20between%20higher%20education%20 institutions%20and%20employers%20in%20Europe%20-%20WP4%20Report.pdf

Schuller, T. E. (1995). *The changing university?*. Bristol, UK: Taylor & Francis Press.

Setzekorn, K. (2020). *Socioeconomics, diversity, and the politics of online education.* Pensilvanya, USA: IGI Global publishing.

Staat, D. W. (2020). *Student-focused learning : higher education ın an exponential digital era*. Lanham, USA: Rowman & Littlefield.

Tong, V. C. H., Standen, A., & Sotiriou, M. (2018). *Shaping higher education with students: ways to connect research and teaching*. London, UK: UCL Press.

Toprak, M., & Erdoğan, A. (2012). Lifelong learning: concept, policy, ınstruments and ımplementation. *Journal of Higher Education and Science, 2*(2), 69-91.

Toprak, M. (2018). Ekonomilerin yükseliş ve düşüşü. Ö. Demir (Ed.), *Türkiye Ekonomisi kitabı içinde* (177 -216). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Toprak, M. et al. (2019). Developing a tool for quality assurance and accreditation of a new generation university in the digitalized society: the case of a thematic-technical university. *Oikos Economics*. 7(2), 69-89.

Toprak, M., et al. (2020). Yeni nesil üniversite: tematik teknik üniversite için organizasyonel ve fonksiyonel bir yönetişim modeli önerisi. *Journal of Higher Education.* forthcoming.

Weber, L., & Bergan, S. (2005). *The public responsibility for higher education and research*. Strasbourg, France: Council of Europe Publishing.

Welsh Government. (2013). *Policy statement on higher education*. Retrieved from https://www.hefcw.ac.uk/documents/publications/corporate_documents/Policy%20statement%20on%20higher%20education%20English.pdf

Woodsworth, A. (2010). *Exploring the digital frontier*. Bingley, UK: Emerald. YOKAK. (2020). *Yetkilendirilen Akreditasyon Kuruluşları*. Erişim adresi: https://yokak.gov.tr/akreditasyon-kuruluslari/tescil-suresi-devam-edenler

Yuan, L., & Powel, S. (2013). *Moocs and open education: ımplications for higher education*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/265297666_MOOCs_and_Open_Education_Implications_for_Higher_Education

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.16

COVID-19 İZOLASYON SÜRECİNDE BİREYLERİN SOSYO-EKONOMİK ÖZELLİK VE DAVRANIŞ İLİŞKİLERİ

Haluk ZÜLFİKAR, Seçkin ÖZMEN

Öz

Türkiye'de Covid-19 izolasyon sürecinde vatandaşların tutum-davranışlarında kalıcı olabilmesi söz konusu olan değişimler gerçekleşmiştir. Bu çalışmada, salgın döneminde bireylerin tutum ve davranışları üzerinde etkin olan değişkenler hane yapısı ve birey yapısına ait değişkenler olarak iki grupta toplanmaktadır. Covid-19'a ilişkin algı ve davranışlara etki eden "Hane Yapısı" grubunu, hanenin 1) Sosyo-Ekonomik Yapısı (SEY) ki bu da a) Eğitim, b) Yaş ve c) Muhit değişkenlerini bünyesinde barındırmaktadır, 2) Yaşanılan Bina ve Hane Tipi oluşturmaktadır. Ayrıca tutum ve davranışlar üzerinde bireyin siyasi eğilimi ve yaşanılan yerin yerlisi olup olmama değişkenlerinin önemi saptanmıştır. Yapılan tüm inceleme, ölçümleme, analiz ve değerlendirmeler sonucunda izolasyon sonrası dönemde davranışlarda bu değişkenlerin çok etkin olacağı, özellikle beklenen harcamaların, sosyalleşme ve uyum amaçlı kişiler arası buluşma ile şekilleneceği tespit edilmiştir. Sonuç olarak Covid-19 sürecinin tüm aşamalarında sürecin etkin yönetimi için akademik ve kanıta dayalı bir anlayışla hareket edilmesi, sürdürülebilir, yüksek etkiye sahip ve yaygın bir iletişim sürecinin gereği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tutum davranış araştırmaları, sağlık iletişimi, iletişim stratejileri

H. Zülfikar
Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: zulfikar@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9712-5373

S. Özmen
*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: sozmen@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4871-4921

Giriş

Kriz dönemleri her zaman mevcut durumlara ve uygulamalara yeni bakış açıları geliştirmekle birlikte, ortaya çıkan yeni durumların yönetilmesi ve çözüm üretilmesini gerekli kılmıştır. Küresel yaygınlık bakımından beş kıtayı ve iki yüz on üç ülkeyi aktif olarak içine alan, bireyleri aynı tedbirleri almaya ve aynı yaşam pratiklerine zorlayan Covid19 krizi, pandeminin (salgın hastalığın) yayılmasını önleyecek tedbir ve tedavilerin devlet seviyesinde yönetilmesi, çözüm üretilmesi, izolasyon nedeniyle hane içinde kalan bireylerin davranışlarının ve ihtiyaçlarının araştırılarak ortaya çıkarılmasına ilişkin yönetim ve çözüm üretme sürecinin bir parçasıdır. Mevcut çalışmada bireylerin sosyo-ekonomik durumları, yaşam alanları, kriz dönemindeki kurallara riayetleri, hane içi davranışları ve gelecekle ilgili harcama tahminlerinin ortaya çıkarılarak bireylerin Covid-19 pandemisinin yayılmasını engellemek için gerekli önlemleri almasını sağlayacak sağlık davranışını geliştirip geliştiremeyeceğini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan analizler bireylerde istenilen sağlık davranışının oluşturulmasına yönelik etkili bir sağlık iletişimi planlaması yapmayı sağlayacaktır.

Bir sağlık krizi olarak, Covid-19 yönetilebilmesi ve çözüm önerilerinin ortaya konulabilmesi için sağlık iletişimi stratejilerine ihtiyaç duyar. Strateji kavramı; çok sayıda aktiviteyi içerir ve hedef nüfusun karakteristiklerini gözönünde bulundurmayı hedefler, bu nedenle araştırmamızda öncelikle hedef nüfusun karakteristiklerini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Covid-19 pandemisinin ortaya çıkardığı kriz sürecinin hane içinde ve bireysel boyuttaki etkisini azaltmak ya da yoketmek için, sağlığın sosyal belirleyicilerinden olan bireylerin sosyo-ekonomik durumlarının ve yaşam alanlarının bu araştırmada ortaya çıkarılması, konuyla ilgili sağlık iletişimi stratejisi oluşturulmasına yardımcı olacaktır.

Sağlık iletişimi stratejileri; sağlığı arttıracak gerek bireysel ve gerekse toplumsal kararların alınmasını sağlar. Sağlığı geliştirmeye yönelik bütün stratejilere sağlık iletişimi dahildir. Sağlık iletişimi toplumsal çevreyi sağlıkla ilgili davranışa yöneltmeyi, farkındalık yaratmayı, tutumları değiştirmeyi ve bireyleri tavsiye edilen davranışlara uymaya motive etmeyi amaçlamaktadır (Çınarlı 2008:45). Sağlık iletişimi, farkındalığı arttırabilir, bilgiyi arttırabilir, tutumları etkileyebilir, bir davranışı sergilemesi için kişinin yeteneğine dair algıları etkileyebilir, sağlık hizmetleri için destek ve talebi arttırabilir, sosyal normlar oluşturabilir (Okay 2007:159). Sağlığın sosyal belirleyicileri sosyal çevre kavramı ile birlikte düşünülerek sosyal çevre, sosyo-ekonomik durum, sosyal destek, ayırımcılık, sosyal kontrol, işsizlik ve

çalışma koşulları gibi pek çok sosyal olguyu içermektedir. Sosyal epidemiyoloji literatürü incelendiğinde, 1600'lü yılların başından beri yoksulluk, öğrenim durumu, olumsuz ev koşulları, sosyal sınıf farklılığı ve çalışma ortamı gibi sağlığı etkileyen sosyal çevre faktörlerinin erken ölüm ve fiziksel-ruhsal hastalıklarla ilişkisi bilinmektedir (Şimşek 2013:346).

Sağlıkla ilgili davranış değişikliği ve sağlığı geliştirme üzerine geliştirilen teori ve modeller sosyal psikolojiden kaynaklanır. İnsan davranışlarını sosyal çevre ile etkileşimini temel alarak açıklayan sosyal psikoloji temelli sağlık davranışını değiştirmeye ilişkin teori ve modeller (Elder 1999);

- Sağlık İnanç Modeli (Becker, 1974)
- Değişim Aşamaları Modeli (Prochaska and Diclemente, 1984)
- Gerekçeli Eylem Modeli (Ajzen and Fishben, 1980)
- Sağlık Eylem Modeli (Tones, 1977, 1987)
- Sağlığı Geliştirme Modeli (Pender, 1987)
- Sosyal Bilişsel Teori (Bandura, 1989) olarak belirlenmiştir.

Bireylerin izolasyon dönemindeki hane içi davranışlarını, yakın gelecek etkinlik planlarını ve davranışlarıyla ilgili araştırma bulgularını Bandura'nın sosyal bilişsel teorisiyle açıklamak, sağlık alanında davranış değişikliğini açıklamak ve oluşturmak için yol gösterici olacaktır. Teoriler etkinlik ve durumları anlamak için sistematik bir yol sunar. Bandura'nın sosyal bilişsel teorisi hedeflerin kişilerin davranışlarını değiştirip değiştirmediklerini veya bunları sürdürüp sürdürmediklerini belirlediğini ifade eder.

Bandura sosyal bilişsel teorisinde düşünceler, davranışlar ve çevre birbirleriyle sürekli etkileşim içerisinde olan kavramlardır, insanlar düşünceleri doğrultusunda davranışlarını şekillendirir, demektedir (Bandura 1999). Bandura, hedefler özyeterliliğin, davranış sonuçlarının beklentilerini ayrıca sosyo-yapısal, engelleyici ve destekleyici faktörlerin davranışa etkilerini ilettiğini söyler (Lippke ve Rennenberg'den akt. Okay 2007:94). Bu modele göre;

Özyeterlilik beklentileri: Kişinin belirli sağlık koruyucu davranışları kabul etmesi için kendi bireysel sübjektif değerlendirmelerini yansıtır.

Sonuç beklentileri:Sağlığın korunmasına yönelik davranışın harekete geçirilmesinin mantıklı sonuçlarının birey tarafından algılanışını anlatır.

Sosyal destek:Sosyo kültürel engelleyici ve destekleyici faktörler, sağlığı koruyucu davranışı uygulamak için algılanan engelleri gösterir.

Hedefler:Yakın ve uzak hedefler, sağlığı koruyucu davranışa oryantasyon ve düzenlemeyi sağlar.

Bu çerçevede baktığımızda araştırmada;

Özyeterlilik beklentileri: Bu aşamada bireyde, sosyo-ekonomik, mekânsal sorunlar olsa bile sağlık kurallarına dikkat edebilirim algısının yerleşmesi gerekir. Araştırmada maske takma, evde kalma, sosyal mesafeye uyma, temizlik kurallarına, hijyene dikkat gibi, bu dönemde değişmesini beklediğimiz birçok davranışa, eğitim düzeyi, hanenin bulunduğu semt, yaş, eğitim, siyasi tercihler gibi değişkenler etki ediyor. Sosyo-ekonomik farklılıkların bireylerde davranış değişikliği oluşturması için bireylerin özyeterliliğinin olduğuna dair algı yaratılmalı.

Sonuç beklentileri:Bireyin sağlık kurallarına uymak kaydıyla, evde kalarak, hijyen kurallarına dikkat ederek, hastalıktan uzak kalacağına dair algıya sahip olması. Çamaşır yıkama ve banyo yapma sıklığının azalmasının sağlık üzerinde olumsuz etkiye neden olacağının bireyler tarafından anlaşılması. Bunun sosyo-ekonomik değişkenlerden bağımsız olduğunu kavraması. Bireyin evinin küçük olmasının evde kalmasını zorlaştırdığı söylemine karşılık bu davranışın sonuçlarının hastalıkla karşı karşıya kalmak olacağı algısının yaratılması.

Sosyal destek: Bireyin bu süreçte sağlıklı kalmak için bilgi edinebilmesi veya izolasyonun yarattığı psikolojik sorunlara karşı destek alabileceği algısının oluşması. Bilgi veya destek alması için başvurması gereken yerlerin, çözüm önerilerinin sunulması bireyde sosyal destek aldığı algısı yaratması. Sosyo-ekonomik değişkenler çerçevesinde sağlığı korumak için evde kal çağrısına zorunluluktan dolayı uyamamak gibi engellerin ve çözümlerin farkına varılması.

Hedefler: Sağlıklı kalmanın öneminin ve kurallara uymanın, evde kalmak, maske takmak, hijyene dikkat etmek, sosyal mesafeyi korumak gibi, getireceği ödüllerin bilinmesi ve bunun hedeflenmesi bireyleri motive etmektedir. Bireyler kendilerine hedef olarak aile, dost ve arkadaşlarla biraraya gelme, açıkhava ve doğada bulunabilme hedeflerini koydukları takdirde davranış değişikliğine gitmeleri kolaylaşacaktır.

Materyal ve Metod

Çalışma kapsamında uygulanan saha araştırması ve modellemesi, İstanbul Üniversitesi (İ.Ü.) İstatistik Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 4 Mayıs – 15 Mayıs 2020 tarihleri arasında "Covid19 Dönemi Değişen Tutum ve Davranışlar ve Ramazan Sonrasına İlişkin Bazı Tahminler" kapsamlı araştırma adıyla gerçekleştirilmiştir. NUTS1 çerçevesinde Türkiye temsili toplam 12 il'de gerçekleştirilen araştırma, 18 yaş 74 yaş arası bireylerin oluşturduğu, Online (İnternet Destekli Web Görüşmesi) ve CATI (Bilgisayar Destekli Telefon Görüşmesi) veri toplama teknikleri kullanılarak 106 nicel ve nitel (derinlemesine), 240 kişi ile de sadece nicel görüşme olmak üzere, toplam 346 kişilik bir karma örneklem üzerinde uygulanmıştır. Çalışmada yer alan makro ve bazı ülke bazlı kesit karşılaştırmalarda, masa-başı araştırma yönteminden ve ikinci el verilerden faydalanılmıştır.

Araştırma Bulguları

1. Toplumumuzda Salgına Ait Algılarımız Ve Davranışlarımızı Belirleyen En Önemli Unsur; Bireylerin Ait Olduğu Sosyo Ekonomik Grup

Maske takma, evde kalma, sosyal mesafeye uyma, temizlik kurallarına, hijyene dikkat gibi, bu dönemde değişmesini beklediğimiz birçok davranışımıza, "hanenin ait olduğu Sosyo-Ekonomik Grubun Yapısı" etki ediyor. Covid19 sürecinde bu grupların ve etkinin oluşmasında en çok ve sırasıyla,

- Yaşanılan hanenin ortalama eğitim düzeyi,
- Hanenin bulunduğu muhit (sırasıyla, yaşanılan mahalle-ilçe- sokak-bina),
- Bireyin içinde bulunduğu yaş grubu (yaş aralığı), olarak ortaya çıkıyor. Daha açık ifadelerle;
- Eğitimli (Yüksek okul ya da lise eğitim kurumlarından mezun olanlar),
- 45 yaş ve üzeri olan,
- Semt sıkışıklık düzeyi düşük olan semtlerde yaşayan bireylerin tutum ve davranışları yüksek bilinçle ve beklenen değişimi göstererek gerçekleşiyor.

Buna dayalı olarak;

- Daha az gelişmişlik düzeyine sahip bir ülke, il ya da benzeri bir yaşam merkezinden göç ile gelen, 3 yıldan az bir süredir gelinen şehirde ikamet eden, hane ve bireylerin Covid19 sürecine uyumlarında, önemli oranda adaptasyon sorunu tespit edilmiştir. Sosyal uyum sorunu yaşayan söz konusu göçmen bireylerde, sokağa çıkma düzeyi oldukça yüksek oranlarda gerçekleşmektedir.

- Siyasi düşünce farklılıkları Covid19 sürecine ilişkin algıların farklılaşmasına etki eden anlamlı bir unsur olarak tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle siyasi düşüncelerine göre farklılaşan bir şekilde, bireylerin Covid19 dönemine ait toplumsal algılarının değişmediği, lakin davranışlarında ise ciddi oranda bir değişim oluştuğu tespit edilmiştir. Buna karşın, siyasi düşüncenin radikalleşmesiyle beraber bireyin toplumsal algısının yanında, davranışların da sabit kaldığı / değişmediği gözlenmiştir. Bu durumun benzeri olarak, mekan sıkışıklık düzeyinin az olduğu köy /kırsal alanlarda yaşayan, 20-35 yaş grubunda ve eğitimli olan bireylerin siyasi düşünce biçimlerinin, hem tutum hem de davranışlar itibarıyla bireyi Covid19 sürecini reddetmeye yönelttiği gözlenmiştir.

Yapılan araştırma neticesinde, yukarıda kısaca özetlenen değişkenlerin Mayıs 2020'nin 3. haftası (Ramazan Bayramı) sonrası belirginleşmesi beklenen Covid19'a ilişkin vatandaş tutum ve davranışlarını tetikleyecek unsurlar arasında olduğu saptanmıştır.

2. Yüksek Binalar ve Az Sayıda Odası Olan / Küçük Evlerde Yaşayan Bireylerde Covid19 Döneminde Mutsuzluk Ve Endişe Oldukça Yükseliyor

Ülkemizde bireylerin Covid19 dönemi tutum ve davranışları ile semt dışında, yaşadıkları bina ve hane tipleri arasında anlamlı ilişkilerin olduğu analiz edilmiştir, buna göre;

Sıkışıklık katsayısı yüksek olan semtlerde (sıra ile; ilçe, mahalle ve sokaklarda) yaşayan bireyler, tutum ve davranışları itibarıyla birbirinden ciddi şekilde farklılık göstermektedir. Bu bireyler;

- Daha fazla dışarı çıkma, topluluğa karışma, toplu alış veriş alanlarına, varsa AVM'lere ve semt pazarlarına gitme eğilimi gösteriyorlar. Bilhassa davranışlar üzerinde bireyin hissettiği endişe ve güven düzeyleri arasında ters yönlü ve güçlü bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre, düşük endişe düzeyine sahip birey davranışlarında sabitlik gösterirken, kendine olan güven düzeyinin çok yüksek olduğu tespit edilmiştir. Lakin söz konusu bireyler, güven düzeylerinin dayandığı unsurları ya da sebepleri tanımlamakta ciddi derecede yetersiz kalıyor.
- Yüksek bloklar, residans ve/veya kulelerde yaşayan bireylerde psikolojik sorunlara rastlama olasılığında, artış saptanmıştır. Diğer bir ifadeyle belli bir yüksekliğin üzerinde olan yaşam alanlarında, yaşanılan kat ile hane bireylerinin Covid19 dönemindeki ruh sağlıkları arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Yaşanılan kat yüksekliğinin artması ile psikolojik sağlık sorunlarında artışa rastlanmaktadır.

- Ülkemizde Covid19 sürecinde küçük metrekareli ve /veya oda sayısı az olan evlerde, hane bireyleri arasında tartışma sayısı, çiftler arasında ayrılma eğilimi, ve benzeri iletişim sorunlarına daha fazla rastlanıyor. Yanı sıra, çekirdek ailelerde, hane içi uyum düzeylerinde anlamlı düşüşlerin ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

3. Covid19 Döneminde Ülkemizde Hane İçinde Değişen Davranışlar

- Hanedeki ortalama banyo yapma sıklığında (sayısında) azalma,
- Çamaşır yıkama sayısında azalma,
- Aynı giysinin kullanım süresinde artış tespit edilmiştir (ortalama 3-4 gün).
- Ev içi yaşam alanları kullanım sıklığında (süre/yaşam alan sayısı) önemli artış var.

Ağırlıklı ev içi yaşam alanı kullanımı İngiltere'de Türkiye'nin 2,5 katı olarak gerçekleşmektedir (bkz. tablo 1). Yaptığımız araştırma sonucunda, Türkiye'de ev içi yaşam alanı sıklığı ile hanede yaşanan tartışma miktarı ve şiddeti, bireyler arası küskünlük, ayrılma/boşanma eğilimi, beslenme sisteminde değişim ve bilinçli beslenme eğiliminin azalması, birey verimliliğinin düşmesi ve stres seviyesinin artması arasında pozitif ilişkilere rastlanmıştır.

Kısaca evlerin tipine ve büyüklüğüne göre bireylerin ilişki ve davranışları yapı ve kalitelerinde önemli farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. Ev Tiplerine Göre Hane İçi Yaşam Alanları Kullanım Sıklığı ve Türkiye İngiltere Karşılaştırması

HANE KONUM	TÜRKİYE		U.K. (Birleşik Krallık)	
	Sıklık Katsayısı	Önem Derecesi	Sıklık Katsayısı	Önem Derecesi
Site içi hanelerde	6,8	,09	9,8	,42
Mahalle arası hanelerde	2,5	,60	5,9	,25
Müstakil evlerde	1,9	,30	1,2	,30
Yüksek Binalarda	9,5	,01	12,2	,06
ORTALAMA (SIKLIK)	**2,78**	**1,00**	**6,68**	**1,00**

- Hanede sohbet amaçlı (iş, yardım talebi, sipariş vb hariç) telefon ile konuşma sayısı Türkiye'de günlük ortalama 3,5 iken İngiltere'de 0,75 olarak gerçekleşmektedir. Hanenin sosyo-ekonomik düzeyi yükseldikçe telefon ile konuşma süresinde azalma, buna karşın yalnızlık ve mutsuzluk seviyesinde anlamlı artış analiz edilmiştir.

- 18-44 yaş grubunda ortalama müzik dinleme oranı %30 gibi oldukça düşük düzeylerde iken 45 ve üzeri yaş grubunda bu oranın %8'lere indiği analiz edilmiştir.
- WhatsApp, Zoom ve benzeri görsel buluşma imkanı sağlayabilen dijital kanallarla, hane dışındaki aile bireyleri dost ve arkadaşlarla, haftalık ortalama görüntülü /canlı sohbet, buluşma veya toplantı yapma sayısı Türkiye'de 5, İngiltere'de 1,5 olarak tahmin edilmektedir (sonuçlar hanede bulunan genç sayısı yüksek değişkenlik sağladığından bu kritere göre standardize edilmiştir).

4. Bireylerin Yakın Gelecek Harcama Tahminleri

Gerçekleştirilen nitel ve nicel araştırmadan elde edilen bulgulardan hareketle, Ramazan Bayramı sonrası ülke içi insan hareketliliğinde 2 aşama halinde ortaya çıkacak ciddi bir artış tahmin edilmektedir.

Avrupa'da ve birçok gelişmiş ülkede gözlenmeye başlanan "karantina gevşeme uygulamaları", kısmi farklılıkla ülkemizde de başlamıştır. Ramazan Bayramı sonrası mukayeseli olarak artması beklenen uygulamalar sonucu, yaklaşık haziran ayının ikinci haftası gibi vatandaşımızın alışverişlerinde geniş kapsamlı ve artan oranlarda hareketlilik öngörülmektedir. Yapılan araştırma kapsamında elde edildiği üzere, ülke insanımızın yapmayı özlediği ilk üç davranış dikkatlice analiz edildiğinde;

- Aile, dost ve arkadaşlarla buluşmak (%91)
- Açıkhava ve doğada sevdikleriyle olmak (piknik vb.) (%83)
- Yüz-yüze dertleşmek ve sohbet etmek (%77)

Başlıklarında toplandığı görülmektedir. Bu iç-içe geçebilecek ifade ve oranlar tarafımızca, bir anda ve hızla artabilecek insan hareketliliğine ilişkin gösterge olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde bilhassa yeni medyanın farkında ya da olmadan motive edici ve kısmen geleneksel medyanın da ülkeler, topluluklar bazında karşılaştırmalı yayınlarının da etki oluşturabileceği unutulmamalıdır.

Öte yandan elde edilen bulgular göstermektedir ki gıda ve temizlik alışverişleri dışında kalan alışveriş sürecinin/eyleminin, ülke insanımız tarafından "Sosyalleşme Aracı" olarak algılandığı tespit edilmiştir. Çalışmamızda, vatandaşımızın (insan) hareketliliğinin yeniden belirli bir rutine kavuşması, yani olağan rahatlamanın olağan hale geldiği duygusunun, diğer unsurların öncesinde, buluşmak istediği kişilerle 2 buluşma sonrasında sağlanabileceği tespit edilmiştir. Buna göre, vatandaşlarımızın isteği kişilerle ortalama 2. kez buluşma sonrasında artan sıklık ve miktarlarda alışveriş yapmaya başlaması beklenmektedir.

Bu bağlamda, ürün gruplarına göre beklenen tüketim hareketlilik sıralaması;

1. Kişisel bakım harcamaları
2. Tekstil ürünü ihtiyaçlarının giderilmesi/satın alınması
3. Telefon, bilgisayar ve destek iletişim araçlarının satın alınması
4. Finansal kazanç elde etmeye yönelik harcamalar (finansal yatırım araçlarının vatandaşın gündemine girmesi)
5. Otomobil satın alma-kiralama talep hareketliliği
6. Rahatlama amaçlı harcamalar, tatil ve benzeri
7. Sosyalleşerek eğlenme harcamaları
8. Emlak alım/satımı girişimleri

Tablo 2. Ürün Gruplarına Göre Beklenen Tüketim Hareketlilik Değerleri (%, Puan ve TL)

Harcama Türleri	Harcama Eğilimi (%)	Önem Düzeyi / Puanı	Harcama Tutarı (İlk Harcama Ort. TL/Kişi)
Kişisel bakım harcamaları	93,00	9,10	80,00
Tekstil ürünü ihtiyaçlarının giderilmesi/satın alınması	88,00	8,50	65,00
Telefon, bilgisayar ve destek iletişim araçlarının satın alınması	74,00	6,50	
Finansal kazanç elde etmeye yönelik harcamalar (finansal yatırım araçlarının vatandaşın gündemine girmesi)	55,00	5,80	35000,00
Otomobil satın alma-kiralama talep hareketliliği	32,00	4,10	48500,00
Rahatlama amaçlı harcamalar, tatil ve benzeri	32,00	8,80	1270,00
Sosyalleşerek eğlenme harcamaları	29,00	9,00	155,00
Emlak alım/satımı girişimleri	8,00	1,70	435000,00

Sonuç

Bu araştırma bireylerin sosyo-ekonomik durumlarını, yaşam alanlarını, kriz dönemindeki kurallara riayetlerini, hane içi davranışlarını, gelecekle ilgili harcama tahminlerini ortaya çıkararak hangi değişkenlere göre bireylerde sağlıkla ilgili davranış değişikliği olduğunu veya olmadığını saptamıştır. Bu bağlamda elde ettiğimiz bulgular bireylerde istenilen sağlık davranışının oluşturulmasına yönelik etkili bir sağlık iletişimi planlaması yapılmasında yol gösterici olacaktır. Ortaya çıkarılan sosyo-ekonomik değişkenlerin sağlık konusunda uyulması gereken kurallar üzerinde ciddi şekilde etkili olduğu saptanmıştır.

Bandura'nın sosyal bilişsel teorisi; hedeflerin kişilerde davranış değişikliği oluşturmakta etkili olup olmadığını belirlediğini ifade eder. Araştırmamızın sonucunda eğitim düzeyi yüksek, 45 yaş üzeri olan ve semt sıkışıklık düzeyi düşük semtlerde yaşayan bireylerin sağlığı korumaya yönelik tutum ve davranışları geliştirdikleri gözlenirken, eğitim düzeyi düşük, semt sıkışıklık düzeyi yüksek olan semtlerde yaşayan ve daha az gelişmişlik düzeyine sahip bir ülke, il ya da benzeri bir yaşam merkezinden göç ile gelen, 3 yıldan az bir süredir gelinen şehirde ikamet eden, göçmen bireylerde, sokağa çıkma düzeyi oldukça yüksek oranlarda gerçekleşmektedir.

Siyasi düşünce farklılıkları Covid19 sürecine ilişkin algıların farklılaşmasına etki eden anlamlı bir unsur olarak tespit edilmiştir. Siyasi düşüncenin radikalleşmesiyle beraber bireyin toplumsal algısının yanında, davranışların da sabit kaldığı gözlenmiştir. Mekan sıkışıklık düzeyinin az olduğu köy /kırsal alanlarda yaşayan, 20-35 yaş grubunda ve eğitimli olan bireylerin siyasi düşünce biçimlerinin, hem tutum hem de davranışlar itibarıyla bireyi Covid19 sürecini reddetmeye yönelttiği gözlenmiştir.

Araştırma neticesinde, sosyo-ekonomik değişkenlerin Mayıs 2020'nin 3. haftası (Ramazan Bayramı) sonrası belirginleşmesi beklenen Covid19'a ilişkin vatandaş tutum ve davranışlarını tetikleyecek unsurlar arasında olduğu saptanmıştır. Sıkışıklık katsayısı yüksek semtlerde yaşayan bireylerin daha fazla sokağa çıkma davranışı gösterdikleri saptanmıştır. Yüksek bloklar veya kulelerde yaşayan bireylerde psikolojik sorunlara rastlama olasılığında, artış saptanmıştır. Yaşanılan kat yüksekliğinin artması ile psikolojik sağlık sorunlarında artışa rastlanmaktadır. Ülkemizde Covid19 sürecinde küçük metrekareli ve /veya oda sayısı az olan evlerde, hane bireyleri arasında tartışma sayısı, çiftler arasında ayrılma eğilimi, ve benzeri iletişim sorunlarına daha fazla rastlanıyor. Yanı sıra, çekirdek ailelerde, hane içi uyum düzeylerinde anlamlı düşüşlerin ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

COVİD19 döneminde hane içinde değişen davranışlara bakıldığında; hanedeki ortalama banyo yapma sıklığında azalma, çamaşır yıkama sayısında azalma, aynı giysinin kullanım süresinde artış tespit edilmiştir, bu durum sağlıklı kalma konusunda bireylerin davranış değişikliğine gitmesi gereken önemli bir durumdur. Ev içi yaşam alanları kullanım sıklığında (süre/yaşam alan sayısı) önemli artış bulunmaktadır. Yaptığımız araştırma sonucunda, Türkiye'de ev içi yaşam alanı kullanım sıklığı ile hanede yaşanan tartışma miktarı ve şiddeti, bireyler arası küskünlük, ayrılma/boşanma eğilimi, beslenme sisteminde değişim ve bilinçli beslenme eğiliminin azalması, birey verimliliğinin düşmesi ve stres seviyesinin artması arasında pozitif ilişkilere rastlanmıştır. Bu durum izolasyon sürecinde bireylerin ruhsal sağlığının önemine dikkat çekmektedir. Pandemiden korunmak için sağlık davranışı

değişikliğine gitmenin yanında izolasyon sürecinin yarattığı bu sağlık sorununun da dikkatle ele alınması gerekmektedir.

Bu durum aynı zamanda yaptığımız araştırmada bireylerin yaşam alanlarının sağlık üzerindeki olumsuz bir diğer yönünü de tespit etmiştir. Araştırmamızda evlerin tipine ve büyüklüğüne göre bireylerin ilişki ve davranışları, yapı ve kalitelerinde önemli farklılaşmalar ortaya çıkartmaktadır.

Hanedeki iletişim süreçlerine bakıldığında hanenin sosyo-ekonomik düzeyi yükseldikçe telefon ile konuşma süresinde azalma, buna karşın yalnızlık ve mutsuzluk seviyesinde anlamlı artış analiz edilmiştir. 18-44 yaş grubunda ortalama müzik dinleme oranı %30 gibi oldukça düşük düzeylerde iken 45 ve üzeri yaş grubunda bu oranın %8'lere indiği analiz edilmiştir. WhatsApp, Zoom ve benzeri görsel buluşma imkanı sağlayabilen dijital kanallarla, hane dışındaki aile bireyleri dost ve arkadaşlarla, haftalık ortalama görüntülü /canlı sohbet, buluşma veya toplantı yapma sayısı Türkiye'de 5, İngiltere'de 1,5 olarak tahmin edilmektedir. Sosyo-ekonomik düzeyin yükselmesiyle bireylerin sosyalleşmelerinde bir azalma olduğu görülmekle birlikte bu bireylerin mutsuzluğunun sosyalleşme ihtiyacının eksikliğine bağlı olduğu, kişilerarası iletişim süreçlerine katılanların ise izolasyon döneminde sosyalleşme imkanlarını değerlendirerek yalnızlık ve mutsuzluklarını giderebildikleri tespit edilmiştir.

Bununla birlikte yapılan araştırma kapsamında elde edildiği üzere, ülke insanımızın yapmayı özlediği ilk 3 davranış dikkatlice analiz edildiğinde;

- Aile, dost ve arkadaşlarla buluşmak (%91)
- Açıkhava ve doğada sevdikleriyle olmak (piknik vb.) (%83)
- Yüz-yüze dertleşmek ve sohbet etmek (%77)

Bu sonuç ülke insanının sosyalleşme ihtiyacını ve mutluluk gereksinimi karşılayacağı davranışları göstermektedir. Bununla birlikte bulgular göstermektedir ki gıda ve temizlik alışverişleri dışında kalan alışveriş sürecinin/eyleminin, ülke insanımız tarafından "Sosyalleşme Aracı" olarak algılandığı tespit edilmiştir. Bu tüketim davranışları, izolasyon döneminden çıkan bireylerin deşarj olma, uzun zamandır yapamadıkları zevk aldıkları davranışları yerine getirerek sosyalleşme ihtiyaçlarını karşılayarak doyuma ulaşmaları olarak açıklanabilir. Araştırmada bireyler, güven düzeylerinin dayandığı unsurları ya da sebepleri tanımlamakta ciddi derecede yetersiz kalmaktadır. Bu durum özyeterliliklerinin farkına varamamalarının önünde engel teşkil etmektedir. Bireylerin sağlık alışkanlıkları hakkında kontrole sahip olabileceklerine dair özyeterliliğe sahip olmaları güvensizlik düzeylerinin ve sebeplerinin ortadan kalkmasını

sağlayacaktır. Araştırmanın sonuçlarının; bireylerin siyasi tercihleriyle sağlık kurallarına uyma davranışı arasında bir ilişki olduğunu göstermesi bireylerin sağlık konuları ve siyasi konuları ilişkili gördükleri şeklinde değerlendirilebilir. Bandura'nın sosyal bilişsel teorisinin sonuç beklentilerine göre; araştırmanın bulguları bireylerin sağlıklarını korumaya yönelik davranışların harekete geçirilmesinin mantıklı sonuçlarını eğitim seviyesi düşük, semt sıkışıklığı yüksek semtlerde yaşayan bireylerin, göçmenlerin, radikal siyasi düşünceye sahip bireylerin algılayamadıklarını göstermektedir. Bu hedef kitlenin sağlıklı kalmanın getireceği ödülleri, özledikleri davranışları gerçekleştirmek gibi, kavrayamadıkları ve sağlığı koruyucu davranışı uygulamak için algılanan engellerle, aile içi sorunlar, yalnızlık, mutsuzluk gibi, karşı karşıya kaldıkları tespit edilmiştir. Araştırmamızın sonuçlarıyla davranış değişikliğine giden ya da gitmeyen hedef kitle tanımlanmıştır. Bu tanımlamanın detaylı bir biçimde ortaya çıkarılması istenilen yönde algı yaratmak, etkili bir sağlık iletişimi stratejisi uygulayarak bireyleri sağlığı koruyucu davranışa yönlendirmek için önemlidir.

Kaynaklar

Bandura, A. (1999). Social cognitive theory: an agentic perspective. *Asian Journal of Psychology*, 2(1), 21-41.

Creswell J.W. ve Creswell J.D. (2018), *Research design: Qualitative, quantitative & mixed methods approaches.* (5th ed.). Los Angeles: Sage.

Çınarlı, İ. (2008). *Sağlık İletişimi ve Medya*. Ankara: Nobel Yayınları.

Elder, J. P. (1999). Theories and Interventions approaches to health behaviour change in primary care, *American Journal of Preventive Medicine*,17(4), 275-284.

Okay, A. (2007). *Sağlık İletişimi*. İstanbul: MediaCat Yayınları.

Şimşek, Z. (2013). Sağlığın geliştirmenin tarihsel gelişimi ve örneklerle sağlığı geliştirme stratejileri. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 12(3).

Thompson, S.K. (2012*). Sampling*, (3rd ed.). New Jersey: A John Wiley & Sons Inc., Publication.

Vogel T. ve Wänke E. (2016). *Attitudes Attitude Change*, (2nd ed.). New York: A Psychology Press Book, Routhledge, Taylor & Francis Group.

TÜİK (2020, Haziran). *Sağlık İstatistikleri* Yıllığı-2018 Erişim adresi: https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/36134,siy2018trpdf.pdf?0

DOI: 10.26650/B/SS46.2020.005.17

COVID-19'UN PAY PİYASASI VE İŞLETMELER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Halim KAZAN

Öz

Salgından dolayı ulusal ve küresel çapta çalışan işgücünde azalma yaşanmış, sektörlerin işleyişinde bozulmalar meydana gelmiş ve finansal piyasalarda istikrarsızlık oluşmuştur. Ülkelerdeki karar alıcı otoriteler, salgının yarattığı olumsuz etkileri azaltmak adına çeşitli tecrit uygulamalarına gitmişlerdir. Bu tür önlemler, insanların gündelik yaşamlarını olumsuz etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Aniden oluşan bu kaotik ortam, piyasaların alışılagelmiş iç dinamiklerini bozan bir etki yaratmıştır. Bu süreçte, toplumun tüketim alışkanlıkları değişmiş, bireyler daha izole bir yaşam biçimine yönelmek zorunda kalmış, bu önlemler yalnızca toplumsal yaşama değil, aynı zamanda ülke ekonomilerini de etmiştir. Bu bağlamda ülkelerin pandemiye karşı almış oldukları tedbirler insanlar, aileler, işletmeler ve borsalar üzerinde kısa sürede nasıl etki ettiği, ülkelerin ekonomilerini nasıl etkilediği araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Salgın ile ilgili temel veriler, piyasaların, sektörlerin durumu ele alınmış ve öngörülere yer verilmiştir. Bu kapsamda orta ve uzun vadede merkez bankalarının genişletici para politikaları uygulayarak salgının yaratması muhtemel küresel resesyon tehdidine karşı alacakları inisiyatiflerin giderek belirgin hâle geleceği değerlendirimiştir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, küresel salgın, BIST 100 endeksi, sektör endeksleri, resesyon

H. Kazan
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
e-mail: halim.kazan@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9234-6214

Giriş

Aralık 2019'da Çin'de başlayıp, tüm dünyayı saran ve Dünya Sağlık Örgütü'nün("DSÖ"), COVID-19'u 11 Mart 2020'de bir "pandemi" (bölgeler ve gruplar üstü coğrafi salgın) olarak nitelendirildiği duyurulmuştur. Küresel bir tehdit noktasına ulaşan salgın insanlar, aileler, topluluklar ve işletmeler üzerinde büyük etkilere neden olmuştur. Ülkeler COVID-19'un insani ve ticari etkisine karşı mücadelede hem ülke içinde hemde ülkeler arası çok çeşitli tedbirleri uygulamaya başlamışlardır. Dünya çapında yayılan salgın ve bu kapsamda alınması gereken acil durum önlemlerinin etkileri iş hayatı üzerinde giderek artan bir yoğunluk kazanmaktadır. Salgının çok hızlı ilerlediği göz önüne alındığında, işletmeler ve borsalar üzerinde sürekli olumsuz bir yönde baskıya sebep olduğu gözlenmektedir. Bu durum küresel bir krizin habercisi olarak yorumlanmaktadır. Diğer taraftan tedarik ve dağıtım kanallarında yaşanan aksamalar, işyerlerinin ve limanların kapatılması, gümrüklerdeki süreç aksamaları, hissedilen işgücü sıkıntısı ve tüketimdeki azalma gibi hususlar ve borsada yapılan işlemler pandemi açısından gün geçtikçe olumsuz yönde seyir izlemektedir. Bu durumların iş hayatına ve borsalara olan etkilerini de çok yönlü bir şekilde ele alabilmekte fayda görüyoruz. Öncelikle ülkelerde pandemi ilanından sonra ne gibi tedbirler alındığını kısa kısa özetledikten sonra, borsalar ve işletmeler açısından gelişmeleri verilere dayalı olarak bir yıllık periyotta değerlendirme yapmakta fayda görülebilir.

Ülkeler Bazında Alınan Tedbirler

Çin

Salgının çıktığı Çin, COVID-19'un insani ve ticari etkisine karşı mücadelede çok çeşitli ekonomik yardım tedbirleri uygulamıştır. Virüsün ortaya çıktığı Hubei eyaletinde 60 milyon kişi karantinaya alındı. İş yerleri, okullar, ibadethaneler, toplu taşıma sistemleri ve çok sayıda kurum kapatıldı. Spor müsabakalarının da aralarında bulunduğu toplu etkinlikler iptal edildi. Vuhan kentinde stadyumlar kitlesel karantina merkezlerine dönüştürüldü ve hızlıca çok sayıda hastane inşa edildi. Her haneden belirli sayıda insanın yalnızca hayati ihtiyaçlarını satın alması için evlerini terk etmesine izin verildi.

Başkent Pekin'e dışardan gelenler bir süre karantina altında tutulmaya başlandı. 6 Mart itibarıyla bu sayının 827 bin olduğu açıklandı. Şinhua ajansı, Çin'in karantina önlemlerini ihlal edenlerin üç ile yedi yıl arasında hapisle cezalandırılacağını bildirdi. Asya-Pasifik'teki diğer ülkeler ve bölgeler, özel şirketlere işletmelerinin değerini koruma konusunda yardımcı olmak için eşit derecede çarpıcı ve yenilikçi bir dizi girişim başlatmıştır.

Avusturalya

Federal Hükümet, özel şirketlerin finansal gereksinimlerini destekleyen ve insanlara 66 milyardan fazla taahhütte bulunarak istihdamda kalmalarını sağlayan bir dizi ekonomik ve iş sürekliliği önlemi uygulamaya koydu. Kâr amacı gütmeyen kuruluşlara ve cirosu 50 milyon AUD'ın altında olan küçük işletmelere, uygun şirketler için asgari 20.000 AUD ödeme ile 100.000 AUD'a kadar vergisiz nakit ödeme yapılacağını açıkladı. Federal Hükümet ayrıca 3 yıla kadar 250.000 AUD'a kadar teminatsız kredi garanti etti. Özel şirketlerin nakit akışlarını yönetmelerine yardımcı olmak için vergi teşvikleri mevcut ve yeni yatırımlar için ek vergi kesintileri yapılmıştır. Şirketlerin en az 4 aylık ticari vergi ödemelerini ertelemelerine izin verildi.

Japan

Tokyo vergi makamları, 27 Şubat 2020 ve 15 Nisan 2020 tarihleri arasındaki ticari vergilerin, yıl ortasında kapatılan işletmeler hariç, 16 Nisan 2020'ye yükseltileceğini açıkladı. Toplam 20 milyar dolara yakın küçük ve orta ölçekli işletme kredisi programları başlatılmıştır. Bilgi Teknolojileri araçları gibi verimlilik iyileştirmelerine yol açan girişimler için verimlilik sübvansiyonları sağlanmaktadır. Potansiyel sübvansiyon miktarları 300.000 ile 4.5 milyon yen arasında değişmektedir. Finansal destek, geçen yıla göre satışlarda yüzde 5 ile yüzde 20 arasında düşüş yaşayan şirketler için de mevcuttur. Bu durumlarda ödünç alınan miktarın yüzde 80'i ile yüzde 100'ü arasında değişen kredi teminatları verilebilir.

Malaysia

Malezya'da, özellikle turizmle ilgili olanlar olmak üzere bazı sektörlerde en çok etkilenen işletmelerdeki nakit akışı üzerindeki yükü azaltmak için çeşitli önlemler alınmıştır. Buna vergi taksit ödemelerinin 6 aylık ertelenmesi, İnsan Kaynakları Geliştirme Fonu vergisinden muafiyet ve oteller için hizmet vergisi muafiyeti de dahildir. Küçük ve orta büyüklükteki işletmelere yüzde 3,75 faizli 2 milyar RMB'lik özel yardım tesisi sağlandı ve bankaların kredi yeniden yapılandırma veya yeniden planlama talepleri konusunda esnek olmaları istendi. Makine ve teçhizat için artırılmış sermaye ödenekleri dahil olmak üzere vergi teşvikleri de sağlanmaktadır; ticari tadilat ve tadilatlar için vergi indirimleri; liman işletme teçhizatı ithalat vergisi ve satış vergisi kesintileri.

Yeni Zelanda

Nakit akışları üzerindeki baskıyı hafifletmek için önemli satış düşüşleri yaşayan işletmelere toplam 5,1 milyar NZD ücret sübvansiyonu sağlanıyor. Anında yardım, vergi beyanı ertelemeleri ve cezaların kaldırılması yoluyla da mümkündür. Hava kargo rotalarının

sürekliliğini sağlamak için özel bir havacılık destek paketi oluşturulmuştur. 10 milyon NZD, Çin'in seyahat düşüşlerinin ardından diğer ülkelerden turist çekmek için pazarlama portföyünü çeşitlendirmek amacıyla Turizm Yeni Zelanda'ya yönlendirildi.

Philippines

Filipinler 28 milyar canlandırma paketi açıklaması ile turizm endüstrisi, oteller, restoranlar, kara taşımacılığı, lojistik ve catering dahil olmak üzere ilgili tedarik zincirlerini desteklemeye odaklanmıştır.

Singapore

Singapur'un yardım programları, ticari işletmelerin sürekliliğini ve çalışanların sürekli istihdamını desteklemek üzere tasarlanmıştır. Bu, şirketlerin yerel işçileri elinde tutmalarına yardımcı olmak için bir iş destek şemasını ve çalışanlarla verimlilik kazançlarını paylaşarak kurumsal dönüşüm çabalarını destekleyen ücret kredi şemasındaki geliştirmeleri içermektedir. 15.000 SGD'ye kadar olan yüzde 25'lik kurumlar vergisi iadesi, hükümetlerin şirketlerin işletme sermayesine daha kolay erişmelerine yardımcı olacak İşletme Finansman Planı'nın işletme sermayesi kredi bileşeninin iki katına çıkarılmasına yönelik önlemlere dahil edilmiştir. Nitelikli ticari mülklere yüzde 15 oranında emlak vergisi iadesi verilebilecektir. Turizm sektöründeki şirketler ek nakit akışı desteği için geçici bir köprü kredisine erişebilirler.

Güney Kore

Yılda 60 milyon KRW'den az kazanan işletmeler için KDV muafiyeti getirilmiş, ayrıca, küçük ve orta ölçekli işletmeler için özel finansal destek artmış ve işletme emlak vergileri yüzde 50 oranında azaltılmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri

ABD Kongresi harcamalarda büyük bir genişleme gerçekleştirdi. (30 Mart 2020 Haftası)

ABD Kongresi, ekonomiye korona virüs krizinden kaynaklanan serpinti konusunda yardımcı olmak için 2 trilyon ABD doları harcayan bir yasa tasarısını kabul etti.

Bu kabulde;

Yüzde 80'i eyaletlere / yerlilere giden 340 milyar ABD doları acil ödenek.

- Eyalet ve yerel yönetimler için 150 milyar ABD doları yardım fonu gerçekleştirilecek.

- İşletmeler, eyaletler ve belediyelere verilen krediler, kredi garantileri ve likidite için 500 milyar ABD Doları Ekonomik İstikrar Fonu sağlanacak. Fonlar, işletmelere çok daha fazla yardım sağlamak için kullanılabilir. Fon, havayolları için para içerecek.
- Küçük işletme kredi garantileri ve hibeleri için 349 milyar ABD doları sağlanacak.
- Yeni bir çalışan tutma vergisi kredisi dahil olmak üzere kişilere 500 milyar ABD doları doğrudan ödeme ve bireyler ve işletmeler için diğer vergi hükümleri
- Dört ay boyunca kişi başına haftalık 600 ABD doları da dahil olmak üzere gelişmiş ve genişletilmiş işsizlik sigortası avantajları sağlanacak.
- Vergi ertelenmiş emeklilik planlarından penaltısız para çekme
- İpotek ödemesinin iptali ve rehine ve tahliye koruması
- Öğrenci kredi ödemelerinin ertelenmesi

İngiltere

12 Mart'ta bir açıklama yapan Başbakan Boris Johnson, virüse karşı eylem planlarında değişikliğe gideceklerini, bugüne kadar yürütülen virüsün bulaşmasını engelleme aşamasından virüsün yayılmasını geciktirme aşamasına geçtiklerini duyurdu.

Johnson, hastalık belirtileri gösterenlerin 7 gün boyunca evlerinden çıkmamalarını istedi.

Hükümetin planına göre hedef, çok sayıda kişinin hastalanmasının kaçınılmaz olduğu bu noktada hastalığı zamana yayarak sağlık sistemi üzerindeki baskıyı azaltmak ve hâlihazırda kış hastalıkları nedeniyle yoğun olan hastaneleri rahatlatmak. Başbakan Johnson, okulları henüz kapatmayacaklarını, bu aşamada kapatmanın daha fazla zarar verebileceğini söyledi. Johnson, spor etkinliklerine de şimdilik seyircilerin gidebileceğini söyledi. Ülke genelinde okulların yurt dışı tatillerini iptal edilmesi tavsiye edildi, hasta ve yaşlıların da yolcu gemileriyle tatile çıkmaması önerildi. İngiltere'de 12 Mart'a kadar 596 teyitli vaka bulunuyor. Fakat virüs taşıyan herkesin hastaneye gidecek kadar kötü hissetmediği hesaba katılınca ülke genelinde 5-10 bin kişide virüs bulunabileceği düşünülüyor. Başbakan Johnson, 12 Mart'taki konuşmasında İngiltere'de pek çok ailenin sevdiklerini zamanından önce kaybedeceğini söyledi.

Türkiye

Türkiye ekonomisinin salgının yarattığı krizle başa çıkması için ne yapılmalı?

Türkiye'de hükümet 100 milyar liralık 'Ekonomik İstikrar Kalkanı' adında bir program açıkladı.

Yeni tip korona virüsün yol açtığı COVID-19 hastalığı ile mücadele kapsamında sağlık sisteminin kapasitesini aşmaması için çoğu ülkede olduğu gibi ülkemizde de sıkı sosyal mesafe önlemleri uygulanmalı.

Çoğu uzmana göre paketin büyüklüğü bu çapta bir krizle mücadele etmek için yeterli değil.

Bazı ekonomistler böylesine sıra dışı bir krizle mücadele etmek adına kaynak bulunması için para basılması gibi adımların atılmasını önerirken, kimi uzmanlar ise bu adımın yaratacağı enflasyona karşı uyarıda bulunarak dışarıdan bir kaynak bulunması gerektiğini ifade etmektedirler.

- Krizden en çok etkilenen hizmet sektöründeki işverenlerin vergi yükümlülükleri, SGK primleri ve kredi borçları ertelenecek.
- Kredi Garanti Fonu (KGF) limiti yükseltilerek teminat sorunu nedeni ile kredi alamayan firmaların banka kredilerine erişimi kolaylaştırılacak.
- Kısa çalışma ödeneği ile üretime ara veren işyerlerinde çalışanlara geçici gelir desteği sağlanacak.
- İhtiyaç sahibi ailelere 2 milyar TL'lik bir kaynak aktarılacak.
- İç havayolu taşımacılığında 3 ay süreyle KDV oranında indirim yapılacak.
- İhracatçıya stok finansman desteği verilecek.
- Konut alımında kredi koşullarında kolaylık sağlanacak.
- Asgari ücret desteği devam ettirilecek.
- En düşük emekli maaşı 1.500 liraya yükseltilecek.
- 2 aylık telafi çalışma süresi 4 aya çıkarılacak.

17 Mart tarihinde TCMB korona virüs salgınının yarattığı belirsizliğin Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerinin sınırlandırılması adına, bankaların TL ve yabancı paraya ulaşımında esneklik sağlanması; reel sektöre kredi akışının temini için bankalara ilave likidite imkânlarının tanınması ve ihracatçı firmaların nakit akışının desteklenmesi amacıyla birtakım tedbirler açıkladı.

TCMB, 31 Mart günü açıkladığı yeni adımlar kapsamında ise tahvil alımlarını genişleterek daha bol ve ucuz likidite sağlamaya yönelik adımlar attı.

Ayrıca Kısa Çalışma Ödeneği ile faaliyetlerini azaltan ya da durduran işletmelerde çalışan vatandaşlara 3 ay boyunca maaş desteği verileceğini ifade etti.

TÜSİAD'ın görüşü: Daha büyük bir teşvik paketi gerekli

Dünya genelinde ise hükümetler ve merkez bankalarının bugüne kadar taahhütte bulunduğu destek paketlerinin büyüklüğü 7 trilyon dolara ulaştı.

Bu miktara ABD Senatosu'ndan geçen 2 trilyon dolarlık teşvik paketi ve Japonya'da 274 milyar dolara varması beklenen önlemler dahil.

Almanya neredeyse GSYH'sının yüzde 28'ine denk gelen bir paket açıklarken İspanya ve İngiltere gibi ülkeler GSYH'larının yüzde 15'inden daha büyük miktarda bir teşvik paketi açıkladı. ABD'de ise bu oran yüzde 9'un üzerinde.

Türkiye ise sadece GSYH'sının yüzde 2'sine denk gelen bir paket açıkladı. Bu oranlara bakıldığında Türkiye'nin ekonomik olarak çok küçük bir adım attığı düşünülüyor.

TÜSİAD'ın (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) korona virüs kriziyle mücadele için Türkiye'nin ekonomik olarak daha sıkı önlemlerin alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

İlkinin hastalığı kontrol etmek olduğunu söylüyor.

Sağlık tarafını çözmeden ekonomik tarafın çözülmesi söz konusu değil. '

Ekonomiden feragat etmeyelim' diye sağlıkta atılması gereken adımları öteledikçe aslında iktisadi faturayı büyütüyoruz" diyor.

Vatandaşlara temel bir gelir desteği sağlanmalı.

Türkiye'deki iş bağlarının kopmasını engelleyecek önlemler alınmalı

Şirketlerin işçi çıkarmasına ve şirketlerin kapanmalarına engel olacak adımlar atılmalı.

Şirketlerin batmasının önüne geçilmeli, eğer geçilmediği takdirinde bu kriz sona erdikten sonra üretim şirketlerini tekrar ayağa kaldırmanın mümkün olmayacağı bilinmeli.

Birçok masrafı devletin üstlenmeli şirketlere kaynak aktarılmalı ve sermayelerini eritmelerini engellemli.

Bu aktarım tüm bankalar ya da yalnızca kamu bankaları ya da Türkiye Kalkınma Bankası eliyle yapılabilir.

Garantinin verildiği şirketlere, normal faaliyetlerini sürdürmesi ya da 'sürdürüyor gibi' davranmaları, istihdamlarını azaltmaması ve tedarikçilerine ödemelerini yapmaları şartının getirilmesi gerekir.

Bu kriz sonucu işsiz kalanlar adına İşsizlik Fonu için de Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın DİBS ihracı ve Merkez Bankası'nın DiBS'leri satın alarak geçici parasal genişlemeye gitmesi operasyonu ile kaynak yaratılabilir.

TÜRKİYE VE DÜNYA BORSALARI

Dünya Sağlık Örgütü'nün 11 Mart'ta COVID-19 salgının bir pandemi olduğunu ilan etmesiyle başta ABD endeksleri olmak üzere dünya borsaları ciddi değer kayıpları yaşadı. Aralık 2019'dan beri Çin'in hastalığı kontrol altına alma çabalarının Çin ekonomisinde yarattığı etkinin sonuçları küresel ölçekte görülmeye başlanmıştı. Fakat hastalığın hızlı bir şekilde tüm dünyaya yayılmasının Dünya Sağlık Örgütü tarafından resmen ilanı ve ekonomik aktörlerin bir anda karşı karşıya kaldığı büyük belirsizlik piyasaları oldukça istikrarsız bir sürece soktu.

Tablo 1. Kuresel-Piyasalar

Aktif COVID-19 Vaka Sayısı 21.03.2020	Ülke	10 bin Nüfusta Aktif COVID-19 Vaka Sayısı	Borsa Endeksi	En Yüksek Endeks Değeri (Son 6 Ay)	Endeks Değeri 20.03.2020	Değişim (%)
81.303	Çin	58	Shanghai	3.115,57	2.745,62	-11,9
47.021	İtalya	778	FTSE MIB	25.477,55	15.731,85	-38,3
21.571	İspanya	458	IBEX 35	10.083,6	6.443,3	-36,1
20.610	İran	248	-	-	-	-
20.142	Almanya	242	DAX	13.789	8.928,95	-35,2
19.624	ABD	60	Dow 30	29.550,66	19.173,98	-35,1
12.632	Fransa	189	CAC 40	6.111,24	4.048,8	-33,7
8.799	Güney Kore	170	KOSPI	2.267,25	1.566,15	-30,9
5.544	İsviçre	652	SMI	11.263	8.623,86	-23,4
4.014	B. Krallık	60	FTSE 100	7.685,4	5.190,78	-32,5
3.003	Hollanda	173	AEX	629,47	431,98	-31,4
2.815	Belçika	245	BEL 20	4.193,9	2.756,6	-34,3
2.664	Avusturya	299	ATX	3.260,79	1.889,19	-42,1
1.994	Norveç	376	OSEBX	947,06	668,77	-29,4
1.657	İsveç	161	OMXS30	1.900,67	1.355,54	-28,7
1.337	Danimarka	231	OMXC20	1.266,19	972,81	-23,2
1.183	Malezya	36	KLCI	1.615,67	1.303,28	-19,3
1.085	Kanada	29	S&P/TSX	17.944	11.851,81	-34,0
1.020	Portekiz	100	PSI 20	5.435,85	3.670	-32,5
1.007	Japonya	8	Nikkei 225	24.083,51	16.552,83	-31,3
670	Türkiye	8	BİST 100	123.909,35	85.795,79	-30,8

Dünya çapında aktif vaka sayısının en fazla olduğu ilk 20 ülkede endekslerin son 6 aylık performansları dikkate alındığında, borsalarda ortalama %30,8 seviyelerinde değer kaybı oldu. COVID-19 vakasının en çok görüldüğü ama son haftalarda yeni vaka sayılarının düşüşe geçtiği Çin'de endeksteki değer kaybı %11,9'de kalırken, COVID-19'dan kaynaklı en çok

ölümün yaşandığı İtalya'da kayıp %38,3'lara dayandı. Avusturya, Almanya, ABD, İspanya ve Kanada'da da borsa endekslerinde değer kaybı %33'un üzerinde gerçekleşti. Son altı aylık dönem dikkate alındığında bir dönem 123 binleri test eden BIST 100 endeksi de pandemi nedeniyle %30 geriledi.

Küresel bazda riskten kaçış, ABD hazine tahvil faizlerinin 2016'dan bu yana en düşük seviyesine inmesine neden oldu. Küresel hisse senetleri sert düşerken, Standard & Poor's 500 endeks vadeli kontratları yüzde 2.7 ile altı ayın en sert düşüşünü gerçekleştirdi. Pazartesi günü sabah saatlerinde The Dow Jones Industrial Average, yüzde 2,9 düşüş ile 840 puan kaybıyla 28,146'ya indi. The Nasdaq yine yüzde 3.2 düşüş yaşadı. ABD'de 10 yılık hazine bonoları, 1,47'den 1,38'e düşerken. Altın fiyatları yüzde 1,8 artış gösterdi.

Yeni tip koronavirüs olan COVID-19'un, Çin dışında başta Güney Kore, İtalya ve İran olmak üzere çeşitli ülkelerde etkisini göstermesi nedeniyle artan risk algısı, küresel bazda piyasaları olumsuz etkilerken, sert düşüşler yaşanıyor. (https://tr.euronews.com/2020/02/24/koronavirus-salgin-COVID-19-kuresel-piyasalar-vurdu-cin-sirketlere-vergi-indirimi-sozu)

Alman Birleşik Borsa Endeksi DAX yüzde 4, İtalyan borsa endeksi yüzde 5,6, Güney Kore borsa endeksi Kospi ise yüzde 3,8 değer kaybetmiş, Borsa İstanbul'da BIST 100 endeksi, günü yüzde 1,75 değer kaybıyla 114.789,21 puandan tamamlayabilmiştir. Brent petrolün varili haftanın ilk iş günü uluslararası piyasalarda 57,02 dolardan işlem görerek Cuma günü 59,34 dolara kadar çıkan Brent petrolün varil fiyatı günü 58,30 dolardan tamamlamıştır. Brent petrolün varili TSİ 09.05 itibarıyla kapanışa göre yüzde 2,19 azalışla 57,02 dolardan işlem görüp aynı dakikalarda Batı Teksas türü (WTI) ham petrolün varili 52,12 dolardan alıcı bulabilmiştir.

Corona Virüsün Dünya Borsaları Üzerindeki Etkisi

Bu araştırmada koronavirüsün öncelikle dünyanın önde gelen pay endeksleri üzerindeki etkisi, sonrasında ise Türkiye pay piyasasına etkisi incelenmiştir.

7 Ocak 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü yetkilileri tarafından korona virüs (COVID 19) adıyla yeni bir virüsün tanımlanmasından bugüne (3 Nisan 2020) kadar geçen dönemde, virüs küresel düzeyde bütün dünya ekonomilerini ve finansal piyasaları etkilemiştir. Tablo 1 de Gelişmiş Piyasalar Endeksi (MSCI-Developed Markets), Gelişmekte Olan Piyasalar Endeksi (MSCI-Emerging Markets) ve seçilmiş ülkelerin pay piyasasına ilişkin endeksleri yer almaktadır. Endekslerin belirli tarihlerdeki gün sonu kapanış değerleri Tablo 1'de, değerlerdeki yüzde değişim ise Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Pay Endeksleri

ENDEKSLER	ÜLKE	31.12.2019	21.02.2020	11.03.2020	3.04.2020
MSCI-DM	**Gelişmiş Piyasalar**	**2.353**	**2.403**	**1.972**	**1.777**
S&P 500	ABD	3.231	3.338	2.741	2.477
CCO-NASDAQ	ABD	8.973	9.577	7.952	7.496
FTSE 100	İNGİLTERE	7.542	7.404	5.877	5.416
DAX	ALMANYA	13.249	13.579	10.439	9.526
CAC 40	FRANSA	5.978	6.030	4.610	4.171
NIKKEI 225	JAPONYA	23.657	23.387	19.416	17.820
HANG SENG	HONG KONG	28.190	27.309	25.232	23.236
MSCI-EM	**Gelişmekte Olan Piyasalar**	**1.118**	**1.084**	**947**	**832**
SHCOMP	ÇİN	3.050	3.039	2.969	2.764
SENSEX	HİNDİSTAN	41.254	41.170	35.697	27.591
RTSI (RUSYA)	RUSYA	1.549	1.525	1.086	1.057
BIST 100	*TÜRKİYE*	*114.425*	*116.829*	*100.966*	*89.553*

Kaynak: FINNET veri tabanından elde edilen verilerden oluşturulmuştur.

Tablo 2'de yer alan verilere göre 31.12.2019 - 1 Şubat 2020 dönemi arasında endekslerin yatay bir seyir izlediği bir başka ifade ile virüsün pay fiyatları üzerinde bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bu tarihler arasında MSCI-DM 2.353'den 2.403'e yükselirken, MSCI-EM 1.118'den 1.084'e düşmüştür. Aynı dönemde BIST 100 ise %2.1 artarak 114.425'den 116.829'a yükselmiştir. Virüsün Avrupa ülkelerine yayılmaması ile birlikte etkisini giderek artırması ve bu süreçte ülke bazlı gelen sonuçların virüsün yayılımı ve salgının tehlikesine ilişkin görüşleri değiştirmesi ile birlikte 24 Şubat haftasında tüm dünya endekslerinde sert düşüşler gerçekleşmiştir. Bir başka ifade ile bu tarihten itibaren virüsün piyasalar üzerindeki olası etkisi fiyatlanmaya başlamıştır. 24 Şubat tarihinde küresel düzeyde bütün endeks değerleri düşerken, MSCI-DM % 2.99, MSCI-EM %2.67, BIST 100 %1.75 düşmüştür. 24-28 Şubat haftasındaki 5 işlem gününde MSCI-DM %10.89, MSCI-EM %7.26 azalmıştır. Bu hafta içinde gelişmiş piyasaların pay endekslerinden S&P-500 % 11.49, NASDAQ %10.54, FTSE-100 %11.12, DAX %12.44 ve CAC-40 %11.94 azalmıştır. Gelişmekte olan piyasalarda ise RTSI %14.75, BIST-100 %9.72, SENSEX % 6.98 azalmıştır. 24 Şubat tarihinden, koronavirüs kaynaklı COVID-19 hastalığının Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edildiği 11 Mart tarihine kadar dünya borsalarında şirketlerin pay fiyatlarında düşme eğilimi devam etmiştir. Bu tarihler arasındaki yaklaşık 2.5 haftalık dönemde MSCI-DM % 17.94,

MSCI-EM % 12.64 değer kaybetmiştir. BIST 100 endeksi de virüsün etkisiyle bu dönemde % 13.58 değer kaybetmiştir.

Tablo 3. Pay Endekslerinin Değişim Yüzdesi

ENDEKSLER	ÜLKE	31.12.2019-21.02.2020 DEĞİŞİM (%)	24 ŞUBAT 2020 GÜNLÜK DEĞİŞİM (%)	24-28 ŞUBAT 2020 HAFTALIK DEĞİŞİM (%)	24 ŞUBAT-11 MART2020 DEĞİŞİM (%)	12 MART 2020 GÜNLÜK DEĞİŞİM (%)	24 ŞUBAT- 23 MART 2020 DÖNEMİN DEĞİŞİM (%)	31.12.2019-03.04.2020 DEĞİŞİM (%)	*11 MART - 03 NİSAN 2020 DEĞİŞİM (%)*
MSCI-DM	**Gelişmiş Piyasalar**	**2,12**	**-2,99**	**-10,89**	**-17,94**	**-9,91**	**-33,32**	**-24,48**	**-9,89**
S&P 500	ABD	3,31	-3,35	-11,49	-17,88	-9,51	-32,97	-23,34	-9,63
CCO-NASDAQ	ABD	6,73	-3,71	-10,54	-16,97	-9,43	-28,36	-16,46	-5,73
FTSE 100	İNGİLTERE	-1,83	-3,37	-11,12	-20,62	-10,87	-32,55	-28,19	-7,84
DAX	ALMANYA	2,49	-4,00	-12,44	-23,12	-12,24	-35,63	-28,10	-8,75
CAC 40	FRANSA	0,87	-3,25	-11,94	-23,55	-12,27	-35,08	-30,23	-9,52
NIKKEI 225	JAPONYA	-1,14	-3,34	-9,59	-16,98	-4,41	-27,79	-24,67	-8,22
HANG SENG	HONG KONG	-3,13	-1,79	-4,31	-7,61	-3,66	-20,55	-17,57	-7,91
MSCI-EM	**Gelişmekte Olan Piyasalar**	**-3,04**	**-2,67**	**-7,26**	**-12,64**	**-6,71**	**-30,07**	**-25,58**	**-12,14**
SHCOMP	ÇİN	-0,36	-2,78	-5,24	-2,30	-1,52	-12,49	-9,38	-6,90
SENSEX	HİNDİSTAN	-0,20	-1,96	-6,98	-13,29	-8,18	-36,89	-33,12	-22,71
RTSI (RUSYA)	RUSYA	-1,55	-5,16	-14,75	-28,79	-11,03	-42,04	-31,76	-2,67
BIST 100	*TÜRKİYE*	*2,10*	*-1,75*	*-9,27*	*-13,58*	*-7,26*	*-27,89*	*-21,74*	*-11,30*

Kaynak: FINNET veri tabanından elde edilen verilerden oluşturulmuştur.

Dünya Sağlık Örgütü'nün pandemi ilan ettikten sonraki ilk işlem günü olan 12 Mart 2020 tarihinde ülke borsalarında tarihi düşüşler yaşanmıştır. Sadece 1 günde S&P-500 % 9.51, NASDAQ %9.43, FTSE-100 %10.87, DAX %12.24, CAC-40 %12.27, RTSI %11.03 ve BIST-100 %7.26 değer kaybetmiştir. Gelişmekte olan piyasalarda şirket değerleri borsada ortalama %6.71, gelişmiş piyasalarda ise %9.91 değer kaybetmiştir. MSCI-EM'deki düşüşün, MSCI-DM'ye göre yaklaşık % 3 daha az olmasının nedeni Çin'de virüsün etkisinin azalmaya başlamasıdır. Bu tarihte Çin'de SHCOMP endeksindeki düşüş %1.52 ile diğer ülkelere göre son derece sınırlı kalmıştır. Bu noktada MSCI-DM'nin hesaplanmasında Çin'in ağırlığının %18.34, Türkiye'nin ise %1.68 olduğu göz önünde bulundurulursa gelişmekte olan piyasalardaki düşüsün gelişmiş piyasalara göre daha az olmasının nedeni ortaya çıkacaktır.

Virüsün küresel düzeyde dünya borsalarına etkisinin hissedilebilir şekilde başladığı tarih kabul ettiğimiz 24 Şubat'tan 23 Mart 2020 tarihine kadar geçen yaklaşık 1 aylık dönemde MSCI-DM %33.32, MSCI-EM ise %30.07 azalmıştır. Bir başka ifade ile Dünya borsalarında 21 işlem gününde şirketlerin piyasa değeri ortalama % 30'un üzerinde değer kaybetmiştir. Bu dönemde BIST-100 endeksi yaklaşık %28 düşerken, Rusya'da ise şirketler ortalama % 42 oranında değer kaybetmiştir. Rus şirketlerinin diğer ülkelere göre ortalama %10'un üzerinde daha yüksek oranda değer kaybetmesinin nedeni petrol fiyatlarındaki gelişmedir. 2019 yılı sonunda 66 dolar seviyesinde olan brent petrolün fiyatı 23 Mart 2020 tarihinde 26 dolar seviyesine gerilemiştir. Petrol fiyatlarında yaklaşık 3 ayda %60 oranındaki düşüş, Rusya ekonomisini ve dolayısı ile şirketlerini virüsün etkisine ilaveten daha da olumsuz etkilemiştir.

Koronavirüs (COVID-19) salgınının tüm dünyayı etkisi altına almasının ardından piyasalarda ortaya çıkan likidite ihtiyacının karşılanması amacıyla birçok ülkenin merkez bankaları faiz indirimine gitmek durumunda kalmıştır. Özellikle FED'in 23 Mart'ta piyasalarda yaşanan gelişmelere önlem olarak sınırsız varlık alımı da dahil yeni tedbirler açıklaması ile birlikte küresel düzeyde dünya borsalarında pay fiyatlarındaki düşüş eğilimi kırılmıştır. 24 Mart tarihinde MSCI-DM %8.77, MSCI-EM ise %4.73, BIST-100 ise %5.98 artmıştır. 24 Mart tarihinden bugüne kadar geçen yaklaşık 2 haftalık dönemde ise Türkiye'de ve Dünya'da pay fiyatları yatay bir seyir izlemiştir.

2019 yılı sonuna göre 3 Nisan 2020 tarihinde gelişmiş piyasalardaki ile şirketlerin piyasa değeri koronavirüsün etkisi ile ortalama % 24.48, gelişmekte olan piyasalardaki şirketlerin değeri ise % 25.58 azalmıştır. Bu dönemde BIST -100 endeksi % 21.74 oranında azalmıştır.

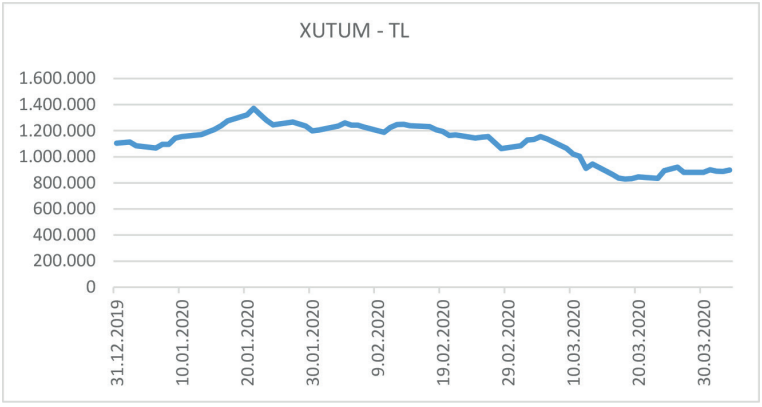
Koronavirüsün ülkelerin risk düzeyini artırması finansal piyasalarda yabancı yatırımcıların menkul kıymet portföyüne de yansımıştır. TCMB'nin yurt dışı yerleşikler menkul kıymet portföyü verilerine göre, 3 Ocak- 27 Mart tarihleri arasında yurt dışı yerleşik kişiler, Türkiye'de pay senetlerinde 2 milyar 76 milyon USD net satış yapmıştır. Aynı dönemde yurt dışı yerleşik kişiler tarafından 4 milyar 358 USD değerinde DİBS ve 62 milyon USD değerinde özel sektör borçlanma aracında net satış gerçekleşmiştir. (TCMB: https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/dashboard/1406) .

Koronavirüs'ün Borsa İstanbul Üzerindeki Etkisi

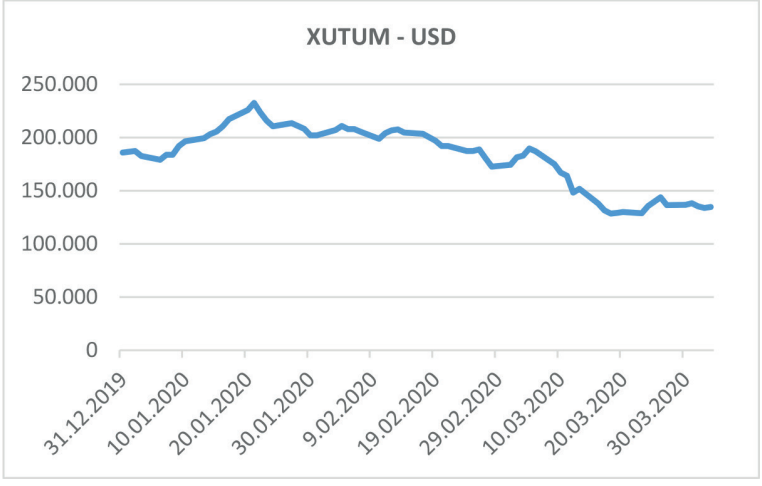
BIST Ulusal Tüm, BIST 100 ve BIST 30 Endeksleri Üzerindeki Etkisi

Koronavirüsün Türkiye'deki şirketlerin piyasa değeri üzerindeki etkisi oluşturulan grafikler yardımıyla incelenmiştir. Grafik 1'de BIST Ulusal Tüm Endeksi (XUTUM)'nin 2019

yılsonundan 3 Nisan 2020 tarihe kadar geçen dönemdeki değerleri gösterilmiştir. Endeks kapsamındaki 357 şirketin 31 Aralık 2019 tarihinde 1.104 Milyar TL olan piyasa değeri 21 Şubat 2020 tarihinde 1.168 Milyar TL'ye yükselmiştir. Bu dönemde ABD doları cinsinden şirketlerin piyasa değeri 186 milyar dolardan, 192 milyar dolara yükselmiştir. 24 Şubat tarihinde virüsün küresel düzeyde tüm dünya borsalarını olumsuz yönde etkilemeye başlaması sonucunda pay fiyatlarında sert düşüşler gerçekleşmiştir. 23 Mart tarihinde endeks kapsamındaki şirketlerin toplam piyasa değeri 836 milyar TL'ye, ABD doları cinsinden ise 128 milyar dolara düşmüştür. Yaklaşık 1 aylık dönemde şirketlerin piyasa değerleri toplamı TL cinsinden %28.4, ABD doları cinsinden ise %32.9 azalmıştır. 2019 yılı sonuna göre 3 Nisan 2020 tarihi itibari ile 357 şirketin toplam piyasa değeri ABD doları cinsinden % 27.5 azalmıştır.

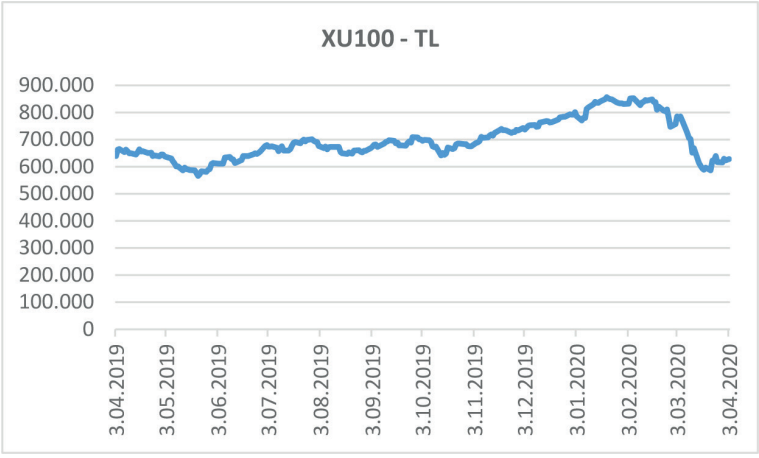

Grafik 1. BIST Ulusal Tüm Endeksi (Milyon TL)

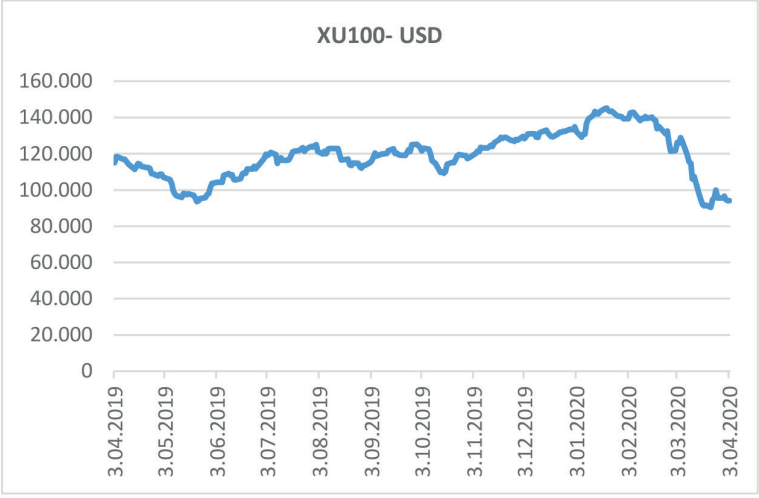

Grafik 2. BIST Ulusal Tüm Endeksi (USD)

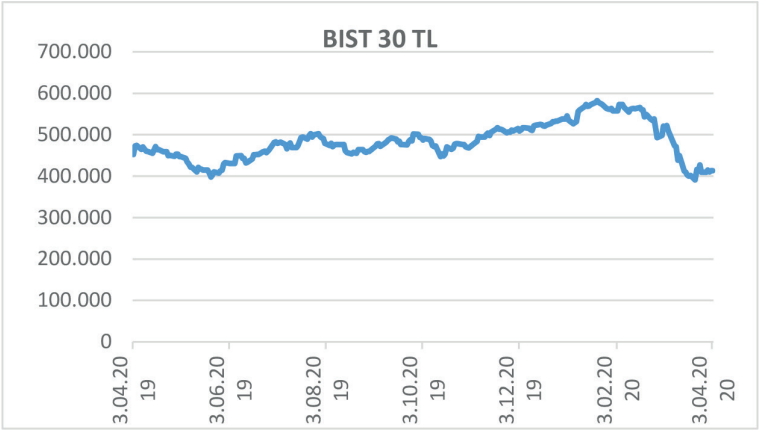
Grafik 1 ve 2 BIST-100 endeksinin son bir yıllık değerleri TL ve USD cinsinden Grafik 2'de yer almaktadır. 2020 Nisan ayı itibari ile BIST-100 endeksi kapsamındaki 100 şirketin, 2019 yılı sonundaki toplam piyasa değeri 792 milyar TL (133 milyar dolar)'dir. BIST-100 endeksi 21 Şubat 2020 tarihine kadar görece yatay bir trend izlese de 21 Şubat 2020 tarihindeki değeri yılsonuna göre artmıştır. Bu tarihte endeks kapsamındaki şirketlerin piyasa değeri 821 Milyar TL (135 milyar dolar)'dir. 23 Mart tarihinde ise endeks kapsamındaki şirketlerin toplam değeri virüsün etkisi ile 586 milyar TL (90 milyar dolar)'ye düşmüştür. 21 Şubat-23 Mart tarihleri arasında 100 şirketin piyasa değerleri TL cinsinden ortalama %28.55, dolar cinsinden ise % 32.98 azalmıştır.

Grafik 3. BIST 100 Endeksi (Milyon TL)

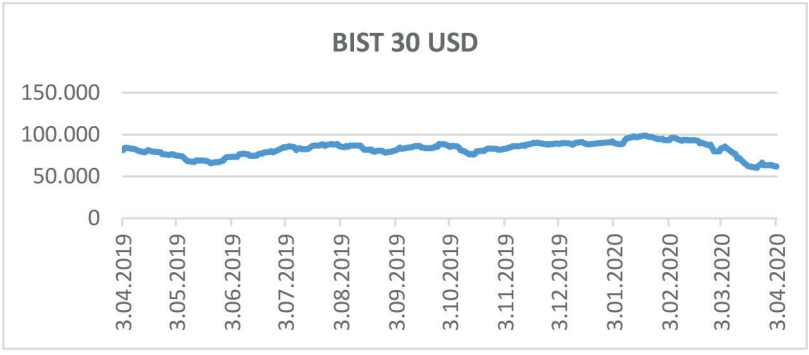

Grafik 4. BIST 100 Endeksi (Milyon USD)

Grafik 5. BIST 30 Endeksi (Milyon TL)

Grafik 3ve 4'de BIST-30 endeksinin son bir yıllık değerleri TL ve USD cinsinden yer almaktadır. 2020 Nisan ayı itibari ile BIST-30 endeksi kapsamındaki 30 şirketin toplam piyasa değeri, virüsün etkisinin küresel düzeyde hissedilmeye başladığı dönemin başlangıcı kabul ettiğimiz 24 Şubat tarihinden 23 Mart tarihine kadarki bir aylık dönemde TL cinsinden %28.75, dolar cinsinden ise %33.16 oranında azalmıştır. 21 Şubat tarihinde 549 Milyar TL (90.2 milyar dolar) olan 30 şirketin toplam piyasa değeri 23 Mart gün sonunda 391 milyar TL (60.3 milyar dolar)'ye düşmüştür. 2019 yılsonundan 3 Nisan 2020 tarihe kadar geçen dönemde ise endeks kapsamındaki şirketlerin toplam piyasa değeri TL cinsinden 538.2 milyar TL'den 412.7 milyar TL'ye düşerken % 23.3 oranında azalmıştır. Bu dönemde şirketlerin dolar cinsinden piyasa değeri ise 90.6 milyar dolardan 61.9 milyar dolara düşerken 28.7 milyar dolar ve % 31.7 oranında azalmıştır. Grafik 5. Ve 6 da şirketlerin piyasa değeri

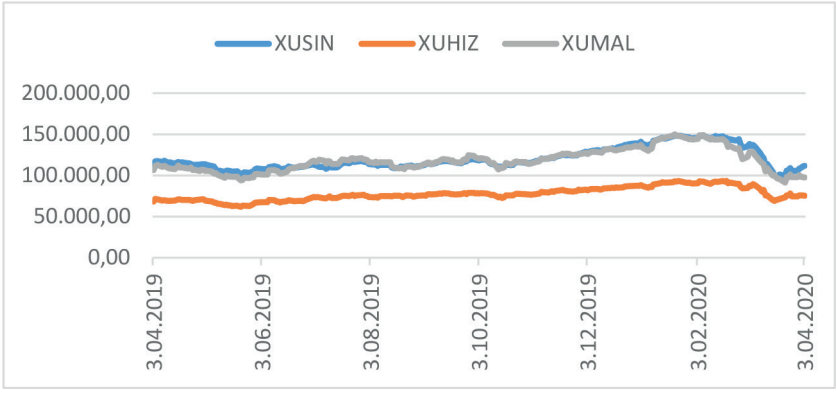

Grafik 6. BIST 30 Endeksi (USD)

Koronavirüs'ün Sektör Endekslerine Etkisi

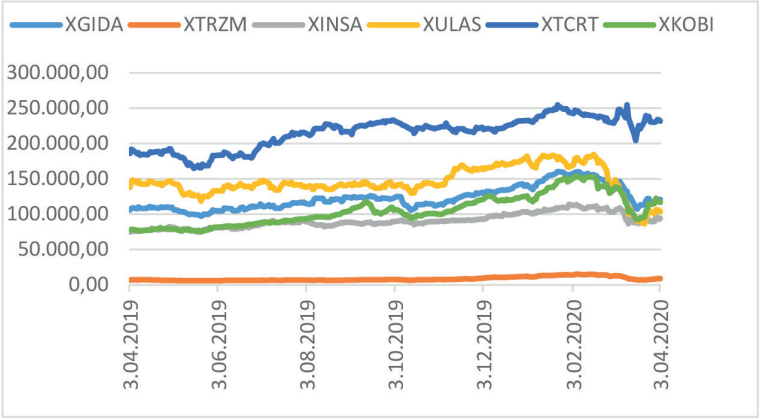
Türkiye'deki şirketlerin pay fiyatları üzerinde koronavirüsün etkisini sektör bazlı incelemek amacıyla hazırlanan Grafik 3 ve Grafik 4 aşağıda verilmiştir. Grafikler sektörlerin endeks değerlerinin son 1 yıllık dönemdeki değerlerinden oluşturulmuştur. Grafik 3 incelendiğinde BIST Sınai (XUSIN), BIST Hizmetler (XUHIZ) ve BIST Mali (XUMAL) endeks değerlerinin 24 Şubat 2020 tarihinden sonra çok sert bir şekilde düşme eğilime girdiği görülmektedir. 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık örgütü tarafından virüsün pandemi olarak ilan edilmesi ile birlikte endekslerdeki düşüşün etkisini hızlandırmıştır. 21 Şubat gün sonunda 144.038 seviyesinde olan XUSIN, pandemi ilan edildiği tarihe (11 Mart) kadar 120.920 seviyesine, XUHIZ 91.359 den 82.335 seviyesine, XUMAL 135.818 den 114.074 düzeyine gerilemiştir. Virüsün pandemi ilan edilmeden önceki 20 günlük dönemde ekonomi üzerindeki etkisi giderek artarken, finansal piyasalarda bu etkinin derecesi fiyatlamalara yansımıştır. Bu dönemde sınai şirketlerinin ve mali kurumların piyasa değerleri sırasıyla ortalama %16.05 ve % 16.09 azalırken, hizmet sektöründeki şirketlerin piyasa değerleri ise ortalama %9.88 azalmıştır. Hizmet sektöründeki görece düşük gerilemede, toptan satış ve perakende sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin piyasa değerlerinin aynı dönemde ortalama % 6.79 değer kazanması etkili olmuştur.

11 Mart -23 Mart 2020 döneminde, pandemi ilan edilmesinden sonraki 8 işlem gününde, sınai şirketlerinin piyasa değerleri ortalama %17.84, mali kurumların % 19.87, hizmet sektöründeki şirketlerin ise % 11.14 düşmüştür. Pandemi ilan edilmeden önceki 20 gün ve ilan edilmesinden sonraki 12 günlük dönemi kapsayan yaklaşık 1 aylık dönemde (21 Şubat-23 Mart) ise sınai şirketlerinin piyasa değerleri ortalama % 31.03, mali kurumların % 32.70, hizmet sektöründeki şirketlerin ise % 19.91 düşmüştür. Bu dönemde virüsün sınai şirketlerinde ve mali kurumlardaki olumsuz etkisi hizmet sektöründeki şirketlere göre daha kuvvetli olmuştur.

Grafik 7. BIST Sınai, BIST Hizmetler ve BIST Mali Endeksleri

Seçilmiş bazı alt sektörlerin pay endekslerinin son 1 yıllık dönemdeki değerleri Grafik 7'de verilmiştir. Grafik incelendiğinde, BIST Toptan Satış & Perakende Ticaret Endeksi (XTCRT) dışındaki tüm endeks değerlerine virüsün olumsuz yönde etkisi olmakla birlikte, bu etkinin derecelerinin farklı olduğu görülmektedir. Pandemi ilan edilmeden önceki 20 günlük dönemde (21 Şubat-11 Mart) toptan satış ve perakende sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin piyasa değeri ortalama % 6.79 değer kazanırken, BIST Yiyecek ve İçecek Endeksi (XGIDA) %11.76, İnşaat Endeksi (XINSA) %15.85, Turizm Endeksi (XTRZM) %30.44, Ulaştırma Endeksi (XULAS) ise % 35.32 azalmıştır. Koronavirüsün etkisinin Çin'den diğer ülkelere yayılması ile birlikte insanların özellikle market alışverişini artırmaları sonucunda, toptan satış ve perakende sektöründeki şirketlerin satışlarının ve karlılığının kısa dönemde önemli ölçüde artacağı beklentisi sonucunda bu sektördeki şirketlerin pay fiyatları artmıştır. Bu dönemde virüsten sırasıyla en fazla ulaştırma ve turizm sektöründeki şirketlerin piyasa değeri etkilenmiştir. BIST KOBİ Sanayi Endeksi (XKOBİ) ise aynı dönemde %18.31 oranında azalmıştır. BIST Sınai Endeksi (XUSIN) bu dönemde % 16.05 azalmıştır. Pandeminin ilan edilmesinden sonraki 8 işlem gününde (11 Mart -23 Mart) tüm alt sektörlerde sert düşüşler gerçekleşmiştir.Bu dönemde XTRZM %30.25, XULAS %23.92, XGIDA %14.57 ve XTCRT %9.24 düşmüştür. XINSA değerindeki azalış ise % 0.7 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde BIST Sınai Endeksi %17.84, BIST KOBİ Sanayi Endeksi ise % 15.97 azalmıştır.

Grafik 8. Seçilmiş Sektör Endeksleri

Grafik 8 de 21 Şubat-23 Mart tarihleri arasındaki yaklaşık bir aylık dönemde (pandemi ilan edilmeden önceki 20 gün ve ilan edilmesinden sonraki 12 gün) Turizm sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin piyasa değeri ortalama % 51.48, ulaştırma sektöründeki şirketlerin

piyasa değeri ise % 50.79 azalmıştır. 23 Mart tarihinde bu sektörlerdeki şirketlerin değeri bir ay öncesindeki değerinin yarısından da düşük seviyelere gelmiştir. Bu nedenle koronavirüsten şirket değeri olarak en çok etkilen sektörler, turizm ve ulaştırma sektörleridir. 21 Şubat-23 Mart tarihleri arasında gıda sektöründeki şirketlerin piyasa değeri %24.62, inşaat sektöründeki şirketlerinki ise %16.47 düşmüştür. Bu dönemde toptan satış ve perakende ticareti yapan şirketlerin piyasa değeri ise diğer sektörlerden farklı yönde hareket göstermiş %3.08 artmıştır. Aynı dönemde BIST Sınai Endeksi'ndeki şirketlerin piyasa değeri ortalama % 31.03, BIST KOBİ Sanayi Endeksi'ndeki şirketlerin piyasa değeri ise % 31.06 azalmıştır. Koronavirüs küçük ve orta ya da büyük her düzeydeki sanayi şirketlerini ortalama aynı seviyede etkilemiştir.

BIST100 İle Sektörel Endeksler Arasındaki İlişki

Bu bölümde; BIST 100, XGIDA, XKMYA, XULAS endekslerinin 2 Aralık 2019 tarihinden başlamak üzere 24 Nisan 2020 tarihine kadar olan günlük kapanış verileri kullanılmıştır. Sektörel endeks kısaltmalarının açılımı aşağıda verilmiştir.

- XGIDA = Yiyecek ve İçecek Endeksi
- XKMYA = Kimyasal, Petrol ve Plastik Endeksi
- XULAS = Ulaştırma Endeksi

Endekslerin analiz yapmaya uygun olup olmadığını saptamak amacıyla ilk önce verilerin durağan bir nitelik taşıması ve otokorelasyon içermemesi gerekmektedir. Bu amaçla Eviews programına 102 gözlem sayısını içeren BIST 100 endeksi verileri aktarılarak ADF, PP ve KPSS birim kök testleri yapılmıştır.

Tablo 4. Endekslere Uygulanan Birim Kök Testleri

Sektörel Endeksler	*LNBIST100*	*Olasılık (t istatistiği)*	*Düzeltilmiş R kare*	*Olasılık (F istatistiği)*
LNXGIDA	0,4620	0,00	0,9716	0,00
LNXULAS	0,3326	0,00		

Yapılan birim kök testleri serilerin durağan olduğunu (H_1 *hipotezi reddedilmiştir*.) ve piyasa endekslerinin zayıf formda etkin olduklarından dolayı analiz yapılmaya uygun olduklarını göstermiştir. Durağanlık durumunun saptanmasının ardından En Küçük Kareler (OLS) yöntemi baz alınarak regresyon modeli kurulacak ve bağımsız değişkenler olan sektörel endekslerin bağımlı değişken BIST 100'ü ne denli etkilediği açıklanacaktır. Kurulan modelin verileri Tablo 5'te gösterilmiştir. Verilerin logaritması alınarak daha sağlıklı analiz

yapılması amaçlanmıştır. Değişkenin önündeki "LN" ifadesi verinin logaritmik hâle getirildiğini ifade etmektedir.

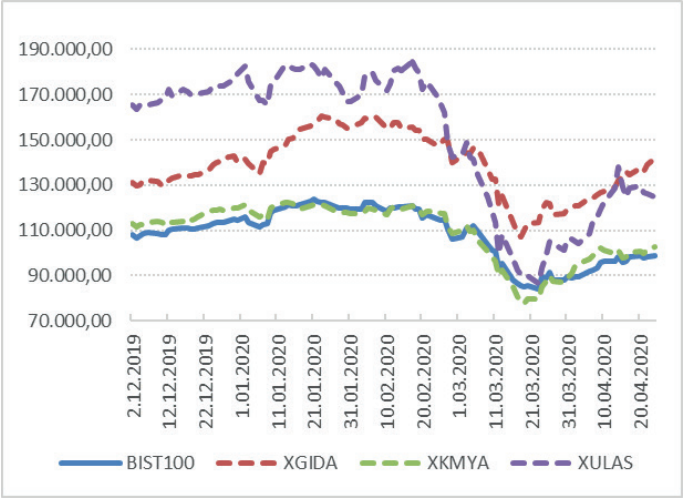
Tablo 5. Sektörel Endekslerin Birim Başına BIST 100'e Etkisi

Seriler	ADF testi	PP testi	KPSS testi
BIST 100	Durağan	Durağan	Durağan
XGIDA	Durağan	Durağan	Durağan
XKMYA	Durağan	Durağan	Durağan
XULAS	Durağan	Durağan	Durağan

XKMYA endeksinin t istatistik olasılığı 0,5654 olarak oluştuğundan referans değer olan 0,05'i aşması nedeniyle model dışında bırakılmış ve model diğer 2 endeks ile yeniden kurulmuştur. Modelin uyumluluğu %97,16 olarak gerçekleşmiş ve %80 referans değerini aşmıştır ki bu istenen bir durumdur.

XGIDA endeksinde birim başına meydana gelen pozitif değişimin BIST 100 endeksinde 0,46 birim pozitif artışa imkân verdiği görülmektedir. Bunun yanında XULAS endeksi için bu durum 0,33 birimlik bir pozitif değişimi ifade etmektedir.

Endekslerin belirtilen tarih aralıklarındaki kapanış değerlerini içeren grafik aşağıdadır.

Grafik 9. Endekslerin 2 Aralık 2019-24 Nisan 2020 Tarihleri Arasındaki Kapanış Değerleri
Kaynak: investing.com

Grafik 9'da verilen endekslerin 2020 Mart ayının sonuna kadar yüksek pozitif korelasyon taşıdıkları anlaşılmaktadır. Tablo 6'te bu durumu destekleyen korelasyon katsayıları verilmiştir. 2 Aralık 2019-24 Nisan 2020 tarihleri arasındaki tüm veriler korelasyon analizine

dahil edilmiştir. 0,8-1,0 referans aralığında değer alan sektörel endekslerin korelasyon katsayıları, bu endekslerin BIST 100 endeksi ile yüksek korelasyon taşıdığını göstermektedir.

Tablo 6. Sektörel Endeksler ve BIST 100 Arasındaki Korelasyon	
Seriler	***LNBIST100***
LNXGIDA	0,9247
LNXKMYA	0,9597
LNXULAS	9,9593

Nisan ayında ise göreceli bir farklılığın oluştuğu söylenebilir. Şubat ortasından başlayıp mart sonuna kadar devam eden düşüşün; COVID-19'un küresel salgın olarak ilanı, ülkemizde ilk vakanın görülmesi başta olmak üzere virüs kaynaklı haber akışları nedeniyle gerçekleştiği öngörülmektedir.

Çalışmada 4 endeks için 24 Şubat 2020-24 Mart 2020 tarihleri baz alınarak 1 aylık dönemde endekslerde meydana gelen değişimin bulunması amaçlanmıştır. Bunun için Tablo 7'da endekslerin belirtilen tarihlerdeki kapanış fiyatları kullanılmıştır.

Tablo 7. Endekslerin 24 Şubat 2020-24 Mart 2020 Tarihlerindeki Kapanış Değerleri ve Yüzdesel Değişimleri			
Endeksler	**24 Şubat 2020**	**24 Mart 2020**	**Fark**
BIST 100	114.789,21	89.286,22	%-22,21
XGIDA	147.465,95	119.174,71	%-19,18
XKMYA	118.237,32	85.168,29	%-27,96
XULAS	168.888,09	93.255,11	%-44,78

2.2.3.1. Ulaştırma Endeksi (Xulas)

Söz konusu endekslerin yüzdesel farkı sıralandığında en çok XULAS endeksinin dolayısıyla ulaştırma sektörü şirketlerinin olumsuz etkilendiği fark edilmektedir. Endeksteki hacimsel ağırlığı en yüksek olan ve THYAO ve PGSUS adıyla temsil edilen iki ulaştırma şirketinin virüsün yayılımını engellemek için uygulanan seyahat yasaklarından ciddi biçimde etkilendiği söylenebilir. Salgının hızlı bulaşma etkisi nedeniyle bütün ülkeler eş zamanlı olarak önce yurt dışı seyahat kısıtlamaları getirmişler ve ayrıca ülke içerisinde seyahat edilmesini zorlaştırıcı çeşitli tedbirler almışlardır. Türkiye'de de bu kapsamda önce uçak seferleri askıya alınmış bilahare büyükşehirlerden karayoluyla çıkışlar çeşitli izin ve kurallara bağlanmıştır. Bunun sonucunda özellikle hava ulaşımı neredeyse durma noktasına gelmiştir. Hâliyle bu araştırma sırasında en fazla etkilenen şirketleri seçerken bu konu özellikle göz önünde bulundurulmuş ve bu kapsamda incelenen şirketler PGSUS ve THYAO olarak seçilmiştir.

Grafik 10. PGSUS Pay Senedi Günlük Grafiği.
Kaynak: Matriks Veri Terminali

Grafik 11. THYAO Pay Senedi Günlük Grafiği
Kaynak: Matriks Veri Terminali

Borsa İstanbul'da XULAS endeksi içerisinde işlem gören her iki hissenin fiyatları COVID-19 salgınının küresel bir boyut kazanarak pandemi olarak ilan edilmesiyle birlikte yukarıda açıklanan tedbir ve kısıtlamalara bağlı olarak hızlı bir şekilde gerilemiştir.

THYAO hissesi 15,33 TL seviyesinden 7,41 TL, PGSUS hissesi ise 86,60 TL seviyesinden 23,56 TL seviyesine düşerek ciddi bir değer kaybına uğramıştır. Ancak mevcut konjonktürde ve kısıtlamalarda bir gevşeme olmamasına karşın hükûmetin salgına dayalı olarak zarar gören şirketlere yönelik olumlu anlamda almış olduğu ve önceki bölümlerde ifade edilen çeşitli tedbir ve teşvikler sayesinde bu şirket hisselerinde kısmen toparlanmalar başlamış ve gördükleri en düşük fiyatlamalar sonrasında THYAO hissesi 11,28 TL PGSUS hissesi ise 66,15 seviyelerine kadar yükselmiştir.

Tablo 8. XULAS Endeksi ve Senetlerinin 24 Şubat 2020-24 Mart 2020 Tarihlerindeki Kapanış Değerleri ve Yüzdesel Değişimleri			
Endeks ve Senetler	***24 Şubat 2020***	***24 Mart 2020***	***Fark***
XULAS	168.888,09	93.255,11	%-44,78
PGSUS	66,40	25,98	%-60,87
THYAO	13,86	8,29	%-40,18

2.2.3.2. Kimyasal, Petrol Ve Plastik Endeksi (XKMYA)

Karşılaştırmanın devamında XKMYA endeksinin 24 Mart sonunda en çok düşüş gösteren ikinci endeks olduğunu görüyoruz. İlaç ve laboratuvar şirketlerinin yanında ham petrol işleyen şirketlerin (TUPRS gibi) pay senetlerinin de bu endekste yer aldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmada, XKMYA endeksindeki en büyük ağırlığa sahip TUPRS pay senedi ile COVID-19 salgını ile ilgili özel konuma sahip RTALB pay senedi incelenen şirketler olarak seçilmiştir.

Grafik 12. RTALB Pay Senedinin Günlük Grafiği
Kaynak: Matriks Veri Terminali

Grafik 13: TUPRS Pay Senedinin Günlük Grafiği.
Kaynak: Matriks Veri Terminali

COVID-19 salgınının küresel çapta etkilerinin görülmesiyle birlikte XU100-Kimya sektöründe işlem gören hisselerde de önemli dalgalanmalar yaşanmıştır. Yurt içi seyahat ve sokağa çıkma yasakları, sosyal mesafelerin korunması gibi tedbirler özellikle petrol ve petrol ürünlerine dayalı şirketlerde aşırı düşüşlere neden olmuş, hatta Batı Teksas Petrolü (NYMEX) olarak adlandırılan WTI petrolünün vadeli işlem fiyatları stoklardaki artış nedeniyle 21 Nisan 2020 tarihinde (tarihte ilk kez) eksi fiyatları görmüştür. Bu gelişmelerin ardından XKMYA endeksi içerisindeki TUPRS hissesi de salgına yönelik tedbirlerle bağlantılı olarak 130 TL'den 65 TL'ye gerilemiş ve %50 oranında düşüş meydana gelmiştir. Bu anlamda endekste yaşanan %28'e yakın değer kaybında en büyük payın TUPRS pay senedi olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak sektördeki her hisse bu düşüşten aynı derecede etkilenmemiştir. Örneğin aynı sektörde işlem gören RTALB pay senedi, salgın süresince meydana gelen gelişmelere fiyatlama yönünde oldukça kayıtsız kalmış fakat daha sonra Kamuyu Aydınlatma Platformuna (KAP) yapmış olduğu açıklamalardahastalığın tanısında kullanılan kit üretimi ve dağıtımı için tüm parametreleri tamamladığı ve ürünlerinin ciddi bir talep gördüğü açıklaması üzerine baz aldığımız tarihlerde hisse senedi fiyatı 2,18 TL fiyatından 5,29 TL seviyesine yükselmiş, 27 Nisan 2020 tarihinde ise 22,50 TL kapanış fiyatıyla 10 kattan fazla yükselmiştir.

Tablo 9. XKMYA Endeksi ve Senetlerinin 24 Şubat 2020-24 Mart 2020 Tarihlerindeki Kapanış Değerleri ve Yüzdesel Değişimleri			
Endeks ve Senetler	***24 Şubat 2020***	***24 Mart 2020***	***Fark***
XKMYA	118.237,32	85.168,29	%-27,96
RTALB	2,18	5,29	%142,66
TUPRS	111,00	73,85	%-33,46

COVID-19 ile ilgili haberler aynı zamanda piyasadaki spekülatörler için de bulunmaz fırsatlar yaratmıştır. Öyle ki sosyal medya üzerinden yapılan çeşitli spekülatif haberlerle yürütülen algı çalışmalarıyla ilgili ilgisiz birçok hisse senedi FAVÖK, Net Kâr ve Fiyat/Kazanç oranı gibi çok önemli finansal göstergeler dışında bu söylentiler doğrultusunda fiyatlamalar yapmıştır. Örnek olarak Türkiye'nin en büyük ilaç şirketlerinden Deva Holding (DEVA) hissesiyle ilgili olarak "COVID-19 aşı çalışmaları yapıldığı" söylentileri ile genel düşüşte dip olarak gördüğü 6,95 seviyesinden 19.07 seviyesine yükselmiştir. Söylentilerin şirket tarafından yalanlanmasıyla birlikte hisse senedi fiyatları hızlı bir şekilde gerilemiştir.

2.2.3.3. Yiyecek ve İçecek Endeksi (XGIDA)

Yiyecek ve içecek üretimi yapan şirketlerin XGIDA endeksinde yer aldığı ve 4 endeks arasındaki en az yüzdelik düşüşün bu endekste olduğu görülmektedir. Bu duruma neden olan etkenler arasında, uygulanan sokağa çıkma yasaklarının hane halkı tüketimlerini artırması ve vatandaşların panik yaşamasından ötürü gıda ürünlerinde stok oluşturma eğilimi söylenebilir. Fakat talebi artıran ve gıda sektöründeki şirketlere olumlu yansıyan bu etkenlerin, yaşanan küresel salgın sorununun yarattığı olumsuz havayı tersine çevirdiği söylenemeyecek olsa da endeks bazındaki düşüşün diğer endekslere göre daha sınırlı kalmasında önemli bir rol oynadığı değerlendirmesi yapılabilir. Bu bilgiler ışığında XGIDA endeksi içerisinde özellikle COVID-19 salgınıyla birlikte değişen tüketim alışkanlıklarından (karantina nedeniyle yemeklerin ve unlu yiyeceklerin artık evlerde yapılmaya başlanması) doğrudan etkilenen PETUN ve ULUUN pay senetleri çalışmaya eklenmiştir.

Grafik 14. PETUN Pay Senedinin Günlük Grafiği
Kaynak: Matriks Veri Terminali

Grafik 15. ULUUN Pay Senedinin Günlük Grafiği.
Kaynak: Matriks Veri Terminali

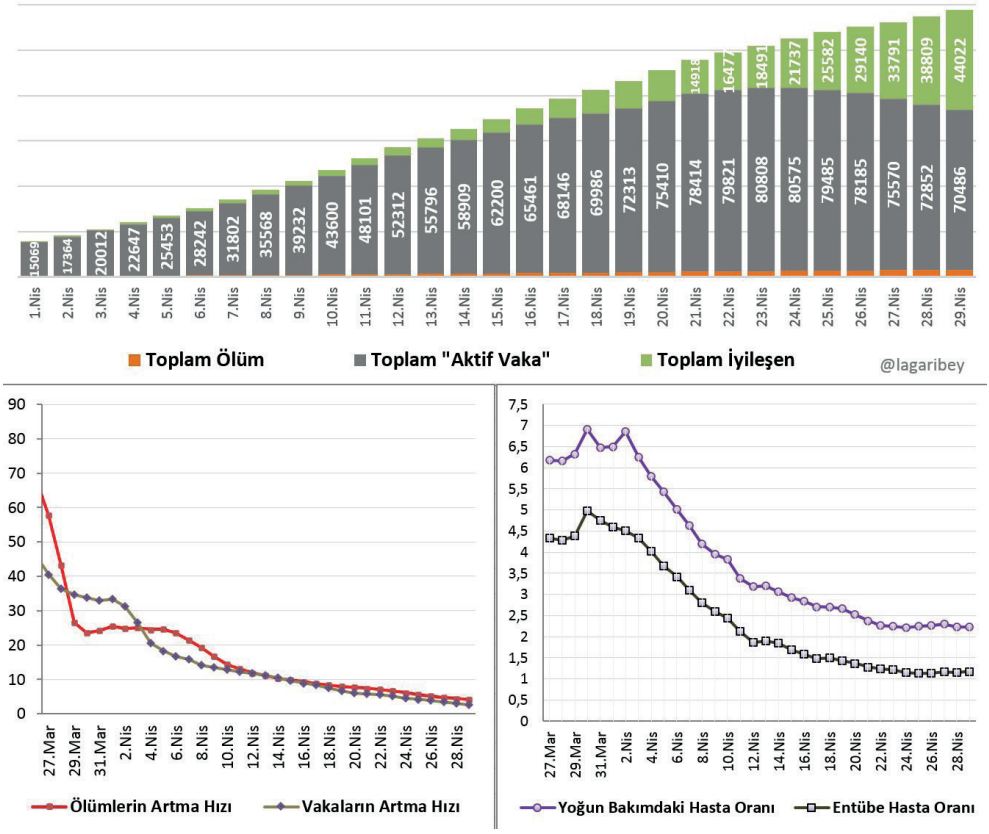
PETUN ve ULUUN pay senetleri salgınla ilgili açıklanan veriler ve bu veriler doğrultusunda alınan çeşitli kısıtlayıcı tedbirler nedeniyle kısa süreli olarak piyasaya ile korelasyon içerisinde düşüş göstermiştir. Yeni tüketim alışkanlıklarının oluşturduğu konjonktüre uygun olarak şirketlerin ürünlerine yönelik talebin arttığı konusunda yapılan yorum ve analizlerle birlikte hızlı bir şekilde toparlanmış ve grafiklerde de görüldüğü gibi oldukça ciddi yükseliş gerçekleştirmişlerdir. Bu süreçte PETUN hissesi 17 Mart 2020 tarihinde gördüğü 7,20 TL seviyelerinden 30 Nisan 2020 tarihinde 32,62 TL seviyelerine gelerek %353, ULUUN hissesi ise yine aynı tarihler arasında 2,49 TL'den 15,52 TL seviyesine yükselerek %523 oranında değer kazanmıştır. Bütün bunlar çok kısa bir zaman aralığında gerçekleşmiştir.

Tablo 10. XGIDA Endeksi ve Senetlerinin 24 Şubat 2020-24 Mart 2020 Tarihlerindeki Kapanış Değerleri ve Yüzdesel Değişimleri			
Endeks ve Senetler	***24 Şubat 2020***	***24 Mart 2020***	***Fark***
XGIDA	147.465,95	119.174,71	%-19,18
PETUN	9,60	9,85	%2,60
ULUUN	4,06	3,83	%-5,66

XU100 endeksi aralık ayı boyunca ABD & Çin ticaret görüşmeleri, jeopolitik gelişmeler (S-400, Suriye, Doğu Akdeniz ve Libya konuları) ekseninde hareket ederken açıklanan ekonomik verilerle de ilintili olarak Mayıs 2019 ortalarından başlayan yükseliş trendine devam etmiştir. Ancak Ocak 2020 ortalarından itibaren söz konusu virüsün insandan insana kolaylıkla bulaşabildiği, öldürücü nitelikte tehlikeli olduğu ve başlangıç yeri olan Çin Vuhan kentinden başka yerlerde ve başka ülkelerde görüldüğü haberlerinin giderek artması üzerine bir tedirginlik dönemine girilmiştir. İşte bu süreç içerisinde XU100 endeksi COVID-19 hastalığının konuşulduğu ilk dönemde salgının küresel boyutta olmadığı algısına bağlı olarak 22 Ocak 2020'de 124.536 seviyesine ulaşmış ve tarihi rekoruna imza atmıştır. Fakat sonrasında virüsün Türkiye'de de görüldüğü ve vaka sayısının arttığı yönündeki haber ve yorumlar nedeniyle endeks düşüş trendine girmiştir. Bu konjonktürde, Türkiye'deki COVID-19'a bağlı ilk ölüm vakasının açıklanmasıyla (17 Mart 2020) gün içerisindeki en düşük seviyesi olan 81.936 seviyesine gerilemiştir. Bu durum, en yüksek seviye olan 124.536'ya göre %34,21'lik bir düşüşü işaret etmektedir.

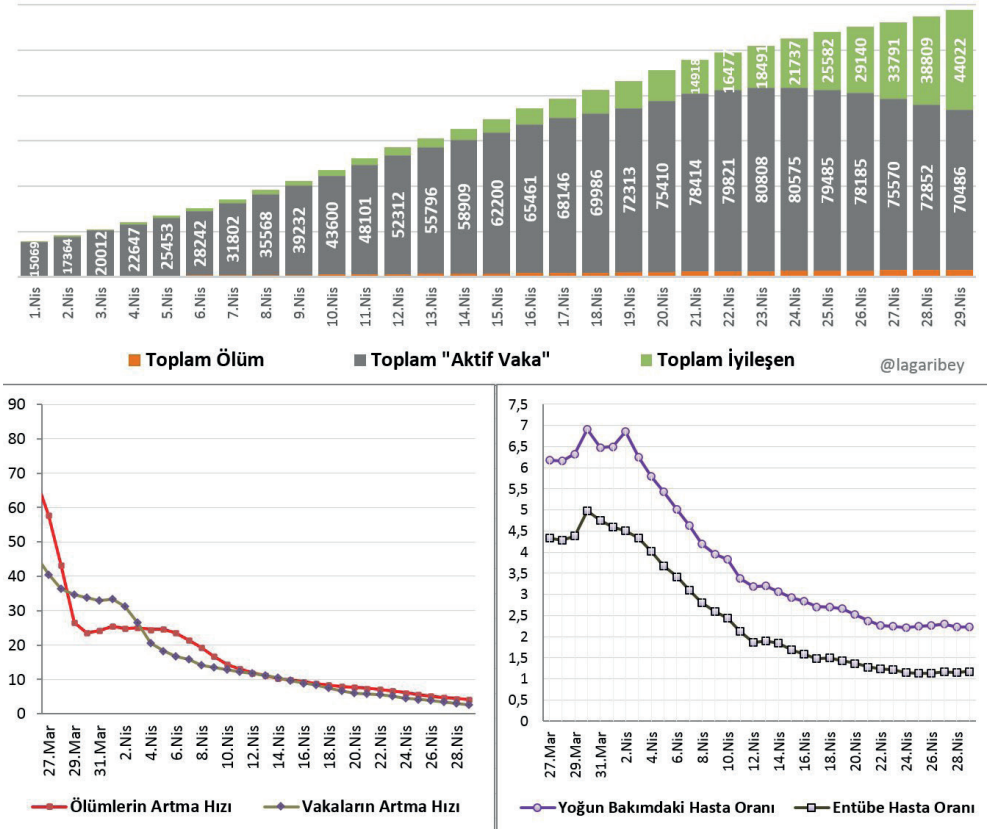

Grafik 16. XU100-BIST 100 Endeksindeki Değişimler.
Kaynak: Matriks Veri Terminali

Grafik 17. COVID-19 Salgınının Türkiye'deki Durumunu Gösteren İstatistikler
Kaynak: Twitter kullanıcısı @lagaribey

XU100 endeksi, bir süredir işlem gördüğü en düşük seviyeye gerilemesinin ardından yaklaşık bir hafta boyunca yatay bir hareket sergilemiştir. Yatay hareketin ardından ilk vakadan itibaren her gün açıklanan yurt içi hastalık istatistikleri ve iyileşme yönünde bir gidişat olduğu konusunda olumlu algı yaratan sayısal verilere bağlı olarak endeks yukarı yönlü bir ivme kazanmıştır. Bu toparlanma sürecinde COVID-19 salgınından en çok etkilenecek sektörlerden ulaştırma sektörü hisseleri son bir aylık dönemde oldukça ciddi fiyat düşüşleri yaşamıştır. Ayrıca bu hisseler gün içerisinde oluşan ulusal ve küresel gelişmelere göre yüksek volatilite ile işlem görmüşlerdir.

Grafik 17. COVID-19 Salgınının Türkiye'deki Durumunu Gösteren İstatistikler
Kaynak: Twitter kullanıcısı @lagaribey

Süreç bu şekilde devam ederken özellikle hastalıktan iyileşen sayısının yeni vaka sayısını aştığı ve yayılımın kontrol altına alındığı yönünde açıklamalar yapılmış, hükûmet tarafından şirket ve çalışanlarına yönelik teşvik edici uygulamalara gidilmiştir. Bu kapsamda şirketlerin kamu bankalarına olan borçlarının ötelenmesi, düşük faizli ve uzun vadeli borçlanma imkânı sağlanması, işten çıkarmaları önlemek maksadıyla "Kısa Çalışma Ödeneği" adı altında destek uygulamalarının devreye sokulması sonrasında XU100 endeksi yukarı yönlü hareketine devam ederek %23,59 oranında bir yükseliş gerçekleştirmiştir.

Sonuç olarak bahsedilen karantina uygulamaları; otomotiv ve ulaştırma sektörlerini olumsuz, kimya ve gıda sektörlerini ise olumlu yönde etkilemiştir. Bunlara ek olarak virüsün tespit ve teşhisini kolaylaştırma ve tedavisine yönelik yaşanan bilimsel gelişmeler, başta ilaç ve tanı kiti üreten firmalar olmak üzere piyasada işlem görmekte olan bazı firmaların fiyatlamaları üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır. Yine aynı dönemde COVID-19 salgınıyla

ilgisi olsun ya da olmasın spekülatif haber ve söylentilere göre yaratılan algı ortamından dolayı birçok hissede reel ekonomik göstergelerin dışında fiyat hareketleri gözlenmiş ve agresif fiyatlamalar yaşanmıştır. COVID-19'un sektörel bazda nasıl bir etki yarattığı konuları ilerleyen bölümlerde analiz edilecektir.

Ulaşılan Sonuçlar

1. Koronavirüs, gelişen ve gelişmekte olan tüm piyasalardaki endeksleri negatif yönlü olarak etkilemiştir. 24 Şubat-23 Mart arasındaki 1 aylık dönemde gelişen piyasalarda şirketlerin piyasa değerleri ortalama %33.32, gelişmekte olan piyasalarda ise %30.07 azalmıştır.
2. Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilmeden 20 gün önce virüsün etkisiyle pay piyasaları düşmeye başlamıştır. 11 Mart tarihinde salgının pandemi olarak kabul edilmesinden sonrasındaki süreçte 23 Mart tarihine kadar endekslerdeki düşme eğilimi hızlanarak devam etmiştir.
3. Finansal piyasalarda virüs nedeniyle yaşanan olumsuz gelişmelerin etkisini azaltmak ve piyasanın likidite ihtiyacını karşılamak amacıyla birçok ülkede Merkez Bankaları faiz indirimine gitmek durumunda kalmıştır. FED'in 23 Mart'ta piyasalarda yaşanan gelişmelere önlem olarak sınırsız varlık alımı da dahil yeni tedbirler açıklaması ile küresel düzeyde dünya borsalarında pay fiyatlarındaki düşüş eğilimi kırılmıştır.
4. BIST Ulusal Tüm, BIST 100 ve BIST 30 endeksleri virüsün etkisi ile dünya borsaları ile paralel olarak 24 Şubat tarihinden itibaren sert bir şekilde düşmeye başlamış, pandeminin kabul edilmesi ile birlikte endeks değerlerindeki düşüş hızlanmıştır.
5. 24 Şubat-23 Mart arasındaki 1 aylık dönemde BIST Ulusal Tüm, BIST 100 ve BIST 30 endeksleri TL bazından sırasıyla % 28.4, % 28.6 ve % % 28.8; ABD doları bazında ise %32.9, % 32.98 ve %33.16 düşmüştür.
6. 24 Şubat-23 Mart tarihleri arasında Türkiye'de sınai şirketlerinin piyasa değerleri ortalama % 31.03, mali kurumların % 32.70, hizmet sektöründeki şirketlerin ise % 19.91 düşmüştür. Hizmet sektöründeki düşüsün diğer sektörlere göre daha sınırlı kalmasının sebebi virüs nedeniyle toptan satış ve parakende şirketlerine artan talebin artmasıdır.
7. 24 Şubat-23 Mart tarihleri arasında virüsten en fazla etkilen sektörler turizm ve ulaştırma sektörleridir. Turizm sektöründeki şirketlerin piyasa değeri ortalama % 51.48, ulaştırma sektöründeki şirketlerin piyasa değeri ise % 50.79 azalmıştır. Bu dönemde toptan satış ve perakende ticareti yapan şirketlerin piyasa değeri ise diğer sektörlerden farklı yönde hareket göstermiş ve %3.08 artmıştır.

8. Koronavirüs KOBİ ya da büyük her düzeydeki sanayi şirketlerini ortalama aynı seviyede etkilemiştir.

9. Yakın gelecekte COVID-19 salgınının ve salgına karşı alınan karantina önlemlerinin etkileri altında uluslararası tedarik zincirleri, elektronik, otomotiv, ilaç, kimya sanayii, turizm, taşımacılık gibi alanlardaki çok uluslu şirketlerin üretim sistemlerinin olumsuz yönde etkilenmesi beklenmelidir.

10. Petrol piyasasındaki düşük fiyatlamaların, gelirleri petrol ve petrol ürünlerine dayalı olan ülke ekonomilerini olumsuz etkileyeceği ve bu ülkelerin elde ettiği tasarrufların azalması nedeniyle küresel resesyon olasılığını daha da artıracağı söylenebilir.

11. Bu riske karşı merkez bankalarının inisiyatif kullanarak piyasadaki para arzı miktarını artırma yöntemiyle ekonomileri canlı tutma politikasına başvurdukları görülmektedir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası da dünyadaki diğer merkez bankaları gibi bu türden bir para politikası yürüterek politika faizini düşük seviyelerde tutma konusunda gayret göstermektedir.

12. Merkez bankalarının uyguladığı bu politikalar beklenen etkiyi yaratmakta başarılı olmazsa düşük faizler bankaların kârlarını düşürecek; kârlardaki ve borsadaki gerilemeler bankaları borç vermekte daha da isteksizleştirmeye, reel ekonomide işten çıkarılmaların artışına, ücretlerin düşüşüne, tüketici talebinin gerilemeye devam ederek borçların servis edilmesini zorlaştırmaya yönelik etki yapacağı gözükmektedir.

13. Hastalığın seyri konusunda dönem dönem anketler yapılmakta olup Nisan başında yapılan bir ankette salgının etkilerinin Haziran ve öncesinde biteceğine yönelik görüş bildiren yüzde 73'lük bir kesim olduğu tespit edilmiş; bu kesimin iyimserliğinin sonrasında yapılan ankette yüzde 40'a gerilediği görülmüştür.

14. XU100 endeksinin bundan sonraki fiyatlamalarında COVID-19 hastalığının tam olarak ne zaman kontrol altına alınabileceği ile ilgili verilere, bu veriler ışığında yapılan anket, yorum ve analizlere giderek azalan oranda tepkiler vermesi beklenmelidir.

15. Piyasalarda "aynı yöndeki haberlerin piyasa üzerindeki marjinal etkisi giderek azalır" kuralı geçerlidir ve bir süre sonra gerek küresel borsalar gerekse XU100 endeksi bu salgınla ilgili haberleri en alt kategoride değerlendirecektir.

16. Ancak Türkiye'de salgına ilişkin olumlu yöndeki gelişmelerin ekonomi ve piyasa üzerindeki etkisi sınırlı kalacaktır. Bunun sebebi ise salgının küresel bir nitelik taşıması ve ülke ekonomilerinin girift bir yapıya sahip olmasıdır. Sonuç olarak salgınla ilgili

küresel düzeyde (etkili bir aşının üretilmesi, kesin tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi gibi) bir düzelme meydana gelmediği sürece ekonomilerdeki toparlanmanın yavaş seyredeceği, buna bağlı olarak piyasaların yatay yönde hareket edeceği değerlendirmesi yapılabilir.

Kaynaklar

Australia. Government and institution measures in response to COVID-19. (2020, March 22). *KPMG*. Retrieved from https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/australia-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html

China. Government and institution measures in response to COVID-19. (2020, June 17). *KPMG*. Retrieved from https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/china-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html

Dünya Borsaları Ciddi Hasar Aldı. (2020, Mart 23). *Doğruluk Payı*. Erişim adresi: https://www.dogrulukpayi.com/bulten/koronavirus-un-borsalar-uzerindeki-yikici-etkisi

FINNET. (2020, April 22). https://www.finnet.com.tr/FinnetStore/Tr/Home/Index

Koronavirüs salgını: Covid-19 küresel piyasaları vurdu, Çin şirketlere vergi indirimi sözü verdi. (2020, Şubat 24). *Euronews*. Erişim adresi: https://tr.euronews.com/2020/02/24/koronavirus-salgin-covid-19-kuresel-piyasalar-vurdu-cin-sirketlere-vergi-indirimi-sozu

Moral, V. R. (2020, Mayıs 20). Covid-19 iş hayatına hukuki yansımalar. *Moral&Partners*. Erişim adresi: http://moral.av.tr/

New Zealand. Government and institution measures in response to COVID-19. (2020, May 17). *KPMG*. Retrieved from https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/new-zealand-government-and-institution- measures-in-response-to-covid.html

Paksoy, M. (2020, April 11). COVID-19: Turkey model country with strong health system, social assistance. *Anadolu Agency*. Retrieved from https://www.aa.com.tr/en/health/covid-19-turkey-model-country-with-strong-health-system-social-assistance/1801007

Sakarya, Ş., & Akkuş, H. T. (2018). Analysis of relationship between BIST-100 and BIST sector indices with VIX Index. *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute*, 21*(40)*, 351-373. https://doi.org/10.31795/baunsobed.492470

Usubaliev, E. (2020, Nisan 20). Ülkelerin Kovid-19'la mücadele için attığı adımlar. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/18255

Ulusoy Un Sanayi ve Ticaret A.Ş. (ULUUN). (2020, Mart 13). https://tr.investing.com/equities/ulusoy-un-sanayi-ve-ticaret-as